

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І.КРИП'ЯКЕВИЧА

На правах рукопису

НІКІТЕНКО КОСТЯНТИН ВІКТОРОВИЧ

УДК 336.7(477)''1921/1939''

**ФУНКЦІОНУВАННЯ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ УРСР
(1921–1939).**

07.00.01 – Історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
Литвин Микола Романович,
доктор історичних наук, професор

Львів–2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Банківська система як предмет вивчення в історико-економічній літературі.....	16
1.2. Джерельна база дослідження.....	57
РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
2.1.Методологічні засади.....	68
2.2. Визначення категоріального апарату.....	78
РОЗДІЛ III. ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВНИХ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ	
3.1. Загальна характеристика соціально-політичної ситуації в республіці.....	91
3.2. Державний банк у системі командно-адміністративної економіки.....	126
3.3. Створення і функціонування спеціальних банків.....	156
РОЗДІЛ IV. РОЛЬ НЕДЕРЖАВНИХ КРЕДИТНИХ ІНСТИТУТІВ	
4.1. Діяльність товариств взаємного кредиту.....	205
4.2. Кооперативний кредит.....	235
РОЗДІЛ V. ФОРМИ ВПЛИВУ ВЛАДНИХ СТРУКТУР НА ДІЯЛЬНІСТЬ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ	
5.1. Проблема кадрів.....	275
5.2. Стахановський рух у банківських установах.....	319
5.3. Мілітаризація банківської системи.....	333
5.4. «Плановий кредит» – основа тоталітарного підпорядкування банківської системи.....	351
ВИСНОВКИ.....	371
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	380

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВНК – Всеросійська надзвичайна комісія (російською мовою – Всероссийская чрезвычайная комиссия)

ВРНГ – Вища рада народного господарства

ВУНК – Всеукраїнська надзвичайна комісія

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Губвиконком – губернський виконавчий комітет

Держплан – Державна планова комісія

ДПУ – Державне політичне управління

КНС – комітет незаможних селян

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

МТС – машинно-тракторна станція

Наркомзем УСРР – Народний комісаріат земельних справ УСРР

НЕП – нова економічна політика

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКЗС – Народний комісаріат закордонних справ

НК РСІ УСРР – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР (до 1923 р. мав назву Народний комісаріат робітничо-селянського контролю)

НКФ, Наркомфін – Народний комісаріат фінансів

НКЮ, Наркомюст – Народний комісаріат юстиції

Окрвиконком – окружний виконавчий комітет

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

Окрфінвідділ – окружний фінансовий відділ

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК, Раднарком – Рада народних комісарів

РПО – Рада Праці та Оборони

ТВК – товариство взаємного кредиту

УВО – Український військовий округ

УЕР – Українська економічна рада (з 21 листопада 1923 р. почала називатися Українською економічною нарадою)

УКП – Українська комуністична партія

Українбанк – Всеукраїнський кооперативний банк

УНР – Українська Народна Республіка

Уповнаркомвнуторг – Уповноважений Народного комісаріату внутрішньої торгівлі
РРФСР при РНК УСРР

Уповнаркомфін – Уповноважений Народного комісаріату фінансів РРФСР при
РНК УСРР

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет

ЦК ВКП(б) – Центральний Комітет ВКП(б)

ЦСУ – Центральне статистичне управління

ЦК КП(б)У – Центральний Комітет КП(б)У

ЧА – Червона армія

ВСТУП

Успішне соціально-економічне реформування, подолання кризових явищ і вихід зі стану глибокої стагнації має для сучасної України пріоритетне стратегічне значення. Вирішення цих проблем визначить місце держави у світовому господарстві на далеку перспективу: або країна опиниться на узбіччі світових цивілізаційних процесів, буде постачальником ресурсів (сировинних, людських, інтелектуальних тощо) для розвинутих держав, або нарешті займе своє місце у співтоваристві демократичних і економічно потужних країн.

У сучасному постіндустріальному суспільстві провідне місце займає інтелектуальна власність, сила наукового потенціалу і досвіду країни. До архіважливої інформації належить і власний історичний досвід. Дослідження трансформацій міжвоєнного періоду, неупереджений аналіз здобутків і катастроф – результатів наймасштабніших соціальних експериментів, які пережило людство, не тільки з часом не втратили актуальності, а й набули якісно нового звучання в реаліях сьогодення.

Кредитно-банківську систему фахівці досить часто порівнюють із кровоносною системою. Важко переоцінити її роль та значення в економічному житті суспільства, адже саме вона є однією з основ управління економічними процесами в країні. Після розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) банківська система в Україні пережила докорінну трансформацію: банки відновили свою первинну сутність – із державних установ вони перетворилися на ринкові структури, які діють відповідно до законів ринку. У галузі фінансів широко представлений приватний сектор, простежується жорстка конкуренція між банківськими інституціями. У сучасних умовах успіху може досягти лише той банк, який краще володіє технологіями банківської справи. Незважаючи на те, що фінансисти світу написали чимало праць щодо функціонування банківської системи, як правило, вони мають теоретичний характер і дуже часто відірвані від

українських реалій, не враховують конкретні особливості перехідного періоду: соціально-економічні, історико-культурні тощо.

Економічна криза, яка вплинула й на вітчизняну банківську сферу, спричинивши фінансову катастрофу одразу декількох кредитних установ, на жаль, переконливо довела наскільки ще далекою від оптимальної є банківська система нашої країни. І це цілком логічно із урахуванням історичних реалій – перехід від тоталітарно-радянської надмірної централізації фінансово-банківських процесів до стрімкої побудови банківських інституцій, які виникали в умовах незалежної України. Досить часто шлях таких новостворених фінансових установ є досить коротким, вони не вдаються до системного аналізу ринкової ситуації, що унеможливорює будь-які перспективи. Новостворені банки діють методом «проб і помилок», сліпо копіюючи західні взірці, часто не враховуючи як особливості розвитку, так і ті виклики, які стоять перед пострадянською, постколоніальною країною. Як наслідок, сучасна соціально-політична ситуація в Україні є доказом того, що нехтування власним історичним досвідом завжди буде мати важкі наслідки. Так, унікальний в історії досвід періоду 1920–1930-х рр., у тому числі й відродження дієздатної фінансово-банківської системи після її знищення за часів «кавалерійської атаки» воєнного комунізму, а потім складного шляху її переродження, докорінної трансформації і важкого пристосування, адаптації, підміна самого поняттєвого апарату функціонування банківської системи країни в умовах командної системи управління «по-сталінськи», фактично був проігнорований під час сучасного соціально-економічного реформування.

Дослідження функціонування кредитно-банківської системи УРСР в умовах перших десятиліть побудови радянського ладу залишаються недостатньо опрацьованими. Масштабні перетворення вказаного періоду привертали увагу багатьох дослідників за радянських часів, однак з'явилися політично заангажовані наукові розвідки, чимало питань залишилися поза увагою дослідників. Розпад СРСР, крах тоталітарної системи, припинення «холодної війни» й утворення на пострадянському просторі незалежних держав – ці процеси розпочали новий етап

розвитку людської цивілізації, окреслили вектор світового розвитку в напрямку побудови вільних демократичних суспільних формацій.

Втім, у плані звільнення від віджилих кліше і стереотипів, мертвих ідеологічних конструкцій спадщина радянського минулого ще за багатьма аспектами тільки чекає заміни на неупереджений науковий аналіз. Як підкреслив С. Кульчицький «історія радянського часу стала одним із полігонів у конфронтації лівих і правих сил» [459, с. 7]. Дослідження функціонування банківської системи республіки сприятиме пошуку відповіді на ті виклики і питання, які постали перед незалежною Україною на початку третього тисячоліття. Адже тоталітарне переродження кредитних інституцій мало вплив далеко не тільки на роботу фінансово-банківської системи країни, а й визначило розвиток радянського суспільства в цілому на десятиліття наперед. У сучасній науковій парадигмі повинні домінувати не політичні гасла, а усвідомлення цінності людського життя, демократичні принципи співіснування, побудови суспільних формацій. У тоталітарному радянському суспільстві мільйони людей зазнали репресій, зокрема й у банківській сфері республіки. Дослідження цих проблем з позицій сучасної методології покликане об'єктивно відтворити реальні процеси у господарстві країни у 1920–1930-х рр.

Важливість обраної теми зумовлена можливістю використання власного історичного досвіду під час соціально-економічного реформування, на сучасному етапі. Складні процеси державотворення, передусім формування ринкової економіки, нарощування її потенціалу, вироблення державних пріоритетів, які б поєднали національні особливості з об'єктивними реаліями світового суспільного розвитку, потребують впровадження нової, виваженої науково обґрунтованої соціально-політичної стратегії з обов'язковим глибоким осмисленням специфіки саме української моделі. У цьому контексті важливим є неупереджений аналіз із метою практичного використання різнопланового досвіду політичного, економічного, адміністративного регулювання банківської системи. Врахування досвіду функціонування недержавних банківських інституцій окресленого

періоду, розуміння проблематики взаємодії різних приватних і кооперативних структур із владними та державними господарськими установами, вплив економіко-адміністративних заходів на розвиток господарського комплексу України, без сумнівів, актуальне. Критичний аналіз набутого досвіду створює сприятливі умови для вироблення конкретних наукових рекомендацій щодо подальшого розвитку банківської системи у сучасних умовах.

Зв'язок дисертації із науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана згідно з планами науково-дослідних робіт Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, а також пов'язана із науково-дослідною і навчально-методичною діяльністю кафедри гуманітарних дисциплін Львівського інституту менеджменту.

Мета дослідження – комплексний історичний аналіз тенденцій становлення та функціонування кредитно-банківської системи УРСР в умовах перших десятиліть побудови радянського ладу. Дослідження передбачає вирішення таких **завдань**:

- з'ясувати сучасний стан наукової розробки теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, визначити рівень і повноту джерельного забезпечення дослідження;
- дослідити історичні передумови і причини «реабілітації» кредитно-банківської системи;
- проаналізувати процеси відбудови і функціонування державних банківських установ: Держбанку та спеціальних банків, вплив їх кредитної політики на соціально-економічні процеси у республіці;
- визначити соціально-економічні й політичні аспекти регулювання норм і умов побудови взаємозв'язків держави із приватними та кооперативними кредитними інституціями;
- виділити характерні особливості функціонування республіканської банківської системи;

- виокремити причини ліквідації приватних форм у банківській системі, методи і наслідки переродження кредитних товариств;
- проаналізувати характерні риси та визначальні принципи кадрової політики з урахуванням всіх політичних аспектів боротьби за «чистоту» й «якість» кадрів кредитно-банківської системи;
- дослідити суспільно-політичні особливості розгортання руху ударників у банківській сфері;
- висвітлити процеси пристосування банківської системи до змін в офіційній воєнній доктрині;
- з'ясувати методи, форми й соціально-економічні наслідки підпорядкування роботи банків кредитним планам;
- простежити наслідки впливу соціально-економічних і політико-ідеологічних чинників на процеси переродження банківських інституцій, їх адаптації до умов тоталітарно-командної моделі суспільства;
- з'ясувати досягнення і прорахунки радянської банківської системи, визначити ефективність капіталовкладень в умовах індустріалізації.

Об'єктом дослідження є банківська система УРСР в 1920–1930-х рр.

Предметом дослідження є становлення, розвиток і трансформації банківських інституцій, вплив соціально-економічних і суспільно-політичних чинників на банківську систему, а також процеси ліквідації її недержавних форм в умовах формування тоталітарної моделі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1921–1939 рр. Зміна політичного курсу країни у 1921 р. дала змогу банківським установам відновити свою діяльність, уможливила багатоукладність на кредитному ринку. Переломним став 1925 р., коли був проголошений офіційний курс на радянську індустріалізацію, що в умовах відсутності зовнішнього фінансування потребувало встановлення абсолютного контролю за фінансово-банківською сферою країни, перетворення її на слухняний інструмент у руках правлячої верхівки, цілком залежний від суто політичних вказівок і рішень. В умовах перших п'ятирічок

відбулася остаточна відмова від ринкових методів регулювання економіки, у зв'язку з чим діяльність приватних підприємців у кредитній сфері була фактично унеможливлена, а кредитна кооперація втратила свою первинну приватногосподарську сутність. Одержавлена банківська система республіки сконцентрувала кредитні потоки фінансування наймасштабніших промислових проектів. 1939 р. став останнім роком мирного будівництва. Друга світова війна негативно вплинула на соціально-економічний розвиток республіканського господарства.

Територіально межі дослідження окреслені територією УРСР періоду 1921–1939 рр. відповідно до адміністративно-територіального поділу того часу. Автор врахував те, що упродовж досліджуваного періоду адміністративно-територіальний поділ України змінювався, тому у кожному розділі географічні назви подані відповідно до згаданих змін.

Теоретико-методологічну основу дисертації складають фундаментальні наукові принципи об'єктивності та історизму, а також світоглядного плюралізму. У роботі широко використані загальнонаукові і спеціальні методи наукового пізнання: історичний, логічний, системно-структурний, статистично-аналітичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, синхронний та діахронний, історико-ретроспективний, класифікації, типологічний та генетичний. Використано також методи синергетики і соціальної психології.

Принцип об'єктивності був визначальним у процесі наукового дослідження. Він допомагає аналізувати події минулого неупереджено, беручи до уваги складний історичний контекст: особливості суспільно-політичних процесів, що були характерні для досліджуваного періоду. Принцип світоглядного плюралізму використано під час аналізу різних науково-теоретичних поглядів щодо перспектив діяльності банків у радянському суспільстві, сприяв становленню об'єктивної позиції автора.

Системний підхід допоміг створити комплексну цілісну теоретичну картину, з урахуванням взаємодії різних чинників, які впливали на функціонування

банківських інституцій. Статистичні дані опрацьовано за допомогою статистично-аналітичного методу. Проблемно-хронологічний метод допоміг упорядкувати матеріал з окресленої проблеми у хронологічній послідовності. Історико-генетичний метод дав змогу проаналізувати еволюцію банківських інституцій республіки.

Використання методів синергетики і соціальної психології допомогло розв'язати й узагальнити деякі суперечливі історико-економічні проблеми, пов'язані із специфікою діяльності кредитно-банківських установ у радянському суспільстві. Без методів соціальної психології не вдалося б об'єктивно відтворити і дослідити той особливий психологічний фон, який склався у суспільстві, зумовлений подіями 1920–1930-х рр.

Отже, тему досліджено на підставі використання загальнонаукових, міждисциплінарних і суто історичних методів наукового пізнання, що дало змогу висвітлити поставлені у дисертації проблеми. Робота має комплексний міждисциплінарний характер, її концептуальні засади ґрунтуються на наукових положеннях історії України, економічної історії, соціології, політології.

Наукова новизна отриманих результатів.

Вперше:

- зроблено комплексний аналіз актуальних проблем розвитку кредитно-банківської системи республіки 1921–1939 рр., яка досі не була об'єктом спеціального дослідження;
- висвітлено процес розв'язання проблеми кадрів банківської системи, проаналізовано форми, методи і наслідки регулярних «чисток» за ідейно-політичними ознаками;
- розкрито зміст фабрикування гучних політичних справ щодо ліквідації «шкідництва» у банківських відділеннях республіки;
- показано особливості розгортання соціалістичного змагання працівників банківських відділень;
- проаналізовано специфіку мілітаризації банківської системи;

удосконалено:

- аналіз процесів становлення республіканської банківської системи, описано особливості, важелі впливу й ускладнення політико-ідеологічного, організаційного та економічного характеру;
- підходи до виявлення особливостей функціонування банківської системи в Україні, побудови її політико-економічних взаємовідносин із союзним центром;
- стан дослідженості механізмів ліквідації недержавних банківських інституцій;

отримали подальший розвиток:

- методики визначення ролі та місця недержавних кредитних інституцій у діяльності банківської системи республіки, зокрема в національних районах (на підставі використання нових, насамперед архівних матеріалів, значна частина яких вперше введена у науковий обіг);
- висновки щодо помилковості класового підходу: ігнорування роботи ринкових регуляторів, постійна домінанта політичної кон'юнктури над економічною доцільністю призвели до спотворення самої сутності банківської системи, а фактично знищення кредитних відносин у принципі, перетворення банківських установ на допоміжні центри перерозподілу бюджетних коштів.

Практичне значення роботи має як науково-пізнавальне, так і суто прикладне застосування. Історико-теоретичний аспект проблеми за наявності репрезентативних джерел розкриває перспективи для подальшого вивчення, зокрема у регіональному аспекті. Фактичні дані, насамперед статистичні можуть стати у нагоді під час наукового вивчення як окремих аспектів цієї багатопланової теми, так і суміжних, ще не розв'язаних проблем. Прикладний характер висновків і матеріалів дослідження полягає в можливості їх застосування під час написання узагальнюючих курсів з історії України ХХ ст., економічної історії, підготовці курсів для студентів, навчальних програм вищих навчальних закладів, лекційної роботи. Практична цінність роботи також полягає в тому, що виявлені факти, основні положення, результати дослідження та висновки можуть бути використані

вченими, політиками, господарниками в порівняльно-історичному аналізі для з'ясування сучасних тенденцій, особливостей функціонування й реформування фінансово-кредитної сфери.

Серед виявлених архівних джерел є чимало організаційної документації, яка потребує належного критичного переосмислення з урахуванням досвіду минулого, помилок, прорахунків і досягнень, що можна використати в роботі над відповідними законами і нормативними актами у соціально-економічній сфері країни в сучасних умовах. Досвід вивчення форм і методів регулювання кредитно-банківської системи дасть змогу історикам, економістам, усім, хто цікавиться цими проблемами, зробити належні висновки з трагічного минулого, допоможе уникнути деяких негативних соціальних наслідків реформування сучасного українського суспільства.

Основні положення, матеріали і результати дисертаційного дослідження впроваджуються автором у навчальний процес під час лекційних курсів і на семінарських заняттях із дисциплін «Історія України» і «Історія економіки та економічної думки» на кафедрі гуманітарних дисциплін Львівського інституту менеджменту.

Особистий внесок здобувача. Викладені положення і висновки, а також опубліковані за темою дослідження праці належать дисертантові одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були оприлюднені на регіональних, всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях:

а) міжнародних: VI Міжнародній науково-практичній конференції «Stosowane naukowe opracowania – 2010» (Перемишль, Польща, 2010 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Predni vedecke novinky – 2010» (Прага, Чехія, 2010 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Wschodnie partnerstwo – 2010» (Перемишль, Польща, 2010 р.); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Nauka i inowacja – 2010» (Перемишль, Польща, 2010 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Efektivni nastroje

modernich ved – 2011» (Прага, Чехія, 2011 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Aplikovane vedecke novinky – 2011» (Прага, Чехія, 2011 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Wschodnie partnerstwo – 2011» (Перемишль, Польща, 2011 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Образованието и науката на XXI век – 2011» (Софія, Болгарія, 2011 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Achievement of high school – 2011» (Софія, Болгарія, 2011 р.); VII Міжнародній науково-практичній конференції «Бъдещето въпроси отсвета на науката – 2011» (Софія, Болгарія, 2011 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Naukowa przestrzen Europy – 2012» (Перемишль, Польща, 2012 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Efektivni nastroje modernich ved – 2012» (Прага, Чехія, 2012 р.); восьмій Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Соціум. Наука. Культура» (Київ, 2012 р.); восьмій Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Сучасна наука в мережі INTERNET» (Київ, 2012 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Strategiczne pytania światowej nauki – 2012» (Перемишль, Польща, 2012 р.); восьмій Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Науковий потенціал 2012» (Київ, 2012 р.); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Aplikovane vedecke novinky – 2012» (Прага, Чехія, 2012 р.); Заочній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми теоретичного та практичного менеджменту в умовах глобалізації» (Львів, 2013 р.); IX Міжнародній науково-практичній конференції «Новината за напреднали наука – 2013» (Софія, Болгарія, 2013 р.);

б) всеукраїнських: X Всеукраїнській науково-практичній заочній конференції «Молода наука України. Перспективи та пріоритети розвитку» (Дніпропетровськ, 2012 р.); XIII Всеукраїнській науково-практичній заочній конференції «Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації» (Запоріжжя, 2012 р.);

в) регіональних: Міжвузівській науковій конференції викладачів та студентів «Актуальні проблеми сучасного розвитку України: соціальні, економічні

та правові аспекти» (Донецьк, 2008 р.); Регіональній конференції «Соціально-економічний і політичний розвиток України у XX ст. і XXI ст.: досвід і можливості його використання» (Донецьк, 2008 р.); Регіональній міжвузівській науковій конференції «Соціально-економічний і політичний розвиток України: історичний досвід і сучасність» (Донецьк, 2009 р.).

Публікації. Фактичний матеріал, основні положення, висновки та теоретичні узагальнення дослідження висвітлені в індивідуальній монографії та 47 публікаціях, із них 22 надруковані у фахових виданнях, визначених ДАК України, одна – у зарубіжному науковому виданні. Загальний обсяг публікацій – 38,37 друк. арк.

Структура дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, чотирьох розділів (13 підрозділів), висновків, списку джерел та літератури – 573 позиції. Загальний обсяг дисертації становить 436 сторінок, з яких 379 – обсяг сновного тексту.

РОЗДІЛ І.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Банківська система як предмет вивчення в історико-економічній літературі

Визначальною умовою і головною запорукою існування будь-якої науки є перебування у постійній динаміці, невпинному пошуку, науковій трансформації, що є прямою залежністю від рівня її відповідності викликам сучасності. Формування раз і назавжди визначеної парадигми, що не потребує і не терпить жодних змін і оновлень автоматично стає кінцем науки і переводить її у розряд трансцендентальних формацій, в основу яких покладено догму, а не науковий пошук і критичний аналіз. Отже, узагальнюючі дослідження зможуть підсумувати вивчення проблематики, з'ясувати недостатньо досліджені аспекти, а в чомусь і подолати віджилі ідеологічні догми та нашарування.

Перші десятиліття побудови радянського ладу: воєнний комунізм, змушений відступ доби непівських експериментів, а потім різке згорання ринкових механізмів і сталінська докорінна трансформація суспільства привертали увагу багатьох дослідників, що обумовлює наявність солідної історіографічної бази. Важливою особливістю є також той факт, що навіть у працях загального характеру є згадки щодо реалізації певних складових державної кредитно-фінансової політики. Беручи до уваги комплекс критеріїв (наукові, ідейно-політичні, концептуальні), всю історико-економічну літературу умовно можна поділити на два періоди. Перший – радянська історіографія, де виділимо такі етапи: 1920-ті рр., 1930-ті – середина 1950-х рр., друга половина 1950-х – початок 1980-х рр. і друга половина 1980-х рр. – початок 1990-х рр. Другий період – пострадянська історіографія.

Значна частина опублікованих з теми робіт уже проаналізована в історіографічних монографіях радянських російських фахівців Л. Зака, В. Лельчука та В. Погудіна [419], колективній монографії за загальною редакцією

академіка АН СРСР І. Мінца [429] та колективній монографії українських істориків (гол. ред. І. Хміль) [430]. В сучасних умовах вагомий внесок в історіографію проблем перших десятиліть побудови радянського ладу внесли вчені Я. Грицак [395], В. Колесник, Г. Коцур [447], А. Коцур, В. Коцур [455], [456], К. Кондратюк, О. Сухій [449], І. Терлецька [526]. Досліджені не тільки історіографічні проблеми, але й висвітлені важливі методологічні аспекти.

Детальніше охарактеризуємо розвиток наукових знань щодо функціонування банківської системи в межах досліджуваних періодів.

1920-ті рр. характеризуються концентрацією уваги на проблемах становлення, розвитку і функціонування кредитно-банківських інституцій як у загальнодержавному, так і у республіканському масштабах, що зумовлено необхідністю вирішувати конкретні нагальні потреби відбудови країни. Саме тому визначальним моментом 1920-х рр. став певний плюралізм думок у наукових дослідженнях.

Однією з особливостей цього етапу стало те, що до аналізу банківської системи вдавалися і керівники більшовицької партії та радянської держави: В. Ленін, М. Бухарін, Й. Сталін, Ф. Дзержинський, Е. Квірінг, В. Чубар, Г. Петровський та ін. Адже кредитна справа була однією з найскладніших висот, які треба було взяти новій владі. Гострий брак фахівців, виконавців на місцях надзвичайно ускладнював проблему. Творці утопічної моделі – «фінанси у соціалістичному суспільстві існувати не повинні» – знищили всі надбання царської фінансово-банківської системи, натомість не побудували нічого свого – життєздатного. Визначальні принципи та основоположні механізми роботи фінансово-банківських регуляторів, від яких відмовилися більшовики, формувалися й удосконалювалися протягом тривалого періоду існування людської цивілізації. Лідер партії В. Ленін, а разом із ним і більшість партійців, і навіть деякі економісти були переконані, що суспільство майбутнього можна побудувати у декретно-наказовому порядку. В. Ленін намагався втілити в життя визначальні положення вчення К. Маркса і Ф. Енгельса. Про кредит і банки К. Маркс писав у

«Капіталі» [174–177]. Автор цієї праці глибоко проаналізував грошовий обіг, суть і функції грошей. Науково-теоретичне дослідження місця і ролі кредитової системи в суспільстві проводилося також із урахуванням попереднього практичного досвіду розвитку кредитно-фінансових відносин, супроводжувалося прискіпливою препарацією досягнень і помилок попередників. Так, К. Маркс і Ф. Енгельс гостро критикували П. Прудона за його «несусвітну фантазію дарового кредиту» [177, с. 663], а також і підкреслювали, що однією з найпринциповіших помилок лідерів Паризької комуни стала фатальна недооцінка значення Французького емісійного банку. У праці «Принципи комунізму» Ф. Енгельс не тільки виділив необхідність централізації кредитної системи у руках держави, а й підкреслив важливість повної ліквідації всіх приватних банківських інституцій [178, с. 321]. У «Маніфесті комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс наголошували, що одним із першочергових завдань пролетаріату, після перемоги революції буде «централізація кредиту в руках держави через національний банк з державним капіталом і виключною монополією» [179, с. 430].

В. Ленін ще на етапі підготовки жовтневого перевороту акцентував на надзвичайній важливості банківської системи: «Без великих банків соціалізм був би нездійсненим» [172, с. 79]. Принциповим моментом було одержавлення всієї банківської системи, строге підпорядкування її вказівкам партії-переможниці: «негайна націоналізація банків» [159, с. 42]. Усвідомлюючи роль, місце і значення банківської системи для економіки країни В. Ленін характеризував її як «скелет соціалістичного суспільства» [172, с. 79].

Однак налагодити повноцінне функціонування банківських інститутів під час воєнного комунізму було неможливо – всі банки були ліквідовані. Скасування товарно-грошових операцій й запровадження «обміну» та централізованого розподілу продуктів і товарів поставили країну перед загрозою повного економічного колапсу.

Так, політика воєнного комунізму, спроба вирішити всі макроекономічні питання «кавалерійським наскоком», пророкування про швидке відмирання

торгівлі, грошових відносин і банків (приміром, навіть у короткій, всього на декілька речень промові на відкритті пам'ятника Степанові Разину В. Ленін встиг підкреслити важливість ліквідації банків [169, с. 316]) закінчилася економічною катастрофою і змусила партійно-державне керівництво докорінно переглянути свої погляди на фінансово-банківську систему. У виступі на VII Московській губконференції В. Ленін змушено визнав: «Про Держбанк у нас наприкінці 1917 р. було написано... цілком досить речей, які виявилися в достатній мірі тільки списаним папером» [157, с. 194].

Проголошення НЕПу «реабілітувало» банківську систему, яка знов відновила свою діяльність. Розуміючи, що саме НЕП допоміг більшовикам утриматися при владі, В. Ленін питанням розробки і здійснення нової політики, за підрахунками дослідників, присвятив понад 200 праць [499, с. 9]. Втім, зауважимо, що не весь «списаний папір» залишився у 1917 р. У статті «Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму», надрукованій у «Правді» від 5 листопада 1921 р. В. Ленін наголошував: «Коли ми переможемо в світовому масштабі, ми, на мою думку, зробимо із золота громадські відхожі місця на вулицях кількох найбільших міст світу» [167, с. 215] (хоча й зазначав, що до того треба ще попрацювати «десяток-другий» років). Навіть усвідомлення краху «воєннокомуністичних» методів господарювання, не зуміло остаточно поховати надію щодо можливості, хоча б і через тривалий проміжок часу, але все ж практичної реалізації ідей, викладених утопістами минулого.

Нова економічна політика утверджувалася поступово, долаючи закляклість мислення й віджилі стереотипи і догми. Відомий меншовицький діяч М. Вольський, редактор «Торгово-промышленной газеты», який у роки НЕПу працював у Вищій раді народного господарства (ВРНГ), у своїх спогадах наголошував, що нерозуміння, відкритий або прихований опір, панічний страх перед новою політикою «жив не десь біля партії, а в партії самій, в самих її вищих сферах» [337, с. 69]. М. Бухарін був одним із найпалкіших прибічників і популяризаторів ленінських ідей НЕПу. Питанням функціонування банківської

сфери видатний теоретик партії неодноразово приділяв увагу. Так, у праці «Про нову економічну політику і наші завдання» він стверджував, що в нових умовах банки «відіграють дуже велику роль» [151, с. 128]. Втім, навіть відмовившись від помилкових ідей часів воєнного комунізму і підкресливши, що в умовах реалізації НЕПу слово «банк» припинило звучати «як саме образливе слово» [148, с. 66], М. Бухарін навіть теоретично не припускав багатоукладність у фінансовій сфері, щоразу наголошуючи: «наші банки» [149, с. 96], «пролетарські банки» [151, с. 143], «банки пролетарської держави» [152, с. 184] тощо. Фінансово-банківську систему розглядали тільки як одну з важливих «командних висот» в економіці, фактично була вона впливовим важелем державного регулювання і класової боротьби «у нових умовах». М. Бухарін, наприклад, стверджував «якщо у нас немає банків, а створюється дрібнобуржуазна кооперація, то вона нас давить. А якщо у нас є банки, то вона від нас залежить; ми її кредитуємо; якщо ми ходимо голенькими, то куркуль нас перемагає економічно, а якщо він є вкладником наших банків, він нас не переможе» [151, с. 133]. Отже, у новосформованій парадигмі побудови «нового суспільства» для ринкової конкуренції, як і взагалі функціонування ринкових законів у банківській галузі, місця не було.

Й. Сталін теж усвідомлював важливість банківської системи. Так, у статті «Перспективи» у 1921 р. про відновлення діяльності Держбанку (як регулятора грошового обігу) він говорив як про один із найголовніших кроків нової (непівської) політики. Визнаючи помилковою воєнно-комуністичну ліквідацію банків, Й. Сталін пророкував нововідновленій банківській системі «велику майбутність» [190, с. 114–125].

Отже, соціально-економічна ситуація в країні стала найкращим стимулом теоретико-практичного пошуку, змусила у стислі терміни шукати шляхи вирішення нагальних проблем функціонування банківської системи. Економічну теорію перевіряли практикою під час непівських трансформацій. Дослідження цього етапу мали як теоретичний, так і ілюстративний характер, відображали різнопланові погляди вчених, політиків, представників господарського активу.

Важливою особливістю науково-економічної дискусії 1920-х рр. стало те, що можливість висловлювати свої економічні ідеї мали як фахівці марксистської школи, так і представники «старої» формації фінансистів. Обговорювали різні підходи до вирішення проблем банківської сфери, аналізували плюси і мінуси різних моделей, що дозволяло обрати більш-менш оптимальний варіант розвитку радянської банківської системи.

Дослідники аналізували ефективність кредитування різних галузей господарства, взаємовідносини між різними банками, загальну насиченість ринку кредитними фондами [293], [276], [208], [282], кон'юнктуру фінансового ринку, проблеми і перспективи розвитку кредитних установ в Україні, робили порівняльний аналіз дореволюційної та радянської моделей банківських систем [204], [334], [335]. Детально і науково-об'єктивно досліджували питання функціонування не тільки Державного банку [220], [231], [274], [277], а й приділяли увагу всім сегментам кредитного ринку, діяльності спеціальних банків [221], [245], [292], [300], приватним банківським установам, які відновилися в умовах багатокладності – товариствам взаємного кредиту (ТВК) [272], [402]. Окремо треба виділити працю Б. Сігала «До питання про приватний капітал на Україні», в якій дослідник ґрунтовно проаналізував стан недержавного сектору кредитного ринку [515].

Зауважимо, що фахівці-економісти «царської» школи не тільки отримали змогу брати участь у наукових дискусіях, але й були активно залучені більшовиками до відбудовчих процесів. Відповідна освіта і величезний практичний або науковий досвід дали змогу цим фахівцям зберегти раціональний науковий підхід і об'єктивність думок у політико-пропагандистському загалі. Об'єктивним і виваженим науковим підходом вирізнялися праці професора П. Фоміна. У дослідженні «Україна: економічна характеристика», яке побачило світ у 1923 р., він приділив увагу питанням відбудови фінансової системи, підкресливши, що показники фінансової і кредитної системи «несуть відбиток соціально-економічних відносин, які щойно починають формуватися», тому ці

показники можуть бути тільки орієнтовними, які б характеризували загальні тенденції, а не цифри. Найважливіший позитив на думку вченого, – відбудова Державного банку [539]. Як один із провідних фахівців Держплану УСРР П. Фомін у численних публікаціях аналізував досвід планового кредитування промисловості, стан кредиту, динаміку банківських ставок, активно відстоював економічну незалежність республіканських банків тощо [322], [323], [538].

Інший представник дореволюційної школи – М. Соколов приділив увагу процесам відбудови радянського кредиту, який із самого початку формувався як знаряддя централізованого планового керівництва економікою [307–309]. Окрему увагу і принциповий осуд дослідника викликали процеси відбудови кредитної кооперації на домінуючих державних засадах.

Проблеми сільського господарства, перспективи розвитку кооперації в радянській країні аналізували О. Чаянов [544], [545] та М. Кондратьєв [448]. На відміну від представників марксистської школи, які, досліджуючи внутрішню структуру селянського господарства, акцентували на класовому протистоянні, а фактично розпалюванні ворожнечі на селі, вказані науковці вивчали вплив ринкових законів, обстоювали забезпечення товарно-грошової рівноваги, дотримання пропорційності у розвитку господарства, категорично засуджували методику індустріалізації за рахунок «викачування» коштів з окремих галузей економіки. Так, на думку М. Кондратьєва, свідоме і принципове ігнорування потреб села призвело до катастрофічного падіння життєвого рівня селян, який у 1927 р. знизився порівняно з 1913 р. у 2 рази.

Праці дослідників ретельно аналізував В. Ленін (у його бібліотеці було 7 книг О. Чаянова). Вплив ідей науковців можна відстежити у статті В. Леніна «Про кооперацію» [168]. Втім, кооперація, як добровільне об'єднання економічно і політично незалежних особистостей, не мала шансів на існування в умовах тоталітарного суспільства. З агресивно-нищівною критикою «неонародництва» та «дрібнобуржуазних теорій» єдиним фронтом виступила ціла когорта представників офіційної марксистської науки [198], [211], [227], [279], [247].

Теоретики кооперації, фахівці світового рівня О. Чаянов і М. Кондратьєв були репресовані, знищені фізично, а про їх науковий доробок в Радянському Союзі навіть не згадували.

Питанням оздоровлення фінансового сектору – проведення грошової реформи приділив увагу голова Наркомфіну Г. Сокольников у праці «Нова фінансова політика на шляху до твердої валюти» (думки автора багато в чому є актуальними й нині, що зумовлює перевидання його робіт) [520]. Принциповим є те, що «радянський фінансист», ідейний більшовик із величезним, ще дореволюційним партійним стажем, зумів піднятися над вузькопартійними оцінками й визнати та послідовно відстоювати необхідність ринкових регуляторів у фінансово-банківській сфері.

Втім, з другої половини 1920-х рр. тональність досліджень докорінно змінилася. Зміцнення влади Й. Сталіна, його боротьба і перемога над опозицією зумовили трансформацію всієї соціально-економічної парадигми життя радянського суспільства. Важко переоцінити значення виступу Й. Сталіна на XIV з'їзді РКП(б), коли він, звинувачуючи Г. Сокольникова у правому опортунізмі, наголосив: «Він (Сокольников – К.Н.) не розуміє діалектики розвитку в обстановці диктатури пролетаріату, в обстановці перехідного періоду, де методи і зброя буржуазії використовуються соціалістичними елементами для подолання і ліквідації елементів капіталістичних. Справа зовсім не в тому, що торгівля і грошова система є методами «капіталістичної економіки». Справа в тому, що соціалістичні елементи нашого господарства, борючись з елементами капіталістичними, оволодівають цими методами і зброєю буржуазії для подолання капіталістичних елементів, що вони з успіхом використовують їх проти капіталізму... Справа у тому, виходить, що завдяки діалектиці нашого розвитку, функції і призначення цих інструментів буржуазії міняються принципіально, докорінно, міняються на користь соціалізму, на шкоду капіталізму» [192, с. 365].

Таким чином, на найвищому державному рівні проголошено, що певні поняття в радянській системі змінюються принципово, іноді втративши усілякий

зв'язок із первинним змістом, перетворившись на свою абсолютну протилежність. Повною мірою такі трансформації стосувалися і банківської системи країни. Вже наприкінці 1920-х рр. змінилися принципи й механізми діяльності банківських інституцій, які змінили і спотворили саму їх сутність, що було б неможливими за умов нормального функціонування ринкових механізмів. Тотально домінував Держбанк, українська банківська система не мала самостійності й виконувала вказівки Москви, ліквідовано будь-яку ринкову конкуренцію у банківській справі, комерційну таємницю тощо, а у підсумку і ліквідація багатокладності – шляхом закриття приватних банків – товариств взаємного кредиту й докорінного переродження системи кредитової кооперації. Усе строго підпорядковувалося загальному плануванню. Такі тенденції не могли не викликати занепокоєння дослідників.

Так, керівник Валютного управління Наркомфіну Л. Юровський вже наприкінці 1924 р. наголошував, що заганяти банківські установи у вузькі рамки державного регулювання означало б «абсолютно спотворити їх роботу» [334, с. 14]. А знаний фахівець Л. Яснопольський визнав, що подібне спотворення радянської банківської системи вже відбулося і радянські банки перетворилися на «установи особливої природи, не схожі на звичайний тип комерційного банку» [334, с. 14].

У працівників республіканських фінансових органів глибоке занепокоєння викликала безправність української банківської системи, її повна залежність від союзного центру. Саме на підставі беззастережного і негайного виконання всіх вказівок московських керівників будувалися взаємовідносини центр-республіка, місцеві потреби і особливості економічних процесів у центрі принципово ігнорували. Керівництво загальносоюзних банків діяло відповідно до твердо встановлених правил. Адже вже у 1921 р. наркомат фінансів Російської федерації у своєму звіті підкреслив: «Україна – адміністративна одиниця РРФСР» [537, с. 143]. Відповідно, економіст Укрдержплану С. Фесенко, проаналізувавши пасиви українських банків, дійшов висновку, що філії

загальносоюзних банків відіграють у республіканській банківській системі роль насосів, які викачували фінансові кошти з регіонів на користь центру. Приміром, Промбанк, підкреслив С. Фесенко, забирав у своїх українських філій у понад 7 разів більше, ніж надавав [535, с. 49].

Тенденції спонукали фахівців до роздумів над перспективами кредитно-банківської системи в радянському суспільстві. До прикладу, В. Акуленко, вивчаючи ситуацію, вбачав перспективи банківського кредиту у функціонуванні на вільних комерційних засадах, в умовах вільної конкуренції та поступової акумуляції накопичень у банківській сфері як у державному, так і у приватному секторах економіки [204], [205]. Також автор у своїх публікаціях піднімав питання фінансування індустріалізації республіки, ефективності капіталовкладень [203].

Негативний вплив централізації фінансової системи, проблематику неоднозначного і нерівноцінного перерозподілу коштів республіки на загальносоюзні потреби, коли значна частина прибутку витрачалася поза її інтересами, аналізував В. Доброгаєв [233, 234]. На думку вченого, «необхідно, щоб остаточною інстанцією, яка затверджує бюджет республіки, був її РНК», також він виступив за «необхідність перегляду фінансових взаємовідносин між Союзом і союзними республіками у бік надання останнім більшої свободи у маневруванні своїми коштами в інтересах народногосподарського розвитку республік» [234, с. 45-47].

Варто згадати і гостру публікацію М. Волобуєва «До проблеми української економіки» [217, 218], яка була надрукована у 1928 р. Вона не мала в собі прямого звернення до питань роботи республіканської банківської системи, втім, у ній детально проаналізовано ті явища і тенденції політико-економічної ситуації, які стосувалися загалом всього господарства УСРР. М. Волобуєв наголосив, що колоніальний характер економічної політики щодо України, який був характерним для Російської імперії, в СРСР не тільки не пішов у минуле, але й, навпаки, запрограмований на далеку перспективу. Система централізованого планування, союзна бюджетна політика тощо – все було вибудоване так, щоб знищити навіть

теоретичну можливість розвитку економіки України як самостійної одиниці, а не тільки як невід'ємної складової господарства Союзу. З урахуванням того безправного стану, в якому опинилися банки України, можна сказати, що висновки економіста щодо необхідності «забезпечити за українськими економічними центрами права і можливості (курсив автора – К.Н.) дійсного керівництва всім народним господарством без винятку» [218, с. 61], стосувалися і фінансово-банківського механізму республіки. Окрім того, М. Волобуєв звернув увагу на невідповідність надходжень і витрат республіканського бюджету, що стосувалося також і безправності й залежності українських кредитних установ, як офіційних філій російських банків.

Зауважимо, що характерною ознакою наступного етапу стало активне втручання каральних органів в економічні дискусії. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. була розгромлена й засуджена «волобуївщина», сфальсифікована низка гучних справ «контрреволюційних організацій»: репресовано сотні вчених – фахівців світового рівня, ліквідовані наукові школи. Наприклад, наприкінці 1928 р. професора Л. Юровського зняли з посади начальника валютного управління, а у липні 1930 р. заарештували по вигаданій справі «Трудової селянської партії». У 1936 р. заарештований по сфабрикованій справі «Паралельного антирадянського троцькістського центру» перший нарком фінансів СРСР Г. Сокольников [520, с. 38]. Були репресовані О. Чаянов, М. Кондратьєв та багато інших фахівців. Наукові дослідження репресованих науковців вважали «псевдонауковими» та «шкідливими», це призвело до повного заперечення й заборони наукової спадщини вчених, аж до реабілітації наприкінці 1980-х рр.

Відповідно, в економічному житті країни тривав процес відмови від ринкових механізмів і регуляторів. Недержавні банки – ТВК були ліквідовані, навіть незважаючи на поодинокі голоси на захист багатокладності. Так, В. Чубар, аналізуючи у 1926 р. економічну ситуацію в Україні (ТВК активно розвивалися, зростала їх кількість, втім загальна сума отриманого у державних банках кредитів

склала всього 1,6%), визнав фінанси як один з «основних важелів», підкреслюючи: «Ми можемо вважати, що наші позиції в галузі фінансів і в галузі кредитної справи не тільки не втрачені, але й навряд чи можуть бути втраченими при такому співвідношенні між державним і приватним капіталом». Отже, «не можна змінювати нашу політику, відмовлятися від НЕПу і переходити до того, щоб тільки самим розвивати наше господарство» [196, с. 260]. Підтримав цю думку і Е. Квіринг (на той момент заступник голови Держплану СРСР) у статті «Економічна політика партії до XV з'їзду». Він наголошував, що з усієї банківської системи СРСР у приватних руках перебувають тільки найдрібніші ТВК, які й так знаходяться під постійним державним контролем, отже, причин для паніки та негайного адміністративного знищення багатокладності у банківській справі немає [156, с. 311].

Втім, у керманіча Комуністичної партії Й. Сталіна була своя думка щодо перспектив розвитку суспільства, й тому економічна доцільність була принесена у жертву політичній кон'юктурі. В країні сформувалася командна система «посталінськи». Характерними ознаками публікацій представників марксистської науки стали свідоме і принципове ігнорування всього спектру економіко-господарських показників, брак критичного аналізу, власної позиції, натомість домінування «єдино вірного» класового підходу до проблематики. Відповідно змінилася тональність публікацій на банківську тему. Газетні статті раз у раз наголошували на розкритті й ліквідації «ворогів» і «шкідників» у банківському секторі від перших повідомлень у 1920-х рр. [330], [216] до потоку подібних публікацій наприкінці 1930-х рр. [268], [269].

Прихильників використання непівських механізмів М. Бухаріна, О. Рикова та ін. звинуватили у «правому ухилі» й невдовзі репресували. В умовах сталінського суспільства право публікуватися мали тільки представники офіційної науки, які з фанатичною відданістю відстоювали погляди Й. Сталіна. Наприклад, В. Коробков у статті із промовистою назвою «Фетиші нашої банківської ідеології» безапеляційно назвав непотрібними і віджилими «фетишами» практично всі

визначальні принципи функціонування банківської системи – від банківського резерву до паритету червінця. Висновок автора був рішучим: «Кардинальною повинна бути різниця у змісті, характері і методах діяльності капіталістичного центрального банку з одного боку, і радянського Держбанку, який працює в абсолютно специфічних умовах, яких не знає жодна країна у світі» [255, с. 84–85]. Я. Куперман, проаналізувавши трансформації радянських банківських інституцій, дійшов до логічного висновку, що термін «банк» вже ніяк не відповідає сутності радянських фінансових установ, втім категорично наголосив, що взагалі будь-яке дослідження банківської системи повинно зводитися до «протиставлення радянської кредитної установи типовому банку» [258].

Подібні висновки робили економісти і фінансисти і щодо грошової системи. Приміром, П. Хайцер у статті «До питання щодо природи грошей і характеру їх трансформації в СРСР» був категоричним: «Наші гроші за своїм соціальним змістом, за своєю роллю у господарських процесах країни..., нарешті, за характером дефетишизаційних процесів, різко відрізняються від грошових систем капіталізму» [324, с. 48].

Вже на початку 1930-х рр. у наукових дослідженнях почали домінувати загальна описовість, бракувало аналізу фактів, процесів, а науковий підхід був замінений на повторення-цитування сталінських висловів і однозначне схвалення офіційної лінії. Дослідники навіть не намагалися спростовувати очевидних фактів щодо глибинного переродження банківської системи, натомість зосередивши свою увагу на тому, що таке переродження є єдино можливим і безумовно позитивним. Так, Г. Козлов у праці «Переродження кредиту» категорично наголошував: «Плановий повною мірою кредит вже взагалі не кредит, навіть у його перехідній формі. Це його знищення. Це просто перерозподіл ресурсів у плановій формі» [252, с. 84-85]. Проте, нічого поганого в цьому факті автор не вбачав, а навпаки активно підтримував офіційну доктрину. Ліквідація багатокладності на фінансовому ринку – знищення ТВК «чисто адміністративними методами» не викликала у автора жодних застережень і зауважень.

Член колегії Наркомфіну Н. Капітановський усвідомлював глибину деформації радянської банківської системи, наголошуючи на безправ'ї банків, їх повній економічній залежності від Державного банку СРСР. Автор зазначав, що подібні несаможітні банківські інституції можна назвати тільки філіями головного банку країни, його «замаскованими відділами». Втім, і він не вважав ці тенденції не тільки негативними, а й навіть неприродними. Аналізу глибинних причин ситуації, які полягали насамперед у тотальному адміністративному диктаті Держбанку, він не зробив, наголошуючи водночас, що «спецбанки вичерпали себе» [249, с. 34–35].

З. Зангвіль у публікації «Кредитна система в реконструктивний період» вказав на «низку негативних явищ», які були гальмом для розвитку банківського сектору, як «конкуренція між банками» та «надмірний розвиток мережі кредитних закладів», «відсутність єдності в роботі всієї кредитної системи» [241, с. 64]. Отже, основоположні принципи функціонування банківської системи були визнані шкідливими – економічні поняття в радянській науці змінювалися на свою протилежність.

Банківська система у нових умовах повинна була фінансово забезпечувати важку промисловість, вона була строго підпорядкована загальному плануванню. Яскравим прикладом подібних поглядів є праці І. Трахтенберга [527], Б. Раскіна [302], М. Рильського та ін. [306]. Атмосферу в економічній науці тих років гарно передає публікація у десятому номері «Господарства України» за 1930 р. «Мобілізація фінансових ресурсів і банківська система». Автор закликав «якнайскоріше» підпорядкувати банківську систему загальному плану, «мобілізувати» всі ресурси на «виконання тих велетенських завдань, що намічені на третій рік п'ятирічки», він все-таки не наважився підписатися своїм іменем, обмежившись ініціалами «А.И.» [200].

Відбулося перетворення науки на псевдонаукову пропаганду. У численних працях представників марксистської науки звинувачено наукових опонентів. Радянські науковці сміливо брали на себе функції суддів. Характерним прикладом

може стати праця З. Атласа [346]. Так, З. Атлас рішуче і бездоказово звинувачував Л. Юровського, Г. Сокольникова, М. Бухаріна та ін. не лише у помилковості їхніх поглядів, свідомих «фальсифікаціях» їх економічних досліджень, а й у відвертому «шкідництві» та «контрреволюції» [346, с. 223, 428]. А. Гольденберг, аналізуючи деформації радянської кредитної системи, які вже призвели до «низки серйозних збочень», наголошував на «прямому шкідництві, яке прагнуло дезорганізувати таким шляхом наш фінансовий стан і спричинити господарські ускладнення» [389, с. 18]. До наукового аналізу інших (окрім «шкідництва») глибинних причин переродження радянського кредиту, а фактично ліквідації його визначальних принципів роботи на поталу кон'юнктурним партійним рішенням, дослідники не вдавалися.

Фактично радянська наука була підпорядкована політичним міркуванням. Так, В. Іконніков наголошував, що тільки «буржуазні економісти», «опортуністи всіх відтінків» та «окремі консерватори» можуть виступати із критикою перероджень банківської системи в СРСР [428]. В атмосфері страху, терору і переслідувань за 1931–1933 рр. у провідному економічному часописі «Господарство України» не надруковано жодної статті, яка стосувалася б проблем фінансово-банківської системи. Тільки у 1934 р. П. Поляков опублікував статтю «Фінансові проблеми другої п'ятирічки і 1934 року» [297]. У ній наведено чимало висловлювань Й. Сталіна на фінансову тему (автор публікації, зрозуміло, погоджувався з вождем по всім питанням), а вся роль банківської системи в СРСР була зведена лише до обслуговування планового господарства.

Загалом публікації на теми функціонування радянської кредитно-банківської системи етапу початку 1930-х рр. – і майже до кінця 1950-х рр. мали псевдонауковий і декларативний загально-ілюстративний характер. Відзначимо також, що проблеми НЕПу в цей період спеціально не досліджували. Адже політика була офіційно згорнута, «віджила», «вичерпала» себе. Сама ідея функціонування ринкових форм економіки була відкинута сталінським режимом, а ті, хто наважувався її обстоювати, були репресовані. Характерною ознакою

періоду стала крайня перенасиченість цитатами В. Леніна, Й. Сталіна й фактично переказ партійних рішень з питань функціонування кредитної системи.

Наприклад, праці М. Усоскіна [533], [534] цілком відповідали духові сталінської епохи і методології: надзвичайно обережні формулювання, відсутність авторського бачення проблеми, мінімум конкретики та бідність фактичного матеріалу. Діяльність недержавних фінансових інституцій – приватних банків ТВК автор практично не висвітлював. Наслідком вибіркового підходу до аналізу проблематики стала наявність «білих плям», а сама структура досліджень уривчаста і не дуже логічна. Автор акцентував увагу пропагандистських гаслах: «банківська система стала зброєю боротьби з капіталістичними елементами», «природа і роль соціалістичного кредиту докорінним чином відрізняються від природи і ролі капіталістичного кредиту» [533, с. 7, 8]. А також М. Усоскін чесно підкреслив, що «в нас збереглася головним чином тільки зовнішня форма, зміст же їх (банків і кредиту – К.Н.) змінився докорінним чином». Відповідно, розвиток радянських форм кредиту відбувався у «жорсткій боротьбі нового, прогресивного... зі старим, віджилим» [533, с. 15, 22]. Такі формулювання дозволяли не конкретизувати і не деталізувати «віджилі» форми кредитних відносин, адже вони назавжди, на думку авторів сталінської доби, залишилися у минулому.

Таким чином, на даному етапі радянські історики, економісти та інші суспільствознавці зосередили увагу на гіпертрофованій пропаганді досягнень соціалістичного ладу. Це зумовило вибірковий підхід до аналізу соціально-економічної ситуації, появу чисельних лакун, у надрукованих працях переважали тенденційно і некритично підібрані факти, підігнані під офіційну концепцію із задалегідь сформульованими висновками. Дослідження були відірвані від реальності, домінував догматизм і цитатно-ілюстративний виклад матеріалу.

Наступний етап в розвитку вітчизняної історіографії розпочався з другої половини 1950-х рр. і тривав до середини 1980-х рр. Пов'язаний він був із критикою культу особи Й. Сталіна, після XX з'їзду КПРС і певною лібералізацією

суспільного в тому числі наукового життя країни. Аналіз радянської історіографії цього часу дозволяє констатувати факт появи великої кількості досліджень про НЕП, роботу промисловості, соціалістичну реконструкцію, індустріалізацію, соціальну та трудову активність робітничого класу міжвоєнного періоду. Історики опрацювали та систематизували велику кількість джерел, виявили малодосліджені на той час проблеми.

Так, Е. Генкіна намагалася висвітлити роль В. Леніна у розробці та впровадженні НЕПу і перші кроки в реалізації нової політики [382], [383]. Авторка охарактеризувала міжнародне та внутрішнє становища країни, акцентувала увагу на значенні рішень X з'їзду, підсумувала досягнення перших років. Втім, дослідниця у дусі тогочасної офіційної доктрини схвалювала і виділяла керівну роль правлячої партії у реалізації нової політики, ідеалізувала «ленінську концепцію» НЕПу тощо. Підтримали подібну позицію десятки науковців як на загальносоюзному, так і на республіканському матеріалі [398], [443], [469]. НЕП проголошувався «геніальним винаходом» В. Леніна і тільки його.

Проте, загалом дослідження набули якісно нових рис: розширено тематику досліджень, джерельну базу, введено в науковий обіг нові документальні масиви. Плідно працювали дослідники Г. Диденко [405], П. Жибарєв [416], В. Кузьмін [457], Е. Лортикян [476] та ін. С. Кульчицький вперше дослідив проблему фінансування промислового будівництва в Радянському Союзі (книга «Економічний розвиток радянської України. 1917-1970» написана у співавторстві з Т. Дерев'янкіним) [462], [563], [403]. Однак незважаючи на значно розширене коло проблем, науковці були змушені працювати у лещатах офіційної доктрини. Відповідно, більшість досліджень завдяки наявності чисельних «закритих» тем та однотипності висновків залишали враження незавершеної роботи. Автори не вдавалися до аналізу ефективності та доцільності капіталовкладень. Натомість увага була зосереджена тільки на описі досягнень та переваг соціалістичного ладу, побудові заводів-гігантів тощо. Також перебільшували роль соцзмагання,

«стахановського» руху в різних галузях, багато уваги приділено трудовим рекордам. Про об'єктивний політико-економічний аналіз «рекордів» не йшлося.

Характерною рисою всіх досліджень став вибірковий підхід: діяльність недержавних кредитних інституцій, приватний та кооперативний кредит, їх внесок у відбудовчі процеси, подолання структурної деформації фінансового ринку – свідомо ігнорували та замовчували. Якщо ж про них і згадували в дослідженнях, то тільки у контексті «боротьби» та «витіснення». Так, праці І. Трифонова [528], [529] були витримані у дусі «ліквідаторського» підходу. Вся увага автора була сконцентрована на «перемозі» і знищенні всіх видів і форм ринкових регуляторів, причому одразу разом із їх носіями – представниками приватної ініціативи. Будь-які форми і прояви діяльності приватників таврувалися й однозначно засуджувалися, що призводило до неминучого спотворення висновків і втрати логіки викладення матеріалу. Наприклад систему кооперації він розглядав як «головну зброю витіснення приватного капіталу» [529, с. 146]. У принципі вірна теза щодо повної несумісності тоталітарної радянської економічної моделі з ринковими елементами і приватниками, розвивалася до бездоказового висновку автора щодо неминучої ненависті приватників до радянської влади, яка супроводжувалася шкідницькою та шпигунською діяльністю. У працях І. Трифонова чимало багатого фактичного матеріалу, однак, доказова база відсутня. Він обмежився голосливими звинуваченнями у «шкідництві». Представників приватного капіталу названо непримиренними ворогами радянського ладу. Також одне із провідних місць у книгах автора займала боротьба із різноманітною «фіктивною» кооперацією. Якщо в системі кустарної кооперації науковець вважав головним недоліком проникнення в її лави приватних підприємців – «непманів», то систему сільськогосподарської кооперації «куркулі розглядали... як прикриття для своїх експлуататорських махінацій» [529, с. 183]. Все значення кооперації на селі було зведено тільки до «привчання селян до колективного ведення справ» і підготовки ґрунту для суцільної колективізації: «підведення селян до колгоспів» [529, с. 216]. Така література виправдовувала

сталінські «чистки», масові репресії та ліквідації, а також тоталітарні трансформації суспільства навіть через десятки років по смерті тирана.

О. Ермак на українському матеріалі дослідив «обмеження» і «витіснення» капіталістичних елементів міста і села. Автор підкреслив, що І. Трифонов не висвітлив всіх аспектів класової боротьби, зокрема ідейно-політична ізоляція експлуататорських елементів потребувала деталізації [568]. Л. Морозов, досліджуючи становлення кооперації в СРСР, наголосив на закономірності відмирання визначальних принципів (вони були названі «капіталістичними») кооперації в умовах радянського суспільства [486].

У другій половині 1950-х – на початку 1980-х рр., опубліковано праці про соціалістичні перетворення 1920–1930-х рр. Це узагальнюючі наукові історико-економічні праці з історії КПРС, радянського суспільства, історії Компартії України, історії народного господарства УРСР і розвитку соціалістичної економіки тощо. Зокрема, слід виділити «Історію народного господарства УРСР» у 3-х томах [432], [433], «Историю социалистической экономики СССР» в 7-ми томах [434-437], «Історію України» в 8-ми томах та ін. [438-439]. Ці фундаментальні дослідження написані великими колективами авторів, узагальнювали діяльність наукових груп та інститутів, а разом були втіленням офіційної науки СРСР. Як результат, незважаючи на весь величезний обсяг наукової роботи, подібні розвідки призводили до консервації некритичного ставлення до історії. Відповідно, наукового аналізу, сміливих гіпотез, висловлювань щодо «закритих тем» годі було шукати у таких виданнях. Приміром, у тритомній «Історії народного господарства Української РСР» матеріал подано відповідно до канонів радянської історіографії: В. Ленін – видатний теоретик та організатор НЕПу, нова політика – тільки «тимчасовий відступ», нищівній критиці піддані «буржуазні» економісти М. Кондратьєв, В. Громан, В. Базаров та ін., ліквідація багатокладності – логічний, закономірний еволюційний процес на шляху до побудови нового суспільства тощо.

У працях, які стосувалися конкретних питань кредитно-банківської системи міжвоєнного періоду, принципових зрушень було зовсім мало. В країні функціонувала вибудована у сталінські часи модель банківської системи, яка у принципі унеможлилювала багатокладність, реальну незалежність банківських інституцій, вільну конкуренцію або комерційну таємницю у кредитній сфері. Більше того, тривав процес ліквідації номінально «самостійних» спеціальних банків – наприкінці 1950-х рр. остаточно припинили своє існування Сільгоспбанк, Цekomбанк і місцеві комунальні банки – Держбанк закріпив за собою роль не тільки монополіста кредитно-фінансової сфери, а основного регулятора всіх економічних процесів країни [396, с. 37].

Відповідно, це у принципі унеможлилювало реальний перегляд сталінської парадигми функціонування банківської системи. Науковці були змушені балансувати у дуже вузьких визначених рамках. Втім, певні зрушення таки відбулися на цьому етапі. Так, дослідники нарешті змогли відмовитися від виконання ними невластивих судових функцій засудження «ворогів» – наукових опонентів, концентруючи свою увагу на певних аспектах проблеми (наскільки це було можливо у тих умовах, та окрім праць, спеціально присвячених боротьбі із «класовими ворогами»). Хоча автори вже не акцентували увагу на «шкідництві» та «опортунізмі» своїх опонентів, однак об'єктивних дискусій про функціонування банківської системи не було. Прізвища і погляди тих, хто у 1920-ті рр. активно відстоював необхідність ринкових регуляторів, поєднання їх із радянською економічною моделлю були забуті разом зі знищеними авторами.

Дослідники цього етапу були змушені йти шляхом мінімуму конкретики, натомість максимально посилювали декларативність своїх праць щодо безсумнівних переваг командно-адміністративної економіки та протиставляли діяльність радянських банків і подібних фінансових установ інших країн. Так, у колективній праці «Грошовий обіг і кредит в СРСР» наголошувалося «Радянський кредит докорінним чином відрізняється від кредиту у капіталістичних країнах» [396, с. 27]. Головний сенс радянської банківської системи розкривався тільки у

межах боротьби «Хто кого?». На думку авторів головною задачею радянського банку було «сприяти... зміцненню позицій державної промисловості, торгівлі і кооперації у боротьбі із приватником» [396, с. 86]. Відсутність власної позиції, ілюстративний підхід і перенасиченість цитатами призводили до того, що складається враження, що всі праці написані одним автором.

В іншому збірнику «Держбанк СРСР і його роль у розвитку економіки країни» автори відстоювали тезу надзвичайної важливості кредитної системи для розвитку країни. Втім, тлумачили це досить своєрідно у повній відповідності із панівною методологією. Так, М. Барковський проголосив кредит «знаряддям боротьби з контрреволюцією і буржуазією» [392, с. 105], перекреслюючи і заперечуючи всю економічно-ринкову складову кредитних механізмів, нівелюючи їх дію до рівня ідеологічно-репресивного інструменту. Автори повністю виправдовували знищення абсолютно всіх принципів і норм роботи ринкових елементів у банківській системі країни. Ліквідацію багатоукладності і самостійності як спеціальних банків, так і республіканської кредитно-фінансової системи розглядали як сумлінне виконання ленінських вказівок.

Аналогічних методологічних позицій дотримувалися й інші дослідники, чії праці стосувалися проблем трансформації кредитно-банківської системи в радянському суспільстві: З. Атлас [347], М. Атлас [348], І. Кофі [569], Г. Шварц [551], Ю. Шенгер [552], [553] та ін. Автори щоразу підкреслювали «інакший» характер роботи радянської банківської системи.

Безсумнівним проривом стала праця І. Галя [379]. Дослідник намагався коротко дати визначення цілей, завдань та особливостей функціонування всієї кредитної системи. Принциповою новацією став аналіз роботи приватних банківських інституцій не з агресивно-класової позиції, а з погляду економічної доцільності їх роботи в умовах НЕПу. Автор навіть підкреслив позитивний ефект, аналізуючи діяльність приватників на фінансовому ринку, він зазначив, що це «сприяло зниженню цін на приватному ринку і боротьбі зі спекуляцією» [379, с. 25]. Дослідження І. Галя стало дороговказом для інших, чимало проблем автор

тільки побіжно окреслив. До того ж праця ґрунтувалася на загальносоюзному матеріалі, українські показники були не систематизовані. Про функціонування Держбанку республіки і його вплив на процеси в народному господарстві написано колективну монографію, авторами якої були І. Галь, Г. Павленко та О. Мороз [500]. На жаль, в умовах невпинного вихваляння «зрілого соціалізму» об'єктивний всебічний аналіз, вільний від директивних стереотипів інтерпретації історичного процесу був неможливим.

Таким чином, впродовж вказаного етапу радянської історіографії вийшли роботи, які хоча і базувалися на суто партійних принципах, але з позицій розширення тематики досліджень, наведення фактичного матеріалу закладали основи для подальших розвідок.

Останній етап радянської історіографії: друга половина 1980-х рр. – початок 1990-х рр. Зрушення у політичній площині, проголошення «гласності», зумовило інтерес суспільства до раніше «закритих» тем, на що не могла не відреагувати історична наука, а також і різка зміна пріоритетів в економічній сфері, навіть самого напрямку руху – у бік ринкового реформування – дозвіл приватної ініціативи, активне створення кооперативів тощо, надали надзвичайної актуальності питанням багатокладності, ефективного функціонування банківського кредиту, відступу від домінування плану над ринком не тільки з наукової, але й з цілком практичних міркувань, що зумовило значне підвищення уваги до власного історичного досвіду 1920–1930-х рр.

Важко переоцінити значення принципових зрушень у питаннях доступу до джерельної бази досліджень. Навесні 1989 р. Центральний комітет Компартії України прийняв постанову щодо розширення доступу до секретних документів, зокрема до матеріалів політбюро ЦК КПУ. Наприкінці 1980-х рр. відкрито спецховища, з'явилася можливість ознайомитися із працями репресованих вчених, провести порівняльний аналіз їх поглядів із офіційною партійною лінією, а також працями іноземних дослідників, які раніше радянські вчені не могли опрацювати.

Це дало змогу авторам докорінно переглянути концепцію. Так, В. Дмитренко одним із перших звернув увагу не те, що НЕПівські ринкові зрушення в економіці не тільки не отримали підтримки у вигляді відповідних трансформацій в політичній площині, а навпаки супроводжувалися посиленням партійного диктату у всіх сферах суспільно-економічного життя країни. Відповідно, це породжувало гострі суперечності та кризові явища, фактично означало приреченість і самого НЕПу [406].

Принциповим став висновок В. Маневича, який зазначив, що «економічна думка 20-х рр. – це не тільки зіткнення різних методологічних підходів, різних теоретичних концепцій, різних соціальних інтересів, але й зіткнення принципово різних способів мислення» [480, с. 56]. Також автор наголосив на «неповноцінності ринкової системи непу», коли найважливіші компоненти саморегулюючої ринкової системи були знищені під час експериментів «воєнного комунізму», а їх відновлення за умов «диктатури пролетаріату» стало скоріше імітацією ринкової моделі. Важливим був висновок автора, який був підтриманий провідними фахівцями під час обговорення доповіді В. Маневича, що відродження зруйнованої ринкової моделі не можна розглядати як одномоментний вольовий акт [496, с. 57]. Ця теза залишилася надзвичайно актуальною і в умовах пошуку оптимальних шляхів сучасного економічного реформування. Успіх реформ може забезпечити тільки реалізація послідовної, виваженої, науково продуманої системної політики. Тільки так можна досягти довготривалого соціально-економічного ефекту, розрахованого на перспективу.

Опубліковано статті, монографії О. Бакуменка [352a], О. Бута [372], М. Свіщева [514a] та ін., що критично осмислювали концепцію НЕПу, аналізували причини його згорання, визначали місце держави у регулюванні економічних відносин, соціально-політичну та ідеологічну базу комуністичного терору тощо.

Треба виділити дослідження В. Даниленка, Г. Касьянова та С. Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» [399], в якому автори в окремому підрозділі

проаналізували не тільки соціально-політичну, ідеологічну базу комуністичного терору, але також і його психологічну складову.

У непростій боротьбі нові концепції пробивали собі дорогу. Так, наслідками активного використання віджилої методології стало те, що іноді автори просто дублювали попередні висновки, намагаючись надати нового життя старим ідеям. Наприклад, міжвузівський збірник наукових праць, виданий наприкінці 1980-х рр., порушував проблеми села, сільськогосподарської кредитної кооперації, кустарно-промислової тощо. Втім, приміром, у статті А. Буніна «Розвиток сільськогосподарської кредитової кооперації у двадцяті роки» розглянуто історію розвитку цього виду кооперації, кількісні показники, подано багатий фактичний матеріал, а також історіографічний аналіз, але була відсутня авторська позиція, власне бачення проблеми. Висновки щодо ліквідації сільськогосподарської кредитної кооперації, яку автор назвав «переростанням у колгоспи» вкладалися у сформовану ще у сталінські часи парадигму наукової думки: «підготував соціально-економічні передумови для масової колективізації, кредитна кооперація у процесі проведення останньої на початку тридцятих років була ліквідована» [368, с. 114].

Інший автор того ж збірника Н. Коровін у статті «Роль кустарно-промислової кооперації у перетворенні кустарів та ремісників міста і села у промислових робочих» із певною зневагою, назвавши кредитну кооперацію «найпростішою» формою кооперування, приділив увагу процесам ліквідації кооперації як такої. Сам процес знищення сутності кооперування, його визначальних основоположних принципів – перетворення незалежних соціально-економічно добровільних об'єднань кустарів на де-факто державні, повністю підконтрольні промислові підприємства, автор розглядав як закономірний підсумок «еволюції» їх діяльності. Отже, наслідком використання застарілої методології стало те, що автори не вбачали жодного протиріччя у фактичному знищенні самого поняття «кооперація» в умовах радянського суспільства [453].

Отже, події кінця 1980-х – початку 1990-х рр.: крах тоталітаризму, пошук нових важелів економічного керівництва – надали величезного поштовху до вивчення соціально-економічного розвитку країни. В умовах демократизації і гласності дослідники гостро поставили питання щодо переоцінки минулого історичного досвіду. Втім, Комуністична партія ще домінувала у суспільстві, і саме тому вчені не виходили за рамки марксистсько-ленінської методології. Процес відмови від віджилих стереотипів мав обмежений характер, був замкнений у межах панівної концепції «перебудови» – косметичної модернізації соціалізму.

Другий період – сучасна пострадянська історіографія характеризується не просто значним посиленням інтересу до актуальних проблем історії, а й революційною трансформацією наукового підходу до проблематики: від оприлюднення фактів історичної сенсації (що було характерним і логічним для попереднього етапу, коли дослідники отримали доступ до джерел, які до того були недосяжними десятиліття) до комплексної концептуальної переоцінки всієї парадигми минулого взагалі й характеристики функціонування радянської банківської системи зокрема. Звільнення від ідеологічного тиску, відхід від «монометодології», розширення джерельної бази, повернення наукового доробку попередників, а також прорив інформаційної блокади діаспорних і закордонних дослідників спричинили докорінний принциповий перегляд всієї наукової радянської спадщини. Як підкреслив професор М. Ковальський, «подолання соціологізованих та політизованих стереотипів і кліше, притаманних часам панування марксистсько-ленінської методології з її догматизмом та псевдонауковим підходом до історії України», стали головними завданнями сучасної історіографії [445, с. 10].

Серед узагальнюючих глибоких досліджень насамперед треба виділити праці С. Кульчицького [458–461], [463]. Фактично дослідник першим на нових методологічних засадах переглянув всю радянську концепцію розвитку суспільства міжвоєнної доби. Автор відкинув більшість стереотипів і міфів радянського періоду. Принциповими стали висновки дослідника щодо умов

запровадження нової економічної політики. С. Кульчицький довів, що економічна катастрофа, з якою зіткнулися більшовики на початку 1920-х рр., була викликана не тільки і не стільки тривалими військовими діями, а безграмотною і провальною в економічному сенсі політикою «воєнного комунізму». Так само важливим був перегляд місця і ролі правлячої партії і конкретно її лідера В. Леніна на запровадження НЕПу, який довгі роки вважали його геніальним винаходом. С. Кульчицький підкреслив, що «для інших політичних партій політика, яка відповідала вимогам ринку, була не новою, а нормальною, єдино можливою» [459, с. 178]. Не можна не погодитися із висновком дослідника щодо впливу В. Леніна на політичні процеси ХХ ст.

Автор також довів, що введення НЕПу з погляду керманців партії далеко не означало повної й остаточної відмови від комуністичної доктрини, а стало тільки вимушеним відступом, тимчасовим обхідним маневром на шляху до закріплення остаточної перемоги командно-адміністративних методів господарювання, що невдовзі й відбулося. Хоча найбільш дискусійною в цьому сенсі, безумовно, є стаття В. Леніна «Про кооперацію». Більшість сучасних дослідників вважають, що лідер більшовиків наприкінці життя остаточно відмовився від комуністичної доктрини, натомість висунувши концепцію «кооперативного соціалізму», в якому визначальну роль мали відігравати ринкові регулятори. Втім, С. Кульчицький наголошував, що вказана праця була написана важкохворою, напівпаралізованою людиною, яка досить часто не могла сконцентруватися та губила думку [460, с. 57]. Проте, слабкість тіла далеко не тотожна слабкості розуму, а отже й критичний аналіз статті залишає велике поле для різноманітних гіпотез й остаточну крапку у цій дискусії, на нашу думку, ставити поки рано.

Розвідки С. Кульчицького акцентують увагу передусім на різноманітних політичних аспектах життя країни міжвоєнного періоду. Питання впливу ринку на функціонування окремих галузей вчений тільки окреслив. Конкретні соціально-економічні проблеми у більш вузьких тематичних або хронологічних рамках детально з нових методологічних позицій були досліджені іншими авторами.

До узагальнюючих досліджень належить також праця В. Литвина [470]. Автор аналізує причини введення НЕПу, його здобутки і наслідки. Дослідник переконливо доводить, що відмова від використання ринкових елементів і побудова «щасливого» суспільства у 1930-ті рр. саме у таких крайніх формах тоталітаризму, насильства і терору стала логічним і закономірним продовженням реалізації комуністичної доктрини. На думку В. Литвина, більшовики завжди були партією війни, адже тільки в ситуації війни вони могли встановити диктаторський режим – жоден інший їх не влаштовував. Саме підготовка до майбутнього конфлікту надала відповідного спрямування і політиці індустріалізації. Втім, висновок автора щодо трансформації кредитно-фінансової сфери в умовах НЕПу дещо перебільшений: «Відбулися радикальні зміни... «робітничо-селянська» держава перейшла від комуністичних на капіталістичні засади управління, тобто стала сукупним капіталістом» [470, с. 42]. На нашу думку, більшість змін у банківській сфері країни за своїм змістом були не скільки «радикальними» стільки імітаційними. Ринок, загнаний у вузькі рамки державного диктату, міг існувати тільки у спотворених формах.

Праця О. Реєнта та Й. Коляди – важливе комплексне дослідження проблематики міжвоєнного періоду [512]. Акцентовано на історико-політичному зрізі проблеми. Автори відзначили, що грошова реформа була позитивним моментом, саме завдяки цій реформі був забезпечений успіх НЕПу, проте взаємопов'язані питання функціонування банківських інституцій в умовах радянського суспільства залишилися поза увагою дослідників.

Важливе значення для розуміння історичних процесів 1920-х – 1930-х років має активне посилення взаємозв'язків між історичною наукою та іншими суспільними науками, зокрема, економічною. Саме комплексні дослідження науковців різних галузей, забезпечили можливість заповнити чисельні лакуни минулого. У сучасному світі багатоукладність економіки, конкуренція між різними формами власності вже не потребують «реабілітації». Економісти підкреслюють, що «визначальною формою власності у цивілізованій ринковій економіці є

приватна власність» [431, с. 251]. Відповідно, діяльність приватників вперше з моменту їх ліквідації можна було об'єктивно розглянути у площині їх внеску в економічні процеси, а не тільки у контексті «витіснення» й «відмирання старих форм».

Діяльність приватників в УСРР досліджували О. Бут, В. Бондаренко, К. Нікітенко [371], М. Олійник [498], О. Сушко [524]. Ґрунтовно проаналізував підприємницьку ініціативу на фінансовому ринку в роки НЕПу Ю. Волосник [378]. Втім, сконцентрувавши увагу на питаннях приватного кредиту, автор не вивчав проблему комплексно із залученням показників діяльності кооперативних кредитних інституцій.

У монографії О. Пиріг «НЕП: більшовицька політика імпровізації» [507] розглянуто проблематику розроблення та реалізації нової економічної політики. Важливим є висновок авторки щодо відсутності загальної концепції економічних перетворень, чіткої вираженої та послідовної їх стратегії. Непівське реформування стало половинчастим, недоведеним до кінця, правляча партія, приймаючи ті або інші рішення, як правило, реагувала на ситуацію «навздогін», намагаючись її виправити і скерувати у потрібному для себе напрямку, а не моделювала її. Один вимушений крок провокував ланцюгову реакцію, відповідно це зумовило імпровізаційність політики правлячої партії. Дослідниця довела, що ринкові принципи запроваджувалися в народному господарстві УСРР тільки у вузьких обмежених рамках, в умовах жорсткого державного контролю, використовували їх більшовики задля зміцнення своєї політичної влади. Авторка приділила увагу і грошовій реформі 1920-х рр., проте питання функціонування банківського сектору потребують значно детальнішого висвітлення.

Актуальними, зважаючи на проблеми сьогодення, є питання радянських трансформацій на селі, яким приділили увагу багато дослідників. Так, В. Калініченко у монографіях [440], [441] на багатому фактичному матеріалі висвітлив стан індивідуального селянського господарства та широке коло питань, пов'язаних із різноманітними аспектами виробничої діяльності та повсякденного

життя селян. Важливим є висновок автора, що «в умовах кооперації управління економікою могло здійснюватися лише на демократичних засадах. Виробнича демократія (а вона в кооперації – асоціації вільних і рівних виробників – абсолютно неминуча) у змозі потягти за собою справжню демократизацію усіх інших сфер життя суспільства» [440, с. 13]. Відповідно, цим визначалося місце і роль кооперації у радянському суспільстві, фактично її приреченість, переродження у формальні форми, перетворення на підконтрольні й несамотійні інституції. Однак про трансформацію системи кооперації, зокрема в її кредитній формі, в республіці автор обмежився тільки побіжною згадкою.

Н. Бем дослідила політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.) [565], а предметом дослідження Г. Капустян стали багатогранні суспільно-політичні процеси в радянському селі, зокрема взаємовідносини влади і селянства в умовах радянського політичного режиму 1920-х рр. [561]. Проте ці дослідники не торкалися питань політики більшовиків щодо кооперації.

Більш детально проблематику функціонування кооперації в умовах радянського суспільства розкрили у своїх дисертаційних дослідженнях В. Смірнов [572], В. Мазур [570], В. Голець [566]. Автори розглянули питання роботи системи кооперації як у регіональному, так і в національному аспектах. Окрему увагу було приділено невиробничим формам кооперативних відносин: культурно-просвітницькій діяльності, проблематиці підготовки кооперативних кадрів, створенню фондів соціальної підтримки тощо. С. Бабенко, Я. Гончарук, С. Гелей дослідили історію розвитку кооперативного руху [351]. Однак питання становлення і особливостей розвитку кредитової кооперації України дослідники торкалися лише в загальному контексті.

Цю прогалину заповнила праця А. Морозова, який вивчив історію розвитку кредитних кооперативних відносин із початку їх заснування до фактичної ліквідації у добу суцільної колективізації села. Автор підкреслив, що саме кредитна сільськогосподарська кооперація стала стрижнем кооперативної роботи

на селі [485]. Втім, питання порівняльного аналізу радянської моделі кооперації із ринковою, наприклад довоєнною, проблематика втрати первинної сутності кооперативних об'єднань, перетворення їх на інструмент класової боротьби на селі, потребують, на нашу думку, більш детального вивчення.

Значний внесок у розробку проблеми зробив В. Марочко, який у праці «Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)» [481] висвітлив основні етапи становлення кооперації на селі, що допомогло з'ясувати місце кооперації в системі ринкових відносин, процеси її переродження та насильницької руйнації наприкінці 1920-х рр. Науковець відстоює думку, що вся соціально-економічна політика більшовиків за часів НЕПу була спрямована на зміцнення бази тоталітарного режиму. Так і діяльність кооперативних форм стала тільки тактико-стратегічним маневром більшовиків, а зовсім не результатом перегляду самої доктрини соціалістичного суспільства. Цей факт визначив приреченість кооперації, яка була знищена у боротьбі за «соціалістичне перетворення сільського господарства».

Праці Л. Нізової стосуються складних і малодосліджених питань переродження системи промислової кооперації республіки в умовах формування тоталітарного суспільства [489–491]. Дослідниця, на наш погляд, переконливо доводить, що тимчасовий відступ – НЕП, безумовно, не став поверненням до справді ринкової моделі економіки: «РКП(б) використала тяжкі умови громадянської війни для введення в управлінні країною мілітаризованої системи «наказу багнета». У подальшому система лише змінювала зовнішню форму, але завжди залишалася наказовою» [489, с. 134]. Авторка звертає увагу на те, що всі спроби поєднати соціалістичний та капіталістичний сектори в економічному змаганні могли привести або до відновлення приватногосподарської системи, або до введення директивних політичних заходів і побудови економіки тоталітарного типу. В країні тривав активний процес пролетаризації кустарів і ремісників, фактичного перетворення кооперативів на державні підприємства, зі збереженням офіційної назви «кооперування». Дослідниця підкреслила, що найбільша кількість

членів промислової кооперації перебувала саме у складі кредитових товариств, втім, вона приділила всю увагу загалом промкооперації та її переродженню в умовах радянського суспільства.

Проаналізувала співіснування і поєднання адміністративно-командної системи із ринковими елементами Н. Чорна [573, 547]. На думку авторки, саме кредитна реформа (січень 1930 р.) була спрямована на якнайсуворішу централізацію управління економікою, стала однією з головних підвалин, які завершили в основному перехід від переважно економічних методів управління господарством, характерних для НЕПу, до командно-адміністративних, що базувалися не на матеріальній зацікавленості, а на адміністративному наказі, примусі. Така система могла функціонувати лише тоді, коли примус був реальним, тобто ґрунтувався на терористичних методах. Актуально звучить висновок дослідниці, що дисципліна, котрої добиваються під страхом суворих репресій, знищує будь-яку ініціативу, породжує пасивність, намагання ухилитися від прийняття самостійних рішень. Всі ці вади уповні далися взнаки у ході соціально-економічних перетворень 1930-х рр.

Разом із тим, без сумніву, зберігається потреба ґрунтовно вивчати глибинні процеси переродження як окремих банківських інституцій, так і взагалі соціально-економічних понять і процесів в умовах радянського суспільства.

Специфіка теми дослідження зумовлює залучення розробок фахівців споріднених наук, передусім економістів. Так, І. Лантух [468] висвітлив процес відбудови ринкової інфраструктури в роки НЕПу. Дослідник проаналізував відродження ярмаркового інституту, функціонування бірж, ґрунтовним є аналіз грошової реформи 1922–1924 рр., як необхідної умови для переходу до ринкових відносин. Автор торкнувся також і питання відродження кредитної системи в республіці, але глибинні процеси втрати банківськими інституціями своєї первинної сутності в умовах сталінізації суспільства, а також причини і наслідки запровадження кредитної реформи 1930–1931 рр. потребують детальнішого аналізу.

Е. Лортикян досліджував розвиток господарства та економічної думки України, проблематику державного регулювання економічних процесів тощо [474], [475]. У цих працях розглянуті окремі аспекти теми, що досліджується. Праця колективу авторів «Економічна історія України: Історико-економічне дослідження» простежує соціально-економічні процеси у тому числі й 1920–1930-х рр. Аналізуються причини введення і відмови від НЕПу, сталінізація та мілітаризація економіки, досягнення й провали перших п'ятирічок тощо. Окрему увагу автори присвятили ефективності капіталовкладень в основні промислово-виробничі фонди України [410].

Л. Лукашевич присвятив один із параграфів свого дослідження «Україна: історико-економічний огляд» економічному розвитку України за радянської доби. Принципово-важливим, на нашу думку, є висновок автора, що керівництву країни за своїм духом був ближчим не НЕП, а «воєнний комунізм», з його поспішним і нещадним знищенням приватної власності, багатокладності, товарного обігу, демократії тощо, саме тому «Сталін так легко, мимохідь, послав НЕП до чорта» [477].

Втім, зауважимо, що досить часто масштабність завдань заважають авторам, які аналізують загальноісторичні процеси, приділити належну увагу конкретним проблемам, а іноді й призводить до появи необґрунтованих, бездоказових висновків. Зокрема, не можна погодитися із твердженням, наведеним у праці «Економіка України», що НЕП обмежувався «лише сферою сільського господарства» [418, с. 116]. Результатами подібного спрощеного поверхневого підходу стає те, що з поля зору дослідників випадає безцінний історичний досвід.

Так, у колективній монографії «Банківська система України» [353] є розділ, у якому висвітлено історію розвитку банківської діяльності від зародження у часи античності й до сучасності, проте, надзвичайно цінний і корисний власний як теоретичний, так і практичний досвід функціонування вітчизняної банківської системи в умовах перехідних періодів був, на жаль, проігнорований дослідниками. Як наслідок, порушена логіка викладення матеріалу, відсутній зв'язок між власним

історичним досвідом і сучасною проблематикою. Так само у змістовних збірниках наукових праць, в яких розглядають різноманітні актуальні питання теорії та практики становлення вітчизняної банківської системи часто зовсім немає аналізу діяльності вітчизняних банків у 1920–1930-х рр. [354].

Проблеми сталінського тоталітаризму та його невід'ємної складової – репресивного апарату, який в умовах відмови від ринкових регуляторів перетворився на основний «інструмент» впровадження генеральної партійної лінії, «зачисток» суспільства, «підхльостування» індустріалізації досліджували багато авторів: Д. Архієрейський, О. Бажан, Т. Бикова [508], І. Білас [359], Б. Дем'яненко [400], О. Долженков [407], З. Лихолобова [471], В. Нікольський [493], В. Ченцов [546], Ю. Шаповал [549], В. Пристайко, В. Золотарьов [550] та ін. Праці ґрунтуються на значній джерельній базі, використані раніш «закриті» матеріали – практично всі документи введені в науковий обіг вперше. Автори висвітлюють надзвичайно важливе питання, яке не могли (або не хотіли) піднімати дослідники радянських часів – яку ціну довелося заплатити суспільству за проведену сталінську модернізацію. Окремо треба відзначити дослідження О. Бута і П. Доброва «Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30 рр. ХХ ст.: від нових джерел до нового осмислення» [369], в якому автори аргументовано доводять, що командно-адміністративна система, ліквідувавши всі ринкові важелі й стимули, могла існувати тільки за допомогою насильства, формування «образу ворога», на «злочинну діяльність» якого списували всі негаразди, яскравим виразником чого стала регулярна боротьба з «економічною контрреволюцією» з активним використанням сфабрикованого слідства.

В. Греченко та В. Ярмиш у праці «Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.)» [394] піднімають принципове питання – радянський тоталітаризм почав формуватися вже в умовах «демократичного» і «ринкового» НЕПу. За висновком авторів генеза тоталітаризму тісно пов'язана із усіма основними соціально-політичними процесами, що відбувалися в країні саме в цей

період. Ю. Бондарчук [363], С. Гінтько [387], А. Безуглий, Н. Гушинець [356] та ін. дослідили репресії серед працівників певних галузей господарства.

Проте, проблематика особливостей функціонування сталінської банківської системи, переродження й ліквідації кредитних інституцій і пов'язані з цим процеси переслідувань, безжальної боротьби із вільнодумством, масових репресій фінансових працівників з урахуванням всіх політичних аспектів такого протистояння було висвітлене фрагментарно і безсистемно, або автори не торкалися його зовсім.

Значний внесок у вивчення теми зробили і закордонні дослідники-україністи, передусім представники української діаспори. Багато з них були безпосередніми свідками та активними учасниками тих процесів, які відбувалися в СРСР. Саме тому їх погляд є надзвичайно важливим. Окрім того, закордонні фахівці мали змогу досліджувати проблематику соціально-економічних перетворень комплексно, для них не існувало табуованих тем. У більшості розвідок акцентовано на конкретних особливостях господарства підрадянської України. Важливим є те, що науковці діаспори розглядали процеси в радянському суспільстві крізь призму національного питання, що було фактично неможливим для їх радянських колег. Проте, не треба забувати, що дослідники діаспори в силу тих або інших обставин були відірвані від Батьківщини: для більшості з них було небезпечним, а іноді й неможливим повернення в Україну. Певна суб'єктивність притаманна таким дослідженням, а відсутність можливості доступу до багатьох першоджерел знижувала інформаційність праць.

Наприклад у праці «Україна під більшовиками (1919-1939 рр.) (спроба історичної студії)» [503] Є. Пастернак зазначив, що НЕП – «вимушений відступ більшовиків», акцентуючи, що тільки використання приватної ініціативи і кооперації могло допомогти відбудувати зруйноване господарство. Проте, Є. Пастернак користувався матеріалами офіційної статистики, яка не завжди була достовірною, бо ж виконувала і пропагандистську функцію звеличення досягнень радянського ладу. Як наслідок, орієнтуючись тільки на кількісні показники, автор

значно перебільшив роль розвитку кооперації в республіці. Визнаючи кооперацію як важливий елемент самоорганізації мас, політико-економічного підґрунтя реалізації незалежної політики, дослідник назвав створену систему радянської кооперації «імперією в імперії» [503, с. 90].

Представники офіційної марксистської науки праці авторів діаспори таврували як «антирадянщину», втім, навіть «антирадянщик» міг стати жертвою радянської пропаганди. Отже, автор відверто видав бажане за дійсне, ґрунтовно не проаналізував соціально-економічний стан кооперації в Україні, й, відповідно, її докорінної трансформації в умовах сталінського суспільства, яке залишило системі кооперації фактично лише назву, наповнило її своїм особливим змістом.

Значно більше відповідає реаліям радянського часу висновок іншого дослідника Ф. Пігідо: «Українська кооперація за своєю організаційною структурою була рухом незалежним, спрямованим на піднесення добробуту населення. Її існування було небезпечним для партійно-бюрократичного абсолютизму, що народжувався» [504, с. 77]. Саме тому вона автоматично була позбавлена права на існування в умовах сталінського тоталітаризму. Суто номінальні безправні «кооперативи» в радянських умовах автор визначив як «своєрідні колгоспи» [504, с. 77].

Конкретні проблеми української кооперації вивчали дослідники О. Моргун [484] та І. Витанович [376]. Однак, автори, аналізуючи історію кооперативного руху в Україні, майже не проаналізували соціально-економічних показників кредитної кооперації. (Наприклад, у дослідженні І. Витановича, промисловій кооперації, важливою складовою якої була кредитні об'єднання, відведено всього півтори сторінки). О. Моргун у своїй надзвичайно змістовній праці, яка ґрунтується на багатому фактичному матеріалі, містить детальний аналіз специфіки роботи кустарів по окремих промислах, показники виготовлення ними продукції, їх внесок у виробничі процеси, теж проігнорував аналіз особливостей функціонування кредитної кооперації.

Г. Костюк [454] у дослідженні аналізує теорію та практику сталінізму, соціальні зміни і політичні процеси, що відбувалися в умовах радянського тоталітарного режиму. Д. Соловей [521] сконцентрував увагу на економічній складовій колоніальної політики щодо України.

Окремі аспекти подій 1920–1930-х рр. в Україні відображені в сучасній історіографії Росії. Публікації близького зарубіжжя мають значення у плані порівняльного аналізу та виявлення специфіки політико-економічного розвитку в Україні і Росії. Широкий спектр проблем висвітлено у низці статей російських авторів. Так, можливості поєднання комуністичної доктрини із роботою ринкових елементів аналізувала Л. Суворова [522]. Проблеми пошуку демократичної альтернативи тоталітарному суспільству й можливості його побудови в СРСР досліджували М. Симонов [516], Ю. Іванов [425] тощо.

У Росії видані численні збірки наукових праць, які стосувалися як проблематики НЕПу [495],[513], так і радянського суспільства у 1920– 1930-ті рр. [540]. Опрацювання великої кількості документів дало змогу авторам висвітлити позитивні зрушення в економіці, зумовлених багатоукладністю: відродження кооперації і приватної ініціативи, а також «реабілітації» фінансово-банківської системи. Дослідники наголошували на значному потенціалі недержавного сектору, який через політичну кон'юнктуру, не був до кінця використаний владою. Однак проблеми функціонування банківської системи України не були предметом спеціального дослідження у цих наукових розвідках.

Опубліковано монографії про НЕП та сталінську індустріалізацію суспільства. Е. Гімпельсон, зокрема дослідив формування радянської політичної системи, співіснування «диктатури пролетаріату» із функціонуванням ринкових механізмів НЕПу тощо [384-386]. Дослідник вбачає визначальний конфлікт, приреченість економічних реформ у тому, що вони не супроводжувалися відповідним глибоким реформуванням «воєнно-пролетарської» політичної системи, не відбулося її демократизації, а Комуністична партія владарювала методами адміністративного впливу, переслідування інакодумства тощо.

М. Лойберг наголошував, що в радянському суспільстві не могло бути жодної соціальної групи, яка могла б діяти незалежно від Комуністичної партії. Саме тому приречена доля приватних фінансистів була заздалегідь визначена [473].

О. Богомолва дослідила форми і методи регулювання економічних процесів в СРСР у 1920-ті роки. На думку дослідниці, НЕП, як носій певних ринкових елементів, не мав майбутнього в радянській системі саме тому, що він був запроваджений з метою зміцнення політичної влади більшовиків. Сама ідея централізованого планового керівництва господарськими процесами, яка у 1930-х рр. була ототожнена із політичними настановами партії, її ніколи теоретично не переглядали, вона не підлягала жодним сумнівам [361].

Співзвучні із цими твердженнями і висновки іншого російського автора С. Цакунова, який переконливо доводить, що у 1920-х рр. сформовано декілька концепцій політичних і економічних перетворень, альтернативних сталінському курсу, однак розвиток на базі НЕПу державно-капіталістичних реформ був відкинутий самою доктриною більшовизму [543].

Важливі факти щодо сталінських «чисток» суспільства, фабрикивання політичних процесів, боротьби з інакомисленням містяться у працях В. Куманева [464], І. Павлової [501], О. Хлевнюка [541] та ін. Вчені аргументовано доводять, що терористичні заходи, активне використання яких стало своєрідною «візиткою» сталінізму, спрямовані на упокорювання суспільства, передусім інтелігенції, стали ключовими у ствердженні радянського тоталітаризму з його монополією на владу та ідеологію.

Період перших десятиліть радянської влади привертав велику увагу і дослідників далекого зарубіжжя. НЕП, індустріалізація, колективізація і голодомор, діяльність репресивного апарату, сталінський терор – ці теми ґрунтовно висвітлені у західній історіографії. Втім, політичне протистояння, атмосфера «холодної війни», як визнав вчений зі США М. Малія, призводили до того, що західні дослідники не могли під час аналізу соціально-економічних

процесів в СРСР залишитися абсолютно нейтральними, що значною мірою впливало на тональність розвідок [478].

Надзвичайно важливим є той факт, що західні науковці могли займатися «чистою» наукою, оснований на об'єктивному науковому пошуку, були щирими у своєму прагненні викоринити цю підсвідому упередженість, на відміну від радянських колег, які були змушені працювати тільки в рамках заздалегідь визначених висновків. Наприклад, В. Ойкен навіть принципово відмовився від використання у своїх працях ярликів «соціалізм» і «капіталізм», аргументуючи це тим, що водорозділ між соціально-економічними формаціями не проходить настільки буквально. Німецький професор наголошував, що тільки «реалістичний підхід щодо розгляду історичного моменту, доповнений аналітичним мисленням» [374], а зовсім не класові міркування, повинен стати основною зброєю дослідників. Вчений аргументовано доводив, що політика адміністративного тиску, строгої централізації всіх економічних процесів, яка була характерною для радянської економічної моделі – це шлях у нікуди. Вражає далекоглядність дослідника, якому ще в далекі 1940-і рр. вдалося за допомогою аналізу, наукової екстраполяції не тільки передбачити виклики сьогодення, з якими зіткнулося посттоталітарна, пострадянська Україна (адже більшість із них були запрограмовані ще у сталінські часи), а й запропонувати певні конкретні рецепти подолання цієї кризи.

Професор Бірмінгемського університету Р. Девіс звернув увагу на необхідності глибоко досліджувати всі економічні, політичні й особисті фактори, що призвели до згорання НЕПу. Дослідник наголошував на тому, що вплив на економіку за допомогою адміністративних наказів не став особистою вигадкою Й. Сталіна, а навпаки активно використовувався більшовиками не тільки в умовах перших п'ятирічок, але й був одним із ключових аспектів НЕПу [409]. Отже, всі соціальні трансформації 1930-х рр. були не різкою трансформацією офіційного курсу, не «відходом від Леніна», а скоріше органічним та логічним продовженням державної політики.

М. Геллер і А. Некрич у праці «Утопія при владі» висловлювали подібні думки. Зокрема, наголошували дослідники, радянська влада могла існувати тільки спираючись на два кити: страх і надію. Отже, пошук ворогів, постійна боротьба із власним народом стали головною запорукою утримання влади більшовиками: «без кризи світ фікції – утопічна програма, був відокремлений стіною від світу реального життя» [381, с. 196].

Співзвучні із цим і висновки Х. Арендт [344], яка досліджувала функціонування тоталітарних формацій, що ґрунтувалися на терористичних методах управління. Порівняльний аналіз сталінського і гітлерівського суспільств – основа її книги. Дослідниця категорично засуджує гітлеризм і сталінізм, наголошує на подібності, тотожності методів діяльності репресивного механізму у цих країнах. Х. Арендт доводить, що насильство в СРСР стало доктринальною основою, фундаментом побудови нового суспільства й головною запорукою перебування більшовиків при владі.

Американський професор Норман М. Наймарк проаналізував лише один аспект існування радянського суспільства 1920–1930-х рр., а саме сталінський терор: розкуркулення, репресії 1937–1938 рр. тощо. На думку дослідника, голодомор 1932–1933 рр. в Україні мав всі ознаки геноциду [494, с. 70], зрівнюючи в моральному плані злочини Й. Сталіна і А. Гітлера.

На історико-політичному зрізі проблеми акцентовано у праці берлінського історика Йорга Баберовські, який дослідив сталінізм як систему організованого державного терору проти населення [352]. Автор приділив увагу партійним чисткам, фабрикуванню політичних процесів, репресіям проти певних категорій населення (селян, робітників тощо). Втім, у праці не висвітлено механізмів функціонування радянського господарства, економічної складової репресій.

Не можна обійти увагою і праці Роберта Конквеста [451], [452], який одним із перших наголосив на штучності організованого голодомору, дослідив його політико-національний аспект: «Український селянин зазнавав подвійного переслідування – і як селянин, і як українець» [451, с. 22]. Однак, у працях

дослідника проблематику фінансово-банківської системи, зокрема, використання її кредитних важелів для організації голодомору: ліквідацію сільськогосподарської кооперації – фінансової бази одноосібника на селі, заборону надання позик в селах, які занесені на «чорні дошки», досліджено побіжно.

Італійський дослідник Д. Боффа аналізував проблематику міжвоєнного періоду: введення НЕПу і прийняття першого п'ятирічного плану, боротьбу за владу і масові репресії, здобутки і прорахунки індустріалізації тощо. Втім, аналізуючи сталінську кадрову політику, вчений взяв за основу тільки кількісні показники щорічного збільшення кількості «нових» кадрів, не аналізуючи якості підготовки фахівців сталінської школи. Визначальна класова складова цього процесу залишилася поза межами дослідження [364].

Натомість Е. Карр, досліджуючи соціально-економічні трансформації радянського суспільства, виділив кадрову проблему як одну з ключових. На думку науковця, питання виховання «нових радянських» кадрів торкається «якнайглибших шарів партійної доктрини» [442, с. 547]. Відповідно, його вирішення було визначене самими рамками існування тоталітарної країни, коли фахівець свідомо приносився у жертву слухняному, бездумному, некритичному виконавцю.

Спробою характеристики непманів, які зокрема були представлені й на кредитному ринку, як певної соціальної групи, зроблену з позицій неомарксизму є стаття китайського вченого У Еньюань [412]. Проте, на нашу думку, поєднання комуністичної доктрини та ринкових механізмів, процесів несумісне й може стати у підсумку тільки черговим повторенням минулого.

Отже, історіографія є надзвичайно багатою і різноманітною. На різних історичних етапах окреслені проблеми привертали увагу як керівних діячів більшовицької партії та радянської держави, так і безпосередніх учасників подій, а також і науковців. На підставі історіографічного аналізу можна зробити висновок, що попередники проаналізували концептуальні проблеми історії СРСР та України в умовах 1920–1930-х рр. Однак діяльність банківських інституцій в УРСР

досліджувалися не у комплексі, а тільки за окремими елементами кредиту, або впливом наданого фінансування на окремі галузі народного господарства на певних етапах розвитку держави. Обмеження хронологічних рамок досліджень тільки відбудовчим періодом, НЕПом, першими п'ятирічками, навіть незважаючи на значний обсяг проведеної роботи, наукову ширість і неупередженість, не давали змоги простежити ґрунтовну еволюцію соціально-економічних явищ і процесів.

Таким чином, в українській і зарубіжній історіографії немає комплексного дослідження, яке б стосувалося функціонування різних форм банківської системи УРСР у перші десятиліття радянської влади, тому пропоноване дослідження є актуальним і важливим.

1.2. Джерельна база дослідження

Розпочинаючи історичне дослідження, важливо оцінити інформаційну насиченість і можливості різних груп джерел, їх ступінь об'єктивності та цінність для вивчення поставленої проблеми. За фізичним станом джерела поділяються на архівні матеріали та опубліковані документи. Аналіз широкого кола історичних джерел з питань функціонування і трансформацій кредитно-банківської системи республіки міжвоєнного періоду дає змогу виділити, декілька найбільш характерних груп документів.

До першої групи джерел слід віднести законодавчі акти: рішення і постанови Всеукраїнських і Всеросійських з'їздів рад, декрети, положення, постанови Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК), Центрального Виконавчого Комітету СРСР (ЦВК СРСР), збірники узаконень та розпоряджень урядів України, Росії та СРСР, звіти уряду та окремих комісаріатів [128–132], [138–146]. Ці документи регламентували кредитно-банківську діяльність, визначали місце недержавних фінансових інституцій в парадигмі радянського суспільства. Вони публікувалися у спеціальних і тематичних збірниках нормативних актів, а також у пресі.

Вагомий масив документів із досліджуваної теми зосереджено у фондах двох центральних державних архівів України, значна частина яких є маловідомою. Так, змістовну цінність складають матеріали фонду ВУЦВК (ф. 1) у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), який містить у собі постанови і накази з фінансових питань, кошториси на фінансування господарства республіки, протоколи засідань фінансового відділу ВУЦВКу, доповіді, звіти і відомості щодо роботи фінансових органів тощо.

Друга група джерел презентована програмними та директивними документами правлячої Комуністичної партії. Найважливіші постанови партійних органів викладені у багатотомному фундаментальному виданні «Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та

пленумів ЦК». Головні настанови Компартії України зосереджені в збірниках документів з'їздів та конференцій (всеукраїнських та регіональних) партійних організацій [133–137]. Ці матеріали дозволяють з'ясувати ставлення керівництва до багатьох аспектів відбудови та функціонування банківської системи в умовах соціалістичного будівництва. Також високий рівень інформативності несуть у собі стенографічні звіти з'їздів, які дозволяють більш повно реконструювати історичну ситуацію, проаналізувати внутрішньопартійну дискусію, дослідити наявність різних поглядів та альтернативних пропозицій (іноді досить радикальних – аж до повної ліквідації й скасування грошей і банків у соціалістичному суспільстві) щодо питань функціонування радянської кредитної системи [124–127].

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) містить документи та матеріали відділів ЦК КП(б)У (фонд 1). У фонді зберігаються листування, доповідні записки, постанови і директиви ЦК КП(б)У, протоколи засідань Політбюро, секретаріату ЦК, оргбюро та матеріали до них, інформації місцевих партійних комітетів тощо, які дозволяють розкрити зокрема особливості регулювання кредитно-банківської системи України, боротьбу місцевого керівництва за існування самостійних республіканських банків, а також проаналізувати наполегливу, невпинну діяльність щодо «оздоровлення» кадрів радянських фінансистів, питання про що знаходилися на постійному контролі республіканських партійних органів. Особливої уваги заслуговує таємне листування, присвячене розкручуванню гучних справ викриття «ворогів народу» – представників керівного складу фінансово-банківської системи республіки. Наявні у фонді документи дозволяють розкрити всю «глибину» бездоказових звинувачень.

До третьої групи джерел можна віднести доповіді, виступи на різних партійно-господарських зібраннях, опубліковані статті та брошури лідерів правлячої Комуністичної партії і радянського уряду, представників вищих органів влади СРСР і УРСР: В. Леніна [157–173], Й. Сталіна [187–195], М. Бухаріна [147–152], Ф. Дзержинського [154], Е. Квірінга [155–156], О. Рикова [183–184],

Г. Петровського [181–182], В. Чубаря [196–197] та ін. Ці матеріали є важливим джерелом для вивчення форм і методів керівництва господарством, адже «перші особи» держави мали доступ до об'єктивної реальної інформації, яка була строго секретною і дозованою для загалу, навіть для фахівців (слід зазначити, що значний масив документів, які б характеризували соціально-економічні показники періоду й досі залишився недосяжним для сучасних дослідників – документи безнадійно втрачені, або знищені: найбільша кількість подібних лакун пов'язана зі специфікою евакуації під час Другої світової війни).

Отже, джерела даної групи дозволяють дослідити еволюцію поглядів лідерів партії щодо фінансово-банківської системи: від наївно-утопічного прагнення повністю знищити-«скасувати» гроші та банки, до усвідомлення їх важливості, як найголовнішого регулятора суспільно-економічного життя держави. Окремої уваги заслуговують гострі дискусії та суперечки, що розгорталися між республіканським і союзним керівництвом щодо ключових і найпринциповіших питань фінансово-банківської проблематики: місця і ролі республіканських банків у загальносоюзній системі, а також існування багатоукладності у банківській сфері.

Особливу цінність має наступна група джерел, яку складають статистичні матеріали, опубліковані в численних збірниках, довідниках, періодичних виданнях [112–123]. Ці видання містять кількісні показники щодо грошового обігу в країні та функціонування кредитно-банківської системи: динаміку розвитку мережі кредитових установ, їх зведені баланси, розподіл активних і пасивних операцій за групами клієнтури тощо. Окрему увагу було присвячено показникам кооперативного кредиту: сільськогосподарським кредитовим й кредитово-кустарнопромисловим товариствам. Втім, слід зазначити, що, на нашу думку, сама специфіка радянського суспільства змушує ставитися із певною мірою обережності до даних офіційної статистики. Так, на початку 1920-х рр. в умовах відбудови фінансово-банківської системи та певної анархії й безконтрольності на місцях, збір даних (першочергово це стосується мережі кооперативних та

приватних банківських установ) був надзвичайно ускладненим (а в деяких випадках – це стосується обліку так званих «диких кооперативів» – товариств, які іноді роками уникали як офіційної реєстрації своїх установчих документів, так і, відповідно, оподаткування своєї діяльності – й зовсім неможливим), що дозволяє аналізувати виключно загальні тенденції та динаміку, але не кількісні показники. У статистичних зведеннях 1930-х років, які виконували, скоріше, пропагандистську ніж інформативно-аналітичну функцію, в свою чергу, значною мірою панувала домінанта «потрібного» результату, під який «підганялися» наявні показники, шляхом приписок та фіксації фіктивних, паперових рекордів і досягнень.

Значною мірою багатий фактаж економіко-статистичних показників зосереджений у фондах ЦДАВО України. Проте, необхідно підкреслити, що архівний масив документів має й чималу кількість інформаційних «білих плям». Втрати в роки Другої світової війни – особливості евакуації: поділ документів на ті, які слід було вивозити першочергово, і на «другорядні», евакуація яких була замінена згідно з вказівками НКВС на їх масове знищення. Насамперед це стосується документів, присвячених діяльності недержавних банківських інституцій (товариств взаємного кредиту, та кредитних кооперативів). Також був втрачений значний масив документів 1930-х рр.: адже фонди великих державних банків містили засекречену інформацію щодо фінансування сталінської індустріалізації, а також побудови різноманітних оборонних об'єктів. Так, приміром, фонд Всеукраїнської контори Державного банку СРСР (фонд 35 ЦДАВО України), містить матеріали тільки за період 1921–1929 рр. – досить типова ситуація.

Тим більшу інформаційну цінність мають збережені й доступні для дослідження документи й матеріали. Робота з архівними матеріалами свідчить, що існують спеціалізовані фонди, які містять документи з історії функціонування банківських інституцій в республіці. У ЦДАВО України збереглася ціла група таких фондів. Так, у фонді 35 Всеукраїнської контори Державного банку СРСР

зберігаються чимало кількісних зведень, а також постанови, накази, обіжники і циркуляри, а також протоколи засідань і ділове листування з Наркомфіном СРСР, Держбанком СРСР, присвячені регулюванню різних аспектів діяльності банку, його місця у кредитуванні господарства.

Фонд Всеукраїнської контори Торгово-промислового банку СРСР (Промбанку, фонд 50) містить циркуляри, інструкції, відомості й звіти Правлінню Промбанка й ЦК КП(б)У, листування із союзним керівництвом банку, а також і з регіональними філіями щодо різних аспектів діяльності (слід виділити інформаційну цінність саме службового листування, яке було призначене виключно для внутрішнього користування, недосяжним для зовнішніх споживачів, й, відповідно, характеризується високим ступенем відвертості щодо методів, засобів і визначальних принципів роботи, а також і об'єктивності показників).

Збереглися також й інші фонди спеціалізованих банків: Всеукраїнського кооперативного банку (фонд 322), Всеукраїнської контори Банку фінансування соціалістичного сільського господарства СРСР (фонд 783), Всеукраїнської контори Всеросійського комерційного банку зовнішньої торгівлі СРСР (фонд 151), які дозволяють більш повно відтворити картину функціонування банківської системи республіки.

У фонді Вищої ради народного господарства УРСР (ВРНГ УРСР, фонд 34) зосереджені документи щодо роботи фінансово-банківської системи України: постанови і протоколи засідань Наркомфіну і Укрекономради, доповіді і матеріали про стан фінансування, а також кредитні плани як місцевої промисловості, так і зведений фінансово-кредитний план республіки, що дозволяє виділити і з'ясувати акценти та пріоритети державної кредитно-фінансової політики країни, розкрити взаємовідносини із різними групами банківської клієнтури тощо.

Окремо слід виділити матеріали Державної планової комісії при Раді Народних Комісарів УРСР (Укрдержплану, фонд 337). Документи кредитно-грошової секції містять огляди діяльності, зведені баланси кредитних установ

України, а також і багатий масив матеріалів щодо здійснення контролю за діяльністю кредитних установ республіки (протоколи, накази, звіти, доповідні записки) тощо. Документи цього фонду також розкривають один із важливих напрямків економічної діяльності правлячої партії – спробу контрольованого залучення недержавних банків – товариств взаємного кредиту (ТВК) до відбудовчих процесів. Матеріали наради ТВК в Україні (протоколи, доповіді, резолюції по доповідях) є не тільки безцінним фактажем, що характеризує спробу налагодження певного двостороннього діалогу між владою і приватними фінансистами, але й містять у собі характеристику діяльності та проблематики ТВК, надану самими приватниками.

Наступну групу джерел складає мемуарна спадщина. Яскравим взірцем можуть стати надруковані спогади Н. Вольського [337], Л. Троцького [342], М. Хрущова [339], [343], які дозволяють певною мірою зрозуміти як самі керівники держави оцінювали події, аналіз стану справ із середини системи. З урахуванням «закритості» внутрішнього життя «перших осіб» країни, засекречування й викривлення більшості інформації, мемуари стають вагомим джерелом висвітлення подій. Втім, безумовно, несуть у собі й відбиток суб'єктивного сприйняття, а також і цілком закономірного бажання подати себе в якнайкращому світлі. З цієї точки зору достовірнішим джерелом виступають спогади рядових працівників банківської системи, а також мемуари, надруковані вже в еміграції: С. Лимаря [338], О. Орлова [340], С. Підгайного та ін. [341].

До окремої групи слід віднести праці українських і російських економістів 1920–1930-х рр., в яких досліджувалися актуальні питання функціонування радянської економіки: принципи й методи відбудови та роботи банків в умовах підрадянського суспільства, багатоукладність кредитно-банківської системи, місце і роль в ній приватних та кооперативних інституцій, з окремим наголосом на проблематиці сільськогосподарської кооперації, реалізації грошової реформи тощо. Дослідженню цих проблем були присвячені роботи М. Кондратьєва [448], О. Соколова [519], Г. Сокольникова [520], П. Фоміна [538], [539], [322], [323],

О. Чаянова [544], [545], Л. Юровського [557], [558] та ін. Всі ці фахівці були залучені більшовиками до організації економічних процесів країни (М. Кондратьєв очолював Кон'юнктурний інститут у Москві, О. Чаянова було призначено директором Науково-дослідницького інституту сільськогосподарської економіки, він очолював Кооперативний союз, був членом колегії Наркомзему РСФРР, Г. Сокольніков з 1922 р. очолював Наркомфін РСФРР, Л. Юровський займав посаду керівника Валютного управління Наркомфіну РСФРР, а П. Фомін – на керівних посадах у ВРНГ, Держплані України). Тож вони мали доступ до широкого кола інформації, в тому числі таємної, були обізнані щодо реального стану економіки країни (зокрема Л. Юровський відповідав за валютні резерви), реально могли впливати на прийняття рішень вищим керівництвом країни.

В умовах сталінізації, категоричної відмови від ринкових регуляторів й керівництва економічними процесами виключно у командно-директивному режимі, робота фахівців стала непотрібною, навіть шкідливою для тоталітарного суспільства: більшість вчених була репресована, а їх науковий доробок на довгі десятиліття заборонений. Тільки з кінця 1980-х рр. розпочався процес реабілітації й повернення наукової спадщини. Перевидання робіт вчених зайвий раз підкреслило глибину наукової думки та актуальність досліджень навіть для сучасних реалій, що вимагає більш ширшого використання власного історичного досвіду під час соціально-економічних трансформацій країни.

В окрему групу слід виокремити періодичну пресу. Головною специфікою газетних публікацій періоду як у центральній, так і в місцевій пресі було те, що окрім інформаційної вони мали ще й головну політичну – пропагандистську функцію. Газети: «Правда», «Коммунист», «Вісті ВУЦВК», «Пролетарий» та інші – як органи владних структур в умовах диктату монопартійної системи – головним чином зосередилися на формуванні «вірного» світогляду читачів і закріпленні у громадян негативного ставлення до всіх проявів приватної ініціативи (це стосується проблематики роботи недержавних фінансових інституцій). Видання найактивнішим чином акцентували увагу на негативних

проявах роботи приватних банкірів, надавали максимального розголосу випадкам певних порушень фінансової дисципліни, створюючи узагальнюючий відразливий образ лихваря-«хижака». В умовах сталінської шпигуноманії та пошуку «шкідництва» радянська преса сміливо виконувала функції судової системи – звинувачуючи та тавруючи затриманих радянських фінансистів, ще задовго до винесення офіційних вироків.

Особлива увага преси приділялася процесам знищення керівних кадрів радянської фінансово-банківської системи, адже фактів не бракувало: були репресовані нарком фінансів СРСР Г. Сокольников, нарком фінансів УСРР О. Рекіс, голова правління Державного банку СРСР Л. Марьясін, керівник українських відділень Держбанку О. Певзнер, керівник Сільгоспбанку республіки Д. Кудря та багато-багато інших. Подібні публікації, а також і чисельні резолюції різноманітних зборів колективів банків країни, які наполегливо вимагали найжорсткіших покарань, виступали прямим порушенням презумпції невинуватості, але й, разом із тим, максимально яскраво й достовірно передають атмосферу суспільної напруги періоду.

Більш об'єктивна аналітична інформація надавалася у спеціалізованих виданнях: «Проблемы экономики», «Торгово-промышленная газета», «Украинский экономист», «Хозяйство Украины», «Финансовая газета», «Экономическая жизнь», «Экономическое обозрение» та ін. Вони приділяли увагу економіці та питанням фінансування господарства країни, акцентували увагу на проблемах відбудови фінансово-банківської системи, грошового і кредитного реформування, з високим ступенем об'єктивності аналізували роботу недержавних фінансових установ тощо. Втім, певний плюралізм думок повністю зник у 1930-ті рр. Таврування «шкідництва», гіпертрофовані фіміями радянській системі, значне перебільшення успіхів і нескінченне цитування висловів Й. Сталіна стали характерними ознаками публікацій у всіх без виключення радянських виданнях.

Загалом опрацьовано матеріали 12 архівів, понад 60 фондів, близько 450 справ. Окрім центральних державних архівів також вагомою базою дослідження є

матеріали обласних державних архівів. Зокрема, Державного архіву Донецької області: Сталінського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (окрвиконкому), м. Сталіно (фонд Р-2), Сталінського відділення Всеукраїнської контори торгово-промислового банку СРСР, м. Сталіно (фонд Р-90), Сталінського окружного фінансового відділу, м. Сталіно (фонд Р-302), Донецького губернського комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (фонд Р-1146), Артемівської окружної кустарно-промислової спілки, м. Артемівськ (фонд Р-1511), Артемівської окружної сільськогосподарської кредитної кооперативної спілки «Кредитспілка», м. Артемівськ (фонд Р-1516).

У Державному архіві Вінницької області проаналізовано документи Вінницького відділення Всеукраїнського кооперативного банку («Українбанк») (фонд Р-43), Подільського районного товариства сільськогосподарського кредиту «Сільбанк» (Р-483), первинної парторганізації Вінницької обласної контори Державного банку (фонд П-821).

З матеріалів Державного архіву Житомирської області використані документи фондів: фінансового відділу виконавчого комітету Волинської окружної Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Волокрфінвідділ) (фонд Р-227), Волинського товариства сільськогосподарського кредиту (фонд Р-328), Житомирського відділення Державного банку (фонд Р-565), Житомирської обласної контори Промбанку (фонд Р-1648).

У Державному архіві Київської області використані документи фонду Київської окружної ради профспілок (фонд 709).

Вивчено документи фондів Державного архіву Луганської області: Луганської (Ворошиловградської) обласної контори Державного банку СРСР за 1922–1931 рр. (фонд Р-592), Луганського окружного фінансового відділу окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (фонд Р-608), Старобельського окружного фінансового відділу окружного виконавчого комітету (фонд Р-1283).

Значний матеріал міститься у фондах Державного архіву Миколаївської області: Миколаївського губернського виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (фонд Р-152), Миколаївського окружного виконкому (фонд Р-161), Миколаївського торгово-промислового товариства взаємного кредиту (фонд Р-548), Миколаївського відділення Одеського комунального банку (фонд Р-921), Миколаївської обласної контори Державного банку (фонд Р-980), Миколаївського окружного статистичного бюро (фонд Р-985), Миколаївського відділення Одеського Промислового банку (фонд Р-1411), Миколаївської контори Промислового банку (фонд Р-2101).

У Державному архіві Одеської області досліджено документи фондів: Одеського відділення банку Зовнішньої торгівлі СРСР (фонд Р-718), Одеського окружного відділення Промбанку (фонд Р-730), Одеської міської агенції Торгово-промислового банку СРСР, Промбанку (фонд Р-731), Одеського промислово-кустарного кооперативного товариства «Промкусткредит» (фонд Р-5069).

З фондів Державного архіву Полтавської області використані документи: Полтавського губернського виконавчого комітету (фонд Р-1503), Економічної наради Полтавського губернського виконавчого комітету (губеконарада) (фонд Р-3873).

У Державному архіві Харківської області проаналізовано документи Економічної наради Харківського губернського виконавчого комітету, м. Харків (фонд Р-192).

З матеріалів Державного архіву Херсонської області використані документи: Каховського товариства взаємного кредиту (фонд Р-237), Херсонського відділення Державного банку СРСР (фонд Р-425).

Залучення матеріалів цих архівів дозволяє розкрити регіональні особливості функціонування банківської мережі республіки. Виявити динаміку і специфіку, провести порівняльний аналіз ситуації по конкретних регіонах.

Таким чином, лише комплексне використання опублікованих і неопублікованих джерел дозволяє зрозуміти складні, багато в чому суперечливі

процеси функціонування і трансформації, докорінного переродження кредитно-банківської системи республіки в умовах соціалістичного будівництва. Підсумовуючи аналіз історіографії проблеми та її джерельної бази, зауважимо, що у процесі вивчення науковцями проблем 1920–1930-х рр. відбувалося постійне накопичення знань з питань роботи банківської системи. Втім, незважаючи на те, що банківські інституції, починаючи з початку їх утворення, були в центрі уваги багатьох дослідників, автори обмежувалися лише окремими аспектами їх діяльності. Проблематика формування кадрів «радянських» фінансистів; розгортання соціалістичного змагання у банківських установах; процеси пристосування банківської системи до змін у офіційній воєнній доктрині; формування фінансово-банківської системи «по-сталінські» – переродження інституцій, їх адаптації до умов тоталітарної моделі тощо потребують детального висвітлення. Це зумовлює важливість та актуальність подальшої розробки питань функціонування кредитно-банківської системи УРСР.

РОЗДІЛ II.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

2.1. Методологічні засади

Жодна наукова проблема не може бути вирішена без попереднього теоретичного усвідомлення й обґрунтування. Висвітлення і науковий аналіз подій минулого потребують насамперед розуміння сутності історичного пізнання суспільних процесів, уміння, використовуючи необхідні наукові методи і принципи історичної науки, об'єктивно реконструювати події. Сучасна українська соціо-гуманітарна наука, відмовившись від застарілих кліше і стереотипів, нав'язаних партійно-кон'юнктурних догм, пережила певний процес перезавантаження. Втім, активний науковий пошук не тільки зумовив позитивні методологічні зміни, але й завдяки радикальній відмові від у тому числі й окремих позитивних набутоків радянської історіографії виник, як зазначила дослідниця М. Мандрик, «загальнотеоретичний і методологічний вакуум» [479, с. 76]. Науковці наголошують на знеціненні культурного досвіду попередніх поколінь [358, с. 65]. Як підкреслила О. Пиріг, сучасний стан історичної науки «характеризується пошуком нестандартних підходів до вивчення історичного минулого» [564, с. 5].

Західні історики (В. Макніл, Ж. Абу-Луго, В. Грін, Ф. Фукуяма та ін.) намагаються відшукати інтегральний, комплексний підхід до історії: вони залучають різні теоретичні доктрини – від психоаналізу до цивілізаційно-культурних інтерпретацій. Ф. Фукуяма наприкінці ХХ ст. рішучо проголосив «кінець історії» [424, с. 216–218]. На сучасному етапі розвитку знань надмірно концентрують увагу на західних філософських системах кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., які досить часто вже втратили свою актуальність і не відображають сучасних суспільних процесів. Відомий історик В. Якунін зазначив: «Наша наукова історична думка йде тими самими колами освоєння втраченого науково-історичного досвіду, що й суспільство, підтверджуючи концепцію

наздоганяючої цивілізації. В результаті ми некритично запозичили ідеї теорії і концепції істориків та філософів Європи і Росії кінця XIX – першої половини XX ст., тільки тому, що вони були насильно вилучені тоталітарною цензурою з науково-дослідницької практики» [362, с. 3].

На думку О. Кустовської, можна виокремити основні характерні ознаки наукового дослідження: предметність, об'єктивність, системність, істинність, практичне значення отриманих знань [466, с. 122–124]. Методологія цього дослідження ґрунтується на діалектичному підході до пізнання історичної реальності. Фундаментальними і водночас найбільш універсальними, які визнані представниками різних історичних шкіл, є принципи історизму та об'єктивності, що взаємопов'язані й доповнюють один одного. Усі історичні факти, явища та події стосовно банківської системи республіки подано відповідно до конкретно-історичних обставин, з урахуванням їх взаємозв'язку і взаємозумовленості. Так, принцип історизму є одним із критеріїв об'єктивності: історичні явища та події досліджуються і пояснюються з погляду їх еволюції. Він тісно пов'язаний із законами діалектики, тому передбачає обов'язкове врахування історичної ситуації, та аналіз явища у розвитку: зародження, функціонування, яку роль відіграло воно в історії. Цей принцип допоміг розкрити доволі суперечливу динаміку діяльності банків, проаналізувати цей процес як невинну трансформацію інституцій, планів, ідей, а також простежити становлення всієї банківської системи загалом і кожного окремого її сегменту (Державний банк, спеціальні банки, приватний і кооперативний кредит тощо) зокрема.

Показники банківської системи УРСР 1920–1930-х рр. розглянуто не з погляду тієї соціально-економічної моделі, яка формується за сучасних умов, а враховано увесь складний, часто надзвичайно суперечливий історичний контекст: національні, регіональні, ментальні, соціально-психологічні особливості та умови, традиції, звичаї, закони, а також суспільно-політичні процеси, що відбувалися під впливом тогочасних факторів і були характерні для досліджуваного періоду. Такий підхід дав змогу абстрагуватися від сьогодення, більш адекватно пізнати, оцінити

й проаналізувати конкретно-історичну ситуацію з глибоким і всебічним урахуванням притаманних саме їй властивостей та характерних рис.

Принцип об'єктивності потребує неупередженого ставлення дослідника до аналізу та інтерпретації історичних процесів, рішучої відмови від заангажованих тенденційних оцінок минулого, які існують в історіографії, безсторонньої інтерпретації інтелектуально-теоретичних напрацювань (навіть коли висновки деяких із них автор не поділяє), відкидаючи будь-які кон'юнктурні (ідеологічні, партійні, емоційні та інші) чинники. Надзвичайно важливо дотримуватися цього принципу під час дослідження сталінізму – періоду формування тоталітарної моделі суспільства: ігнорування принципу об'єктивності може спричинити спотворення узагальнень і висновків наукової праці.

Проте, досягти цього не так легко. Як підкреслив Е. Карр, «історик – людина свого часу і прив'язаний до нього умовами свого існування як людина» [442, с. 10]. Тобто в історичному дослідженні завжди є і суб'єктивний, і об'єктивний чинник. Суб'єктивний підхід треба враховувати як під час аналізу джерельної бази, зокрема, мемуарної спадщини, публікацій у періодичних виданнях періоду того часу, так і попередніх досліджень. Історику доводиться вивчати те, що вже минуло і чого в дійсності у повному обсязі немає, а тому неможливе безпосереднє спостереження. Процес пізнання в історії завжди опосередкований суб'єктивними джерелами, тобто такими джерелами, які створювали інші люди, за інших обставин і з іншим світобаченням. Між об'єктом і суб'єктом пізнання в історії завжди є «подвійна суб'єктивізація» (перша – на рівні джерела, друга — на рівні створення наукових знань), яка дає підстави для значної свободи у сприйнятті явищ минулого [422, с. 45]. Як зазначив Л. Мельник «суб'єктивні мотиви тієї чи іншої інтерпретації фактів історії із часом неминуче «впливають» на поверхню і будуть усвідомлені й оцінені як однобічне, неісторичне, спотворене зображення подій та їх ходу» [482, с. 103].

Дослідниця Н. Дульнева взагалі ставить під сумнів терміни «історична безсторонність» та «об'єктивність», визначаючи два типи суб'єктивності або

упередженості: «кон'юнктурна упередженість, породжена ідеологічними засадами та упередженість як елемент пізнання, невід'ємний від особистої чесності» [567, с. 19]. Саме тому, на нашу думку, одним із найважливіших є принцип світоглядного плюралізму. Він допоміг проаналізувати та порівняти різноманітні джерела, нерідко протилежні ідеї, погляди, позиції і виробити толерантне до них ставлення, сприяв становленню об'єктивної позиції автора щодо проблем функціонування банківської системи.

Різні наукові методи, застосовані у дисертаційному дослідженні дали змогу уникнути суб'єктивних і упереджених оцінок і забезпечити високу наукову достовірність результатів, підтвердити достатню репрезентативність виявлених джерел із досліджуваної проблематики. Аналіз і синтез, історичний, логічний, історико-ретроспективний, системно-структурний та інші методи охоплюють певні аспекти науково-пізнавальної діяльності та є одним із головних засобів для досягнення дослідником поставлених завдань.

Вивчення діяльності банківської системи в УРСР передбачає з'ясування взаємозв'язків між окремими елементами об'єкта, їх генезис, загальні тенденції тощо. Аналіз нерозривно пов'язаний із синтезом – процесом об'єднання в єдине ціле даних, одержаних за допомогою аналізу. Аналізуючи таку складну систему, як банківська діяльність в умовах 1920–1930-х рр., треба використовувати одразу декілька видів аналізу і синтезу, а саме: прямий (емпіричний) метод для виділення окремих частин об'єкта; поворотний (елементарно-теоретичний) дав змогу виділити причинно-наслідкові зв'язки різних явищ; структурно-генетичний метод допоміг виділити ті явища та елементи, які найбільше впливають на основні характеристики об'єкта [505, с. 53].

Кожен об'єкт пов'язаний із певним середовищем, із яким він взаємодіє. На діяльність банківської системи у досліджуваний період впливало багато факторів, іноді дуже далеких від економічних процесів: передусім політичних, ментальних тощо. Саме тому доцільно комплексно вивчати цей суперечливий соціально-економічний контекст, в якому діяли банківські інституції. Якщо не врахувати

якогось суттєвого чинника, то це може привести до спотворення загальних висновків.

Дослідження функціонування банків УРСР потребує системного підходу, який зобов'язує об'єкт дослідження вивчати як систему, що складається з сукупності окремих структурних елементів. При цьому зберігається принцип примату цілого над окремими складовими частинами, що означає, що система впливає не тільки на свої функції, але й на діяльність усіх її окремих елементів. Треба враховувати закладений в основу системного підходу принцип ієрархічності: кожен елемент сам по собі може бути складним об'єктом і системою нижчого рівня, тоді як кожна система є елементом більш вищої, а також принцип полісистемності: кожен складний об'єкт – можна розглядати як сукупність вписаних одна в одну систем [536, с. 584]. Отже, системний підхід допоміг з'ясувати взаємодію різних чинників, які тією або іншою мірою впливали на процеси функціонування і переродження банківських інституцій в умовах радянського суспільства.

Використовуючи метод системно-структурного аналізу, розглядаємо банківську систему республіки як складову частину банківської системи СРСР (майже всі республіканські банки були підконтрольними філіями російських), яка відповідно виступала підсистемою загальносоюзного господарства. Водночас банківська система республіки мала власну складну структуру, складалася з підсистем: Державний банк і спеціальні банки, приватні та кооперативні інституції тощо. Найменшим важливим елементом системи була власне банківська установа: банківське відділення або приватне чи кооперативне кредитне товариство.

Так, вся банківська мережа функціонувала як розгалужена система з великим діапазоном внутрішніх і зовнішніх причинно-наслідкових зв'язків. Відповідно, структурні зміни фінансово-банківського ринку були обумовлені не тільки внутрішніми процесами (конкуренцією між установами різних форм власності, кон'юнктурою ринку, оптимальним вирішенням кадрового питання

тощо), але й впливом зовнішніх факторів: політичних, економічних, соціальних, які визначали соціально-економічні процеси в СРСР в цілому.

Системний аналіз не може бути реалізованим без тісно пов'язаного із ним, комплексного підходу. Він дозволив дослідити банківську систему як складний об'єкт, що має різні прояви. Комплексний підхід допоміг отримати не фрагментарне, а цілісне уявлення про об'єкт вивчення. Адже воно передбачає взаємодію різних наук і наукових напрямків, що особливо важливо в процесі вивчення складної, різнопланової системи та її багатогранних елементів, якою була банківська система республіки.

У структурі роботи стрижнем є проблемно-хронологічний метод, який допоміг розчленувати об'ємні тематичні блоки, за наявності багатьох властивостей об'єкта, який досліджується, на низку вузких наукових проблем (функціонування окремих банківських інституцій, проблему кадрів, мілітаризацію банківської системи тощо), кожен з яких розглянуто у хронологічній послідовності. Завдяки цьому методу вдалося вивчити проблему в розвитку, в тісному зв'язку і об'єктом і предметом дослідження.

Важливим є також використання порівняльно-історичного (компаративного) методу. Логічною підставою його є аналогія: узагальнення про спільні риси і властивості. Використання цього методу уможливило висновок про унікальність сталінської банківської системи, яка стала принципово новим явищем в історії, втім, наприкінці 1930-х рр. остаточно втративши всі ознаки банківських інституцій, які б діяли відповідно до законів ринкової самоорганізації. Цей метод допоміг розглянути діяльність банківської системи в УРСР у цілісному взаємозв'язку із соціально-економічними процесами, які відбувалися в країні. Як підкреслив І. Ковальченко, «в процесі порівняння і відкриваються можливості для пояснення сутності явищ, які вивчаються» [446, с. 172].

Порівняльний підхід допоміг виявити та проаналізувати як загальні закономірності функціонування банківської системи, так і певні особливості

розвитку соціально-економічних, політичних, суспільних, регіональних та інших процесів у 1920–1930-х рр.

Використання у дисертаційному дослідженні методів класифікації та типологічного зумовлене необхідністю групування та узагальнення зібраного початкового історичного матеріалу. Ці методи ефективні у процесі дослідження як загалом господарства країни, так і окремих його елементів (структурних підрозділів, банківських інституцій різних форм власності, окремих кредитних товариств тощо), з'ясуванні узагальнюючих спільних ознак, співвідношень, відмінностей тощо.

Особливе значення у процесі вивчення проблеми мають спеціально-історичні методи. Так, дослідження функціонування банківської системи України в умовах радянського суспільства було б неможливим без використання історико-генетичного методу. Цей метод потребує відбору фактів і з'ясування динаміки процесів. Він дав змогу проаналізувати еволюцію банківських інституцій республіки: відродження у відбудовчий період, розвиток кредитних процесів та об'єктів, скасування (політичне та економічне) НЕПу, проголошення індустріалізації – ліквідація приватного кредиту та сільськогосподарської кредитної кооперації й докорінне переродження всієї системи; відстежити процеси внутрішніх трансформацій: специфіку вирішення кадрового питання, мілітаризацію банківської системи, підпорядкування загальному плану тощо. За допомогою історико-генетичного методу в дисертації з'ясовано причинно-наслідкові зв'язки між функціонуванням банківських інституцій, які були тісно пов'язані та залежні від магістрального курсу розвитку радянського суспільства.

Завдання нашого дослідження вимагали використання синхронного методу. Він допоміг проаналізувати діяльність банківських інституцій в окремих регіонах. Прямим доповненням до нього виступив хронологічний метод – явища і події досліджено у часовій послідовності. Разом із використанням методу періодизації (діахронного) це допомогло відстежити хроніку подій, а також специфіку якісних

змін, які відбувалися у банківській системі республіки на певних історичних етапах.

Вивчення й аналіз сутності історичних явищ і подій неможливі без розгляду їх кількісної складової. На підставі тільки приблизних описів та оцінок неможлива об'єктивна реконструкція історичних подій. Так, у дослідженні використано статистично-аналітичний метод. У процесі роботи зібрано багато статистичних матеріалів, що характеризують окремі аспекти діяльності банків: загальну кількість банківських інституцій та її динаміку, їх фінансову потужність – обсяги наданого кредитування, склад працівників, його кількісні та якісні характеристики тощо. Використання статистичного методу зумовлене потребою підрахунків, без яких важко уявити цілісну картину функціонування банківської системи. Первинну статистику вдалося розподілити на однорідні групи за найбільш важливими ознаками, узагальнити і синтезувати великий однотипний матеріал, з'ясувати показники по кожній групі та в цілому, а також оформити отримані результати у таблицях. Це дало змогу виокремити і охарактеризувати соціально-економічні типи у процесах, що досліджуються (типологічні угруповання), вивчити структуру однотипної сукупності (структурні угруповання), встановити наявність або відсутність зв'язків між нестабільними ознаками (аналітичні або факторні угруповання) [444, с. 4-5].

Складні історичні процеси треба вивчати за допомогою універсальних підходів, які визначають всезагальні, міждисциплінарні закони. У дослідженні використано певні методи синергетики. Згідно ключових положень синергетики будь-які системи підпорядковуються дії нелінійних законів, які встановлюють ймовірнісний зв'язок між об'єктами і явищами. На нашу думку, слушним є висновок дослідниці Н. Дульнєвої: «На проблему взаємозв'язку теорії і практики накладається багатофакторність мотивації поведінки людей» [567, с. 20]. Адже історію творять живі люди. Тому всі плани й теоретичні розрахунки партійних лідерів, господарських керівників, всі історичні процеси, завдання, продиктовані об'єктивною необхідністю, навіть законодавчі акти, які прийняті у суспільстві, у

процесі реалізації неминуче пов'язані із суб'єктивізмом окремих особистостей, які є виконавцями, що іноді може спричинити суттєве викривлення початкового проекту. Втім, саме дією нелінійних законів, можна пояснити той факт, що кожна система обов'язково прагне до самоорганізації. Умовою самоорганізації складної системи є період «біфуркації» (роздвоєння), що передбачає багатоваріантність подальшого розвитку подій [422, с. 41]. Отже, період НЕПу можна умовно охарактеризувати як «смугу біфуркації», яка сприяла багатоваріантному розвитку системи. Втім, процеси сталінізації, домінування адміністративних важелів впливу над ринковими із кожним роком все звужували вірогідність реалізації процесів самоорганізації.

Досліджуючи складні соціально-економічні процеси життя сталінської доби, треба обов'язково зважати на той особливий психологічний фон, який склався у суспільстві, зумовлений подіями 1920–1930-х рр. Використання у праці методів соціальної психології допомогло об'єктивно дослідити процеси «чисток» – регулярних репресій щодо «ворожих», «чужих елементів», доносів, взаємного знищення, з урахуванням психосоматичних проявів (настрої, емоційність, страхи, антипатії тощо). Зауважимо, що деперсоналізація – позбавлення людей індивідуальності, нівелювання особистостей до рівня лише «елементів» була характерною ознакою сталінського періоду, що зафіксовано у чисельних документах, присвячених «чисткам», сприяла формуванню культу насильства і жорстокості.

Методи психології також стали значним підґрунтям дослідження процесів мотивації розгортання стахановського руху і воєнізації банківських установ. Ці методи допомогли визначити справжні мотиви діяльності індивідуумів. Як зазначають сучасні психологи: «Мотив – це сукупність зовнішніх і внутрішніх умов, які викликають активність суб'єкта і визначають її спрямованість». Тоді як мотивування – «раціональне пояснення суб'єктом причин власних дій» [420, с. 6, 10]. Тобто мотивування досить часто використовується з метою приховати справжні мотиви своєї поведінки, прагненням пояснити їх відповідно до

встановлених у суспільстві соціальних норм. Насамперед це слід враховувати під час аналізу публікацій у тогочасній пресі, а також мемуарної спадщини. Окрім того, політична, виробнича, соціально-економічна активність має безпосередньо залежати від специфічного психологічного стану працівників банківської системи.

Отже, дисертаційне дослідження ґрунтується на досягненнях вітчизняної та зарубіжної науки, об'єктивно і всебічно висвітлює порушені проблеми. Використання фундаментальних принципів, загальнонаукових, міждисциплінарних та історичних методів наукового пізнання дало змогу комплексно проаналізувати функціонування банківської системи УРСР у 1921–1939 рр.

2.2. Визначення категоріального апарату

Проблеми ринкової економіки й командно-адміністративної системи, співвідношення і співіснування понять плану та ринку в умовах тоталітарного сталінського суспільства аналізували у багатьох дослідженнях і наукових дискусіях. До їх аналізу неодноразово зверталися представники багатьох наук: історики, політологи, економісти, соціологи та філософи. Втім, більшість студій мають певне політичне забарвлення, заідеологізовані й суб'єктивні, як наслідок боротьби між представниками різних наукових шкіл. На жаль, цим пояснюється і той факт, що чимало питань ще потребують ґрунтовних наукових досліджень. До таких незаслужовано «забутих» тем належать і проблеми функціонування банківської системи у 1920–1930-х рр. Як підкреслив Л. Зашкільняк зі здобуттям Україною незалежності виникла пряма потреба заповнити лакуни минулого. Проте, ажиатований інтерес до раніше закритих тем, спрямований на пошук сенсацій, спричинив тенденцію до появи ідеалізованої версії історії. «Замість переосмислення відбулося «переписування» архаїчної схеми української історії» [423, с. 44]. У підсумку значна кількість різновекторних публікацій спричинила наявність низки спотворень і деформацій поняттєвої бази, появу принципово несумісних, взаємовиключних тверджень та визначень.

Утвердження планової економіки в СРСР та її ключової й неодмінної складової – підпорядкування кредитних потоків загальнодержавному плану, ліквідація багатоукладності у банківській сфері, своєрідність вирішення кадрової проблеми, яка супроводжувалася «чистками чужих елементів», постійною ротацією кадрів і безпідставними репресіями, були висвітлені тенденційно у чисельних працях радянських дослідників, з погляду пропаганди значних досягнень і переваг соціалістичного способу життя. Це спричинило появу значної кількості стереотипів і кліше, які на сучасному етапі не сприяють науковому пошуку й об'єктивному аналізу. Сьогодні виникла потреба парадигмальних змін поняттєвого апарату. Їх характерною особливістю є те, що ці зміни повинні диктуватися метою досягнення істинних знань з проблеми, що досліджується.

Підпорядкування інтересам класових теорій або тих чи інших соціально-політичних угруповань призведе до неминучого повторення кризових ситуацій, які вже були у вітчизняній історії. Адже критерієм істинності у вивченні минулих доктрин є, з одного боку, результати розвитку теоретичних знань, а з іншого – практика, історичний досвід [559, с. 11].

Зауважимо, що вже у часи античності, у період зародження й формування історичної науки була сформульована й головна проблема історичного пізнання – певне протиріччя між реальними подіями та їх тлумаченням. Адже історик завжди аналізує події, які відбувалися у минулому, тобто аналізує факти, об'єкти, інституції, яких вже немає, або ж під впливом часу вони зазнали докорінних трансформацій (винятком є тільки дослідження сучасного періоду, де вчений є безпосереднім свідком і учасником). Відповідно, всі аналітичні розвідки внаслідок певних суб'єктивних чинників, а також і завдяки неодмінному існуванню «білих плям» в історії, завжди спонукатимуть до поглибленого, детальнішого вивчення конкретних історичних періодів, іноді навіть під зовсім іншим кутом зору. Автори Енциклопедії історії України наголошують: «Кожен текст говорить і більше і менше від того, що відбувалося насправді. Цей методологічний принцип став дороговказом для істориків в усвідомленні того, що написана історія постійно потребує доопрацювання і навіть докорінного переписування» [414, с. 622]. Німецький філософ К. Ясперс з цього приводу наголошував, що сучасна наука принципово не завершена, все те, що відбувалося, можна тлумачити по-новому, те, що здавалося вже остаточно вирішеним, знов потребує свого дослідження: «Ознакою занепаду науки є бажання уникнути дискусій або – ще більшою мірою – повністю уникнути їх, прагнення обмежити своє мислення колом однодумців, а назовні скерувати агресивність, яка все знищує» [560, с. 101, 110].

Отже, у сфері методології надзвичайно важливим є визначення категоріального апарату. Політика гласності і перебудови в СРСР наприкінці 1980-х рр., певна деідеологізація історичної науки, нові підходи до вивчення минулого спонукали до аналізу малодосліджених аспектів 1920–1930-х рр.

Вперше скористався терміном «адміністративна система» Г. Попов у 1987 р. у рецензії на першу публікацію в СРСР книги О. Бека «Нове призначення» [511]. Відступ від монопартійної ідеології наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. призвів до модифікації поняття до «командно-адміністративна система». Цей термін став загальноприйнятим щодо визначення стилю керівництва соціально-економічними процесами в радянській державі (зауважимо, що у 1920–1930-х рр. таке визначення не використовували, економіку СРСР називали «плановою», «радянською», «соціалістичною» тощо). Проте, на думку деяких сучасних дослідників, ця назва не зовсім точно характеризує сутність управлінських процесів у тогочасній державі. Так, Н. Чорна зауважує, що немає моделі управління, де б не використовувалися команди. Вона вважає, що більше відповідає реаліям поняття «тоталітарно-бюрократична» [573, с. 2].

Втім, на нашу думку, для характеристики соціально-економічних процесів тогочасного суспільства більш вдалим є саме усталений термін «командно-адміністративна». Саме він найбільш повно характеризує процеси активного й всеохопного протистояння ринкових та адміністративних важелів регулювання економічними процесами в країні. Як зауважив С. Кульчицький, «адміністративно-командна система покладалася не на пов'язану з матеріальною зацікавленістю ініціативу безпосереднього виробника, а на слухняність і безперечне виконання директив» [463, с. 410]. Так, зокрема, вся конкурентна боротьба на ринку кредитних послуг в УРСР була зведена до адміністративного керування, яке за допомогою наказів і обов'язкових до виконання розпоряджень фактично перешкоджало приватним або кооперативним банківським інституціям повною мірою реалізувати свою сутність і завдання. Відбулося докорінне переродження кредитних товариств. Окрім того, на початку 1920-х рр. у суспільстві ще існувала певна ліберальна ілюзія (формально ще діяли залишки політичних партій, різні наукові школи тощо), його не можна назвати однозначно «тоталітарним», хоча в економічній сфері незважаючи на певний «демократизм» НЕПу, перевагу надавали насамперед адміністративним методам.

Так само, на нашу думку, некоректним є й визначення «планова система». Незважаючи на те, що окремий підрозділ нашої роботи стосується процесів переродження кредиту й підпорядкування всіх банківських операцій наперед складеному загальному плану, втім, і цей термін ніяк не може бути визнаним таким, який точно передає сутність історичних процесів. Плани в СРСР (як і в УРСР) в умовах перших п'ятирічок ніколи не були сталою категорією, їх постійно коригували, переписували, все збільшуючи закладені основні показники, часто не виконували (за деякими показниками й зовсім ніколи не вдалося наблизитися до запланованих чисел), зривали. Це зумовлювало додатковий дисбаланс всієї радянської системи. Адже кредитно-банківська система, зважаючи на специфіку діяльності, вплив значної кількості економічних, політичних, соціальних, навіть психологічних факторів тощо, апріорі не підлягає жорсткій регламентації, потребує регулярного моніторингу ситуації, відповідно до обставин. Саме фіксування на обов'язковості виконання планів, фактично прирівнювання їх до законодавчих актів (Й. Сталін у виступі на XV з'їзді ВКП(б) наголосив: «Наші плани є не плани-прогнози, не плани здогадки, а плани-директиви, які обов'язкові для керівних органів» [125, с. 69]), коли будь-які відхилення одразу ж таврували як шкідництво, створювало й невпинно поглиблювало диспропорцію між завданнями, викладеними на папері та реальним їх виконанням.

У сучасних умовах успішне соціально-політичне реформування й подолання кризових явищ має для України стратегічне значення. О. Пиріг зокрема зазначала: «Небагатьом країнам в історії людства довелося розв'язувати таку кількість проблем водночас. Історично склалося так, що Україна переживає не одну, а цілих три трансформації: перехід від диктатури до демократії, від стану колонії до незалежності, від економічної кризи до оздоровлення і розвитку господарства. Пріоритетне значення має реформування економіки на ринкових засадах» [507, с. 3].

Ринкова економіка – економічна система, в якій рішення щодо розміщення ресурсів і виробництва приймаються на підставі цін, що виникають у результаті

добровільного обміну між виробниками, споживачами і власниками факторів виробництва. Рішення, прийняті в такій економічній системі, є децентралізованими, тобто в більшості випадків коригують їх групи й індивіди, а не центральні планові органи. Ринкова економіка звичайно передбачає систему приватної власності на засоби виробництва [518, с. 456–457].

Спроба в умовах воєнного комунізму ліквідувати не тільки всі елементи ринкової інфраструктури, але й взагалі замінити закони ринку позаекономічним примусом, спричинила знецінення грошових знаків, натуралізацію господарських стосунків, загострення класових суперечностей тощо. Проти такої політики виступили не тільки політичні противники більшовиків, але й їхні союзники, зокрема боротьбісти. Щоб не втратити владу, більшовики запровадили НЕП, який нібито став поверненням до ліберально-ринкової моделі.

Утім, контрольований диктатурою ринок не міг відродитися у неспотвореній формі. Вчитися розуміти комерційні відносини і торгівлю, підпорядкувати ринкові відносини державному регулюванню – такі завдання ставив перед партією В. Ленін. Він розумів також і потенціал Держбанку у питаннях регулювання торгівлі й ринку. У листуванні з наркомом фінансів Г. Сокольниковим він неодноразово порушував ці питання: «Торговому відділові Держбанку повинно бути поставлене ясне практичне завдання: розвивати внутрішню торгівлю і забирати її під свій контроль»; «розвиток торгівлі, постановка торгового відділу Держбанку так, щоб він не спав, а рухав усю торгівлю, – ось головне» [162, с. 133; 163, с. 167]. На думку лідера більшовиків, Держбанк мав би згодом охопити 9/10 усієї суми торгового обороту [164, с. 172–173]. Отже, всі ринкові трансформації в країні запроваджувалися лише з метою збереження більшовиками політичної монополії на владу. Саме тому мова йшла лише про допущення контрольованого, зарегульованого і деформованого ринку. Місце ринкових законів у радянському суспільстві впевнено посіли нормативні законодавчі акти і накази.

Відбудова фінансової інфраструктури, зокрема банківських інституцій, приватного та кооперативного кредиту багато у чому стала великою ілюзією – поняття відроджувалися номінально, наповнені принципово новим «радянським» змістом. Комуністична ідея значною мірою нагадувала формування нового релігійного культу – основні положення якого слід було сприймати на віру й вони не підлягали жодній критиці. Так у 1930-х рр. домінували теорії щодо значних переваг «соціалістичної економіки», досягнення якої були б неможливими за умов ринкових регуляторів.

На думку О. Пиріг, В. Ленін не міг не усвідомлювати переваг ринкової економіки, яка до того ж розвивалася у всіх країнах світу. Воєнно-комуністична практика й спроби «місцевого товарообміну» вже довели неспроможність комуністичної ілюзії. Втім, на думку дослідниці, В. Ленін розумів і бачив не тільки переваги ринку, але й його недоліки. Зокрема він наголошував, що розвиток ринку створює сприятливі умови для відродження буржуазії, яка неминуче буде прагнути політичної влади, тобто до повалення радянської (більшовицької) влади. Також для ринкової економіки характерні кризи, безробіття, поглиблення диференціації суспільства, тобто була загроза нового соціального вибуху, спрямованого тепер вже проти влади рад [507, с. 43].

У праці О. Пиріг неодноразово акцентує на «імпровізаційності» НЕПу, відсутності чітких планів, коли всі кроки правлячої партії реагували на ситуацію «навздогін». Зважаючи на висловлені міркування, можна зробити висновок не так про «імпровізаційність», як про «імітаційність» НЕПу. Реформування без реальних реформ, допущення ринкових відносин без перегляду основ комуністичної доктрини, багатоукладність й агресивно-класова риторика у суспільстві, підкріплена законодавчими актами (приміром, щодо позбавлення приватників виборчих прав) породили новий тип соціально-економічної структури і відносин. Як зазначив Й. Сталін на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р., НЕП – свобода, але «в певних межах, у певних рамках, при забезпеченні регулюючої ролі держави на ринку» [194, с. 43].

Деякі дослідники вважають, що наприкінці життя В. Ленін все ж таки намагався переглянути комуністичну доктрину, зокрема у статті «Про кооперацію» [168]. Проте, теорія не підкріплена конкретними справами – мертва. Після смерті вождя його наступник Й. Сталін, формально не заперечуючи ідею кооперування, наповнив її принципово новим змістом, проголосивши колгоспи «вищою формою» кооперативів [195, с. 131]. Це дозволило не тільки подолати «дрібнобуржуазну» стихію, але й вирішити питання грошових ресурсів, які вилучали у населення, нагромадження якого відтепер підлягали одержавленню. Відповідно вже наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. з офіційної радянської термінології зникли терміни «ринок», «ринкові закони», «ринкове господарство» тощо. Ці процеси і поняття якщо і згадували, то у негативному сенсі: «буржуазні», «капіталістичні» тощо, процеси ринкової самоорганізації радянські фахівці називали «анархічними». Будь-які вияви самоорганізації населення розглядали як «антирадянщину», що спричинило спотворення первинної сутності кооперативних об'єднань.

Так само докорінно новим змістом у радянських умовах наповнене й поняття «банк». Адже банк в умовах дії ринкових законів – кредитно-фінансова інституція, що акумулює кошти, залучає та нагромаджує вільні грошові вклади юридичних і фізичних осіб (пасивні операції), а також здійснює платіжні грошові операції та операції з цінними паперами; проводить кредитування організацій, підприємств і населення. Окрім того, необхідною умовою є багатоукладність на фінансовому ринку, що не тільки забезпечує вільну конкуренцію, але й дозволяє надавати найширший спектр банківських операцій і послуг. Комерційні банки – найчастіше недержавні банки, створюють їх на акціонерних чи пайових засадах, вони виконують широке коло банківських операцій. До основних функцій комерційних банків належать: надання кредитів, прийом депозитів, ведення рахунків, виплата грошей закладами, купівля і реалізація цінних паперів, валюти тощо. Комерційні банки діють на оптових грошових ринках, а також надають різноманітні консультаційні послуги у фінансовій сфері [413, с. 60–61; 518, с. 25].

Втім, у радянський період права на реалізацію цих основних своїх функцій банки не мали. Згідно вказівок В. Леніна, Держбанк внаслідок активного державного адміністративного регулювання став монополістом кредитного ринку. Решта банків намагалися виживати в умовах нерівної конкурентної боротьби. Суперечка в радянському суспільстві, чи повинен Держбанк функціонувати як «банк банків» – тобто найголовніша банківська інституція країни, від позик якої на пряму залежить функціонування всіх інших банків, як справедливо констатував член колегії Наркомфіну Н. Капітановський, не мала жодного сенсу: «щодо «банку банків» у нас не може йти мова тільки тому, що фактично у нас немає банків, у центрі яких повинен знаходитися Держбанк, як банк цих банків» [249, с. 34].

Радянські банки не здійснювали багатьох операцій, характерних для діяльності банків, які працюють в ринкових умовах, внаслідок відсутності в СРСР фондового ринку (у первинному класичному сенсі слова), своєрідної системи грошового обігу (замкненої всередині країни з твердим курсом щодо іноземної валюти), облікові ставки радянських банків будувалися не залежно від попиту і пропозиції позичкових капіталів, а були незмінними (значною мірою встановлені урядом у наказовому порядку), відповідно жодної дисконтної політики емісійний банк не міг здійснювати тощо [558, №3, с. 78-80]. Якщо навіть великі державні спеціальні банки не мали змоги проводити самостійну фінансово-кредитну політику, то у приватних або кооперативних інституціях такої можливості не було за визначенням. Як наслідок, банки у радянському суспільстві набули нових принципових особливостей, неможливих за умов роботи ринкових законів.

Суспільство, яке розвивалося за своїми особливими, нетиповими й алогічними законами потребувало встановлення жорсткого державного регулювання. Постійна істерія, нагнітання напруги у суспільстві, свідоме протиставлення різних груп населення (передусім на селі – агресивні та регулярні напади на «куркулів»), «чистки», боротьба із «засміченістю» кадрів – фактично такі дії створювали у суспільстві атмосферу перманентної громадянської війни.

Запроваджували принципово нові механізми керування економічними процесами в СРСР.

На думку дослідників М. Геллера і О. Некрича, «апарат був непридатний для виконання поставлених перед ним завдань в умовах «громадянського миру»: він був неповороткий, нездатний до самостійних дій, він складався з двох ворожих елементів – із некваліфікованих, нерідко неграмотних комуністів-керівників, і чиновників, які тремтіли від страху. Страх цей культивувався систематично й безперервно» [381, с. 198]. На нашу думку, саме відмова від законів ринкової самоорганізації, зумовила тоталітарні перетворення у суспільстві. Кожен наступний крок тільки поглиблював кризові явища, робив масштабну економічну кризу неминучою. Тільки репресії, тільки звинувачення «ворогів» і «шкідників» продовжували існування радянської системи ще на певний період.

Відповідно, «якнайсуворіша централізація управління економіки неминуче призводила до концентрації всієї повноти політичної влади у руках однієї особи – Сталіна» [547, с. 99]. Відомий німецький економіст В. Ойкен у праці «Основні принципи економічної політики» зазначав: «Кожен акт... треба своєчасно розглядати з погляду прямого впливу його на економічний порядок і економічний процес, з погляду тих тенденцій до змін економічного порядку, які він може викликати, й, нарешті, з погляду впливу його на інші порядки». Це правило В. Ойкен назвав «фундаментальним принципом економічної політики» [374, с. 298]. Економічні реорганізації у суспільстві: ліквідація комерційного кредиту, підпорядкування кредитних потоків загальному плану, адміністративний диктат союзного центру – зміцнювали підвалини сталінського режиму та виходили далеко за межі суто економічних перетворень.

Сучасна наукова концепція акцентує на необхідності гнучкого втручання держави у стихійні ринкові процеси. Головним завданням державних органів є оптимальне вирішення протиріччя між необхідністю втручання і саморегулюючою роллю ринку [525, с. 228–229]. Втім, стовідсотковий тотальний державний контроль за банківською сферою, знищуючи фінансову самостійність

суб'єктів, призводив не лише до формування нетипової, особливої моделі банківської системи, але й закріплював принципи економічного, а разом із тим і політичного безправ'я громадян у країні. Саме тому термінологія 1920–1930-х рр. потребує певного коригування з урахуванням цієї «особливості». Адже вже в умовах НЕПу фахівці констатували, що банки у радянському суспільстві перетворилися на установи «особливої породи», що вже не мали практично жодного зв'язку із первинним змістом. Об'єктивно термін «банк» вже не відповідав суті цих інституцій, які були скоріше відділами Наркомфінансів з питання перерозподілу державних коштів. Те саме стосується і приватних банківських установ, які, потрапивши під вплив державного регулювання, так і не отримали змоги реалізовувати самостійну кредитну політику. Держава контролювала усі сфери їх діяльності, було заборонено відкривати філії, кредитувати певні групи клієнтури тощо.

Отже, фінансове безправ'я закріплювало й підкреслювало безправ'я політичне, активно сприяло побудові тоталітарної формації. Зауважимо, що у сучасному світі концепція тоталітаризму змінюється. У Росії, приміром, реалізація ідеології «Третього Риму», формування великої, могутньої нації, (ностальгія за втраченою імперією) серйозної сили на міжнародній арені, призвели до того, що політику Й. Сталіна значна частина населення сприймає, як, хоча й неоднозначне, але вимушене, необхідне явище і у підсумку навіть позитивне. Наприклад, у такому просталінському дусі написані праці Ю. Ємельянова [411], В. Суходєєва [523]. Схвальне ставлення до Й. Сталіна й відповідно до тоталітарних методів керівництва простежується і в деяких інших державах – колишніх республіках СРСР [556, с. 21].

Українські науковці В. Полохало та О. Деркачов, характеризуючи сучасну політико-економічну ситуацію в Україні, ввели термін «посткомуністичний неототалітаризм». Вони вважають, що в країні простежуються риси змішаного політичного режиму, суспільної системи: «тоталітарна за своєю сутністю і водночас відчужена від більшості суспільства, мутантна система влади». Шлях від

диктатури до демократії виявився нелегким. Це пов'язане із тим, що у більшості посткомуністичних країн комуністично-номенклатурна система влади не зникла. Відповідно, стара номенклатура ніколи не була повністю відділена від державного регулювання [509, с. 4, 5]. Це спричинило корупцію, «тінізацію» економіки, звідси й її прямі наслідки: «перетворення привласненої власності на політичну та державну владу та навпаки». Можна погодитися із висновком авторів, що в країні відбулася «конверсія політичної та державної влади комуністичної номенклатури у кланово-корпоративну, номенклатурно-капіталістичну економічну владу», адже за роки незалежності ліберальні лозунги та демократичні цінності так і не стали внутрішньою суттю українського суспільства. Перманентна економічна криза, несправдження надій на самостійне заможне життя в умовах відсутності диктату союзного центру, зубожіння населення, крах ідеалів «помаранчевої революції» та розчарування в її лідерах (які позиціонували себе як носії прогресивних демократичних цінностей, натомість, отримавши владу, зосередилися на взаємному публічному поборюванні, що супроводжувалося гучними політичними скандалами й безпорадністю перших осіб держави), – все це призвело до того, що у значній частини населення зростає зневіра й розчарування. Відповідно, за таких обставин, все привабливішими здаються жорсткий політичний режим та його носій – лідер авторитарного типу, що «забезпечить порядок».

Саме тому, набувають якісно нового звучання дослідження про соціально-політичні й економічні аспекти діяльності жорстких режимів, зокрема сталінського тоталітаризму. Термін «тоталітаризм» почали використовувати у 1920–1930-ті рр. завдяки працям ідеолога фашистської Італії Д. Джентіле й пропаганді його лідером італійського фашизму Беніто Мусоліні. Сам термін використовують у трьох аспектах: емоційно-оцінному (як система влади, пов'язана з репресіями, диктатом у духовній та інших сферах); політико-ідеологічному (як певний політичний курс); науковому (як напрямок, насамперед, політичної думки). У 1952 р. на симпозіумі в США зазначили, що «тоталітарним можна назвати закрите суспільство, в якому все – від виховання дітей до виробництва

продукції – контролюється з єдиного центру» [407, с. 21]. К. Фрідріх і З. Бжезінський у 1950-х рр. розробили розширене визначення «тоталітарного синдрому», який охоплював такі ознаки: 1) офіційна ідеологія, що повністю заперечує колишній порядок і покликана згуртувати всіх громадян суспільства для побудови нового світу; 2) єдина масова партія, очолювана одним вождем – диктатором, організована за олігархічним принципом і тісно інтегрована з державною бюрократією; 3) контроль, що ґрунтується на терористичних методах, не лише над «ворогами» режиму, але над усім суспільством; 4) партійний контроль над усіма засобами масової інформації; 5) партійний контроль над усіма збройними силами; 6) централізоване бюрократичне керівництво всією економікою [427, с. 3].

Вітчизняний дослідник О. Долженков вніс до цієї фактично вже канонічної формули тоталітаризму суттєве уточнення вказуючи на «беззастережну і щирі його підтримку широкими верствами населення» [407, с. 21–22]. Поясненням цього феномену дослідник вважає належність його «до сфери релігії та соціальної психології» [407, с. 24].

Проте, на нашу думку, твердження про масову щирі підтримку населенням режиму є певним перебільшенням. Адже насамперед тоталітарна влада спиралася на могутній репресивний механізм, за допомогою якого винищено в УРСР декілька мільйонів населення: колективізація села, яка супроводжувалася розкуркуленням і голодомором, знищення інтелігенції – вчених, митців, інженерів, кооператорів тощо. Отже, у тоталітарній системі 1920–1930-х рр. населення, яке підтримувало офіційну владу керувалося скоріше прагматично-кон'юнктурними мотивами або ж було стурбоване боротьбою за виживання.

На нашу думку, вичерпно точно визначення терміна тоталітаризм запропонувала І. Терлецька – це «певний спосіб організації політичної влади (державний устрій) і суспільства, який спирається на єдину ідеологію, правлячу партію вождистського типу, адміністративний механізм держави» [526, с. 22] Дослідниця вважає, що на території СРСР «класичний тоталітаризм» існував у

період 1929–1953 рр. [526, с. 22]. Втім, якщо зважати на використання адміністративних важелів регулювання суспільно-економічних процесів (стосовно організації роботи банківських інституцій), то регулювання ринкових процесів у наказовому порядку відбувалося фактично з моменту приходу більшовиків до влади, питання лише у ступені цього впливу: на початку 1920-х ще залишалася певна, але дуже незначна свобода для маневрів.

Головним наслідком тоталітарного суспільства, на наш погляд, є не політично-економічні трансформації, а, насамперед, соціально-психологічні викривлення. Нехтування загальнолюдськими моральними нормами, агресивна боротьба із релігією мали на меті перетворення правлячої партії на єдиний «вищий суд», якому тільки й було дозволено визначати життєві цінності і пріоритети. Акцент на «особливому шляху» розвитку соціалістичного суспільства, який виправдовував соціально-економічні експерименти, став дороговказом і для «особливих» правил поведінки. Можна сказати, що метою сталінізації суспільства було спотворення самої природи людини. Так, внаслідок «чисток» 1920–1930-х рр. безневинно репресовано і знищено чимало науковців, господарників, фінансистів, кооператорів та ін. Утвердилася принципово нова модель поведінки індивідуума в суспільства: таємні доноси на друзів, колег, родичів стали певною примарною запорукою виживання. Фактично знищення всіх гуманістичних принципів людського співіснування, натомість акцентування і пріоритет самих низьких людських якостей, спричинило глибокі деформації свідомості, тому ментальні проблеми є найважливішими у сучасному суспільстві.

Таким чином, ретельний аналіз історіографічного доробку, опрацювання джерельної бази, використання фундаментальних принципів, загальнонаукових, міждисциплінарних та історичних методів наукового пізнання, а також визначення основних термінологічних вузлів допоможе детально і всебічно проаналізувати функціонування кредитно-банківської системи в УРСР 1921–1939 рр.

РОЗДІЛ III.

ДІЯЛЬНІСТЬ ГОЛОВНИХ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКИХ УСТАНОВ

3.1 Загальна характеристика соціально-політичної ситуації в республіці

Внаслідок післявоєнного переділу світу українські землі опинилися у складі декількох держав. Основна їх частина увійшла до складу Української СРР (площа 452 тис. км², населення 25,5 млн людей) [394, с. 7]. Ці території змогли відстояти свою історичну назву (Україна), а разом із тим, формально і державність: юридично УСРР не входила до складу жодної держави, мала власну конституцію, органи влади та управління, видавала закони тощо. Однак, найважливіші політико-господарські питання вирішували в Москві.

Після закінчення війни внутрішнє становище УСРР було кризовим. Господарська розруха, економічні негаразди максимально загострювали політичну ситуацію. Запроваджена у роки «воєнного комунізму» продрозкладка – примусові реквізиції селянського хліба, позбавила селян зацікавленості у результатах своєї праці: який сенс вирощувати понад прожитковий мінімум, якщо все буде відібрано новою владою. З метою розколу села на ворогуючі угруповання та створення опори новому режиму в травні 1920 р. було прийнято декрет про організацію комітетів незаможних селян (КНС), які фактично стали органами радянської влади на місцях. Члени цих комітетів звільнялись від податків, мали переваги при розподілі землі й отримували певний відсоток конфіскованої у «куркулів» власності. На кінець року КНС діяли вже в кожному третьому українському селі [528, с. 146]. Майже із самого моменту організації КНС були створені збройні загони селян. На початку 1921 р. такі загони діяли у всіх губерніях республіки: загалом 730 формувань, понад 56 тис. бійців (без урахування груп самозахисту) [528, с. 147]. КНС брали активну участь у збиранні продрозкладки.

Така політика призвела до різкого погіршення політичної ситуації на селі, викликала масовий опір селянства. В республіці діяла велика кількість озброєних

угруповань, які нараховували від кількох осіб до декількох тисяч. Усім цим формуванням радянська влада дала офіційну назву «банди». Хоча у повстанському русі брали участь практично всі верстви села (окрім, можливо, найбідніших), радянська пропаганда трактувала цей спротив як «куркульський». А отже і вирішення проблеми селянських повстанців вбачали лише у посиленні репресивних заходів. 20 квітня 1920 р. Рада народних комісарів (Раднарком) України прийняла «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями». У документі акцентовано на поширенні репресій щодо селянства: запроваджувалася кругова порука аж до винищення села, населення «бандитських районів» офіційно перетворювалося на заручників, щоб запобігти поповненню селянами лав повстанців передбачався навіть арешт всього дорослого населення тощо [380, с. 6]. За офіційними даними, наприкінці 1920 р. в Україні виступало проти радянської влади близько 50 тис. селян, які мали на озброєнні гвинтівки, кулемети та гармати [528, с. 4]. Сучасні дослідники вказують на значно більшу кількість невдоволених селян. Так, за даними О. Полянського, в Україні воювало близько 150 тис. повстанців [510, с. 12]. «Село не з нами!» – з тривогою відзначив головраднаркому Х. Раковський. В. Ленін, проаналізувавши ситуацію, у жовтні 1920 р. невтішно констатував: «Ми беремо хліб із Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній Армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить» [160, с. 346].

Принциповим є той факт, що повстанський рух охопив всю територію республіки. Навіть у східних регіонах, де природно-географічні умови несприятливі для партизанської боротьби (немає великих лісових масивів або гір тощо — навкруги степ, в якому переховуватися військовим підрозділам повстанців надзвичайно складно), був організований активний спротив. Наприклад, на території Донецької губернії діяли селянські повстанські загони: Білокобильського, Блохи, Каменєва, Каменюка, Карлова, Колесникова, Лимаренка, Лодиря, Махна, Назарова, Фоми Повстанчеського, Саєнка, Солодова, Терезова,

Тяпкіна, Шаповалова, Яценка та багатьох інших. У Старобільському повіті на початку 1921 р. воювали загони: Лимаренка Андрія (250 піхотинців та 50 вершників, мали на озброєнні 10 кулеметів); декілька загонів Зайцева та Волоха – по 80–100 бійців на тачанках. Окрім цього, діяли ще декілька військових формувань (по 20–50 бійців), керівники яких залишилися невідомими [55, арк. 127]. На Донеччині чинила спротив радянській владі більша кількість повстанців, ніж на Чернігівщині, Полтавщині, Харківщині, Одещині разом узятих. За кількістю бійців регіон поступався лише Київщині [508, с. 246–247].

Навіть впровадження НЕПу не знизило напруження у суспільстві. Продподатки збирали використовуючи перевірені жорсткі методи: репресії, взяття заручників, залякування і пограбування села. Зауважимо також, що в деяких регіонах навіть після проголошення нової політики, продрозкладка скасована не була. Так, на нараді при Донецькому губвиконкомі, яка відбулася за участі наркомпрода 7 червня 1921 р., прийнято рішення «розкладку зберегти в повітах Таганрогському, Маріупольському, Гришинському» [54, арк. 1].

Вісті з села нагадували військові зведення. Загалом за 1921 р. в республіці сталося 1376 збройних нападів повстанців на населенні пункти, 259 – на радянські органи влади, 342 – на промислові та продовольчі установи і підприємства [546, с. 189]. На боротьбу радянська влада кинула всі сили: Червону армію (ЧА), міліцію, частини особливого призначення, збройні загони КНС. Вже I всеукраїнський з'їзд КНС ухвалив постанову про створення у кожному повіті України кавалерійської сотні з незаможників. Перемога над Білою армією дала змогу залучити до боротьби досвідчених військових командирів і найбільш боєздатні й перевірені частини: корпус червоного козацтва В. Примакова, 25-ту Чапаївську дивізію, 44-ту стрілецьку І. Дубового, 9-ту кавалерійську Г. Котовського, 51-ту стрілецьку В. Блюхера та ін. У серпні 1921 р. в УСРР дислокувалося щонайменше 14 стрілецьких і 4 кавалерійських дивізії, окрема прикордонна дивізія особливого відділу КВО (3 бригади), технічні частини, аероплани, 23 бронепоезди тощо [555, с. 326].

За наказом командувача Збройних сил України та Криму М. Фрунзе у 1921 р. у частинах ЧА було заведено спеціальні журнали воєнних дій, які фіксували інформацію про сутички з «бандами». Для боротьби з селянами у січні 1921 р. організовано мережу нарад по боротьбі з бандитизмом. Перша Всеукраїнська нарада КП(б)У (травень 1921 р.) постановила: «Щоб наради по боротьбі з бандитизмом засідали, принаймні, двічі на тиждень, а в особливо загрозливих районах і частіше» [133, с. 145].

Враховуючи важливість промислового потенціалу регіону, а також масштаб опору радянській владі, на Донеччину двічі особисто приїжджав голова Всеросійської Надзвичайної комісії (ВНК) Ф. Дзержинський. Взимку 1921 р. проведена під його керівництвом колегія Донецької губчека ухвалила, що «губернській НК передаються військові частини, які одночасно будуть вести енергійну боротьбу з бандитизмом» [550, с. 121-122]. У лютому 1921 р. було сформовано Донецьку дивізію ВУНК, якій було передано для боротьби з повстанцями бронепоезд. У березні того ж року в регіон за особистим розпорядженням Ф. Дзержинського «для підсилення» скеровано велику групу російських чекістів. Призначений наприкінці 1920 р. головою Донецької губчека К. Карлсон отримав надзвичайні повноваження у боротьбі з «бандитами». Зазначимо, що довіру він виправдав. Вже 21 жовтня 1921 р. В. Балицький, який на той момент тимчасово виконував обов'язки голови ВУНК, клопотав про нагородження К. Карлсона орденом Червоного Прапора за проведену «велику роботу по ліквідації махновщини та низки інших великих банд — Каменюка, Зайцева, Золотого Зуба». Щоправда, орден К. Карлсон отримав лише у 1923 р., а тоді спеціальною постановою колегії ВУНК від 17 грудня 1921 р. його нагородили золотим портсигаром із написом «За викорінення бандитизму та успішну боротьбу на економічному фронті від колегії ВУНК» [550, с. 121–122].

Також рішеннями місцевих органів влади організовували судові «надзвичайні трійки». Приміром, Маріупольський виконком у травні 1921 р. постановив створити таку трійку «у зв'язку з бандитизмом, який не вщухає в

повіті та протидією куркульського елементу» з правом виносу вироку «аж до вищої міри». Членами трійки призначено Патрушева, Ярощука, Уралова [55, арк. 82].

Жорстокість каральних акцій та застосування «вищої міри», породжували активну протидію. Червоний терор провокував повстанців, тому протистояння загострювалося. Невдоволені селяни знищували представників радянської влади. Так, улітку 1921 р. загін Каменюка, намагаючись вирватися з оточення червоноармійських частин, окрім ведення боїв із регулярною армією був змушений вступати у сутички із бійцями КНС, а також партійно-радянським активом. У селі Щегловці 22 червня у бою з бійцями цього загону загинули міліціонер і три активісти. Наступного дня в селі Картушино – загинули голова виконкому та землемір, а в сусідньому селі Ілларії воєнком і двоє активістів. Незважаючи на значні втрати (понад півтори сотні вбитими та полоненими), довелося кинути частину зброї і дві гармати, повстанцям вдалося вирватися з оточення та зберегти близько 150 вершників і кулемети [209, с. 2].

Озброєння комнезамів у прагненні сформувати із них військові загони, перед якими ставили завдання ведення активних воєнних дій із повстанцями, теж призводило до нових чисельних жертв. Наприкінці 1921 р. тільки у Старобільському повіті загинуло 75 членів комітету незаможних селян, які були змушені воювати фактично «проти всіх». 14 осіб загинуло у боях із загоном Каменюка, 12 людей – у протистоянні із бійцями Зайцева, 6 людей КНС втратив під час облави на загін Карлова тощо [56, арк. 4-14]. Акцентуємо на тому, що всупереч офіційній пропаганді «бандити» отримували масову підтримку населення, що надзвичайно ускладнювало каральні акції. Приміром, командир червоного батальйону, перед яким влітку 1921 року було поставлене завдання ліквідації «бандитизму» поблизу міста Бахмут, у своїх звітах повідомляв про великі та дрібні сутички із повстанцями, перераховував власні втрати і захоплені трофеї (26 червня 1921 р. відбито у повстанців 2 кулемети системи «Максим», один кулемет «Кольт», набої та снаряди), водночас батальйон був безпорадним.

Жодної інформації щодо вбитих чи полонених «бандитів» він повідомити не зміг. Місцеві мешканці заздалегідь інформували повстанців про всі пересування червоного батальйону, тож і всі воєнні дії перетворилися на нескінченну погоню за селянами [55, арк. 59].

У доповідній записці від 9 лютого 1921 р. С. Каменів інформував Л. Троцького, що в республіці діють військові формування трьох видів:

1. Організовані повстанці, які користуються активною підтримкою місцевого населення і за сприятливих обставин можуть повернути на свій бік тисячі бійців.

2. Збройні угруповання (як малочисельні, так і доволі великі), які пов'язані із місцевим населенням, але не мають масової підтримки.

3. Кримінальний бандитизм, боротьбу із яким селяни усіяко підтримують і навіть намагаються поборювати власними силами [390, с. 65].

Радянська влада вважала, що найбільш небезпечними є насамперед «бандити» першої і другої груп. «Ліквідація бандитизму» перетворилася на масові каральні акції проти місцевого населення. До прикладу, у травні 1922 р. командир червоноармійської частини, яка діяла на Полтавщині, доповідав щодо ліквідації «петлюрівських отаманів»: затримано 273 політичні та кримінальні бандити, загинуло у боях – 26 людей (із них три «отамани»), але під час цих бойових акцій червоноармійці вилучили у повстанців лише 21 одиницю зброї та 53 набої до неї [102, арк. 69]. Більшість ліквідованих «бандитів» виявилися незброєними, тобто затримані та вбиті селяни до повстанців не належали, зачислили їх до бандитів з метою покращення статистики. Ця практика була поширеною в республіці. Наприклад, окрема Заволзька бригада лише з 12 по 28 січня 1921 р. знищила близько тисячі «бандитів», тому й було подано клопотання про нагородження її орденом Червоного прапора. Однак, досі не з'ясовано, яку кількість мирного населення посмертно зарахували до складу «бандформувань», аби підкреслити «героїзм» червоноармійців [380, с. 8].

Успіхи у боротьбі зі справжніми повстанцями були значно скромнішими. Так, незважаючи на те, що на Миколаївщині місцевій владі на допомогу скеровано 15-ту стрілецьку Сивашську дивізію, її командири замість активних боїв лише повідомляли губернському партійному керівництву інформацію про маневри повстанських загонів. У 1922 р. в регіоні діяли загони під керівництвом Свища, Завгороднього, Іванова, Чорного Ворона (десятки добре озброєних бійців із кулеметами). Однак, у боротьбі із повстанцями командир дивізії був безпорадним, звітуючи до Миколаївської НК про «приховування бандитів» населенням, «повну пасивність» селян у питаннях допомоги Червоній армії [78, арк. 8-9].

Як свідчать документи, більшість населення не вважали повстанців «бандитами», а навпаки сприймали їх як рятівників і захисників: «Незабаром прийде Махно, поляки і Врангель, котрі не дадуть збирати податок,... комуністи не підуть брати податок там, де є банда» [508, с. 246]. Вирішальним моментом стала, як було вимушено констатовано навіть в офіційній пресі того часу, «цілковита підтримка сільським населенням» повстанського руху [388, с. 178]. Це твердження також руйнує міф про «бандитизм» повстанців. У секретному зведенні Державного політичного управління (ДПУ) по Донецькій губернії акцентовано, що вбивства, пограбування та інші бандитські прояви здійснюються насамперед колишніми кримінальними елементами, участь у бандитських угрупованнях селян є незначною [57, арк. 339]. Отже селяни насамперед брали участь не у кримінальному, а у повстанському політичному русі. Мав місце активний спротив радянській владі.

У 1921 р. у ряді губерній України почався голод. Нові архівні документи, введені у науковий обіг, переконливо свідчать, що головною метою голоду була саме каральна функція – впливовий удар по селянському повстанському русі. Дану точку зору – покарання голодом, підтверджує той факт, що тільки за перший тиждень червня 1921 р. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі УСРР тричі розглядала питання «Про продовольчі репресії бандитських гнізд». Наслідком цих засідань стала інструкція щодо проведення

репресій продовольчого характеру проти українського селянства [77, арк. 14-19]. Наслідки каральних акцій, які підсилювалися стихійним лихом – посухою, вражали своїм розмахом та жорстокістю.

У 21 повіті п'яти південних губерній (Одеська, Миколаївська, Катеринославська, Запорізька і Донецька) селяни не зібрали навіть посіяного. У 10 інших повітах вказаних губерній збір зернових не перебільшував 5 пудів на душу населення [459, с. 197–198]. Відмова Раднаркому під керівництвом В. Леніна від реальної допомоги тим, хто голодував, від міжнародних організацій, замовчування самого факту голоду в Україні, силові методи вилучення хліба, максимально погіршили продовольчу ситуацію. У зверненні до Центральної комісії допомоги голодуючим керівники Донецького губвиконкому зазначили: «Голод у Донбасі набрав... жахливих розмірів. Голодує до п'ятисот тисяч людей. Селяни у відчаї риють собі могили, не відчуваючи реальної допомоги. Досі з центру не одержано ні зернини» [112, с. 85]. Хлібом постачали лише міський пролетаріат – робітників шахт, а із сіл Донеччини хліб вивозили. На 15 січня 1922 р. з губернії вивезли 120 тис. пудів хліба [459, с. 199]. Жодна з голодуючих губерній не була звільнена від податку.

Питання «допомоги» селянам, які конали від голоду, влада вирішила у властивій для себе репресивній манері. На всіх шляхах та вузлових залізничних станціях діяли так звані загороджувальні загони. На засіданні Української економічної ради (УЕР), яке відбулося 10 жовтня 1921 р. вирішили скерувати додаткові сили на станції Київ, Знаменка, Черкаси і Конотоп, а також звернулися до ВУНК із проханням надавати їй «не менше разу на тиждень детальні доклади» щодо успіхів заградзагонів у боротьбі із «мішечниками» [104, арк. 58].

Радянська влада свідомо посилювала каральні акції. Так, лише в місто Київ для охорони приймальних пунктів зерна восени 1921 р. виділено Київським військовим округом 3664 червоноармійця. 27 вересня 1921 р. Чернігівській продовольчій міліції видали 600 гвинтівок і 1 кулемет, а на Волинь і Поділля

замість хліба для допомоги відправили 500 пудів колючого дроту [104, арк. 72, 87].

В умовах терору та голоду повстанські загони не мали перспектив і були або знищені, або самоліквідовувалися. Характерним може стати приклад отамана зі Старобельського повіту (Донеччина) – Каліновського, який спробував зібрати армію для «визволення України» (важливим є те, що були висунуті не лише економічні, а й політичні завдання – здобуття незалежності країни). Однак, сім'ї повстанців конали з голоду, доведені до крайнього відчаю, люди розійшлися по домівках. «Армію» зібрати так і не вдалося, товаришів Каліновського заарештували, отаман unikнув покарання і продовжував боротьбу самотужки у глибокому підпіллі [225, с. 3].

У постанові політбюро ЦК КП(б)У від 28 червня 1921 р. зазначено: «Звернути увагу т. Фрунзе на необхідність терміново вигнати Махна з Полтавщини до однієї з голодних губерній, якщо неможливо його швидко ліквідувати» [360, с. 11]. На Правобережжі повстанські загони триваліший час виявляли свою активність. Цьому сприяв той факт, що сусідні держави дозволяли повстанцям переховуватися на своїй території. Найзначнішими стали партизанські рейди, здійснені за сприяння урядів Польщі та Румунії загонами генерал-хорунжого військ Директорії Ю. Тютюника та полковника Палія у жовтні – листопаді 1921 р. Утім, це був останній вияв масового повстанського руху [380, с. 10]. Хоча окремі повстанські загони чинили опір ще довго. До прикладу, в Лебединському районі Сумської губернії партизани діяли до 1928 р., продовжував боротьбу і загін із 20 повстанців на Київщині тощо [451, с. 79].

Таким чином, слід підкреслити, що НЕПівське реформування не торкнулося політичної сфери. Великі підприємства, транспорт, зовнішня торгівля, крупні банки (надано дозвіл на діяльність недержавним кредитним інституціям, проте влада зробила все, щоб максимально обмежити ступінь їх впливу і поле діяльності) залишилися у руках держави та під повним контролем правлячої партії. Жодних політичних змін у суспільстві не відбулося. Економічна

лібералізація, стратегічний «відступ» супроводжувалася агресивним «наступом» на політичному фронті.

Саме в добу НЕПу Комуністична партія здобула абсолютну монополію на владу. Якщо на початку 1920-х рр. на території України діяли: Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП), партія есерів (ПСР), Українська соціал-демократична партія (УСДРП), Українська партія есерів (УПСР), Українська комуністична партія (УКП), Єврейська соціал-демократична партія (ЄСДРП – Поалей-Ціон), Єврейська комуністична партія (ЄКП), а також групи лівих есерів та анархістів, то вже на середину 1920-х рр. всі ці партії та групи були ліквідовані, навіть незважаючи на досить значну підтримку у суспільстві та чималу кількість членів. Приміром, меншовицькі організації нараховували в Україні у 1917 р. до 50 тис. людей, есери – до 300 тис. тощо [366, с. 116, 127]. Тривалі воєнні дії значно скоротили кількість активних прибічників цих партій, однак на початку 1920-х рр. вони все ще були серйозними силами. Проте, арешти і переслідування, гучні показові процеси і масові загальнореспубліканські акції ліквідації «антирадянських» партій (приміром, проведені арешти по всій території України в ніч з 12 на 13 квітня 1923 р.), закінчилися розгромом чи «самоліквідацією» різних партій та груп.

В Україні домінувала одна політична партія – КП(б)У, реально за своїми правами тільки обласна організація РКП(б). Інші політичні сили якщо і згадували, то лише у контексті «ліквідації ворожого підпілля» – у матеріалах численних сфабрикованих слідчих справ: процес над Спілкою визволення України (СВУ) 1929 р., ліквідація боротьбістської організації 1931 р., справа колишнього боротьбіста Л. Ківалова 1934 р., розкриття «контрреволюційної боротьбістської організації» 1934-1935 рр., справа О. Шумського, ліквідація «контрреволюційної антирадянської організації колишніх боротьбістів» 1937 р., «Українського націоналістичного центру» (УСДРП, УКП, УПСР та ін.) у 1938 р. тощо [366, с. 136].

Дослідник О. Бриндак зазначив, що «це не була боротьба за владу і навіть не політичні репресії опонентів, це був спосіб підтримки існування тоталітарного режиму» [366, с. 135-136]. Утвердження однопартійної системи й ліквідація будь-якої опозиції стало важливою передумовою встановлення повного контролю над усіма суспільними процесами, унеможливило, навіть потенційно, існування альтернативної думки, інакшого погляду на майбутнє країни і на перспективи її розвитку.

Надзвичайно важливим є і той факт, що продовольчі репресії бандитських гнізд, які тривали й довели свою ефективність на початку 1920-х рр., практикували й в наступні роки як превентивно-репресивні заходи. Терором і голодом можна було знищити повстанський рух, проте марно було очікувати, що такі дії схилять селян до підтримки радянської влади. Важливим свідченням є, наприклад, повідомлення червоноармійця 3-го полку зв'язку С. Грибинюкова, яке він надіслав особисто на ім'я голови ВУЦВК Г. Петровського у травні 1925 р. «Повернувшись із семиденної відпустки в село Черкаський Брод Новосветловського району Луганського округу Донецької губернії, бачив:... міліція б'є селян прикладами, відбираючи у них худобу. Голова сільради – партійний, щоденно виконує директиви партії і Радянської влади за пляшкою самогону. Кооперація на селі на 100% торгує горілкою. Партія та комсомол на селі є загороджувальним загоном, що відбирає в селян вугілля, яке вони купують для опалення...». Багато чого побачив червоноармієць у своєму селі, тож і висновок звучав категорично «селяни самим консервативним чином налаштовані проти Радянської влади» [57, арк. 504].

Голод на селі в підрадянській Україні став буденним явищем. Приміром, у 1925 р., у Білокуракінському районі Старобельського округу Донецької губернії, де свого часу активно діяли численні повстанські загони, були зареєстровані випадки опухання з голоду, 70-80% населення харчувалося сурогатами. По Луганському окрузі стан був ще гіршим, люди їли траву та жолуді. Комісія, яка займалася обстеженням недорідних районів Старобельського та Луганського

округів у своєму звіті від 25 лютого 1925 р. доповідала: «Зростання до величезних розмірів гостро-шлункових захворювань» внаслідок харчування непридатними для їжі продуктами, «цинга стала звичайним явищем на селі» [57, арк. 293-295].

Схожі повідомлення надходили й з інших регіонів. У 1928 р. з Єланецького району Миколаївської області звітували: «Випадки голодування населення спостерігаються по всім сільрадам». У деяких районах потерпала від голоду кожна четверта родина [80, арк. 116]. Так, у Ново-Одеському районі на межі голодної смерті опинився 2951 двір, критична ситуація склалася у Варваровському районі де голодувало до 50% населення, панували різні хвороби та епідемії [80, арк. 148, 150]. Були зафіксовані випадки, коли селяни великими групами 100–150 осіб випрошували хліб біля військових частин або міських державних установ [80, арк. 126]. У листуванні, яке було призначене тільки для службового користування, наголошували на тому, що цифри офіційних доповідей про голод не перебільшені, а навпаки свідомо занижені [91, арк. 29]. Тільки по Ново-Одеському району потребували негайної регулярної допомоги до 25 тис. людей [80, арк. 166]. Отже, бунтівним селянам із «бандитських районів» радянська влада навіть після ліквідації підпілля, намагалася створити такі умови, щоб вони постійно боролися за виживання, балансували на межі голодної смерті.

НЕПівський «відступ» – лібералізація економіки супроводжувалася активним використанням терористичних методів. Саме репресивні методи в умовах нової економічної політики повинні були зцементувати владу більшовиків. Як влучно відзначили дослідники М. Гелер і О. Некрич «дисципліна потрібна армії у період відступу першочергово» [381, с. 125].

Терор і голод, упереджене слідство і сфабриковані показові процеси – у республіці тривали, хоч формально, відповідно до Конституції 1919 р. Україна була незалежною державою. Втім, роль керівного центру відіграла Російська Федерація, яка здійснювала свій вплив за активної підтримки правлячої Комуністичної партії (цілком підконтрольною складовою якої була КП(б)У), Червоної армії і могутньої каральної системи. Договір, підписаний у грудні

1920 р., незважаючи на те, що в ньому містилося чимало фраз щодо суверенності і незалежності обох держав, позбавив Україну права контролювати армію, управління економікою і зовнішньою торгівлею тощо. Примарну надію на певний республіканський суверенітет давав той факт, що за основу створення СРСР не було взято запропоновану Й. Сталіним модель, яка передбачала входження республік на правах лише автономій до складу Російської Федерації. Формально всі суб'єкти об'єднання мали однаковий статус аж до права виходу із союзу, але в реальності Україна перебувала у підпорядкованому колоніальному стані. Жорстка централізація управління і командно-адміністративна система господарювання, єдина фінансова система, а також здійснення керівництва всіма найважливішими галузями народного господарства з єдиного центру – ВРНГ РСФРР, позбавляли республіку навіть мінімального шансу на власну незалежну політику. Фактично радянські республіки утворювали разом із Росією єдину державу. Створення СРСР, про що 30 грудня 1922 р. урочисто проголосив I з'їзд рад СРСР, юридично закріпило нерівноправне становище республік.

Зауважимо, що московське керівництво наполегливо відстоювало лінію максимальної централізації соціально-економічних і політичних процесів в національних республіках. Й. Сталін у вересні 1922 р. у листі В. Леніну акцентував: «Ми прийшли до такого становища, коли існуючий порядок відносин між центром і країнами, тобто відсутність всякого порядку і хаос стають нестерпними, створюють конфлікти, образи і роздратування, перетворюють на фікцію так зване єдине федеративне народне господарство, гальмують і паралізують всіляку господарську діяльність в загальноросійському масштабі. Одне з двох: або справжня незалежність і тоді – невтручання центру, свій НКЗС, свій Зовнішторг, свій Концесійний комітет, свої залізниці, причому питання загальні вирішуються в порядку переговорів рівного з рівним, за узгодженням, а постанови ВЦВК, РНК і РПО РСФРР не обов'язкові для незалежних республік, або справжнє об'єднання радянських республік в одне господарське ціле з формальним поширенням влади РНК, РПО і ВЦВК РСФРР на РНК, ЦВК і

економради незалежних республік, тобто заміна фіктивної незалежності справжньою внутрішньою автономією республік в розумінні мови, культури, юстиції, внутрішніх справ, землеробства тощо. За чотири роки громадянської війни, коли ми внаслідок інтервенції змушені були демонструвати лібералізм Москви в національному питанні, ми встигли виховати серед комуністів, всупереч своєму бажанню справжніх і послідовних соціал-незалежників, які вимагають справжньої незалежності в усіх смислах і розцінюють втручання Цєка РКП як обман і лицемірність з боку Москви. Ми переживаємо таку смугу розвитку, коли форма, закон, конституція не можуть бути ігноровані, коли молоде покоління комуністів на окраїнах гру в незалежність відмовляється розуміти як гру, вперто приймаючи слова про незалежність за чисту монету і так само вперто вимагаючи від нас проведення в життя букви конституції незалежних республік» [459, с. 287]. Цінність процитованих рядків у тому, що вони якнайкраще розкривають не лише особисті погляди Й. Сталіна (які після його приходу до влади стали державним підходом), але й головну лінію у питанні «гри в незалежність» національних республік.

У 1923 р. на VII конференції КП(б)У другий секретар ЦК Д. Лебідь зауважив: «З деяких пір... ЦК РКП поставив собі завдання керувати організаційно-партійною роботою в усіх організаціях, навіть там, де існують національно-обласні комітети» [408, с. 85]. Втім, відстояти інший порядок взаємовідносин із центром республіканському керівництву так і не вдалося. У 1923 р. звільнено з посади голову Раднаркому Х. Раковського (виступав проти сталінської «автономізації», намагався зберегти для республіки якомога більше повноважень). У 1925–1928 рр. генеральним секретарем ЦК КП(б)У призначений Л. Каганович – один із найвідданіших Й. Сталіну людей. Із цього часу головною фігурою стає вже не так голова Раднаркому, як керівник республіканської партійної організації.

Показово, що голова ОДПУ СРСР Ф. Дзержинський водночас був одним із господарських керівників країни (31 січня 1924 р. призначений головою Вищої ради народного господарства – ВРНГ). Можна зробити висновок про те, як саме

планували керувати економічними процесами. Досить часто центральні наркомати в своїй діяльності ігнорували республіканських управлінців, прагнучи безпосередньо встановлювати контакти, віддавати вказівки та контролювати діяльність підвідомчих установ і підприємств у губерніях республіки. Це стосувалося зокрема і діяльності республіканської фінансово-кредитної системи. Московські правління банків не лише контролювали республіканські кредитні інституції, а й намагалися відбирати собі найміцнішу клієнтуру.

Зауважимо, що під тиском обставин більшовики відмовилися від деяких визначальних положень своєї доктрини. Зокрема про несумісність товарно-грошових відносин і соціалізму. Товарообмін як на місцевому рівні, так і в масштабах всієї країни виявився нереальним і міг остаточно зруйнувати економіку. Неконтрольована емісія спричиняла гіперінфляцію. Так, у червні 1921 р. випустили купюри номіналом 100, 250, 500, 1000, 5000 і 10000 крб, але вже за місяць довелося вводити в обіг – 25000, 50000 і 100000 крб і знецінення радянської валюти тривало. Завдання упорядкування грошового обігу було одним із найгостріших. З грудня 1921 р. відновив свою діяльність Державний банк. Тоді ж рішенням В. Леніна до Берліна відправлено наркома фінансів М. Крестинського, який виявився безпорадним у вирішенні фінансових питань. Новим керівником фінансового відомства призначено Г. Сокольникова (спочатку працював на посаді заступника) [506, с. 95-96].

Інфляція надзвичайно ускладнювала відбудовчі процеси, унеможливлювала будь-яке фінансове планування. Наприкінці 1921 р. намагалися запровадити умовну грошову одиницю – довоєнний карбованець. Із листопада 1921 р. по листопад 1922 р. всі розрахунки у радянських знаках намагалися пов'язувати із курсом цієї валюти. Втім, і це не допомогло врятувати радянські гроші. Зауважимо, що до врегулювання ситуації Г. Сокольников залучив фінансистів «старої» формації, представників дореволюційної школи – Л. Юровського, М. Куллера тощо. Саме М. Куллер був першим, хто запропонував конкретний шлях реформування грошового обігу (використання золота як мірила

цінності) [507, с. 159]. Декрет Раднаркому РСФРР у липні 1922 р. дозволив Держбанку випускати в обіг банкові білети, забезпечені золотом. Перші банкноти номіналом 10 крб отримали назву червінці (мали червоний колір). Випустили їх наприкінці 1922 р. На чверть вони були забезпечені золотом, а на решту – товарами і короткотерміновими зобов'язаннями.

Деякий час використовували дві паралельні валюти – червінці та старі радзнаки. Тож було проведено дві деномінації: першу у листопаді 1921 р., другу – у грудні 1922 р. Один карбованець нового зразка дорівнював 10000 крб попередніх випусків [506, с. 96]. Втім, призначення валют було різним. Червінці використовували з метою нормалізації господарських розрахунків, а радзнаки для покриття бюджетного дефіциту. З 15 лютого 1924 р. емісію старих грошей було завершено. Поступово старі купюри вилучали з обігу, розрахунки проводили у червніцях. Останнім кроком навесні-влітку 1924 р. стало карбування розмінної монети.

Отже, значення реформи не лише у тому, що чи не вперше за всю історію більшовики не застосували радикально-революційних методів реформування, як зазначила О. Пиріг, використавши поступовий «безстресовий» варіант переходу на нові гроші [506, с. 101], але й у поєднанні у ній ринкових та адміністративних важелів. Реформа стала прикладом вдалого втручання держави у ринкові процеси. Втім, певних «стресів» уникнути таки не вдалося. Успіх реформи був забезпечений жорстким адміністративним тиском: заморожування заробітної плати на тривалий період, обмеження державних витрат, зокрема й виплат на фінансування бюджетів республік. Бюджет УСРР складався з прибутків, які скеровувалися до союзного бюджету і коштів, які залишалися в республіці за її видатковим бюджетом. Відповідно до такого поділу, впродовж 1923–1928 рр. приблизно 21-29% прибутків, які збирали в УСРР, залишалися в республіці для її власного розвитку. Решту передавали до союзного бюджету [477, с. 156]. Подібні пропорції збереглися і надалі, стали особливо значущими під час індустріалізації. Затвердження господарського плану і бюджету республіканською владою після

того, як ці документи вже стали фактично законом, були тільки інсценуванням самостійності республіки. Україна була базою (кошти, людські ресурси, сировина) для загальносоюзного господарства.

Наприкінці 1920-х рр. серед лідерів партії спалахнули гострі суперечки щодо подальшого розвитку радянського суспільства. Конкурентна боротьба за політичне лідерство, за державну владу, мала й економічну складову. XIV конференція ВКП(б), заслухавши доповідь Ф. Дзержинського «Про металопромисловість» (окрім ДПУ і ВРНГ, він керував ще й наймогутнішим главком – Головметал), прийняла рішення негайно розробити перспективний план будівництва нових великих підприємств. Вже за декілька місяців Головметал розробив 5-річний план розвитку металопромисловості. У ньому вперше згадано такі новобудови, як Криворізький металургійний завод, Краматорський завод важкого машинобудування та ін. [542, с. 246]. Це означало, що країну очікували корінні індустріальні зміни. Ключовим було питання фінансування будівництва промислових гігантів.

«Об'єднана опозиція» (Л. Троцький, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв) пропонувала здійснювати індустріалізацію за допомогою «ножиць цін» – максимального розриву між цінами на сільськогосподарську і промислову продукцію. Модернізацію планували здійснити фактично за рахунок селянства. Політична боротьба закінчилася перемогою Й. Сталіна та його прибічників. «Об'єднана опозиція» була виведена з партійного керівництва. XV з'їзд ВКП(б) (1927 р.) затвердив директиви щодо складання першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1928/29–1932/33 господарські роки. З'їзд засудив «надіндустріалізаторів», наголосивши на неможливості і небезпечності «перекачування коштів» із сільського господарства у сферу промисловості. Затверджено середньорічний темп приросту промислової продукції у 16%. Колективізацію розглядали як необхідну умову, однак вона мала відбуватися на «добровільних» засадах і досягти наприкінці п'ятирічки – 20% селянських дворів.

Утім, від «ножиць цін» теж не відмовилися, плануючи утримувати низькі ціни на сільськогосподарську продукцію до кінця першої п'ятирічки [470, с. 224].

Зауважимо, що під час з'їзду керуючий Центральним статистичним управлінням (ЦСУ) СРСР Н. Осинський надіслав лист Й. Сталіну і О. Рикову. У своєму зверненні Осинський підкреслював, що капітальне будівництво планують за тими напрямками, які не відповідають реальним можливостям країни. Диспропорційна індустріалізація, розвиток передусім важкої індустрії спричинить глибоку економічну кризу. Керівник ЦСУ наголошував, що треба приділити більшу увагу виробництву товарів народного споживання [470, с. 224]. Пропозиції Н. Осинського до уваги не взяли. А вже взимку 1927–1928 рр. здійснилися його прогнози. Селяни відмовилися продавати хліб за заниженими цінами. Хлібозаготівельну кризу Й. Сталін використав на свою користь. НЕП, який дозволив всього за кілька років наблизити економічні показники радянської держави до довоєнного 1913 р., було згорнуто. Розпочався зворотній процес – наступ на приватника у торгівлі та промисловості, ліквідація приватних кредитних інституцій. Найбільші зміни очікували селянство.

У протистоянні з «об'єднаною опозицією» Й. Сталіна підтримував М. Бухарін. Утім, після XV з'їзду у політбюро, сформованому у грудні 1927 р. відбувся черговий розкол. М. Бухарін (член виконкому Комінтерну і редактор газети «Правда»), а з ним і ще двоє з дев'яти членів політбюро – О. Риков (голова Раднаркому СРСР та РСФРР і заступник голови РПО країни) і М. Томський (голова президії ВЦРПС) виступили проти сталінських планів. Нові опозиціонери наполягали на збереженні ринкових інструментів НЕПу, що уможливило б певний компроміс із селянством (за допомогою так званих «відновлювальних цін», які б враховували всі витрати на вирощування сільськогосподарської продукції), розвиток кооперації тощо. 30 вересня 1929 р. М. Бухарін у статті «Нотатки економіста», яка була надрукована у «Правді» виклав свою позицію, з одного боку він гостро критикував Л. Троцького за «надіндустріалізацію», а з іншого – наполягав на необхідності ретельнішої розробки планів п'ятирічки, зазначивши,

що неможливо сьогодні будувати фабрики, із цегли, яку буде виготовлено завтра [147].

На виконання рішень XV з'їзду ВКП(б) Держплан СРСР почав розробляти перший п'ятирічний план. Однак у жовтні, коли розпочався перший рік п'ятирічки, план ще не був складений. Запропонували його у двох варіантах (більш поміркований і напружений) тільки у квітні 1929 р. На квітневому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) М. Бухаріна та його прибічників звинуватили у «правому ухилі». Лінія Й. Сталіна відтепер і набагато років стала єдино правильною. XVI партконференція схвалила оптимальний (напружений) варіант. Згідно нього темп зростання продукції збільшувався до 22%. Керівник Держплану Г. Кржижановський вказав на граничну напруженість завдання і наголосив, що збільшення закладених показників неможливе. Втім, вже за декілька місяців Й. Сталін у статті «Рік великого перелому», надрукованій у «Правді» 7 листопада 1929 р. оптимістично стверджував, що «ми добилися за минулий рік сприятливого розв'язання в основному проблеми нагромадження для капітального будівництва важкої промисловості» [195, с. 124], а колгоспно-радгоспне будівництво здатне перетворити країну всього за декілька років на найбільшу хлібну країну у світі. «Немає підстав сумніватися в тому, що наша країна через яких-небудь три роки стане однією з найбільш хлібних країн, якщо не найбільш хлібною країною в світі» [195, с. 131–132]. Саме тому держава могла собі дозволити значно більші темпи промислового зростання – 32%, а для важкої індустрії навіть 46%.

Грудневий пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) затвердив на 1931 р. вже 45% темп промислового приросту (це було майже втричі більше, ніж свого часу пропонував Л. Троцький, звинувачений у «надіндустріалізації»). XVII конференція ВКП(б) в січні–лютому 1932 р. визначила на поточний рік зростання на 36% порівняно із попереднім. У підсумку в середньому планували досягти приросту промислової продукції майже на 38% [370, с. 37]. Заплановано завершити будівництво Дніпрогесу, зведення «Азовсталі», «Запоріжсталі», «Криворіжсталі», Харківського тракторного і Краматорського машинобудівних заводів, реконструкцію

Луганського паровозобудівного заводу і Макіївського металургійного заводу, декількох десятків шахт тощо.

У країні запроваджено маніпулювання абстрактними цифровими показниками. У підсумку жоден із планів промислового будівництва так і не був виконаний. Наприклад виплавку чавуну УСРР повинна була збільшити за першу п'ятирічку з 2400 тис. т. у 1928 р. до 6600 тис. т. у 1933 р. Реально ж вдалося виплавити лише 4302 тис. т. (65% виконання) тощо [470, с. 228]. Відсутність сировини і матеріалів уповільнювала темпи промислового будівництва, стримувала розвиток інших галузей, насамперед машинобудування. Нереально високі показники порушували принципи рівноваги та пропорційності розвитку господарства.

Однак, у будь-якому відхиленні від планів Комуністична партія звинувачувала тільки «людський фактор», пояснюючи їх лише проявами «шкідницької» діяльності. Звинувачення у саботажі, зриві показників планового фінансування, ігноруванні стахановського руху тощо ставали причинами для репресій зокрема і багатьох банківських керівників і службовців. Судові процеси по цих справах були максимально показовими. Приміром, коли в серпні 1930 р. на місцях виникли певні труднощі з грошми Й. Сталін дав В. Молотову вказівку: «Грунтовно прочистити апарат Наркомфіну і Держбанку і обов'язково розстріляти два чи три десятки шкідників із цього апарату...» [352, с. 108].

Так, Й. Сталін, який на словах начебто займав у суперечках із лівою і правою опозиціями центристську позицію, після перемоги над опонентами сам форсував темпи індустріалізації, основним джерелом для чого повинні було стати масштабні перетворення на селі. Генерального секретаря ЦК партії підтримало у повному складі партійно-державне керівництво УСРР: голова РНК УСРР В. Чубар, голова ВУЦВК Г. Петровський, генеральні секретарі ЦК КП(б)У Л. Каганович і С. Косіор. Наступ на республіканські повноваження відбувався за активної підтримки місцевого партійного керівництва. Нечисленні проукраїнські

елементи у складі КП(б)У, які наважувалися мати й відстоювати свої незалежні думки, швидко нейтралізували і знищили.

Поки Й. Сталін боровся за владу, йому була потрібна підтримка республіканської партійної організації. Після ліквідації політичних опонентів однією з головних небезпек стала загроза сепаратизму. Всю систему державного управління планували максимально централізувати. Це стосувалося не тільки повного підпорядкування рішенням Москви всіх господарських і адміністративних органів у республіках, а також вилучення з місцевого апарату всіх працівників, які могли своєю позицією завадити встановленню сталінської диктатури. Відповідно, будь-які прояви самостійницького мислення, спроби впровадження незалежної позиції негайно й нещадно викорінювали. Їх носіїв таврували як «націонал-ухильників». Основним джерелом формування владної верхівки в республіці були кадрові призначення з Москви, або як мінімум попередньо узгоджені з нею. Генеральну лінію – максимального підпорядкування рішенням Москви дотримувалися непохитно, навіть якщо вона була відверто необґрунтованою й наносила пряму шкоду економіці країни. Саме цим пояснюється безправність республіканської банківської системи, згодом ліквідація Всеукраїнської контри Держбанку тощо.

Так, О. Шумський (представник націонал-комунізму, у минулому один із лідерів боротьбістів) член виконкому Комінтерну під час особистої зустрічі із Й. Сталіним у 1925 р. після призначення в республіку Л. Кагановича поставив лідеру партії гостре й незручне запитання: «Невже більшовики України не вирости настільки, що вони самі із своїх лав не могли висунути генерального секретаря ЦК з тим, щоб ЦК РКП(б) затвердив це обрання? Чим Чубар, Петровський або Скрипник гірші від Кагановича?» [502, с. 221–222]. Проте Україна і надалі залишалася абсолютно безправною у питанні кадрових призначень. Натомість, у 1927 р. О. Шумського, який наважився піднімати питання певної республіканської самостійності, звільнено з посади наркома освіти і вислано за межі України. Новим наркомом став М. Скрипник. Позицію

колишнього наркома освіти затаврували як «націонал-ухильництво». Економічною основою «шумськізму» вважали «волобуївщину». Молодий економіст М. Волобуєв наважився виступити у «Більшовику України» із статтею, в якій аргументовано доводив, що залежність республіки від рішень союзного центру стала навіть більшою, ніж за часів царської Росії [217], [218]. На XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 р.) лідер українських комуністів С. Косіор засудив подібні вислови: «Відвертішого і нахабнішого переходу на бік буржуазного націоналізму ми не знаємо» [124, с. 285]. А вже у липні 1933 р. «націоналістичним контрреволюціонером» назвали М. Скрипника, довівши його до самогубства тощо.

Також елементом боротьби з опозицією та інакодумством стали регулярні партійні чистки. Перша масштабна перевірка партійців відбулася з ініціативи В. Леніна ще на початку 1920-х рр., друга – у 1929 р. (у республіці виключили з партії майже 10% членів [460, с. 135]), третя – у 1933–1935 рр. (виключили з партії 112 тис. людей [460, с. 235]). У жовтні 1929 ЦК звільнив М. Бухаріна з посади редактора «Правди» і голови Комінтерну. У листопаді 1929 р. М. Бухаріна виключили з політбюро. Під час другої чистки партії виключили всіх, хто колись голосував проти Сталіна, а також підтримував «ухили» (лівий, правий, національний тощо). Для перевірки залучали «широкий актив». Інструкція наркомату РСІ вимагала поділити всіх «вчищених» на три категорії: 1-шу категорію позбавляли всіх прав на роботу, пенсію, виплати, виселяли з квартир; 2-га категорія ще могла отримати роботу в іншій установі та місцевості, а тим, хто потрапив до третьої – робили позначки у біографіях, понижували у посадах тощо [381, с. 217]. Подібні масові чистки регулярно відбувалися у всіх радянських установах. Стосувалося це і банківських інституцій, де перевірки були особливо прискіпливими.

Зауважимо, що процеси і події другої половини 1920-х – 1930-х рр., які призвели до формування тоталітарного суспільства, не були безальтернативними. На початку 1920-х рр. простежувався певний наукових пошук, обмін думками,

право висловитися мали представники різних шкіл. Залучення фахівців світового рівня, аналіз здобутків та прорахунків їх спадщини уможливлювали різновекторні стратегії розвитку держави. Треба виділити статтю В. Леніна «Про кооперацію», яка була надрукована у газеті «Правда» у травні 1923 р. У цій публікації лідер партії, навіть не згадавши про колгоспи, вбачав майбутнє країни за масовим кооперативним рухом: «Просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму» [168, с. 357]. Це був новий погляд на проблему, який дозволяв остаточно зняти напругу в радянському суспільстві, насамперед на селі. Адже кооперація була давно відомою селянам, вона не знищувала економічної самостійності власника, а навпаки несла значний господарський позитив, тож селяни до кооперативів вступали масово й добровільно. Такі об'єднання виникали з метою взаємодопомоги та гуртували людей, які мали спільні інтереси.

Натомість колективні об'єднання, які пропагувала радянська влада, передбачали відчуження власності. Власники втрачали право бути господарями на своїй землі, їх позбавляли не лише засобів виробництва (які були усупільнені), але й, що не менш важливо, вони втрачали й зацікавленість у результатах своєї праці – у колгоспах запроваджували колективну відповідальність. Проте, кооперативи як елемент ринку, що ґрунтувалися на використанні товарно-грошових відносин, не вписувалися у тоталітарно-планову модель, засновану на командно-адміністративному керуванні. Радянський дипломат С. Дмитрієвський, який відмовився повернутися зі Стокгольма у Москву у 1930 р. наголошував: «Перемога селянства всередині країни була б перемогою Заходу: його головної ідеї – індивідуалізму і лібералізму у політичному житті» [381, с. 237].

Отже, незважаючи на те, що статтю «Про кооперацію» обговорювали на пленумі ЦК РКП(б) у червні 1923 р. і загалом вона була опублікована мільйонними накладами, однак її основні положення вільно тлумачили популяризатори. Акцентували насамперед на ранніх висловах В. Леніна. У 1921 р. лідер більшовиків, наприклад, писав, що кооперація дрібних виробників «неминуче породжує дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх

розвиткові, висуває на перший план капіталістиків, їм дає найбільшу вигоду» [171, с. 206]. Як відзначив В. Литвин стаття була просто «задушена в обіймах» [470, с. 37]. Врешті-решт Й. Сталін, на словах дотримуючись ленінського курсу, проголосив колгоспи «найвищою формою» кооперації.

Економічна самостійність селян-виробників була не лише небезпечною загрозою для радянської влади, але вона й не дозволяла здійснити масштабну індустріалізацію у тих формах та об'ємах, які були зафіксовані у планах. Вилучення коштів з села повинно було стати вагомою складовою процесів промислового будівництва. У жовтні 1925 р. на пленумі ЦК РКП(б) поворот у бік колективізації визначився повністю: «Всебічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломіцного і середнього селянства». Однак, до жовтня 1928 р. було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування [508, с. 355]. Суцільна колективізація почалася у 1929 р., який отримав назву «рік великого перелому». Одночасно організовували колгоспи і ліквідовували куркулів. Ліквідація «глитаїв» повинна була дати матеріальну базу колгоспам. Майно розкуркулених передавали як вступні внески до фондів колективів. Куркулі були найбільш працездатними, працелюбними, найнезалежнішими селянами, знищуючи їх, радянська влада не лише руйнувала основи господарювання, але й підривала потенційну базу спротиву. Трансформацій на селі здійснювалися із широким використанням всього арсеналу надзвичайних терористичних заходів. Навесні 1929 р. було розкуркулено 18 тис. селянських господарств, восени ще 15 тис. сімей [508, с. 360]. Процеси поглиблювалися: тільки за січень–березень 1930 р. розкуркулили майже 62 тис. сімей [370, с. 40].

Процеси колективізації, що супроводжувалися масштабними репресіями і розкуркулюванням, максимально загострили політичну ситуацію в країні. Внутрішні негаразди, невиконання темпів «надіндустріалізації», виснаження економіки країни, гострий дефіцит товарів широкого вжитку тощо вимагали створення «образу ворога», якого можна було звинуватити у всіх проблемах. У

липні 1928 р. ДПУ УСРР відправив генсеку ЦК КП(б)У Л. Кагановичу докладну записку «Про пожвавлення української контрреволюції». У ній повідомлялося про активізацію «контрреволюційних», насамперед «національних сил». Автори зведення пов'язували ці процеси із проведеною в республіці політикою українізації. ДПУ звітувало щодо ліквідації у березні 1928 р. «націоналістичного підпілля» в республіці: заарештовано понад 400 людей, утім «не всі активні групи розгромлено». Чекісти вимагали «впертої неослабної боротьби з відродженою українською контрреволюцією, що зростає» [508, с. 400]. У записці акцентовано на тому, що передусім треба звернути увагу на українське село й інтелігенцію, яка працювала у сфері сільськогосподарської кооперації.

Як наслідок, в умовах перших п'ятирічок повернулися методики керування політико-економічними процесами, які, здавалося б, вже назавжди залишилися в минулому. Радянська влада діяла жорстоко і самовпевнено. Сфабрикована шахтинська справа [371, с. 132-163], а також так званий опір хлібозаготівлі дали Й. Сталіну змогу наголосити, що опір не просто зростає, але й зростатиме надалі, що виправдовувало всі як попередні, так і наступні репресії. Як і в часи воєнного комунізму країна знову жила в умовах перманентного воєнного стану – йшов активний процес знищення «ворога» внутрішнього. Дух часу дуже влучно передав один англійський журналіст, який відвідав СРСР у 1929 і 1930 рр.: «Я не знав, чи навколо точиться війна чи революція, бо у повітрі, здається, пахло і тим, і тим» [388, с. 224].

За особисті успіхи у розслідуванні шахтинської справи отримали державні нагороди співробітники ДПУ: орденами Червоного Прапора нагороджені начальник управління ДПУ УСРР Й. Блат, його заступник С. Мазо та оперуповноважений Л. Арров-Танденицький [508, с. 402]. Це сприяло ескалації державного терору. Лише по справі, яка стосувалася промислового комплексу Південсталь у Дніпропетровську у травні 1928 р. заарештували 112 працівників [357, с. 396]. Керівник ДПУ УСРР В. Балицький на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У наголошував: «Після шахтинського процесу шкідництво в Донбасі не

закінчилося. Шкідники спромоглися перебудувати свою роботу та організувати свої осередки по-новому з нових людей. І тому тепер робота шкідників повинна враховуватися не тільки головою ДПУ, а абсолютно всіма, причому по шкідництву повинні виступати не тільки працівники ДПУ, а й господарники» [399, с. 83]. З січня 1930 р. по червень 1931 р. майже 50% інженерного складу Донбасу були або звільнені, або заарештовані [357, с. 396]. У 1930 р. була за аналогічним сценарієм вибудована справа «Спілки визволення України», у 1931 р. ліквідований Український національний Центр тощо. Як підкреслив Й. Сталін на XVI з'їзді ВКП(б) (червень 1930 р.) «репресії в області соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу» [191, с. 306].

«Великий перелом» вимагав наступу насамперед на селян. Робота спеціальної комісії ЦК (Україну в ній представляв С. Косіор) була підсумована постановою ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». Згідно цього документа колективізацію в УСРР передбачали в основному завершити до весни 1932 р. [113, с. 25]. Таємна постанова від 30 січня 1930 р. «Про заходи з ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» зобов'язувала поділити селян, яких мали репресувати на три категорії. До першої зараховували «контрреволюційний актив», який підлягав негайному ув'язненню та розстрілу, до другої – належали ті, кого слід було депортувати у віддалені місцевості СРСР, до третьої – «вороги», яким дозволяли жити в Україні, але лише за межами колгоспних масивів. У республіці за першою категорією планували репресувати 15 тис. людей, за другою – 30–35 тис. [458, с. 144].

Республіканські керівники, прагнучи вислужитися перед Москвою, прискорювали темпи колективізації, доводячи їх до показників, які за жодних обставин не можна було б досягти на принципах добровільності. С. Косіор 4 лютого 1930 р. у Харкові на загальноміському партактиві поставив завдання протягом весни 1930 р. повністю колективізувати всі степові округи, а восени взагалі завершити цей процес у республіці. Це завдання було зафіксоване

спеціальним листом ЦК КП(б)У, який отримали всі окружні й районні комітети партії. Результатом реалізації цих планів стало різке зростання усупільненого сектору. Якщо на червень 1927 р. колективізовано – 1,4% селянських господарств республіки, на 1 січня 1930 р. – 16,4% то на 1 березня 1930 р. – 62,8% [113, с. 26]. Примусом і терором селян змушували вступати до таких колективів.

Втім, подібні методи максимально загострили напругу у суспільстві. 2 березня 1930 р. Й. Сталін виступив у «Правді» зі статтею «Запаморочення від успіхів». У ній він фактично зняв із себе всю відповідальність за розпалювання протистояння на селі. У всіх негараздах були винні лише місцеві керівники, які «перекрутили» і спотворили правильні партійні настанови. «Не можна насаджувати колгоспи силою», – акцентував Й. Сталін [189, с. 192]. Місцеве керівництво було змушене каятися за свою активність. С. Косіор визнав на XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 р.), що «адміністрування, перегини по відношенню до середняка, штучне насадження колгоспів, методи насильства не тільки щодо середняка, а і бідноти... набули характеру системи, кожний працівник на селі міг робити все що йому завгодно». А отже, в республіці «майже немає жодного округу і району, де проводили розкуркулення і не зачепили у тій чи іншій мірі середняка» [124, с. 265]. Проте це були лише декларації. Силові, адміністративні методи радянська влада не лише активно використовувала і пізніше, саме вони стали основною підвалиною на якій будувалося спілкування з селом.

Відповідні настанови були прийняті і стосовно чергової хвилі розкуркулення. Адже процеси 1929 – початку 1930 р., коли було виселено декілька десятків тисяч сімей, начебто покінчили із куркулями. Це спричинило певну розгубленість на місцях, адже показники колективізації залишалися невисокими, але «куркулів», на протидію яких можна було б списати всі провали колгоспного будівництва, вже не було. Зокрема, голова Петрівської сільради Тилігуло-Березанського району Шевченко заявив: «У нас куркулів немає». Підтримали його чимало інших керівників, наприклад, голова Олександрівської сільради, який акцентував, що «куркулів немає» тощо [454, с. 118]. У грудні 1930 р. на пленумі

ЦК КП(б)У з цього питання П. Любченко надав відповідні роз'яснення: «Деякі комуністи і навіть окремі сільські парторганізації забули вже про те, що в них у селі є куркуль, і це в першу чергу стосується районів Степу, де ми маємо великий відсоток колективізації. Цим товаришам здається, що куркулі – це ті, хто був занесений до реєстру навесні 1930 р. Їм здається, що коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то у них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що ще не попали під розкуркулення: що, мовляв, наші куркулі на Соловках, а на селі у нас куркулів немає. На декого з наших комуністів напав страх у зв'язку з таким величезним завданням – колективізувати 1,5–2 млн бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступу на куркуля, а значить, і успішного розгортання колективізації, коли кожен член партії, кожний активіст-бідняк і середняк не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 р., що куркуль на селі є» [508, с. 367].

На селі вчинки представників радянського активу, які отримали ці пояснення, були надзвичайно жорсткими. До прикладу, у селах Баштино, Варварівка, Братолюбівка всіх, кого занесли до чергового списку куркулів виганяли на всю ніч на мороз на вулицю, підвішували зв'язаними, занурювали у помії тощо [375, с. 71]. У суспільстві розгорнулася чергова хвиля війни із власним народом. Крах українізаторських ілюзій, а також процеси колективізації і розкуркулення, які здійснювалися за допомогою репресивних заходів, породжували протидію. Разом із вигаданими сфабрикованими справами ліквідації «контрреволюційного підпілля» в республіці розгорнувся й справжній активний спротив. Так, за перші три місяці 1929 р. ДПУ України зареєструвало 144 селянських виступи, а вже у квітні-липні – 329 підпалів, побиття та вбивств комуністів і сільських активістів. Влада відповіла репресіями – було засуджено 1381 селянина. Втім, наприкінці літа розпочалася нова хвиля хлібозаготівельної компанії, що спричинило загострення конфлікту. У серпні відбулося 116 виступів, у вересні – 195, а у жовтні – вже 336 [375, с. 71]. Тільки за перші місяці 1930 р.

вчинено понад 1500 терористичних актів проти представників радянської влади на селі. Приміром, у селі Красносельє на Кіровоградщині загинув так званий «двадцятип'ятитисячник» робітник заводу «Красний Профінтерн» Б. Будзинський, на Полтавщині селяни вбили голову Комаровської сільради О. Проценка і голову артїлі М. Полякова тощо [438, с. 218–219].

26 лютого 1930 р. керівники республіки П. Любченко і Г. Петровський надіслали до ЦК ВКП(б) телеграму, у якій повідомляли про масові хвилювання в українсько-польському прикордонному Плужнянському районі [458, с. 86]. 20 лютого декілька тисяч селян із райцентру Плужне вигукуючи «Геть колективізацію!», «Геть радянську владу!» намагалися здолати кордон і перейти на територію Польщі, але їм завадили прикордонники. Після чого хвилювання охопили територію сусідніх районів: по селах виганяли представників радянської влади, розбирали по домівках колгоспне зерно та майно. У сутичках із селянами загинуло 15 представників радянського активу. У регіон введені війська, негайно сюди скерували члена політбюро ЦК, голову ДПУ УСРР В. Балицького. У сутичках загинуло 49 повстанців, понад дві тисячі заарештовано [375, с. 73]. Проте, хвилюваннями в республіці були охоплені 11 прикордонних округів: Шепетівський, Бердичівський, Волинський, Коростенківський, Камянець-Подільський тощо. Лише у трьох округах: Тульчинському, Могильов-Подольському і Вінницькому повсталі селяни контролювали територію 343 сільрад, представники радянської влади повністю залишили 73 села, зафіксовано майже 100 озброєних виступів. Співробітники ДПУ вилучили близько тисячі листівок, більшість із яких мали антисталінське і антирадянське спрямування [375, с. 73]. До прикладу, восени 1931 р. в селі Голиші Олевського району поширювали такі листівки: «Ми хочемо бути вільними. Радянської влади тепер нема, ця влада поміщицька, капіталістична, влада шкідників» [460, с. 234].

Показово те, що робилися спроби надати цьому руху спротиву організованого характеру. Так, на Сумщині на базі об'єднання невеличких повстанських груп отаманів Клітки, Федина та Сусіденка готували масове

народне повстання. Підпілля охопило 49 населених пунктів, створено повстанські осередки у селах Саї, Поділки, Беєво, Зеленівка, хутір Московський, хутір Хорол тощо. Заготовляли зброю, проводили агітацію серед населення, а також бійців і навіть молодших командирів Червоної армії, організовували терористичні акти проти партійного активу. Лідери повстанців намагалися встановити контакт із подібними організаціями в інших регіонах – зв'язкових скеровано на Полтавщину тощо. Провалилося підпілля наприкінці 1930 р. через неорганізований вибух селянського гніву [426, с. 74–79].

У 1930 р. в республіці зареєстровано 3208 хвилювань, в яких брало участь майже 1 млн селян [458, с. 148]. Втім, вже наприкінці 1930 р. здійснено чергову третю спробу загнати селян у колгоспи. Грудневий пленум ЦК КП(б)У декларував: «Нещадний наступ на глителя по всьому фронту (хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо), ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села повинні стати складовою частиною боротьби колгоспних та бідняцько-середняцьких мас одноосібників за здійснення суцільної колективізації» [133, с. 709].

22 жовтня 1932 р. рішенням політбюро ЦК ВКП(б) в республіку скеровано хлібозаготівельну комісію на чолі з В. Молотовим. Привертає увагу, надзвичайно показовий факт, що до складу комісії увійшов навіть голова правління Держбанку СРСР М. Калманович, цей чиновник відповідав за фінансово-кредитну складову «підхльостування» селян. Результатом діяльності комісії стали прийняті постанови ЦК КП(б)У «Про заходи до посилення хлібозаготівель», які декларували репресивні заходи: вилучення, штрафи тощо [458, с. 170-172].

Також впроваджено так звані «чорні дошки», згідно постанови політбюро ЦК КП(б)У і раднаркому УСРР від 6 грудня 1932 р. За цим документом «за зрив плану хлібозаготівель» під репресії підпадали шість українських сіл: по два у Харківській, Дніпропетровській і Одеській областях. Утім, місцеве керівництво занесло до таких чорних списків ще до 400 колгоспів [458, с. 174-175]. У такі села забороняли завозити товари і колгоспну торгівлю, розпочинали «чистку» апарату

тощо. Принциповою була заборона кредитування, а також вимога проведення «дотермінового стягнення кредитів» (голова Держбанку СРСР свою місію виконав) [360, с. 12]. З урахуванням того, що сільськогосподарська кредитна кооперація була вже ліквідована, а всі кооперативи перетворені на відділення Держбанку, кредитна політика держави у цей період стала ще одним інструментом державного терору. Відмовляючи у наданні коштів селянам керівники Держбанку країни стали співучасниками сталінського злочину.

Окремо слід виділити постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях» від 14 грудня 1932 р. У цьому документі акцентовано на необхідності посилення репресивних заходів та напряду пов'язувалися «прориви» у заготівлях зерна із діяльністю «петлюрівців..., які зуміли проникнути у колгоспи». Щодо ворогів радянської влади радили застосовувати «суворі репресії, ув'язнення на 5-10 років у концтабір, а за певних умов – розстріл». Також у документі зазначено, що українізація відбувалася із серйозними порушеннями, у чому винні петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи [113, с. 291–293].

Отже, війна із власним народом була реальною: цинічно сфабриковані справи, політика суцільної колективізації, що закінчилася штучним голодомором 1932-33 рр. із застосуванням перевірених у 1920-ті рр. каральних методів, коштували країні мільйони життів. У березні 1933 р. обраний у 1928 р. замість Л. Кагановича генеральним секретарем ЦК КП(б)У С. Косіор у доповідній записці Й. Сталіну відверто наголошував на каральній меті голодомору: «Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби саме в найбільш неблагополучних районах» [460, с. 179]. Репресії посилювалися у 1933 р. після скерування в УСРР П. Постишева. Постанова ЦК ВКП(б) у від 24 січня 1933 р. містила різку критику ЦК КП(б)У України і української партійної організації в цілому: «Парторганізації України не справилися з покладеним на них партією завданням організації хлібозаготівлі й виконання плану хлібоздачі» [454, с. 137]. Це спричинило кадрові ротації.

С. Кульчицький зазначає, що в республіці зловісний 1937 р. розпочався значно раніше, ніж в інших регіонах СРСР, пов'язуючи це саме з приїздом П. Постишева, наділеного фактично диктаторськими повноваженнями [460, с. 238].

У липні 1934 р. постановою політбюро ЦК ВКП(б) було реорганізовано каральні структури. На базі ОДПУ створено Народний комісаріат внутрішніх справ (очолив Г. Ягода) і такі ж структури у союзних республіках. Першим головою НКВС УСРР став В. Балицький. За кількістю штатних і позаштатних співробітників ці органи в декілька разів перевищували всі інші наркомати та інші відомства [470, с. 344]. Таємні інформатори цього комісаріату діяли майже на всіх великих підприємствах та установах. До прикладу, на Поділлі у 1920-х рр. працювало понад 2 тис. таємних агентів. У Вінниці – 71 особа, в окрузі – 97 людей тощо. Зокрема, у губпродкомі працювало – 5, губфінвідділі – 3, раднаргоспі – 3, Державному банку – 2 [394, с. 207]. Зауважимо, що до складу НКВС входила Особлива нарада, яка мала повноваження в позасудовому порядку застосовувати ув'язнення на термін до 5 років, заслання або висилку за межі країни. Це надавало можливість встановлення майже необмеженого контролю над суспільством, зокрема й над банківськими інституціями.

Проте, наймасштабніші репресії відбулися саме у 1937 р. 25 січня 1937 р. прийнято нову Конституцію УРСР. Згідно неї всі вирішальні галузі господарства і політики були віддані до компетенції загальносоюзного уряду: іноземні справи, зовнішню торгівлю, оборонну промисловість, машинобудування тощо. До союзно-республіканських (фактично філій загальносоюзних народних комісаріатів, які повністю контролювали їх діяльність) належали народні комісаріати: фінансів, торгівлі, легкої промисловості тощо. У повному підпорядкуванні Української республіки залишалося лише міністерства освіти, місцевої промисловості, комунального господарства і соціального забезпечення, що у принципі унеможливило проведення республікою будь-якої самостійної економічної політики.

Влітку 1937 р. до республіки з Москви прибули В. Молотов, М. Хрущов та М. Єжов (голова Наркомату внутрішніх справ СРСР). «Для підсилення» разом із ними прибуло й декілька ешелонів «особливих військ» НКВС. На пленумі ЦК КП(б)У московські функціонери від імені ЦК ВКП(б) запропонували висловити недовіру та зняти з посад майже всіх вищих керівників республіки (С. Косіора, Г. Петровського, П. Любченка тощо), натомість «обрати» першим секретарем ЦК КП(б)У М. Хрущова. Втім, пленум відхилив запропоновану пропозицію. Тоді вирішили терміново провести спільну нараду політбюро ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б) у Москві, куди й запросили республіканське керівництво [454, с. 329-330]. «Компроміс» виявився лише провокацією – смертний вирок республіканському активу був вже винесений. Голова Раднаркому П. Любченко це зрозумів першим, тому відмовився від поїздки до Москви і вкоротив собі віку. «Переговори» закінчилися фізичним знищенням майже всього керівництва УРСР. Із 62 членів ЦК КП(б)У, обраних на XIII з'їзді у червні 1937 р., 56 були викриті як вороги народу. З 11 членів політбюро ЦК КП(б)У були репресовані 10 тощо [460, с. 238]. У січні 1938 р. в УРСР прибув М. Хрущов як виконувач обов'язків першого секретаря ЦК КП(б)У. У червні з'їзд компартії України підтвердив його повноваження.

Хвиля репресій накрила республіку. Заарештований наркомзем О. Шліхтер, нарком освіти В. Затонський, наркомздрав Канторович, нарком фінансів О. Рекіс та багато інших. За даними В. Нікольського лише за 1937-1938 р. було заарештовано 265669 людей. Із них розстріляли 123421 людину [493, с. 119]. Серед них і багатьох працівників республіканської банківської системи та фінансистів, звинувачених у зв'язках із «ворогом народу» О. Рекісом.

Акцентуємо і на погромі української культури і науки. Знищено: художника М. Бойчука, керівника знаменитого театру «Березіль» Л. Курбаса, драматурга К. Бурєвого (загалом репресовано приблизно 500 письменників) тощо. Процеси колективізації супроводжувалися ліквідацією системи сільськогосподарського кредиту й репресіями фахівців-науковців. Наприкінці 1920-х рр. репресували

ректора Київського кооперативного інституту М. Івченка, керівників Коопцентру А. Болозового, М. Ботвіновського та ін. [351, с. 292]. В серпні 1933 р. постанова РНК УСРР та ЦК КП(б)У «Про роботу Всеукраїнської академії сільськогосподарських наук у справі підвищення врожайності» акцентувала на наявності серед працівників інститутів «класово ворожих, петлюрівських, контрреволюційних елементів» [508, с. 434–435]. У листопаді 1933 р. П. Постишев звітував: «Понад тисячу чоловік націоналістів і білогвардійців, не рахуючи куркулів та ін. ворожі елементи», було «вибито» в системах кооперації та «Заготзерна» [508, с. 435]. Відзначимо той факт, що кількість інтелігенції невпинно збільшувалася в радянському суспільстві. Згідно перепису 1939 р. кількість сільської інтелігенції збільшилася порівняно із 1926 р. у 5,5 разу, міської – у 6,4 разу [460, с. 265]. Ці показники були досягнуті за допомогою регулярного поповнення “висуванцями” з робітничо-селянського середовища.

Подібна неоголошена війна допомогла Й. Сталіну утвердитися при владі, тож її атмосфера відчувалася у всіх галузях життя радянського суспільства. В офіційній термінології міцно закріпилися слова «наступ», «ліквідація» тощо, навіть буденна повсякденна праця була проголошена «трудовим фронтом», а партійно-господарське керівництво, вловивши ностальгічні тенденції лідерів партії, масово вдягнулося у напіввійськовий одяг: френчі, шинелі, галіфе, шкірянки тощо.

Таким чином, панування більшовицького тоталітаризму стало для українського народу найбільшим випробуванням за всю історію його існування. Приниження національної гідності, знищення свідомості, багатомільйонних жертв зазнала Україна в окреслений період. Всі прояви самостійницького мислення, спроби впровадження незалежної позиції негайно викорінювали, а їх носії отримували звинувачення у «націонал-ухильництві» й зазнавали репресій. В умовах тоталітаризму банківська система республіки була приречена. Всі економічні процеси в країні правляча партія вирішувала з погляду одержання політичних дивідендів. Наступний крок після концентрації всієї політичної

влади – підпорядкування економічних процесів країни. Банківські інституції повинні були стати однією з найголовніших надійних опор зміцнення сталінської диктатури.

3.2. Державний банк у системі командно-адміністративної економіки

У «Маніфесті комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс наголосили, що одним із першочергових завдань пролетаріату, після перемоги революції буде монополізація всієї кредитно-банківської справи в руках держави [179, с. 430]. Цю точку зору поділяв лідер більшовиків В. Ленін: потрібне негайне одержавлення всієї банківської системи й встановлення абсолютного контролю за її діяльністю [159, с. 42].

Враховуючи значення фінансово-банківської системи, вже у грудні 1917 р. більшовики видали Декрет про націоналізацію банків. Наслідком реалізації цього рішення стало об'єднання приватних комерційних банків із Державним банком, який було перетворено в Народний банк. В умовах «воєнного комунізму» кредитна система країни фактично була знищена: товариства взаємного кредиту (ТВК), кредитна кооперація, іпотечні банки та міські кредитні товариства припинили свою діяльність. В результаті Народний банк так і не став повноцінною кредитною установою, не виконував він і функцій розрахункового центру країни, грошові доходи у бюджет не надходили зовсім – населення віддавало перевагу натуральним розрахункам.

Господарство Української республіки переживало глибоку кризу. Непродумана й економічно необґрунтована ліквідація всіх банківських інституцій загрожувала країні повним колапсом. Відзначимо, що далеко не всі партійні керівники поділяли думки про побудову нового суспільства за умов знищення фінансово-банківської системи. Так, Г. Петровський і Д. Мануїльський 23 грудня 1919 р. в телеграмі на ім'я В. Леніна наголошували, що треба «створити Центральний банк у Харкові» [379, с. 12]. Однак, отримали категоричну відмову, а вже у січні 1920 р. ліквідовано й Народний банк [401, с. 57].

Політика експериментів «воєнного комунізму» фактично зруйнувала економіку країни. Загальні збитки республіки досягли 10 млрд золотих карбованців [394, с. 7]. Рішення X з'їзду РКП(б) і проголошення нової економічної політики були зумовлені об'єктивними обставинами. Однак і після впровадження

НЕПу від воєнно-комуністичних принципів господарювання важко було відмовлятися. Правляча партія робила все, щоб в економіці знівелювати ринкові механізми. Реалізація НЕПу розпочалася за відсутності чітко продуманої фінансової складової. Жодної конкретної програми X з'їзд не запропонував. Навіть виважене прохання Є. Преображенського щодо створення спеціального комітету, який займався б розробкою фінансової політики в нових умовах, не знайшло належного розуміння у делегатів з'їзду. Ніхто, навіть у теоретичній площині, не припускав можливості відбудови кредитно-банківської системи «царського» взірця. «Реабілітація» банківських інституцій «запізнилася» ще майже на рік. Більшовики все ще жили ілюзією господарювання на позаринковій основі, ігноруючи об'єктивні економічні закони та взаємозв'язки. Партійно-господарське керівництво держави намагалося налагодити взаємодію сільського господарства і промисловості шляхом проведення масштабного товарообміну.

Однак вже у перші ж місяці після проголошення «місцевого товарообміну», життя довело повну неспроможність цієї ідеї. Товарообмін, як вимушено визнав В. Ленін, обернувся звичайною торгівлею [157, с. 198]. Не допомогло навіть застосування перевірених часом репресивних заходів: боротьба з «мішечниками» та «спекуляцією» за допомогою заградзагонів і ув'язнень у концтаборах [459, с. 206]. Ситуація ускладнювалася тим, що всі фінансові проблеми намагалися вирішувати лише за допомогою неконтрольованої грошової емісії. Кількість грошових знаків в обігу зросла з 1915 р. по 1921 р. майже у 400 разів. При цьому реальна цінність грошей впала у десятки разів [421, с. 236]. На поодинокі голоси тих, хто попереджав про руйнівні наслідки такої політики для економіки країни, не зважали.

Масштабні соціально-економічні експерименти спричинили глибоку економічну кризу, нечуваний бюджетний дефіцит, який сягав 99% загальної суми бюджету та невпинне зростання інфляції. Із січня 1920 р. по червень 1921 р. (всього за неповні 18 місяців) карбованець знецінився в 33 рази [488, с. XI]. За підрахунками дослідника Р. Тхоржевського, в Україні в обігу знаходилися грошові

знаки та їх сурогати понад 6 тис. найменувань: царські банкноти, «керенки» Тимчасового уряду, гроші Української Народної Республіки (УНР) і численних отаманів – Махна, Зеленого тощо, радянські знаки, іноземна валюта, а також різноманітні купони, бони, чеки тощо [530, с. 145]. Свої «гроші» випускали місцеві органи влади, радянські організації, кооперативи. Як свідчили сучасники, «заводські марки, які випущені на шматках звичайного паперу з візою якої-небудь відповідальної особи, або місцевої установи, або представника якого-небудь комітету, вважали за гроші» [442, с. 604]. Наркомфін Г. Сокольніков так характеризував стан фінансів на початку НЕПу: «Ми у фінансовому відношенні вийшли на арену нової економічної політики повністю обеззброєними та безпорадними» [421, с. 239].

Отже, саме життя змусило керівництво партії та держави зробити наступний крок – змінити ставлення до фінансів і взяти курс на поступове відновлення ринкової інфраструктури. Перехід до ринку вимагав створення сприятливих умов для його функціонування. Принципове значення мала відбудова банківської системи. Проте, зробивши певні кроки назустріч ринку, лідери партії не ревізували комуністичної доктрини. Саме тому у питаннях відбудови банківської системи визначальними стали вказівки В. Леніна: «Єдиний найбільший з найбільших державний банк, з філіями в кожній волості, при кожній фабриці – це вже дев'ять десятих соціалістичного апарату. Це загальнодержавне рахівництво, загальнодержавний облік виробництва і розподілу продуктів, це, так би мовити, щось на зразок скелета соціалістичного суспільства» [172, с. 79].

Зауважимо, що підневільне становище Української республіки наклало відбиток на всі сфери її життєдіяльності. УСРР переважно затверджував і впроваджував постанови, розроблені у Росії. Вказівки та рішення РКП(б) стали обов'язковими для КП(б)У. Українська фінансово-банківська система теж була підпорядкована. 10 жовтня 1921 р. прийнято декрет «Про заходи щодо впорядкування фінансового господарства» (4 січня 1922 р. продубльований постановою ВУЦВК: республіканське керівництво не наважилося внести до

тексту жодного власного слова) [140, с. 257–260]. Декрет наголошував на необхідності скорочення грошової емісії й акцентував, що існування фінансів цілком можливе в умовах будівництва соціалізму. Він лише вказував напрямок роботи, але не містив ніяких конкретних вказівок.

Відбудову зруйнованої фінансово-банківської системи довелося розпочинати фактично «з нуля». Постановою Всеросійського ЦВК у жовтні 1921 р. було відновлено Держбанк [140, с. 257], а постанова РНК УСРР у листопаді того ж року відновила його контору в Харкові. На засіданні РНК 8 листопада 1921 р. прийнято рішення замість запропонованої назви Український Держбанк, що звучало як створення незалежної фінансової установи, назвати новий банк Всеукраїнська контора Держбанку (фактично на правах обласного відділення) – навіть сама назва повинна була підкреслювати несаможиттєвість республіканської банківської системи [3, арк. 2]. Всеукраїнська контора стала тільки філіалом Держбанку, розпорядження якого поширювались на територію України. У створенні власного кредитно-фінансового органу московське керівництво Україні категорично відмовило, а діяльність Всеукраїнської контори зводило до беззаперечного виконання директив Держбанку РСФРР.

Згідно з економічним договором, укладеним між Україною та Росією наприкінці 1920 р., фінансову політику розробляли в Москві. Партійно-державне керівництво України скрупульозно дотримувалося умов договору, фактично копіювало дії уряду Радянської Росії. Вищим керівним фінансовим органом України було Управління уповноваженого Народного комісаріату фінансів РСФРР при Раднаркомі УСРР із місцем перебування в Харкові (постановою від 20 вересня 1923 р. Управління було реорганізовано в Наркомфін УСРР). НКФ Росії реалізовував і керував фінансовою політикою через свого уповноваженого. Усі керівні директиви та вказівки уповноваженого НКФ РСФРР були обов'язковими для фінансових органів України. Наркомфін контролював всю діяльність республіканських банків, затверджував кадрові призначення, отримувал і перевіряв банківську звітність, дозволяв або забороняв відкривати філії тощо.

12 грудня 1921 р. в Україні відновив свою роботу Держбанк – Всеукраїнська контора у Харкові. Згодом розпочали функціонувати його відділення у Бахмуті – від 10 січня 1922 р., Києві – 15 січня 1922 р., Одесі – 1 лютого 1922 р., потім у містах Миколаїв, Полтава, Вінниця, Катеринослав, Чернігів, Житомир та ін. Вже наприкінці 1922 р. працювало 34 філії, у 1923 р. – 56 відділень. У розпорядження новостворених філій виділено основний капітал від 6 до 10 млрд крб [379, с. 13; 334, с. 14]. Зауважимо, що банківська система УСРР розвивалася без належної підтримки центральних фінансових органів. Так, у 1923 р. частка Всеукраїнської контори в ресурсах банку складала всього 6,8%, при вартості виробництва господарства республіки в 23% від загальносоюзного [5, арк. 31–32].

Банківську діяльність пильно контролювала держава. «Командні висоти» залишилися в руках правлячої партії. Як наслідок, банківська система з самого початку її відбудови в радянському суспільстві мала ряд докорінних відмінностей від ринкової моделі. Характерною ознакою стала диспропорційність: банківська інфраструктура – допоміжні фінансові інститути (спеціальні банки, товариства взаємного кредиту, різноманітні місцеві банки: товариства сільськогосподарського кредиту, комунальні банки тощо) розвивалася невідповідно банківській структурі довоєнних часів. Держбанк став монополістом на ринку кредитних ресурсів – одним із головних важелів державної регуляторної політики. Якщо у 1913 р. на долю Державного банку припадало близько 30% зведеного балансу всіх кредитових установ, то в умовах перших років НЕПу цей показник виріс майже до 98% [488, с. XV].

Відновлені банківські установи України функціонували в умовах економічної руїни. Інфляція переросла в гіперінфляцію. Фінансова криза стрімко поглиблювалася: за перші півтора року НЕПу карбованець знецінився в 140 разів [488, с. XI]. Реальна вартість 100 тис. радянських крб дорівнювала 1 царській копійці [477, с. 157]. Це значно ускладнювало функціонування банківської системи. Так, Державному банку на момент його організації (жовтень 1921 р.) було виділено з бюджету 2000 млрд крб (або 50 млн крб у золотому еквіваленті),

втім, вже за місяць реальна цінність цих грошей складала всього 20 млн крб золотом і падіння тривало [396, с. 87].

Більшість представників радянського партійно-господарського активу навіть у нових непівських умовах щодо фінансового питання «до останнього» намагалися відстоювати позиції воєнно-комуністичної доктрини, поглиблюючи кризу в країні. Проблеми радянської валюти таких функціонерів мало цікавили: яка різниця який там реальний курс грошей і наскільки карколомна інфляція, адже незабаром буде побудоване «нове суспільство», в якому взагалі будуть скасовані всі гроші, як «непотрібні». В. Чубар у 1918 р. у статті «Фінансування націоналізованих підприємств» акцентував: «Крок за кроком ми йдемо до усунення з нашого ужитку грошових знаків при укладанні угод або відносинах між установами, і недалекий той час, коли вони нам не будуть потрібні також при розрахунках з працюючими» [197, с. 27]. А відбудова господарства потребувала більш-менш стабільного курсу. Друк великої кількості нових банкнот, в умовах майже повністю знищеного промислового комплексу, зумовлював шалену інфляцію, що унеможливлювало й ефективну роботу Державного банку. Падіння радзнаку швидко «з'їдало» видані кредити, робило не вигідним збереження грошей на поточних рахунках і внесках. Банк оперував головно бюджетними коштами, втім, українським філіям виділяли їх далеко не в тих обсягах, які могли б забезпечити умови для повноцінної роботи. Банківські установи несли серйозні збитки, відповідно, користь від їх роботи для відбудови народного господарства була невеликою. До прикладу, Київське відділення Держбанку лише за перші 2 місяці роботи вже отримало збитки на суму 2 млрд крб і майже припинило будь-які операції [103, арк. 180].

Проблематика радянських фінансів була всебічно проаналізована на XI з'їзді РКП(б) у березні–квітні 1922 р. Як переконує аналіз стенографічного звіту з'їзду, найбільш полемічним стало питання щодо подальшої долі кредитно-банківської системи країни: друкарський верстат чи кредитні операції? Більшість із тих, хто торкнувся цього питання, зокрема Г. Пятаков, Ю. Ларін та ін. відстоювали

відверто «воєннокомуністичну» доктрину: емісія – як панацея, інфляція – не є проблемою. Втім, у гострій і тривалій дискусії Г. Сокольникову таки вдалося переконати зібрання у тому, що «емісія – опіум для народного господарства», адже вона не просто не вирішує економічних проблем, а, навпаки, значно поглиблює їх, і, відповідно, завдання скорочення емісії «є основне політичне й економічне завдання» [124, с. 360, 361]. Як наслідок, у резолюції XI з'їзду «Про фінансову політику» акцентовано на тому, що основним і найважливішим завданням фінансової політики в нових умовах є спочатку скорочення, а потім і зупинення паперово-грошової емісії [124, с. 541].

Тож перед банківською системою країни постало складне завдання – забезпечити фінансування зруйнованого господарства. В умовах, коли скорочення обсягів друку нічим не підкріплених грошових банкнот проголошено одним із найголовніших завдань, фінансувати можна було лише за допомогою розвитку кредитування. Так, після всебічного аналізу ситуації, у резолюції XI всеросійської конференції РКП(б) підкреслено, що розвиток кредитних операцій є необхідним кроком задля оздоровлення ринку, без якого недоцільно навіть ставити питання про швидке відновлення крупної промисловості [140, с. 261].

Проте, гіперінфляція робила надання кредиту досить ризикованою операцією, бо у результаті кредитор легко міг одержати не більше того, що він дав, а значно менше. Щоб звести ризик збитків до мінімуму, Держбанк зробив ряд кроків. По-перше, скоротив термін кредитування до 1,5–2 місяців, по-друге, окрім високих облікових ставок (відсотки коливалися залежно від групи клієнтури й мали тенденцію до зростання. Якщо на початку 1922 р. стягували: з державної клієнтури – 8%, з кооперативної клієнтури – 10%, а з приватної клієнтури – 12% на місяць, то у червні цього ж року: з державної клієнтури – 12%, з кооперативної – 15%, а з приватної – 18% на місяць. Крім цього, з усіх клієнтів за весь вказаний період стягували ще 1% комісії [274, с. 3]), банк також брав участь у прибутках клієнтів від операцій з отриманими у кредит грошами, у розмірі 25–60% різниці в

ціні – система гарантованого страхування банку від збитків, що було цілком обґрунтованим в умовах господарчої кризи.

Зауважимо також, що наявна диспропорція ставок (стягнення з приватників найбільших відсотків за кредит) не мала жодного логічного економічного обґрунтування. Якщо б у такий спосіб хотіли вилучати частину доходів приватних організацій, то це можна було б значно ефективніше зробити за допомогою податкової політики. Якщо держава за допомогою підвищених відсотків прагнула обмежити кількість наданих приватному сектору кредитів – то і цієї мети можна було б досягти іншими засобами, наприклад, розіслав спеціальні вказівки по банках, які б забороняли кредитування приватників. Коли б прагнули надавати кредити тільки фінансово міцним приватним фірмам, для яких сплата підвищених відсотків не була б великою проблемою, то й тоді, економічна доцільність такої позиції викликала сильні сумніви, адже не обов'язково багаті підприємці займалися на ринку саме тією діяльністю, яка потребувала кредитної підтримки держави.

Отже, штучне завищення ставок приватникам мало виключно політичне підґрунтя, стало черговим атавізмом воєнного комунізму – зайвий раз підкреслювало несумісність «побудови нового суспільства» з проявами індивідуальної ініціативи. Фактично така позиція Держбанку стала реверансом у бік тієї частини партійних кіл, які вважали НЕП і одну з його головних складових – відновлення приватної діяльності – зрадою всієї попередньої політики. Парадоксальний факт – держава своїми діями перетворювала на ізгоїв категорію населення, яка діяла відповідно до чинного законодавства. Економічний ефект від таких дій був негативним: підвищену плату за кредит приватники негайно компенсували збільшенням цін на готову продукцію, що прямо сприяло інфляційним процесам і ставало додатковим тягарем для населення.

Окрім того, Держбанк відкривав приватникам кредит тільки за умови, що вони тримали всю свою готівку на рахунку безпосередньо у цьому банку. Іноді філії Держбанку в регіонах самостійно встановлювали додаткові обмеження й

вимагали, щоб поточні рахунки приватників у банку становили не менше, ніж половину його заборгованості за кредитами.

Також для приватників був значно вищим і відсоток підтоварного кредиту – видавали його під заставу товарів. В умовах карколомної інфляції цей метод захисту банківських капіталів був далеко не зайвим, втім, як наслідок, банківські відділення початку 1920-х рр. нагадували склади найрізноманітнішого краму. Приміром, при Херсонському відділенні Держбанку на початку 1923 р. зберігалися такі далекі від банківської справи предмети і товари: 4 пуди чаю, 550 пудів солі, 11 пудів мила, 50 пудів канату, 285 пудів тютюну, а також 1000 штук ламп скляних, 653 пари панчіх та рукавичок, 2100 одиниць склянок тощо [107, арк. 46].

Отже, на початковому етапі функціонування банківської системи в Україні кредитна політика характеризувалася скоріше прагненням Держбанку уникнути збитків, ніж гонкою за надприбутками. Фінансово-кредитні установи пристосовувалися до економічної ситуації, а не моделюванням її. Стрімке падіння радзнаку змушувало банк шукати все нових і нових шляхів і методів виживання. Зважаючи на ситуацію у 1922 р. Держбанк перейшов до такої системи розрахунків: кредити видавали за курсом золотого карбованця і сплачували за курсом у день погашення. Однак, відсутність визначеного курсу, значна розбіжність між реальним ринковим курсом й умовним, встановленим Наркомфіном, суттєво ускладнювали ситуацію. Приміром, на 1 січня 1922 р. офіційний курс золотого карбованця був встановлений Наркомфіном у 100 тис. крб радзнаками, а за реальним індексом цін один довоєнний карбованець дорівнював 288 тис. крб [128, с. XXVII] (різниця майже втричі). Подібні розбіжності були характерні і згодом, ставши головною ознакою наркомфінівського курсу. З квітня 1922 р. офіційний курс золотого карбованця встановлював Держбанк, втім і це не виправило ситуацію. Адже і цей курс значно відрізнявся від реального, абсолютно не враховував змін товарних цін, зумовлених

інфляцією. Курс Держбанку коригувався, як правило, 2-3 рази на місяць, хоча іноді ситуація потребувала його виправлення іноді навіть декілька разів на день.

Всі ці, об'єктивні ускладнення, що змушували банк збільшувати плату за користування кредитом і обмежувати його обсяги та терміни, не сприяли відбудові зруйнованого господарства. Так, голова Харківської губернської ради народного господарства у звіті підкреслював, що такі високі виплати за користування банківськими позиками навпаки «можуть погіршити ситуацію» і спричинити повну зупинку виробничих процесів, тобто це не сприяло подоланню того економічного колапсу, в якому перебувала українська промисловість [105, арк. 5]. Дорожняча кредитів та диспропорційність нововідбудованої кредитної системи (далеко не повне охоплення регіонів діяльністю Держбанку) зумовлювали фінансовий голод, гальмуючи відбудовчі процеси, й змушували губернських керівників шукати інші шляхи фінансування.

Саме тому, у 1922 р. у фінансово-кредитних питаннях на місцях фактично тривав «воєнний комунізм» – понад 60% всього фінансування було видано за розпорядженнями губернських виконкомів на безповоротні витрати, які не були передбачені жодними кошторисами. Радянська номенклатура в губерніях принципово ігнорувала ринкові закони. Найгіршою була кредитна дисципліна у столичній Харківській губернії – майже 50% самодіяльних виплат за розпорядженнями місцевих органів влади. На Катеринославщині цей показник сягав – 23%, на Миколаївщині – 18%, на Київщині – 12%, на Полтавщині – до 10%. Найкраще вдалося організувати господарювання Одеському губернському фінансовому відділу – лише до 2% коштів самовільно були роздані місцевим радянським установам. Однак, у середньому по республіці до 20% всіх виплат у 1922 р. здійснювалися у безкредитній формі [219, с. 72].

З метою подолання кризових явищ терміново скликали всеукраїнську фінансову нараду працівників губернських фінвідділів за участі представників радянських банків. Всебічно проаналізовано ситуацію і прийнято резолюцію «всіма засобами» боротися із безкредитними роздачами коштів із активним

залученням до справи каральних органів. Кожен випадок місцевої самодіяльності радили розглядати у судовому порядку [219, с. 72]. Однак і надалі на місцях точилося жорстке протистояння фінансистів із місцевим партійним керівництвом, яке прагнуло самостійно вирішувати, кому й скільки видавати коштів, ігноруючи наявність банківських установ. Такі дії розхитували стабільність відбудови банківської системи. З метою подолання кризових явищ у жовтні 1922 р. Всеукраїнська контора Держбанку звернулася до політбюро ЦК КП(б)У з проханням розіслати на місця відповідну директиву, яка б заборонила подібні видачі. ЦК пішов назустріч проханням банкірів – будь-які прояви фінансової анархії на місцях були суворо заборонені [468, с. 122].

Для підведення підсумків у грудні 1922 р. зібралася нарада фінансових працівників, яку організував Наркомат фінансів республіки. На ній були присутніми і деякі представники партійно-господарського активу губерній. Фахівці скаржилися «ми стоїмо перед дилемою – сісти на лаву підсудних за безкредитні видачі за кошторисом Наркомату фінансів, або припинити роботу за відсутністю кредитів» [468, с. 122]. Втім, ухвалена резолюція підтримала накреслений курс оздоровлення кредитно-банківської системи, а самодіяльність місцевих керівників у фінансових питаннях була проголошена неприпустимою, натомість головним пріоритетним завданням визнали побудову мережі банківських інституцій у республіці й розвиток кредитних операцій.

Отже, банківська політика перших років НЕПу, скоріше гальмувала відбудову зруйнованого господарства, але допомогла банку вижити і розбудувати свою структуру. Держбанк працював відповідно до ринкової кон'юнктури. В умовах відбудови господарства (якщо говорити про приватний сектор економіки, то це лише був етап початкового накопичування капіталу) про надприбутки не йшлося (а іноді й про будь-які прибутки), тож для підприємства повернення кредиту могло означати серйозні ускладнення, отже і реальних платоспроможних клієнтів у банків було не так вже й багато. Всі ці фактори змушували нарощувати відсотки. Відсутність твердої валюти вносила додаткову плутанину також і у

звітність банку – звіт за перший рік роботи Держбанку в УСРР може дати лише загальну картину, а цифрові показники в ньому, певною мірою, орієнтовні.

Лише з 1923 р., після реорганізації Держбанку в Центральний емісійний банк і активного кредитування винятково новими червінцями розпочався період нормалізації діяльності фінустанови. Встановлено стабільні невисокі (з державної клієнтури – 1%, з приватної – 2% на місяць) відсотки [274, с. 3]. Хоча банк все ще активно практикував додаткові комісії для страхування своїх прибутків, що значно збільшувало реальні банківські відсотки. Тільки з проведенням грошової реформи і введенням в обіг твердої валюти, банк отримав можливість для зменшення ставок.

Дисконтна політика Держбанку з цього моменту стала стабілізуючим фактором. Обсяги кредитових операцій виявили стрімке, впевнене зростання. Регулююча функція кредиту була використана державою повною мірою. Якщо на початку 1923 р. Держбанк та його філії видали кредитів на суму 198 тис. черв., то лише за наступні 5 місяців обсяг кредитування зріс до 1,1 млн черв. Принципово змінилися і терміни кредитування – з кожним роком все збільшувалася роль довгострокового кредитування. Якщо у 1923/1924 р. терміном до 3-х місяців було видано майже 50% позик, то вже у 1924/1925 р. цей показник знизився до 33,4% [468, с. 147].

Держбанк кредитував переважно державний сектор. Правління як Всеукраїнської контори, так і її філій на місцях чітко виконувало вказівки партійно-державного керівництва. «Державна кредитна політика, – наголошувалося на VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.), – вся взагалі державна діяльність повинна на перше місце ставити турботу про планомірний розвиток державної промисловості» [133, с. 245]. Як наслідок, надані державному сектору кредити розподілено: 70% – у промисловість, 30% отримала державна торгівля. Державні заводи та фабрики у 1923 р. отримали 97,2% всіх коштів, виділених на промисловість. Головний акцент зроблено на кредитуванні легкої промисловості – їй виділено майже 70% всіх кредитів [295, с. 139]. Лідерами за

обсягами кредитування стали харчові й текстильні підприємства. Саме вони були найбільш вигідними для банку клієнтами, адже виготовляли товари народного споживання, які в умовах тотального дефіциту початку 1920-х рр. користувалися стабільно високим попитом, що забезпечувало швидкий обіг і, відповідно, швидке повернення кредитів.

Нові філії банк відкривав, лише зважаючи на потреби фінансування державної промисловості. До прикладу, у 1922 р. Всеукраїнська контора Держбанку прийняла постанову щодо розширення мережі місцевих установ банку. Планували у поточному році відкрити декілька десятків нових відділень і філій. З метою всебічного аналізу ситуації й визначення потреб регіонів у банківському обслуговуванні була проведена масштабна інспекція губерній. Під час якої акцентовано насамперед на банківському обслуговуванні великих державних заводів та фабрик. Потреби населення, приватних або кооперативних організацій при цьому до уваги не брали. Так, місцеве керівництво на Волині наполягало на тому, що п'ять повітових міст губернії потребують негайного відкриття відділень Держбанку. У регіоні діяло чимало промислових і торговельних підприємств, які потребували банківського обслуговування. У Старокостянтинівці, наприклад, працювало 3 цукрових заводи, 5 великих млинів, шкіряні підприємства тощо, а також було видано майже 800 патентів на приватну торгівлю. У Коростені – 3 лісопильні, 2 шкірзаводи, порцеляновий завод, млини. Новоград-Волинський мав 9 парових млинів, порцеляновий завод, виробництво скляних виробів, розвинуте шкіряне виробництво тощо [69, арк. 1, 1 зв.].

Однак більшість заводів належали приватним підприємцям або кооперативам. Відповідно, висновок інспекторів Держбанку був категоричним: для відкриття нових філій у регіоні «підстав поки немає». Тільки наприкінці 1922 р. після численних аргументованих і наполегливих прохань місцевого керівництва, яке переконувало, що приватна промисловість виготовляє велику кількість продукції, забезпечує робочі місця, сприяє насиченості регіонального

ринку, керівництво Всеукраїнської контори Держбанку погодилося відкрити відділення у Старокостянтинівці та Шепетівці [69, арк. 1, 12].

Із кожним роком збільшувалося фінансування важкої індустрії. Показово, що саме промисловий Донбас отримав першим кредит у розмірі 3 млрд крб від новоствореного Держбанку [500, с. 34]. Так і надалі фінансова допомога державним шахтам Донбасу мала важливе, навіть не стільки економічне, як політичне значення: «другий Кронштадт» у вигляді масових шахтарських виступів, влада собі дозволити не могла. У 1923 р. кожен третій кредит, спрямований у важку промисловість, йшов на потреби саме вугільних підприємств. Як наслідок, у 1923 рр. банківська система значно впливала на розвиток промисловості. Забезпечення фінансової бази сприяло відбудові всього народного господарства. Зростання промислового виробництва у 1922/1923 р. склало майже 50% порівняно із попереднім роком [459, с. 342].

Друге місце за обсягами кредитування у Держбанку зазначеного періоду займали кооперативні установи. Вони отримали третину наданих позик. З них майже 80% припадало на споживчу кооперацію, 19% на сільськогосподарську і менше 1% на кустарно-промислому. Приватний виробник перебував практично поза межами державних кредитних потоків.

Приватні підприємці отримали лише 14 тис. черв, або близько 1% кредитування [282, с. 2]. Це попри те, що приватники завжди були змушені сплачувати найбільші відсотки за користування позиками, а, отже, й були максимально вигідними клієнтами. Адже банки ніколи не були благодійними установами, а користувалися у своїй діяльності лише принципами комерційного розрахунку – отримання максимального прибутку. Однак, саме приватники стали лідерами за кількістю відмов від кредитування. Приміром, приватники отримали в середині 1922 р. тільки 2 кредити із 80, які вони потребували [231, с. 3]. Так, суворе дотримання класової лінії переважало міркування економічної доцільності.

Як свідчать матеріали засідання правління Всеукраїнської контори Держбанку 27 липня 1923 р., кредитувати приватників хоч і не забороняли, але

підкреслювали, що державні та кооперативні організації повинні мати пріоритет як у розмірах, так і в умовах надання кредитів [472, с. 23–24]. Доволі часто інструкції, які надходили з центру, щодо кредитування недержавного сектору, здавалося, мали на меті прагнення ще більше заплутати ситуацію, а не роз'яснити. Характерним прикладом може стати циркулярний лист, який отримало у листопаді 1925 р. Сталінське відділення Промбанку від свого безпосереднього керівництва з Всеукраїнської контори Промбанку. У листі вимагалось скерувати діяльність банківської філії у бік кредитування «головним чином, здорової приватної промисловості» [12, арк. 327]. Що ж до того, якими саме методами визначати ступінь «здоров'я» того або іншого приватника будь-які конкретні вказівки були відсутні. Тож абсолютно не дивно, що поламав пару місяців собі голову над цією загадкою, керівництво філії на початку лютого наступного року відповіло, що кредитування приватників воно взагалі вважає «небажаним», таким, яке вступає у «протиріччя із завданнями нашого банку» [12, арк. 200]. Найчастіше банківські установи відмовлялися надавати кредити саме приватним підприємцям.

На жаль, майже неможливо об'єктивно оцінити фінансову дисципліну приватних дебіторів у порівнянні з державними та кооперативними установами. Треба враховувати той факт, що протести по лінії державних та кооперативних організацій застосовувалися лише в крайньому випадку. Приватні підприємці перебували в іншому становищі. Через це навіть у фінансових звітах підкреслювали, що зіставлення кредитної дисципліни за різними групами клієнтури має «до певної міри умовний характер» [2, арк. 49]. Протест по приватних векселях (боргове письмове зобов'язання, яке давало право його власнику вимагати від боржника сплати зазначеної у векселі суми: використовували як форму розрахунків – продавець за продані товари міг отримати не готівку, а вексель, який слугував для подальших розрахункових операцій, зокрема й із Державним банком) використовували як останній метод конкурентної класової боротьби. Так, у 1923 р. із 3885 відмов оплати – 2152 (55%) припадало на приватну торгівлю (не беручи до уваги ще приватних промисловців)

[295, с. 140], що стало результатом запровадження політики витіснення приватника з ринку.

Фактично період 1921–1923 рр. став етапом тільки відбудови фінансово-банківських механізмів. Повна залежність Всеукраїнської контори Держбанку від московського правління створювала безліч додаткових зайвих перешкод у роботі. Вищий керівний фінансовий орган України – Уповнаркомфін РСФРР при Раднаркомі УСРР у своїй діяльності також принципово не розглядав республіку як окрему територіально-економічну одиницю, про що було негайно повідомлено місцевому фінансовому активу. Так, вже на одній із перших нарад завідуючих губернськими фінансовими відділами республіки, що відбулася у липні 1922 р., у своїй доповіді представник Уповнаркомфіну Новіцький затаврував окремі спроби «економічного сепаратизму», який однозначно прирівнювали до «петлюрівщини» та наголосив: «Уповнаркомфін не повинен впроваджувати яку-небудь особливу українську політику. У загальному федеральному масштабі окреслено три основні галузі нашого адміністративного і господарського життя, які, безумовно, повинні бути об'єднані: армія, шляхи сполучень і фінанси. З цього стає зрозумілим, що ми на Україні жодної фінансової політики будувати не будемо. Нам доводиться вірно відображати лише ту політику, яка впроваджується у Центрі» [310, с. 41]. Ця позиція, не лише містила певну суперечливість між формально суверенним статусом республік і прямим підпорядкуванням основних галузей життя російським наркоматам, але й закріплювала економічне безправ'я республіки на перспективу. Республіці «безумовно» не можна було мати власної кредитно-фінансової системи. Всю діяльність банківських інституцій УСРР зведено тільки до виконання отриманих із Москви вказівок. Цьому сприяв і голодний фінансовий пайок на якому були змушені перебувати республіканські банки. Кредитні кошти, які були виділені для роботи українських філій, як правило, надходили зі значним запізненням, тільки після того, як були забезпечені всі потреби російських відділень у фінансах. Так, приміром, у 1923 р. кредити, які мали виділити у квітні,

надійшли на рахунки Всеукраїнської контори Держбанку тільки наприкінці травня [468, с. 123–124].

Втім, незважаючи ні на що, в республіці засновували нові банківські установи, відкривали філії, тривав процес підбору кадрів, збільшувалися баланси і фінансова потужність банківських інститутів. Держбанк у республіці розвивався надзвичайно динамічно. Щомісяця розпочинали свою роботу одна-дві нові філії. У 1924 р. функціонувало вже 80 відділень, все більше регіонів було охоплено банківською роботою [295, с. 136]. Грошова реформа стабілізувала ситуацію у фінансово-банківській сфері країни. Балансові активи Держбанку зросли у твердій валюті майже вдесятеро. Відповідно, невпинно збільшувалося надане кредитування: банківський сектор почав відігравати провідну роль у відбудовчих процесах, що дало змогу змінити пріоритети скерування державних кредитових потоків.

Якщо у 1923 рр. Держбанк кредитував передусім легку промисловість – 5484 тис. крб (що у 5,5 разів перевищувало кредитування важкої індустрії, на долю якої припало 990 тис. крб), то з 1924 р. акцент змінився. Легка промисловість отримала – 15768 тис. крб (за рік збільшення майже втричі), важка – 26679 тис. крб (зростання за рік у 27 разів). Кредитування вугільної галузі набуло пріоритетного значення – 21373 тис. крб. (48,9% всіх промислових кредитів), що було майже у 66 разів більше, ніж у попередньому році. Також значне місце зайняла металургія – 5188 тис. крб (11,9%), що у 8 разів більше за показники попереднього року. У галузях легкої промисловості лідери практично не змінилися (хоча за темпами зростання наданого фінансування жодна з них не могла конкурувати із важкою індустрією). Майже третина всього кредитування легкої промисловості була виділена на текстильну галузь – 4866 тис. крб [295, с. 138-139].

Відповідно зростала роль банку в народному господарстві країни. Держбанк послідовно і неухильно закріплювався на місці головної кредитної установи країни, «банку банків». Так, у 1924 р. при Правлінні Держбанку був створений

Комітет із банківських справ. Головним його завданням стало здійснення нагляду та контролю за всією банківською системою країни: розгляд кредитних планів банків, розподіл кредитових ресурсів між галузями господарства, встановлення відсоткових ставок за банківськими позиками та узгодження інших операцій банків. Крім того, комітет мав право регулювати банківську мережу та вирішувати також і різноманітні організаційні питання, пов'язані із діяльністю банків [396, с. 100].

Слід також відзначити й характерну для командної моделі керування бюрократизацію апарату, збільшення кількості керівних кадрів. У 1924 р. в системі банку республіки працювали 2500 службовців, що у понад 2,5 разу більше ніж у 1913 р. (при тому, що царський банк виконував незрівнянно складніші завдання – мав у десятки разів більший кредитовий обіг). Втім, абсолютно аналогічним чином у 2,5 разу скоротилися в радянських умовах і витрати на утримання банкірів [295, с. 140]. Середня заробітна плата радянських фінансових працівників була доволі низькою, що з одного боку спричиняло досить високу плинність кадрів, проте з іншого – значно скорочувало витрати, підвищувало рентабельність банків, сприяло процесам первинного накопичення капіталів у банківській сфері.

Зауважимо також, активну роботу Держбанку на міжнародній арені. У роки воєнного комунізму торговельні, валютні та інші економічні стосунки з іноземними державами майже припинилися. Арешт та експропріація коштів на рахунках іноземних банків не лише унеможливили зовнішню торгівлю, але й знищили будь-яку довіру з боку іноземних фінансово-кредитних інституцій до радянської влади. Втім, завдяки наполегливій і послідовній позиції керівників Держбанку, наприкінці 1924 р. вже понад 100 іноземних банків погодилися мати кореспондентські стосунки із радянським банком [348, с. 36].

Таким чином, пристосовуючись до об'єктивних вимог політико-економічної ситуації, відбулася зміна ставлення більшовиків до банківської системи. Новий відбудований Держбанк в Україні, зосередивши левову частку всіх фінансових

коштів республіки, повинен був використати кредитові механізми для підвищення товарності господарства і регулювання грошового обігу відповідно до потреб економіки з метою стимулювання економічного зростання.

Незважаючи на всі труднощі відбудови, вдалося у надзвичайно стислі терміни відродити банківську систему країни, яка, хоча й маючи ряд суттєвих відмінностей від ринкової моделі (Всеукраїнська контора стала лише філіалом Держбанку РСФРР, а не самостійною фінансовою установою, що накладало відбиток на всі сфери її діяльності), все ж спромоглася зробити суттєвий внесок у відбудовчі процеси в країні. Банківські кредити сприяли створенню фінансової бази для відбудови всього господарства.

Банківська система країни в умовах індустріалізації була зобов'язана у дуже стислі терміни акумулювати значні кошти для розвитку господарства. Треба було створити цілу низку галузей, які були взагалі відсутніми у царській Росії, організувати і налагодити виробництво нових машин, першочергово, тракторів та іншої сільськогосподарської техніки, а для реалізації цієї мети – різко збільшити видобуток вугілля і виплав металу. Все це потребувало великих капіталовкладень.

У нових умовах ще більше посилилася диктатура Державного банку на фінансовому ринку. Концентрація і централізація кредиту в одній установі значно спрощувала підпорядкування кредитових потоків країни загальному плану, фактично нівелювала визначальні принципи роботи банківської системи, перетворювала її на безправний гвинтик тоталітарної машини.

У січні 1925 р. Харківський губплан, наприклад, поставив перед Українською економічною нарадою питання щодо необхідності чіткого розмежування функцій і клієнтури між Держбанком та спецбанками. Головне завдання визначено наперед і сформульовано досить конкретно: весь «розподіл» організувати так, щоб Держбанк залишився не тільки керівним оперативним центром, але й найвпливовішою кредитною установою на республіканському фінансовому ринку. Незважаючи на діяльність низки спеціальних банків, приміром, Промбанку, головним завданням якого було кредитування

промисловості, саме Держбанк повинен був стати головним кредитором як промислових підприємств, так і внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Відповідно, весь «розподіл» звівся до нерівної конкурентної боротьби між банками із активним використанням адміністративного тиску, головною метою якої стала концентрація у руках Держбанку найпотужнішої клієнтури [468, с. 151].

Як наслідок, із кожним роком збільшувалася роль і вплив Держбанку в роботі кредитної системи. На 1 жовтня 1926 р. на його долю припадало 57,7% всіх залучених банками коштів і 52,6% обліково-позикових операцій, а доля короткотермінового кредиту взагалі складала 63% всіх капіталовкладень [396, с. 99]. Фактично всі спецбанки були змушені задовольнятися в своїй роботі тільки тією клієнтурою, яка з якихось причин залишалася поза увагою головного банку країни. З кожним роком ця тенденція тільки поглиблювалася. У 1927 р. Держбанк став гегемоном кредитної системи, сконцентрував майже 85% активних і 75% пасивних операцій всього короткострокового кредитування [249, с. 28]. Це повністю відповідало офіційній партійній лінії. Так, член колегії Наркомфіну Н. Капітановський у статті «Проблеми реорганізації кредитної системи» підкреслив: «Важливо, щоб робота наших банків у майбутньому була б поставлена таким чином, щоб ми все ближче і ближче наближалися до створення єдиного централізованого Банку, існування якого необхідно і неминуче в умовах розвитку радянського господарства» [249, с. 35].

Певна логіка у цьому була. Адже процеси централізації і концентрації влади в руках однієї особи, стрімка сталінізація суспільства, цементування основ тоталітарної моделі, потребували відповідної централізації і кредитових потоків країни – встановлення над ними всеосяжного контролю. НЕП із його існуванням хоча й і у значно спрощеній формі, але все ж таки ринкових законів і регуляторів, ставав непотрібним і небезпечним для сталінської моделі суспільства. Відповідно й існування низки спеціальних банків, які діяли у повній відповідності до законів ринкової конкуренції було визнане непотрібним і небажаним. На чому і наголосив Н. Капітановський у своїй статті. Сам НЕП був проголошений тільки тимчасовим

«відступом», а зниження ролі спеціальних банків, а згодом їх ліквідація – «поверненням до Леніна», адже на думку вождя, яку він виклав у статті «Чи вдержать більшовики державну владу?» саме функціонуванням тільки одного державного банку повинна була обмежитися радянська банківська система [172, с. 79].

Як наслідок, з кожним роком зростала вага Держбанку в економічному житті країни. Тільки у 1926–1929 рр. кредитові вкладення банку збільшилися у 2,8 разу, причому кредитування промисловості – у 4 рази [396, с. 103]. Кредитна реформа 1930–1931 рр. знищила одразу декілька спеціальних банків і офіційно перетворила Держбанк на одноосібного монополіста банківської системи країни. Короткострокове кредитування було сконцентроване у Держбанку. Всім державним і кооперативним підприємствам і організаціям заборонено відпускати один одному товари у кредит і видавати аванси – їх потреби у коштах відтепер могли задовольнятися тільки через головний банк. Касове обслуговування народного господарства теж зосередилося виключно у Державному банку. Всі підприємства були зобов'язані зберігати свої вільні грошові кошти у Держбанку, окрім того, тільки в ньому відтепер зосереджувалося все кредитування сільського господарства тощо.

Кредитна реформа й посилення ролі Держбанку в економіці країни значно спростили процеси колективізації села. У початковий період переходу до суцільної колективізації питання кредитування колгоспів мало передусім політичне значення. Адже без державних дотацій багато штучно створених господарств важко було використовувати із пропагандистською метою – показати наскільки фінансово забезпеченим є життя колективізованої частини села. Також тривав процес витіснення одноосібників поза межі кредитних потоків. Проте, Держбанк у республіці не мав районних відділень. Його діяльність була обмежена філіями у великих містах та округах. Відповідно, на селі державна банківська мережа була відсутня. Функції кредитного обслуговування села виконували сільськогосподарські кредитні кооперативи, які займалися обслуговуванням

передусім індивідуальних селянських господарств. Всю готівку новоствореним колективним господарствам на селі доводилося перевозити іноді за десятки кілометрів від найближчого відділення Держбанку. Це ускладнювало ситуацію, змушувало виділяти значну охорону тощо.

Ліквідація системи сільськогосподарського кредиту, перетворення сільськогосподарських кредитних товариств у звичайні відділення Держбанку, вирішило одразу декілька важливих для радянської влади питань: підірвало фінансову базу одноосібника на селі, дало змогу оперативніше обслуговувати колгоспне будівництво.

Кредитування села мало свою принципову особливість – яскраво виражений сезонний характер. Фінансування збільшувалося на початку кожного року і аж до збору врожаю, коли наставав час реалізації готової продукції. Тільки повне виконання зобов'язань перед державою щодо здачі продукції давало змогу погасити кредити. Приміром, якщо на початку 1934 р. загальна заборгованість колгоспів і машинно-тракторних станцій країни складала 1102 млн крб, то наприкінці цього ж року – всього 50 млн крб [393, с. 40]. Кредитна політика на селі була не тільки формою фінансової допомоги, вона стала й одним із ключових інструментів державного регулюючого впливу: невиконання планових завдань здачі продукції автоматично позбавляло права на отримання фінансування на наступний рік. Й. Сталін назвав поставки державі першою заповіддю колгоспів. Розподіл виробленої продукції серед колгоспників здійснювався тільки після виконання всіх державних зобов'язань.

Під час організації колгоспів керувалися політичними міркуваннями, а зовсім не критеріями економічної вигоди: намагалися позбавити сільських виробників приватної власності, яка забезпечувала економічну незалежність селян від держави, взяти під абсолютний контроль виробництво і розподіл продовольства. Досить часто, після виконання зобов'язань перед державою колгоспники потерпали від нестачі продуктів. Об'єми колгоспних поставок державі визначали не заздалегідь, а залежно від зібраного врожаю, й, відповідно,

охоплювали його майже повністю. Заборона приватної торгівлі у 1930 р. позбавила можливості селян продавати хліб самостійно. Матеріальна незацікавленість зумовила низьку результативність праці колективних господарств, спричинила величезні втрати сільськогосподарської продукції. Колгоспи і МТС на 1932 р. мали в Держбанку 190 млн крб заборгованості, яка не була забезпечена ніякими матеріальними цінностями – фактично безнадійні борги, зібрати які не було жодної можливості. Колгоспи були банкрутами, не мали жодного майна, внаслідок реалізації якого могли б погасити такі значні суми. Втім, згідно офіційної звітності Держбанку вже на 1933 р. сума безнадійних боргів знизилася до 129 млн крб, а за підсумками 1934 р. незабезпеченої товарами заборгованості зовсім не залишилося у колективних господарствах [393, с. 41]. Проте, не афішували той факт, що досягти такого значного покращення фінансового стану колгоспів вдалося за допомогою вилучення у селян сільськогосподарської продукції, а також реструктуризації заборгованості – відкладення сплати ще на тривалі періоди, а зовсім не внаслідок покращення господарювання.

Разом із тим, колективізація несла в собі не тільки політичну, але й цілком реальну економічну складову. Вимога зберігати всі гроші колгоспів тільки на рахунках Держбанку, давала змогу акумулювати значні кошти, зважаючи на сезонність робіт у сільському господарстві, а також безправне становище селян у колгоспах, гроші часто використовували на потреби інших галузей господарства, передусім на промислове будівництво. Постанова Раднаркому УСРР «Про наслідки виробничого кредитування колгоспів за перше півріччя 1933 р. і план кредитування на 1933 р.» від 22 липня 1933 р. вимагала видання коштів на кредитування капіталовкладень проводити в лише межах установлених планів, а також і акцентувала на необхідності «організувати зосередження в банкові всіх вільних колгоспних грошових ресурсів» [115, с. 68–69]. Якщо у 1931 р. залишок коштів колгоспів у Держбанку становив всього 13 млн крб, то вже на 1 січня 1935 р. ця сума досягала майже 300 млн крб [393, с. 45]. Безготівкова сплата за

сільськогосподарську продукцію поступово витісняла готівкові розрахунки. Колгоспники опинилися у тотальній залежності від держави: техніка зосереджувалася в МТС, зарплату видавали трудов днями, приватна торгівля була заборонена, хліб належало здавати. На середину 1930-х рр. у колгоспній системі грошові розрахунки зведено нанівець, всю оплату трудівникам колгоспів переведено у натуральну форму.

Зауважимо, що радянська влада свідомо створювала диспропорцію між цінами закупівлі та продажу сільськогосподарської продукції. Й. Сталін у липні 1928 р. підкреслив: «Воно (селянство – К.Н.) сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі і опосередковані, але воно ще переплачує на порівняно високих цінах на товари промисловості – це по-перше, і більш або менш недоодержує на цінах на сільськогосподарські продукти – це по-друге» [193, с. 157]. Цих принципів неухильно дотримувалися під час встановлення цін на сільськогосподарську продукцію. Приміром, у 1933–1934 рр. державні ціни на пшеницю, яку закуповували у колгоспів, складали близько 8 коп. за кг, тоді як її ринкова ціна – понад 3 крб за кг. Бараболю держава купувала у колгоспів по 3-4 коп. за кг, а ціна продажу становила – 30-40 коп. Закупівельні ціни на м'ясо – 20-55 коп. за кг, у державній торгівлі це ж м'ясо вже коштувало 3-4 крб за кг, а на ринку ціни доходили до 12 крб за кг тощо [503, с. 90].

З метою посилення впливу на колгоспну систему Держбанк отримувал все більше повноважень на селі. Так, на початку 1930-х рр. він уже контролював всю фінансову документацію колгоспів. Якщо на 1932 р. колгоспи практично не мали жодної звітності впродовж року, складали тільки підсумковий річний кошторис, то вже у 1933 р. всі колгоспи були зобов'язані складати поквартальні баланси. Постанова ЦК КП(б)У від 4 січня 1933 р. «Про організацію обліку і звітності у колгоспах» констатувала «цілком незадовільний стан обліку й звітності в колгоспах, що є наслідком недооцінки політичного і господарського значення цієї справи». Згідно цієї постанови ЦК зобов'язало обкоми, райкоми і Наркомзем «провести пильну перевірку кадрів рахівничих працівників у колгоспах,

очистивши їх від контрреволюційних, соціально чужих і непотрібних елементів» [115, с. 21–22]. Головна мета – організувати звітність у колгоспах. Сотні працівників Держбанку республіки скеровано у колективні господарства для оформлення звітності. Так, у 1934 р. працівники Держбанку України самостійно склали всю фінансову документацію у 388 колгоспах [393, с. 46]. Окрім того, силами службовців Держбанку проведена перевірка розрахунків колгоспів із іншими підприємствами республіки, що допомогло ліквідувати значні суми проблемної заборгованості. За підсумками цієї ревізійної діяльності колгоспи республіки тільки у 1934 р. отримали на свої рахунки додатково 11 млн крб [393, с. 47].

Як наслідок, в умовах перших п'ятирічок з кожним роком все збільшувалася вага Держбанку в загальнодержавному розподілі бюджетних коштів. Так, короткострокові кредити Всеукраїнської контори Держбанку зросли з 387,5 млн крб на 1 вересня 1929 р. до 3506,3 млн крб на 1 січня 1936 р. (у дев'ять разів) [500, с. 60]. Тільки за 1935 р. розрахункові рахунки українських відділень Держбанку збільшилися на 415 млн крб, поточні рахунки – на 190 млн крб. Активи українських філій за рік збільшилися на 48%, пасиви на 102%. Кошти на рахунках підприємств важкої промисловості зросли на 75 млн крб, місцевої промисловості на 82 млн крб, Наркомату харчової промисловості на 58 млн крб, колгоспів на 60 млн крб тощо. Загалом, обороти українських філій зросли на 1400 млрд крб (на 55%). Якщо у 1934 р. в середньому на місяць одне відділення обробляло платіжних доручень на 263 тис. крб, то у 1935 р. середньомісячний обіг збільшився вже до 350 тис. крб. Кількість позик на місяць збільшилася з 75 до 112 тис. крб, оплачених касових документів з 850 тис. крб до 1100 тис. крб тощо [285, с. 4].

Відзначимо й високу культуру, якість та швидкість банківського обслуговування. У 1935 р. у відділеннях Держбанку республіки працювало приблизно 12 тис. людей, із них майже 1500 були відмінниками в своїй роботі [285, с. 4]. У тих реаліях це означало, що кожен із них, як мінімум, виконував

роботу декількох працівників. З одного боку це призводило до збільшення навантаження на банківських службовців, з іншого – швидкість обслуговування вимірювалася із хронометрами у руках, як результат, будь-яка банківська операція займала всього декілька хвилин. Так, працівникам відділень Всеукраїнської контори Держбанку вдалося гідно впоратися із завданнями фінансування того масштабного промислового будівництва, яке розгорнулося в республіці. Висока оцінка їх роботи була підкреслена й на загальнодержавному рівні. За результатами змагання між філіями і конторами Держбанку в СРСР на кращий річний звіт у 1935 р. перше місце зайняла Всеукраїнська контора та її філії. Саме вона отримала перехідний Червоний прапор імені п'ятнадцятиріччя Держбанку [38, арк. 16].

Втім, в умовах максимальної централізації влади, коли будь-які відцентрові настрої, таврували як «національний ухил» і жорстоко викоринювали (Й. Сталін на XVII з'їзді ВКП(б) оголосив ухил до українського націоналізму «головною небезпекою» в Україні [127, с. 32]), Всеукраїнська контора Держбанку, навіть і з вкрай обмеженими функціями тільки філії загальносоюзного банку все ж була певним і досить значущим елементом самостійності. Тож одразу після вручення перехідного Червоного прапора, який засвідчив високий рівень роботи українських відділень, республіка отримала наступну несподівану «нагороду» – наказ ліквідувати Всеукраїнську контору Держбанку.

Цей наказ став підступним ударом для республіканського керівництва, адже відтепер всі питання фінансування індустріалізації офіційно переходили у союзне підпорядкування. Попри те, що в республіці діяла ціла низка республіканських трестів, всі питання надання їм коштів регулювалися правлінням Держбанку в Москві. Відповідно й Наркомфін УСРР відтепер повинен був з'ясувати ситуацію із виконанням держбюджету республіки, місцевих обласних бюджетів або через правління Держбанку у Москві, або узгоджувати ці питання окремо з усіма відділеннями Держбанку в регіонах республіки. Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор у липні 1936 р. відправив лист до Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б), в якому аргументовано виклав свою думку, благав не ліквідувати українську філію,

підкреслюючи всю алогічність, економічну катастрофу такої ситуації [38, арк. 6-8]. Проте, незважаючи ні на що, абсолютно ігноруючи провальну економічну складову, влітку 1936 р. Всеукраїнська контора Держбанку була ліквідована.

Ліквідація республіканської банківської системи мала на меті виконання політичного завдання, економічна доцільність була легко принесена у жертву кон'юктурному замовленню, адже відтепер неймовірно ускладнювалися всі економічні процеси в УСРР. Москва проігнорувала і той факт, що українські банки продемонстрували дуже високий рівень фінансової дисципліни й високу якість обслуговування. Як наслідок, у другій половині 1930-х рр. Держбанк фактично безнадійно втратив свою первинну сутність банківської інституції, перетворившись на установу з розподілу бюджетного фінансування, загнану у вузькі рамки встановлених кредитних планів. Банки підпорядковувалися Наркомату фінансів, на їх рахунках зберігалися тільки власні фінансові ресурси державних підприємств і бюджетні асигнування для капіталовкладень. І всі ці кошти можна було використовувати лише відповідно до затверджених кредитних планів. За своєю сутністю такі банки вже не були кредитними установами. Відповідно, недоречно було ставити питання щодо рентабельності подібних «банків», або конкуренції між допоміжними механізмами командно-адміністративної системи. Одним із ключових важелів подібної трансформації стала ліквідація багатоукладності: в країні фактично вже не працював приватний сектор, у місті та на селі – домінувала державна власність, потреби якої й обслуговувала радянська банківська система. Кредит в СРСР став тільки формою перерозподілу бюджетних коштів, що спричиняло відповідні процеси регулярного «відмирання» тих або інших характерних складових і визначальних принципів роботи банківських установ.

Як наслідок в республіці склалася ситуація, коли жодними фінансами, навіть тими, які нібито з формального погляду були виділені у власне розпорядження, ані виконавці на місцях, ані керівники банківських відділень, ані

навіть республіканське керівництво не мали права самостійно розпоряджатися. Приміром, у другій половині 1920-х рр. в Україні були перевидані твори В. Винченка. Республіканський уряд, реагуючи на прохання наркома освіти М. Скрипника прийняв рішення виплатити авторський гонорар. Відповідні кошти були перераховані на рахунок у Держбанку УСРР. Проте, остаточне рішення щодо цього як і по багатьох інших фінансових питань мало затвердити правління Головної контори Держбанку СРСР. Союзне керівництво категорично заборонило перерахувати гроші за кордон «політичному емігранту». Кошти навіть не повернулися в республіку, а були переведені на банківський рахунок російського наркомату освіти й пішли на потреби російських письменників. Цей факт набув широкого розголосу, використали його під час цькування М. Скрипника. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У 21 листопада 1933 р. П. Постишев зазначив, що в роботі М. Скрипника багато «сумних анекдотів», які є беззаперечною ознакою «махрового націоналізму» [521, с. 123].

Проте із дозволу союзного керівництва гроші регулярно виділяли на підтримку «революційної» діяльності та утримання прорадянських маріонеткових партій, зокрема Комуністичної партії у Західній Україні. Про це в архівних установах України збереглася відповідна документація [35, арк. 64].

Відсутність багатокладності й будь-якої конкуренції в країні (як між банками, так і між підприємствами) уможливила на законодавчому рівні регламентацію загальних, однакових для всіх банків відсотків, та планомірної політики щодо їх поступового зниження – здешевлення кредиту. Так, 16 липня 1936 р. постановою РНК СРСР встановлені загальні ставки – в середньому до 4% річних, винятком були тільки протерміновані позики – за ними дозволено піднімати ставку до 6%. Як відзначив у своєму виступі на сесії ЦВК СРСР у січні 1937 р. наркомфін Г. Гринько таке зменшення ставок сприяло зниженню витрат і собівартості у всіх галузях господарства [142].

Втім, фактично це була констатація очевидного факту – кредит наприкінці 1930-х рр. вже давно не виконував своїх основних функцій, які втратили свій зміст

і сенс разом із запровадженням планового кредитування: весь перерозподіл коштів здійснювався не за допомогою кредитно-банківських механізмів, а в наказовому порядку. Економічна доцільність і ефективність роботи була замінена вольовим примусом строгого підпорядкування загальному плану.

Спотворення, знищення самої сутності банківських інституцій в радянському суспільстві, стало важливою економічною складовою зміцнення основ тоталітарного суспільства. Державний банк, який мав філії практично у кожному населеному пункті республіки, був тільки слухняним і безправним виконавцем партійних рішень, провідником політики правлячої партії. Партійне керівництво відмітило цей факт, як найбільш позитивний. «Наш Державний банк, – відзначив В. Молотов на Першій сесії Верховної Ради СРСР у січні 1938 р., – це вже величезна організація, рівних якій немає у жодній державі» [128, с. ХСVI]. Це був саме той випадок, коли термін «інакший» був далеко не тотожним поняттю «найкращий».

XVIII з'їзд партії (березень 1939 р.) поставив вимогу «поліпшити» бюджетно-кредитну роботу, посилити боротьбу із безгосподарністю й, головне, підвищити рентабельність важкої промисловості [137, с. 357]. З 1939 р. Держбанк почав практикувати таку форму кредитування важкої промисловості, коли частину коштів вилучали у підприємства, натомість на цю суму воно могло отримати кредит у банку, але тільки за умов виконання плану й на певний період. З 15 серпня 1939 р. згідно спеціальної постанови Раднаркому СРСР видачу Держбанком зарплати підприємствам було поставлено у пряму залежність від фактичного виконання ними виробничої програми [397, с. 58]. В реальності всі ці дії означали ще більше зростання банківського контролю з боку Держбанку, й, відповідно, ще більше посилення економічного безправ'я підприємств і робітників республіки. Плани промислового будівництва треба було виконувати чітко й за будь-яку ціну. Для цього держава використала весь спектр важелів політичного й економічного впливу.

Таким чином, в умовах радянського будівництва невпинно зростала роль Державного банку. Саме він став провідним механізмом фінансування процесів індустріалізації. Втім, захоплення «зарегульованістю» призвело до повного зникнення кон'юнктури та ринкових відносин. Реформування банківської системи мало на меті не тільки покращення техніки кредитування. Фактично у країні відбулася докорінна перебудова самої структури всього господарства. Так, на початку 1930-х рр. у банківській сфері країни максимально посилилася роль Держбанку, він перетворився на головний центр фінансового розподілу і контролю. Вся роль банківської системи країни звелася до планового обслуговування господарства. Спеціальні банки перетворилися на звичайні філії Держбанку (хоча чисто номінально деякі з них ще продовжували своє існування). Самостійність і незалежність у прийнятті рішень фінансовими установами була ліквідована. Відповідно це значно спрощувало впровадження масштабних соціальних експериментів-перетворень: колективізації та індустріалізації.

3.3. Створення і функціонування спеціальних банків

Початок 1920-х років – період не лише перемін у політичній системі, але й докорінних трансформацій всього комплексу суспільних відносин. Перед Україною постали надзвичайно складні завдання: виведення економіки з глибокої кризи, відновлення економічних зв'язків. У республіці був майже повністю знищений промисловий комплекс, відбудова якого потребувала значного фінансування, великих капіталовкладень і, відповідно, розвинутої кредитної системи. Різко скоротилося виробництво, зупинилися цілі галузі промисловості. В Україні працювала тільки одна невелика домна на Петровському (Єнакіївському) металургійному заводі. Як наслідок, чавуну в 1920 р. Україна виробила в 200 разів, сталі у 58 разів, прокату в 55 разів менше, ніж у 1913 р. [554, с. 14]. На Донбас щодня надходило лише один-два вагони з вантажами, замість 40-50. Зачинилося майже 200 шахт. Паливна криза, яка була зумовлена закриттям шахт, призвела до повної зупинки залізничного руху на більшості напрямків. Пленум ЦК КП(б)У (січень 1921 р.), проаналізувавши ситуацію, констатував: становище на транспорті та у вугільній промисловості – це «розвал катастрофічних розмірів» [133, с. 128]. Цукрова промисловість дала приблизно 7% довоєнного виробітку тощо. Загальний випуск промислової продукції в Україні скоротився до 12% від довоєнного рівня [405, с. 18]. «Промисловий цвинтар» – так охарактеризував ситуацію в промисловості економіст С. Прокопович [507, с. 122]. У таких умовах, дефіцитом стали навіть товари першої потреби. Харківська, Одеська та деякі інші губернії звітували про неможливість забезпечити хлібом навіть найбільші підприємства і, як наслідок, про «найтяжчий відчай» трудівників [459, с. 120, 144].

«Смерть» промисловості й перетворення її на «цвинтар» спричинили тривалі воєнні дії, поразки національно-визвольних змагань і непродуманий радикалізм воєнного комунізму. Відбудова господарства стала невідкладним завданням, потрібні були термінові заходи. Впровадження НЕПу, «реабілітація» фінансово-банківської системи, відкриття наприкінці 1921 р. Державного банку – лише певною мірою послабили кризу. Державний банк, який проходив

стадію своєї відбудови, ще не міг забезпечити належного рівня фінансування всіх галузей економіки. На початку 1920-х рр. загальна потреба в кредиті була задоволена менше ніж на 8% [488, с. XIII]. Ситуація у промисловості, яка потребувала значних капіталовкладень для відбудови та налагодження виробничих процесів, була критичною.

З метою подолання кризових явищ XI з'їзд РКП(б) (березень 1922 р.) наголосив на необхідності «створення підсобних кредитних інститутів» [134, с. 320]. У рамках виконання рішень з'їзду в країні активно почали відновлювати свою роботу спеціальні банки, які планували обслуговувати конкретні сегменти економіки. Державна влада зосередила увагу на фінансуванні відбудови промисловості. Дванадцятий з'їзд РКП(б) наголосив, що система кредитування промисловості є не тільки фінансовим, банківським завданням, але й найважливішою формою діяльності в організації промисловості. Акцентовано на тому, що фінансування державної промисловості треба зосередити в одній кредитній установі, яка б перебувала у тісному зв'язку із ВРНГ [134, с. 407].

Такою фінансовою установою повинен був стати Торгово-промисловий банк (Промбанк), який відновив діяльність у радянській Росії в жовтні 1922 р. Акціонерний капітал банку склався із внесків: президії ВРНГ – 12,5%, місцевих промбюро – 22,6%, наркомату внутрішньої торгівлі – 12,9%, різних галузей промисловості – 45,7%, транспортних організацій – 6,28%, приватних фірм – 0,02% [428, с. 49]. Найважливіше завдання, яке поставили перед банком, було сприяння розвитку промисловості.

У республіці відкрито Українську контору Промбанку, яка розпочала свою діяльність у Харкові з січня 1923 р. Вона стала філією російського банку, а не самостійною фінансовою установою, без жодних прав на проведення власної економічної політики. Промбанк в Україні вже на 1 жовтня 1923 р. мав 12, а наприкінці 1925 р. – 20 відділень [20, арк. 3]. Першими розпочали свою роботу Харківське, Катеринославське, Київське, Одеське, Миколаївське, Вінницьке, Полтавське, Кременчуцьке, Чернігівське, Сумське відділення. Невпинно зростав

зведений баланс банку. На 1 жовтня 1923 р. він складав – 7851 тис. крб, вже за рік – 40623 тис. крб, і наприкінці 1925 р. досягнув 57590 тис. крб (збільшення за два роки у понад 7 разів) [19, арк. 5].

Все це свідчить про активний розвиток банківської установи. Зростання зведеного балансу переконливо доводить, що проходив процес не просто кількісного збільшення відділень, але й їх якісного зміцнення, росту фінансової потужності. Динаміка вкладних операцій за різними групами клієнтури наведена у таблиці 1.

Таблиця 1. Вклади у Промбанку 1923–1925 рр. (у тис. крб) [19, арк. 7, 28].

Групи клієнтури	01/10/23	%	01/10/24	%	01/10/25	%
державна	768	37,7	5369	34,9	9994	34,2
промисловість, у						
т.ч.:						
важка	344	16,9	1470	9,6	3255	11,1
легка	424	20,8	3899	25,3	6739	23,1
держторгівля	35	1,7	1432	9,3	1277	4,4
кооперація	5	0,2	336	2,2	582	2
транспорт	59	2,9	261	1,7	363	1,2
різні державні	1005	49,5	7203	46,8	14436	49,2
установи						
кредитні установи	24	1,2	508	3,3	1892	6,5
приватна клієнтура	138	6,8	274	1,8	664	2,3
Разом:	2034	100	15383	100	29208	100

Як показує аналіз таблиці, вклади банку зросли за вказаний період у понад 14 разів. Втім, незважаючи на те, що в операціях банку державна промисловість

займала значне місце, це склало всього 37,7–34,2%, навіть із тенденцією до зменшення у відсотках, хоча й відчутно збільшившись в абсолютних показниках. Це можна пояснити глибокою кризою промисловості, яка для налагодження виробничих процесів була змушена функціонувати в умовах постійного пошуку фінансування. За таких обставин більшість підприємств не мали змоги розвивати вкладні операції. Наприкінці 1923 р. Промбанк мав всього 308 вкладників [468, с. 149]. Так само незначною була і сума наданого кредитування іншими кредитними установами (передусім Держбанком), яка хоча й зросла з 508 тис. крб до 1892 тис. крб, втім коливалася у межах 1,2–6,5%. Переважно Промбанк функціонував на залучені кошти. Найпомітнішими вкладниками були «різні державні установи» – Держстрах, Соцстрах та інші (чий внесок становив майже 50% всіх залучених коштів), які, втім, були дуже далекі від промислових процесів.

Саме брак коштів у промисловості визначив політику функціонування Промбанку перших років. Після створення розгалуженої мережі (12 філій за декілька місяців), процес уповільнився: відкрито всього 9 за наступний рік, причому одне банківське відділення (у Чернігові) навіть довелося закрити «через відсутність у Чернігові на найближчий час достатньо широкого поля роботи» [19, арк. 4]. Відмовившись від створення великої кількості філій, що несли збитки і загалом ледь животіли, Промбанк почав тісно співпрацювати із промисловим комплексом. Так, у жовтні 1925 р. філію відкрито у Кривому Розі, як було зазначено в тогочасних документах – «центрі південноруської промисловості» [19, арк. 4] (зауважимо, навіть термін «українська промисловість» не вжито). Філії відкривали тільки у промислово-розвинутих регіонах, з метою забезпечення потреб великих державних підприємств: у Маріуполі, Слов'янську, Костянтинівці.

Проаналізуємо дані таблиці 2, яка містить інформацію про кредитування, надане Промбанком в Україні.

Таблиця 2. Кредитні операції Промбанку у 1923–1925 рр. [19, арк. 9, 28].

Групи	01/10/23	%	01/10/24	%	01/10/25	%
клієнтури						
державна	3391	66,8	19686	84,1	41724	86,3
промисловість, у т.ч.:						
важка	1727	34	10662	45,5	15667	32,4
легка	1664	32,8	9024	38,6	26057	53,9
державна	566	11,1	579	2,5	1477	3,1
торгівля						
кооперація	557	11	2596	11,1	1387	2,9
транспорт	139	2,7	175	0,7	580	1,2
різні державні	50	1	283	1,2	1842	3,8
установи						
кредитні	45	0,9	20	0,1	742	1,5
установи						
приватна	331	6,5	69	0,3	601	1,2
клієнтура						
Разом	5079	100	23408	100	48353	100

Як свідчить аналіз даних таблиці, банківське кредитування зросло за два роки майже у 10 разів. У наданому фінансуванні простежується беззаперечна перевага державної промисловості: збільшення у понад 12 разів, з 3391 тис. крб до 41724 тис. крб (з 66,8% до абсолютно домінуючих 86,3%). Решта клієнтури отримала порівняно незначні кошти. Така тенденція відповідала поставленим перед банком завданням. Згідно рішень VII конференції КП(б)У (квітень 1923 р.) вся державна кредитна політика повинна була дбати про розвиток державної промисловості [133, с. 245].

Відповідно до директиви партії Раднарком УСРР розробив план фінансування промисловості. Особливого значення надано здешевленню кредитування і полегшенню користування послугами банків [59, арк. 49]. Виконуючи урядові рішення, у промислово розвинутих регіонах (Харків, Київ, Бахмут, Катеринослав) місцеві органи влади зосередили зусилля на кредитуванні промисловості.

Пріоритет державної кредитної політики – максимальне сприяння державній промисловості, залишався незмінним. Наради керівників банківських відділень на місцях підтримували таку партійну лінію. Наприклад, під час наради керівників відділень Промбанку в Україні у 1925 р. за участю представників Київського, Катеринославського, Артемівського, Луганського, Полтавського відділень прийнято рішення відмовитися від прагнення залучити «всю клієнтуру», натомість зосередитися на найкрупніших і найперспективніших підприємствах. Приміром, серед таких перспективних клієнтів названо Текстильний синдикат, щоб зберегти із ним тісні стосунки навіть планували відмовитися від обслуговування «одного-двох» трестів місцевої промисловості [51, арк. 3, 9–10]. Результатом узгоджених дій банківського і партійно-державного керівництва стало різке збільшення фінансування промисловості, яке досягло наприкінці 1925 р. майже 90% усіх виданих Промбанком кредитів.

Втім, республіканські відділення Промбанку функціонували в умовах фінансового дефіциту та постійної залежності від дотацій московського керівництва. Приміром, на 1923 р. Всеукраїнська контора Промбанку мала всього 15,5% зведеного балансу банку і лише 4,7% оборотних капіталів [5, арк. 31]. Такі показники жодною мірою не відповідали ані ступеню зруйнування української промисловості, ані її внеску у відбудовчі процеси. Адже випуск промислової продукції загалом по Союзу на початок відбудовчого періоду складав 22% від довоєнного [405, с. 18], що було майже вдвічі кращим, ніж ситуація в Україні. Відповідно, саме українська промисловість потребувала найбільших капіталовкладень. Так само і річне виробництво української промисловості у

1922 р. склало 220 млн крб або 23% загальносоюзного, що теж не відповідало загальній долі українських банків у фінансовому розподілі. В наступні роки ситуація не змінювалася на краще. Наприкінці 1925 р. зведений баланс українських відділень Промбанку навіть зменшився до 10% загальносоюзного [19, арк. 4].

Чиновники й економісти республіки намагалися довести штучність такої невідповідної ситуації. Відомий фахівець старої «царської» формації фінансистів, а на той момент відповідальний працівник Держплану УСРР професор П. Фомін наголошував на неприпустимості настільки нелогічного становища, коли всі Всеукраїнські контори банків підпорядковані не республіканським ВРНГ-органам, а правлінням у Москві, підкреслюючи, що це створює безліч додаткових ускладнень для господарства республіки. Втім, жодна логічна аргументація не могла змінити принципову позицію союзного керівництва щодо республіканських банківських систем. Надрукована у «Торгово-промшленной газете» стаття А. Аксельрода із промовистою назвою «Борьба за Промбанк» [201, с. 1] містила різку критику опонентів, агресивні звинувачення П. Фоміна в «економічному сепаратизмі» й нехтуванні загальнодержавними інтересами.

Як наслідок, це сприяло поглибленню кризи, проблеми українських банків мало цікавили московське керівництво. Наприклад, у 1925 р. на всесоюзному з'їзді керівників Промбанку в Москві УСРР була представлена всього однією людиною, таку кількість представників делегували провінційні відділення РСФРР [51, арк. 1]. Це виключало можливість налагодження двостороннього діалогу, республіканські банківські працівники не мали змоги розповісти про свої проблеми або висловити свої пропозиції на загальнодержавному рівні. Всі взаємовідносини із вищим керівництвом Промбанку були зведені до отримання вказівок, обов'язкових до виконання. Будь-яка критика, навіть цілком аргументована і конструктивна негайно трактувалася як виклик, як прояв «націоналізму» або «сепаратизму». Такі тенденції були характерні не тільки для Промбанку, а й для банківської системи УСРР загалом, що створювало зайві

проблеми, однак навіть за таких умов українські відділення, забезпечуючи коштами промислові підприємства, зробили свій вирішальний внесок у відбудовчі процеси.

Окрім Промбанку, в республіці відновлювали свою діяльність також інші кредитні установи. Так, Всеукраїнський кооперативний банк (Українбанк) розпочав свою діяльність з липня 1922 р. Головним його завданням стало банківське обслуговування всіх видів кооперації. Українбанк в УСРР вже на 1 жовтня 1922 р. мав 5, на 1 жовтня 1923 р. – 28, а наприкінці 1924 р. – 37 відділень [334, с. 14]. Окрім того відкрито контору у Москві та представництва у Берліні й Лондоні. Загалом у перші роки своєї діяльності банк відкрив до 155 відділень (у тому числі 113 робітничих кас) [213, с. 17], втім, така практика себе не виправдала. Незважаючи на швидке зростання зведеного балансу, що склало за перші два роки діяльності 335 %, у порівнянні з іншими банківськими установами України такі показники були досить скромними. Так, Держбанк за аналогічний період збільшив свій баланс на 632 %, Промбанк на 885 %, приватні банки – товариства взаємного кредиту на 1283 %, міські банки на 697 % тощо [20, арк. 4 зв]. Таке відставання можна пояснити тим, що Українбанк міг розраховувати на власні сили, а також на залучення коштів різноманітних кооперативних організацій, які самі на початку 1920-х рр. через брак фінансування дуже часто опинялися на межі виживання. Наприклад, у Донецькій губернії головною проблемою, що стримувала розвиток кооперації, була «відсутність достатніх для обігів грошових коштів» [278, с. 43]. Ситуація досить характерна для республіки. На засіданні Української економічної наради у жовтні 1924 р. констатувалося, що «значна кількість підприємств кооперації – збиткові» [58, арк. 238]. Зрозуміло, що подібні організації-напівбанкрути мало могли допомогти банку в питаннях забезпечення вкладних операцій.

Проблеми значно ускладнювалися конкуренцією із московським центральним банком кооперації – Всеросійським кооперативним банком (Всекобанком), який у своїй діяльності принципово ігнорував відповідну

українську установу. У травні 1923 р. Українська економічна нарада інформувала РПО, що Всекобанк не дотримувався положень угоди, яка була укладена між ним і Українбанком, згідно якої московський банк повинен був кредитувати кооперацію України тільки через посередництво українського кооперативного банку. Натомість Всекобанк розгорнув справжнє полювання за найкращими республіканськими кооперативними об'єднаннями. Український банк був змушений працювати тільки з економічно проблемною клієнтурою. Такі дії, а також і те, що Наркомат фінансів РСФРР не надав певного відсотка кредитів Українбанку, поставили під загрозу існування банку кооперації в республіці. Крапку у цій суперечці поставив 7 серпня 1923 р. Раднарком СРСР, наголосивши, що Українбанк повинен ставитися до Всекобанку, як місцевий банк – до загальносоюзного [468, с. 123]. Відповідно українському банку пропонували виживати в умовах неконкурентної боротьби.

Фінансова допомога від Держбанку була символічною. Так, наприкінці 1925 р. Українбанк отримав кредит на суму всього 2909 тис. крб, що складало менше ніж 8% балансових коштів [20, арк. 4]. Під тиском обставин керівництво банку переглянуло основні принципи функціонування своєї кредитної установи. Від деяких провінційних філій, які з великими ускладненнями ледве-ледве зводили кінці з кінцями, довелося відмовитися. Так, ліквідовано відділення у Нікополі та інших регіонах. Відтепер акцент у банківській роботі зроблено на фінансовому зміцненні тих філій, які залишалися працювати, передусім це стосувалося мережі регіональних відділень. Така політика швидко виправдала себе. Якщо у 1923 р. доля таких дрібних філій складала всього 39% загального балансу Українбанку, то вже на жовтень 1925 р. вона збільшилася до 67,1%. У зв'язку із тим, що банк функціонував практично на власні кошти, маючи лише незначний відсоток кредитування в інших установах, він почав активно залучати внески не тільки кооперативної, а й іншої клієнтури. Таблиця 3 містить дані про клієнтуру банку.

Таблиця 3. Розвиток вкладних операцій Українбанку за 1923–1925 рр. (тис. крб) [313, с. 138].

Клієнтура	01/10/23	01/10/24	01/10/25
Кооперація	200	864	4153
Профорганізації	573	1922	3661
Держстрах		2321	2612
Державні організації	897	2925	5956
Інші	113	764	2799
Разом:	1783	8796	19181
% до всього балансу	15,6	39,9	50,2

Отже, як показує аналіз таблиці, найбільше внесків зробили кооперативні організації: з 200 тис. крб на 1 жовтня 1923 р. – до 4153 тис. крб наприкінці 1925 р. (проте це склало менше 22% загальної суми вкладів). В цей же час, залучення інших вкладників дало свої значні результати. Внески державних організацій зросли з 897 тис. крб до 5956 тис. крб (у майже 7 разів), профорганізацій і Держстраху збільшилися у майже 11 разів, інших організацій – у майже 25 разів. Загальна сума депозитів за два роки зросла з 1783 тис. крб до 19181 тис. крб (у 10,7 разу). Залученні кошти склали на 1 жовтня 1925 р. 50,2% балансу, що свідчило про зростання довіри вкладників до банківської установи. Загалом, за показником залучення депозитів Українбанк впевнено посів своє місце на фінансовому ринку України, поступившись тільки Держбанку і Промбанку.

Зібрані кошти дозволяли збільшувати також і кредитування банком республіканського господарства. Українбанк фінансував переважно кооперативні організації. Сума наданих кредитів зросла за аналогічний період з 4768 тис. крб до 20702 тис. крб [313, с. 140].

Таким чином, в умовах відбудовчого періоду Українбанку вдалося за надзвичайно короткий проміжок часу розбудувати мережу своїх банківських відділень і, незважаючи на об'єктивні труднощі, адаптуватися на фінансовому ринку, швидко пристосуватися до мінливих обставин і, як наслідок, зміцнити свої фінансові показники, зайняти гідне місце у трійці найбільш потужних банків УСРР.

У зв'язку з тим, що країна була переважно аграрною, виникла потреба створення мережі фінансових інституцій для обслуговування сільськогосподарського сектору. У 1923 р. створено Український сільськогосподарський банк, а на початку 1924 р. Центральний сільськогосподарський банк СРСР, що мало на меті організаційне керівництво первинними сільськогосподарськими кредитними товариствами. Функціонування системи сільськогосподарського кредиту детально буде розглянуто у розділі III «Роль недержавних кредитних інститутів».

Міські банки були представлені в республіці комунальними банками. Постанова ВЦВК і РНК від 18 січня 1923 р. дозволила губернським органам влади створювати місцеві комунальні банки у формі акціонерних товариств. Завдання таких банків – сприяти банківським кредитом відбудові та розвитку місцевого економічного життя, зокрема: а) кредитувати місцеве комунальне господарство; б) надавати місцевому населенню кредити на потреби міського будівництва всіх видів; в) обслуговувати короткостроковим кредитом місцеві підприємства. Одним із провідних завдань новостворених кредитних установ було забезпечення фінансуванням відбудови житлового фонду та міського господарства [379, с. 21]. На території республіки почали виникати місцеві банки: у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі.

Втім, система комунальних банків розвивалася надзвичайно повільно. У 1923 р. в Україні функціонували всього три таких банки, у 1924 р. – чотири, у 1925 р. – лише 6 установ [20, арк. 3]. Головною ознакою відновленої банківської радянської системи стала її диспропорційність. Так, у 1923 р. більшість кредитних

установ республіки (майже 80%) були сконцентровані у великих містах, повітові ж міста охоплювали своєю роботою всього 14% всіх банків [5, арк. 5]. Як підкреслював у своєму звіті від 23 квітня 1923 р. інспектор підвідділу нагляду за кредитними установами при Наркоматі фінансів УСРР «усюди відчувається потреба у комунальних банках» [4, арк. 45].

Навіть вже функціонуючі комунальні банки мали низку серйозних проблем. Обмеженість власних капіталів, відсутність спеціальних асигнувань зовсім не сприяли розвитку кредитування. Окрім того, фінансова потужність банків периферії значно програвала столичним установам. Так, Харківський міський банк, який розпочав свою діяльність 1 квітня 1923 р. (голова правління П. Глузберг, члени правління: М. Шейнгольд, Я. Трашутін) із капіталом 1035 тис. крб, впевнено посів місце лідера у системі комунальних банків республіки, зосередивши понад 40% зведеного балансу. У той час, як, приміром, Дніпропетровський міський банк розпочав свою діяльність у травні 1925 р. зі значно скромнішим капіталом – усього 420 тис. крб, і згодом його баланс становив всього приблизно 6% зведеного капіталу комунальних банків [325, с. 22; 232, с. 23].

Фінансова неспроможність стала однією із найголовніших проблем комунальних банків – їх загальний зведений баланс на середину 1925 р. склав лише 17504 тис. крб [245, с. 133]. Такі капітали не давали змоги активно кредитувати місцеве будівництво. Комунальні банки були змушені боротися за клієнтуру, активно залучали вкладників, але практично з самого початку своєї роботи почали функціонувати як універсальні банки, активно конкуруючи з іншими спеціальними банками, майже відмовившись від свого головного завдання – фінансування відбудови комунального господарства. Так, у 1924 р. з усього кредитування, виданого комунальними банками, позики на ремонтні й будівельні роботи склали незначний відсоток. У Харківському банку – всього 2,3%, у Київському – 3,67% тощо. Найкраще вдалося організувати роботу Одеському

банку, але й там будівельні кредити склали всього 16,2% [223, с. 82]. Решта ж припала на торгівлю й промисловість.

Вже на першій нараді керівників комунальних банків, яка відбулася у Москві, проаналізовано недоліки в роботі банків, категорично засуджено недостатнє кредитування будівельних робіт, але змінити ситуацію за конкретних об'єктивних обставин було складно, тож завдання, які ставилися перед комунальними банками, підкорегували: за відсутності коштів на житлове будівництво – вирішено кредитувати ремонтні роботи тільки будинків кооперативів і комун. Народи на місцях повністю підтримали вказану лінію. Згодом ситуація дещо змінилася на краще, однак далеко не в тих обсягах, які б могли забезпечити відбудову місцевого господарства. Наприклад, у 1925 р. Харківський банк виділив на ремонт і житлове будівництво всього 3856,6 тис. крб, що складало 31,2% всіх виданих банком кредитів. Тоді як державна промисловість і торгівля отримали майже 6395 тис. крб (або 51,8%) [245, с. 132, 137].

Отже, у першій половині 1920-х рр. комунальні банки, хоча й зайняли своє місце у кредитно-фінансовій системі країни, сприяючи відновленню народного господарства, але одне із головних завдань – відбудова місцевого житлового фонду – все ще чекало свого вирішення. Централізаторський тиск, повне підпорядкування республіканської банківської системи рішенням Москви, що породжували організаційне й економічне безправ'я, значно ускладнювали ситуацію. Утім, навіть вище керівництво республіки було нездатним вплинути й виправити ситуацію. Голова РНК УСРР В. Чубар у 1925 р. звернувся до Й. Сталіна з листом, у якому навів багато прикладів ігнорування інтересів республіки, що зумовлювало абсурдну, політично безперспективну ситуацію. Значна увага була приділена й проблемам діяльності банківської системи: «НКФ настояв на створенні єдиного Союзного комунального банку, який централізував надання кредитів до того, що кожен дрібний житловий кооператив із Одеси чи Владивостока мусить їхати в Москву, щоб отримати кредит 5-10 тис. Тепер їздять всі дрібні виконками. Наприклад, Бердянський окрвиконком, що добивається

кредиту на добудову електричної станції на 600 кіловатт, уже 4 чи 5 разів їздив до Москви» [407, с. 95-97]. Незважаючи на те, що В. Чубар навів багато негативних прикладів, всупереч всьому економічна диктатура союзного центру з кожним роком тільки поглиблювалася.

Окрім міських банків у деяких містах України діяли і ломбарди. Ці установи були зобов'язані витіснити з ринку приватних лихварів. Статут ломбардів, затверджений у листопаді 1922 р., передбачав здійснення таких операцій:

- а) видачу позик під заставу товарів;
- б) прийом речей на збереження;
- в) реалізацію речей ломбардами за певний відсоток [379, с. 25].

У новому статуті 1926 р. вказано ці ж основні операції ломбардів. Вони надавали послуги тільки фізичним особам, будь-які операції з підприємствами або установами заборонено. Ломбарди були установами дрібного кредиту, в яких населення могло отримати невеликі суми під заставу цінних речей. Проте, діяльність ломбардів не набула значного поширення. Якщо у дореволюційній Росії діяло понад 120 таких установ, то в СРСР їх кількість у 1920–1930-ті рр. не перевищувала 38 одиниць [428, с. 79]. Вважалося, що в умовах радянського суспільства немає потреби у розгалуженій мережі таких інституцій. Захист громадян через систему соціального страхування, профспілки, які теж могли надати тимчасову грошову допомогу, відсутність криз, характерних для капіталістичного світу, подолання безробіття й рівень життя трудівників, який покращувався із кожним роком – все це з офіційного погляду перетворювало ломбарди на тимчасове явище, яке неминуче повинно було «відмерти» через певний незначний проміжок часу.

Відповідно, можна стверджувати, що дані установи практично не залишили свого сліду в загальній картині роботи кредитної системи країни, до того ж за своїми завданнями і сутністю ломбарди важко назвати повноцінними банківськими інституціями – вони виконували лише незначну допоміжну функцію. На 1923 р. в УСРР діяло всього два ломбарди: Харківський і Київський.

У 1925 р. – почали працювати Одеський і Катеринославський. Основні позики були незначними: в середньому всього 10-15 крб. Зрозуміло, що подібні суми не давали змоги ані відкрити власну справу, ані відбудувати житловий фонд, ані вирішити будь-які інші фінансові проблеми населення. Тільки надзвичайно скрутна ситуація змушувала людей вдаватися до послуг ломбардів. Також стримуючим фактором була й надзвичайна дорожнеча кредиту – яка досягала майже 100% річних [468, с. 126–127].

За цих обставин основний капітал міських ломбардів республіки становив на 1 березня 1925 р. лише 201 тис. крб (або всього 2% загальної суми капіталів місцевих кредитних установ УСРР), а баланс – всього 298 тис. крб, що було у 35 разів менше, ніж зведений баланс товариств сільськогосподарського кредиту, не кажучи вже про крупні державні банки або ТВК [500, с. 46–47].

Треба згадати й про такі дрібні допоміжні установи, як ощадні каси. Їх діяльність була відновлена в Україні декретом Раднаркому УСРР від 16 січня 1923 р. й спрямована головно на організацію і обслуговування заощаджень населення. На 1923/1924 р. було відкрито всього 68 кас, які обслуговували близько 10 тис. вкладників, із середнім вкладом у 18,9 крб. Наприкінці 1926 р. в республіці функціонували вже понад 1700 кас із майже 150 тис. вкладників, проте середній вклад однаково залишався невеликим – становив всього 30 крб [468, с. 134].

Навіть у промисловорозвинутих регіонах, де діяли великі державні підприємства, які вирішували проблему зайнятості населення й забезпечували більш-менш стабільну оплату праці, ситуація із вкладами у касах була невтішною. У 1924 р. у зведеннях ДПУ «Про політико-економічний стан Донецької губернії» зафіксовано: «По всіх округах настрої радянських службовців через мізерні оклади й зростання цін незадовільний» [59, арк. 535]. На державних заводах та фабриках поширювався страйковий рух. Приміром, у Донбасі лише у 1923 р. відбулося майже двісті страйків, у яких брали участь понад 60 тис шахтарів [388, с. 190]. Зокрема у м. Шахти у жовтні-листопаді 1923 р. страйкували одразу чотири шахти (5 тис. працівників). «В основному ці страйки були викликані затримкою

виплати заробітної платні», як було зазначено в тогочасних зведеннях ДПУ [388, с. 193].

Ситуацію було проаналізовано й на загальнодержавному рівні. На засіданні комуністичної фракції Укрбюро ВЦРПС 11 червня 1924 р. акцентовано на тому, що страйковий рух робітників на державних підприємствах зумовлений передусім поганим матеріальним забезпеченням трудящих [483, с. 31]. Загалом у 1922–1926 рр. 82,2% страйків на Донбасі були викликані низькими розцінками та несвоєчасною виплатою зарплатні [365, с. 80–89]. Тогочасні економісти зазначали: «Дев'ять років після Жовтневої революції робітники основних галузей нашої промисловості навіть мріяти не можуть про довоєнну зарплату» [381, с. 197]. Зауважимо також, що дефіцитними товарами у радянському суспільстві були не лише продукти, а й одяг, взуття тощо. Імпорт предметів широкого вжитку наприкінці 1920-х рр. зменшився порівняно з довоєнним майже вдесятеро [513, с. 386].

Низька оплата праці, дефіцитність більшості товарів, за які доводилося значно переплачувати на ринку, призводили до зuboжіння та невдоволення. Як було зазначено на нараді керівництва Всеукраїнської контори Промбанку СРСР: «Робітники були не в змозі виділити будь-які суми для заощаджень. Можливість залучення вкладів від вищого технічного персоналу, який отримує збільшені оклади, також сумнівна, адже... ці особи у більшості випадків всі отримані кошти витрачають на власні потреби» [50, арк. 7]. Отже, на вклади в ощадні каси радянське населення могло виділити дуже незначні суми.

Разом із вже названими установами в республіці розпочали свою роботу також і філії деяких великих російських банків. Так, з 19 жовтня 1922 р. на території радянської Росії функціонував Російський комерційний банк. Його завданням було налагодження зовнішньоекономічних зв'язків із закордонними країнами: обслуговування зовнішньої торгівлі та створення системи розрахунків із банками інших країн. У цьому банку був допущений іноземний капітал – внески шведського банкіра Алафа Ашберга [428, с. 74]. Так планували завоювати довіру

іноземної клієнтури, налагодити із нею ділові контакти, активно розгорнути кредитні операції на зовнішньому ринку. Втім, надії ці виявилися марними. Монополія зовнішньої торгівлі й валютна монополія СРСР не залишили місця для діяльності жодних приватних форм. Як наслідок, банк був змушений займатися переважно кредитуванням внутрішньої торгівлі. Причому у банківській роботі домінувала приватна клієнтура – найбільш економічна вигідна з погляду високих кредитних ставок.

Однак, вже на початку 1924 р. стало зрозуміло, що банківська система в радянських умовах специфічна. Банки не могли керуватися у своїй діяльності міркуваннями економічної доцільності, а головною метою банківських установ у Радянському Союзі було не отримання прибутку (чого передусім прагнули іноземні інвестори), а зміцнення позицій радянської влади і, відповідно, державного сектору. Тож і Російський комерційний банк повною мірою відчув на собі вплив командно-адміністративних важелів регулювання діяльності. Це стосувалося насамперед встановлення обмежень у роботі з приватною клієнтурою, яка була однією з основних у цьому банку. Витіснення приватника з оптового, а потім і з роздрібного обігу, регулювання цін на приватному ринку, різке зниження кредитних ставок, домінування політичної волі правлячої партії над економічними міркуваннями, збільшили ступінь ризику в діяльності банку, і, відповідно, змусили іноземних партнерів утриматися від співпраці.

На початку 1924 р. Алаф Ашберг категорично зажадав повернення усіх вкладених ним у Роскомбанк коштів. Експеримент завершився [428, с. 74]. У квітні 1924 р. банк передано під контроль Наркомату зовнішньої торгівлі й перейменовано у Зовнішторгбанк. З червня 1924 р. цей банк відкрив свою Всеукраїнську контору в Харкові. Окрім того, діяли його відділення у Київській та Одеській губерніях.

Так, банківська система СРСР не передбачала співпраці з іноземними банками. Яскравий приклад негативного досвіду шведського банкіра довів неможливість поєднання політичної кон'юнктури із фінансовим інтересом, а

також допоміг радянському керівництву продемонструвати свою принципову позицію. Й. Сталін наголосив, що «капіталістичний контроль – це значить, насамперед, фінансовий контроль... Фінансовий контроль – це значить насадження в нашій країні філій великих капіталістичних банків, це значить утворення так званих «дочірніх» банків. Але хіба є у нас такі банки? Звичайно нема! І не тільки нема, але й не буде їх ніколи, поки жива Радянська влада» [187, с. 132].

Функції нагляду за кредитними установами покладено на Наркомат фінансів СРСР (Наркомфін), наркомати фінансів союзних республік та місцеві фінансові органи. Особливості нагляду були зумовлені поділом банків на установи загальносоюзного значення, республіканського і місцевого. Безпосередньо під нагляд Наркомфіну СРСР підпадали банки тільки загальносоюзного значення: Державний банк СРСР, Торгово-Промисловий банк СРСР (Промбанк), Банк для зовнішньої торгівлі СРСР (Зовнішторгбанк) тощо. Наркомфін УСРР контролював діяльність: товариств сільськогосподарського кредиту, місцевих комунальних банків, Всеукраїнського кооперативного банку (Українбанку), товариств взаємного кредиту, ломбардів і кредитно-кооперативних організацій (у тому випадку, якщо їх діяльність не виходила за межі місцевої адміністративно-територіальної одиниці – губернії, району, округу, тоді контроль за ними був покладений на місцеві фінансові відділи) [350, с. 8–9].

Відділ нагляду при валютному управлінні Наркомфіну України організовано у вересні 1922 р. Він мав два підвідділи: підвідділ нагляду за кредитними установами та підвідділ нагляду за державними, кооперативними і приватними торгово-промисловими установами і підприємствами, які зобов'язані відкритою звітністю. Головні функції підвідділу нагляду за кредитними установами: реєстрація кредитних установ, розробка загальних форм звітності та їх перевірка, здійснення ревізій, контроль за виконанням законів і наказів Наркомфіну, систематизація всіх звітних матеріалів і складання звітів на загальнореспубліканському рівні тощо.

Початковий етап формування системи нагляду за кредитними установами в Україні був непростим. Організація спеціальних відділів нагляду, затвердження штатів і призначення інспекторів на посади в регіонах розпочалися зі значним відставанням. Так, у Києві – з 1 січня 1923 р., в Одесі та Подольську – з 1 лютого, на Волині – з 15 березня, а на Полтавщині, незважаючи на всі накази, розпорядження і циркуляри, надіслані з Наркомфіну – лише з квітня 1923 р. [4, арк. 39]. Хаос на місцях посилювався ще й слабкою взаємодією окремих відділів місцевої влади. Інспектори були змушені збирати матеріали щодо діяльності банківських інституцій у різних радянських установах: губраднаргоспах, губкооперкомах, фінвідділах, фінінспектурі тощо. Наприклад, у Вінниці місцевий губернський кооперативний комітет взагалі ухвалив спеціальну постанову, яка повністю звільнила кооперативні організації від звітності місцевому губфінвідділу [4, арк. 41]. Це дало змогу кредитним кооперативам легко приховувати свою діяльність, вони фактично не були зареєстровані, перебували у так званому «дикому» стані. Окрім того, інформація, надана губраднаргоспами і фінінспектурою, теж була далеко не завжди вичерпною – досить часто не вказували установ, центри яких знаходилися в інших губерніях або республіках.

Втім, ситуацію вдалося досить швидко виправити. Показовий підхід був виявлений місцевою владою на Київщині, де, з метою узгодження дій всіх відділів місцевої влади, губернським виконкомом було ухвалено постанову, у якій йшлося про обов'язкову реєстрацію всіх підприємств, які контролював Наркомфін [4, арк. 42]. Цей досвід згодом було поширено на всю республіку. Окрім того, численні перевірки центру надзвичайно велику увагу приділяли підвищенню загального рівня кваліфікації радянських фінансових працівників. Особливо гострою була кадрова проблема у провінційних відділеннях нагляду. Так, за результатами перевірки Київського, Волинського, Подільського, Одеського і Полтавського губернських відділів, проведеної у середині 1923 р., працівників, які не відповідали займаним посадам, негайно відсторонено від роботи. Приміром, у

Полтаві зняли з посади інспектора Литвина, який зовсім не володів методами бухгалтерського обліку [4, арк. 39–40].

Публічна звітність допомогла вивести фінансові установи «з тіні». Так, «Правила публічної звітності промислових і торговельних підприємств та кредитних установ», затверджені у серпні 1926 р. РНК СРСР вимагали, щоб банківські організації в обов'язковому порядку публікували: вступні, щомісячні, річні та ліквідаційні баланси, рахунки прибутків і збитків [143, 144]. Окрім того, в УСРР рішенням НКФ приватні банки – ТВК були зобов'язані публікувати ще й певні статистичні дані щодо своїх операцій.

Завдяки такій прозорій діяльності можна було отримати максимально вичерпну інформацію щодо фінансового стану кредитної установи. Приміром, через публікації звітності кожен міг дізнатися, що Харківський міський банк за перші роки свого функціонування значно зміцнив свої фінансові показники, збільшивши свій баланс із 1035 тис. крб (квітень 1923 р.) до 22343 тис. крб у 1927 р. (у майже 22 рази) [325, с. 22]. Відповідно, населення могло більш виважено, зважаючи на економічні показники обирати собі банківську установу для обслуговування або збереження своїх коштів.

Система контролю за кредитними установами допомогла упорядкувати також грошову систему, унеможлилювала появу й використання грошових сурогатів. Приміром, коли інспекторам стало відомо, що у березні 1923 р. Одеське відділення Українбанку розпочало випуск власних грошових одиниць – випустило в обіг акцептовані чеки, які використовувалися як засіб розрахунків у всіх кооперативних магазинах регіону паралельно із радянською валютою, то справу негайно передали до прокуратури. Керівник Одеського відділення Українбанку був звільнений з роботи, випуск чеків негайно призупинений [28, арк. 35].

Отже, на другу половину 1920-х рр. система контролю за фінансово-кредитними установами була цілком сформована, мала свою організаційну структуру з чітким поділом підпорядкування банків, також оформлено і законодавчу базу. У добу НЕПу було закладено всі підвалини, щоб в умовах зміни

політичного курсу країни, тоталітарної сталінізації суспільства система нагляду за кредитними установами стала важелем не тільки спостереження за дотриманням законності дій банківських інституцій, але й важливим інструментом, за допомогою якого діяльність республіканських банків була підпорядкована загальній планово-кредитовій політиці СРСР.

Характерною особливістю НЕПу стало активне скерування основних кредитових потоків усіма республіканськими банками у державну промисловість. Так, кредитування промисловості тільки харківськими банками (саме Харків у 1920-ті роки став кредитним центром республіки, сконцентрувавши 58% усього банківського обігу країни [468, с. 139]) зросло за період із 1 жовтня 1923 р. до 1 жовтня 1924 р. на 892% (майже в дев'ять разів). Для порівняння: кредитування торгівлі за аналогічний період показало збільшення лише у 1,5 разу [317, с. 100]. Це стало наслідком сумлінного виконання місцевою владою урядових рішень, а також і характерною ознакою активного переродження банківської системи в умовах підрадянської України. Банки формувалися не як комерційні структури, що в своїй роботі керуються лише принципами рентабельності та прибутковості, а передусім як організації, які у своїй кредитній політиці суворо дотримуються інтересів відтворення саме державного сектору господарства. Фактично банківська політика була замінена політикою планових і регулюючих органів.

Серед підприємств важкої промисловості безперечним лідером за обсягами отриманого кредитування був трест «Донвугілля» (він об'єднав більшість великих державних шахт; на початок 1923 р. на них працювало майже 100 тис. робітників). Його заборгованість склала 27257 тис. крб на червень 1925 р. Це становило майже 76% усіх кредитів, спрямованих банками у важку промисловість і перевищувало загалом суму всіх кредитів, отриманих легкою промисловістю [317, с. 101].

Фінансова підтримка держави допомогла подолати ті надзвичайно складні питання, які постали перед «Донвугіллям» на початку 1920-х рр.: проблеми збуту продукції, накопичення величезних запасів вугілля, зростання заборгованості по заробітній платі і, як наслідок, пряма загроза масового звільнення шахтарів. Лише

завдяки пильній увазі з боку державних та місцевих органів влади і, що найважливіше, – наданню значної фінансової підтримки банківського сектору, криза була подолана.

Також пріоритетним було фінансування тресту «Південсталь» (він об'єднував 15 великих металургійних заводів і деякі шахти) – кредитування тільки за 1924/1925 р. збільшилося з 4426 тис. крб до 6416 тис. крб. Всього важка промисловість отримала наприкінці 1924 р. – 36012 тис. крб. Легка промисловість у цей період була профінансована на 17144 тис. крб (у понад двічі менше). Найбільше кредитова увага була спрямована на підприємства Укрсільмаштресту – 4912 тис. крб, Хімвугілля – 3349 тис. крб, Укртекстильтресту – 2789 тис. крб, Укршкітресту – 2701 тис. крб тощо. Однак, незважаючи на відставання від підприємств важкої промисловості окреслений період характеризується стрімким зростанням кредитування і легкої промисловості. Так, заборгованість Укрсільмашу зросла за рік у 2,6 разу, Хімвугілля – у 1,7 разу, Укршкітресту – у 2,6 разу, Махортресту – у 3,3 разу тощо [317, с. 101].

Торгівля ж отримала за відповідний період всього 5327 тис. крб (майже у сім разів менше, ніж тільки важка промисловість) [317, с.101]. Такий «перегин» у державному кредитуванні легко пояснити. Спрямування фінансових потоків у промисловість було зумовлене конкретними проблемами періоду: гострим дефіцитом навіть товарів першої необхідності. Торговельні підприємства порівняно із промисловими не потребували таких великих капіталовкладень. Їх робота характеризувалася більшою мобільністю обороту коштів і швидкішим отриманням прибутків, що давало змогу динамічно розвиватися навіть за умови незначних капіталовкладень.

Як наслідок, швидкими темпами йшла відбудова української промисловості. У 1925/1926 р. було видобуто майже 20 млн т. вугілля, що склало вже 78% довоєнного рівня. Металургійні заводи поступово відновлювали виробництво. У квітні 1925 р. запрацював Дніпровський металургійний завод, у вересні того ж року – Петровський завод. Будували Штерівську і Чугуївську ДРЕС, Дніпровську

ТЕС тощо. Завдяки вчасно наданому кредитуванню обсяг промислової продукції зріс у 1923/1924 р. на 50%, а у 1924/1925 р. вже на 68%, оборот вантажів збільшився на 50%. Змінилася і динаміка використання банківських кредитів. Якщо у 1923/1924 р. на капітальний ремонт та відбудову зруйнованих підприємств йшло 65% всіх отриманих коштів, то у 1924/1925 р. лише – 31%, а 69% спрямовано на переустаткування, модернізацію і розширення виробництва. У 1925/1926 р. це співвідношення змінилося: 19% – на ремонт, 70% – на розширення і навіть 11% капіталів вперше за післявоєнні роки спрямовані на будівництво нових заводів і фабрик [459, с. 342]. Втім, слід зауважити, що операції чотирьох найбільших банків у 1925/1926 р. досягли тільки 30% довоєнного обігу [251, с. 29]. Економічна ситуація, спричинена радикалізмом політики більшовицького керівництва, продовжувала залишатися напруженою.

Отже, незважаючи на всі ускладнення відбудовчого періоду, на те, що ліквідовану в часи воєнного комунізму банківську систему довелося відроджувати фактично «з нуля», спеціальним банкам в УСРР вдалося пройти складний шлях надзвичайно швидко, й відіграти значну роль у відновленні українського промислового потенціалу. Кредитна політика банків не лише допомогла подолати кризу у промисловому комплексі країни, але й була сформована база для його подальшого розвитку. Закладалися підвалини для перетворення країни з аграрної на індустріальну.

Відзначимо, що економісти підрадянської України фактично зробили неможливе – відновили зруйновану банківську систему держави. Більшість іноземних фахівців навіть теоретично не обговорювали цієї ситуації. Наприклад, англійський економіст Вальтер Беджгот підкреслював: «Ніщо не могло б змусити англійську націю знищити Англійський Банк, а якщо б якесь лихо змусило цей банк припинити свою діяльність, то треба було б змінитися поколінням щоб така ж довіра була б перенесена на іншу аналогічну установу... Всі, хто користується послугами великої та надійної кредитової системи, повинні пам'ятати, що якщо вони її знищать, то іншої вже не побачать, тому що дуже багато років пройде, поки

запрацює інша система» [355, с. 63]. Фахівцям в УСРР вдалося відбудувати, хоча й доволі специфічну «радянську», але життєздатну банківську систему всього за декілька років.

Отже, на середину 1920-х років банківська система республіки в цілому була відбудована. Однак, чергова докорінна зміна державної політики – проголошення індустріалізації не могла не вплинути на кредитну систему країни. Промисловий стрибок планували робити в умовах гострої нестачі фінансів та кваліфікованих кадрів, устаткування, загальної економічної відсталості, спираючись тільки на внутрішні резерви. Кошти на будівництво заводів-гігантів вдалося залучити тільки за допомогою масштабного соціального експерименту – побудови принципово нового державного механізму – командно-адміністративної системи «по-сталінськи». Відмовилися від нової економічної політики 1920-х рр. з її багатокладністю, певними ринковими механізмами, певною свободою конкуренції, вибору – натомість партійні функціонери й чиновники різних рівнів вдалися до створення і цементування у 1930-х рр. тоталітарно-бюрократичних механізмів управління економікою і суспільством, що без сумніву, вплинуло й на фінансово-банківську систему. Наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. банківська система УСРР остаточно втратила всі ознаки ринкової моделі – усе було підпорядковане загальнодержавному плану.

Й. Сталін на XIV з'їзді ВКП(б), у промові наголосив, що «завдяки діалектиці нашого розвитку, функції і призначення ... інструментів буржуазії міняються принципіально, докорінно, міняються на користь соціалізму, на шкоду капіталізму» [192, с. 365]. Цим виступом було підкреслено, що в СРСР певні поняття набувають «докорінно» іншого змісту, іноді навіть перетворюючись на протилежність. Відповідно це відкривало можливості й для тотальної трансформації банківської системи. Першою жертвою нової політики стали приватні банки. Втім, докорінна трансформація і «раціональна організація» банківської системи аж ніяк не обмежувалася тільки витісненням приватників із фінансового сектору. Усю радянську систему спеціальних банків очікували зміни.

Трансформація країни з аграрної в розвинену індустріальну передбачала не лише модернізацію й реорганізацію, а й створення принципово нового промислового комплексу. Ключовою проблемою проголошеної індустріалізації було питання фінансування, яке постійно контролювали партія та радянський уряд. Відбудована в роки НЕПу фінансово-банківська система країни мала низку принципових особливостей, що унеможливило її нормальне функціонування. Так, Держбанк формувався як монополіст і фактичний володар банківської мережі України. Практично всі банківські установи кредитувалися у Держбанку, тобто він отримав максимальний контроль над фінансовими інститутами. Була сформована пряма залежність активності банківської роботи від позик головного банку країни. Простежувалася серйозна деформація банківської системи, на що звернула увагу навіть Робітничо-селянська інспекція УСРР (РСІ УСРР).

У доповіді РСІ УСРР щодо обстеження діяльності Всеукраїнської контори Держбанку від 17 листопада 1925 р. констатовано: Держбанк користується «незаконними і неетичними формами», активно використовує «заходи примусового характеру для зростання своїх пасивів (погрози припинення кредитів, використання конфіденційного листування конкуруючого банку, зобов'язання клієнтури повідомляти дані щодо стану їх поточних рахунків у інших банках тощо». Акцентовано на тому, що кредити, надані Держбанком іншим банкам, незначні й ніяк не відповідають їх капіталам і балансам (наприклад, наприкінці 1925 р. Промбанк отримав кредити на суму 2 млн крб, при балансі у 31 млн крб) [95, арк. 75]. РСІ УСРР порушила питання перед Держпланом СРСР про чітке розмежування сфер практичної діяльності банків.

Керівники різних банків на місцях в умовах нерівної конкуренції із Держбанком, докладали надзвичайних зусиль для акумулювання потрібних коштів. На вістрі цієї боротьби опинився головний конкурент Держбанку – Промбанк. Йому так і не вдалося стати банківською установою, яка б сконцентрувала все кредитування промисловості республіки. Вдаючись до «незаконних і неетичних форм», Держбанк впродовж всього свого

функціонування намагався забирати найбільш цінну клієнтуру. Наприклад, наприкінці 1925 р. доля Промбанку у кредитуванні промисловості склала всього 27,6% [253, с. 189].

Керівництво банку прагнуло змінити ситуацію з клієнтурою. Телеграма з правління Промбанку від 4 березня 1926 р. вимагала «проявити виключну енергію та ініціативу по збиранню пасивів..., прикласти максимум енергії» [98, арк. 144]. У кожному регіоні спеціальним рішенням правління призначено працівників, які повинні були організовувати й контролювати роботу по залученню клієнтури. Приміром, в Одесі такими працівниками стали по міському агентству Г. Авербух, а по окружній філії Л. Гальперін [98, арк. 144].

Однак, незважаючи на всі зусилля, Промбанк безнадійно програвав змагання із Держбанком. Критична ситуація змусила керівника Всеукраїнської контори Промбанку Кельмансона наприкінці 1926 р. наважитися на сміливий крок – звернутися у всі вищі інстанції республіки: надійшли листи до ЦК КП(б)У на ім'я Л. Кагановича, до Раднаркому УСРР – В. Чубарю, до Робітничо-селянської інспекції УСРР – М. Владимирському. Голова банку підкреслив, що поряд із зміцненням промисловості відбувається незрозумілий і нелогічний процес «систематичного, але невпинного падіння ролі Промбанку». Так, упродовж 1923–1926 рр. доля Промбанку у кредитуванні республіканської промисловості зменшилася з 33% до 22%, тоді ж як доля Держбанку зросла з 67% до 73% [29, арк. 26].

На думку Кельмансона, політика адміністративної протекції Держбанку, прагнення будь-якою ціною зосередити у себе всю клієнтуру, стати беззастережним монополістом на кредитовому ринку країни, спричинили такі глибокі деформації та призвели до взаємовідносин між різними банками на рівні, за висловом фінансиста, «взаємної гризні». Голова Промбанку пропонував негайно «поставити питання щодо розділення функцій між Держбанком і Промбанком, взявши курс на створення умов, за яких роль Промбанку водночас не буде відставати від зростання питомої ваги промисловості в країні» [29, арк. 25].

Однак, наслідки звернень були прямо протилежними. В умовах індустріалізації певна самостійність спеціальних банків, які намагалися конкурувати з Державним банком, боролися за клієнтуру, була проголошена «шкідливою». У 1929 р. була створена спеціальна урядова комісія раціоналізації товарообігу й кредиту (голова В. Шмідт), висновок якої був категоричним: «багато форм і метод кредитової роботи, що ми їх запозичили у капіталістичного господарського ладу, стають зайві. І, мабуть, жодна галузь народного господарства до такої міри не додержувала старих, капіталістичних метод роботи, як наша кредитова система» [346, с. 484–485]. Підпорядкування кредитної системи країни загальному плану проголошено першочерговим завданням.

Член колегії Наркомфіну Н. Капітановський у статті «Проблеми реорганізації кредитної системи» відкрито озвучив те, що на той момент вже стало очевидним: «власних коштів наші банки практично не мають, а якщо їх отримують, то шляхом сильного натиску на промислові підприємства і торговельні організації, які передають їм частину коштів фактично отриманих від держави. Тоді слід прямо сказати, що там, де Держбанку вигідно і зручно, він має безпосередньо свої філії, а там, де йому вигідно і зручно, він створює замасковані філії у вигляді самостійно діючих дочірніх банків». Втім, нічого поганого у цьому радянський фінансист не вбачав, тож і висновок його був радикально-категоричним: «спецбанки вичерпали себе... питання щодо їх подальшого існування повинно було стати на черзі» [249, с. 34–35, 27].

В зоні підвищеної уваги перебували передусім найбільш потужні спеціальні банки: Промбанк і Українбанк. У лютому 1928 р. всі короткострокові операції були передані Держбанку, а Промбанк ліквідували і об'єднали із Електробанком. Із цих двох банківських інституцій створено Банк довгострокового кредитування промисловості і електрогосподарства.

Втім, промисловий стрибок країна повинна була робити в надзвичайно несприятливих умовах. Постійний гострий брак коштів, відсутність зовнішнього фінансування, і, як наслідок, розрахунок виключно на внутрішні резерви, які були

далеко не безмежними. Масштабні соціальні експерименти: колективізація, розкуркулювання, примусова праця в'язнів, а також розгортання соціалістичного змагання й боротьба за режим економії – стали головними джерелами фінансування «будівництв століття». Принципово, що досвід буквальної спроби побудови утопічної моделі – воєнного комунізму був врахований, незважаючи на певне збільшення емісії, влада все ж не пішла цим шляхом наповнення державного бюджету.

По цьому питанню була врахована думка радянських фінансистів, які проблематиці фінансування об'єктів індустріалізації приділяли особливу увагу. Так, у 1929 р. голова Всеукраїнської контори Держбанку О. Певзнер у своєму зверненні до ЦК КП(б)У виступив категорично проти розкручування емісії, аргументуючи тим, що це підірве стабільність радянської валюти, призведе до стрімкої інфляції. Також фінансист застерігав від надмірного захоплення кредитуванням економіки, наголошуючи на необхідності максимально ефективно використовувати мобілізовані кошти. Адже більшість ресурсів на індустріалізацію діставалися шляхом складного маневрування – встановленням обмеження виплат для інших, «не пріоритетних» галузей господарства, що призводило до максимального виснаження економіки країни. В таких умовах надмірне кредитування, коли завод або фабрика отримували більше грошей, ніж могли ефективно використати й поглинути, коли на рахунках новобудов накопичувалися мертвим вантажем невикористані кредити, могло б із самого початку перекреслити всі плани промислового розвитку: «кошти, яких не вистачає, повинні бути отримані не стільки по лінії збільшення банківського кредитування, скільки по лінії мобілізації внутрішніх ресурсів промисловості (неліквіди, зниження собівартості, зменшення дебіторської заборгованості) і кооперації (максимальне залучення паїв, внесків, авансів). Треба докорінно змінити психологію для того, щоб скерувати увагу всіх господарських органів і наркоматів не стільки на вимоги додаткових кредитів, скільки на роботу в зазначеному вище напрямку» [31, арк. 9].

Надзвичайно актуальним було питання залучення внесків населення до кредитних установ. Фахівці визнавали так звану «депозитну проблему» однією з найгостріших у радянському суспільстві [281, с. 77]. Робітники, як і у роки НЕПу, не могли виділити значні кошти для вкладів в ощадних касах або інших банківських інституціях. Приміром, у 1927 р. майже 90% всіх робітничих страйків були зумовлені низькою оплатою праці [483, с. 36]. Основну частину свого заробітку радянські робітники і службовці витрачали насамперед на продукти харчування. Якщо у роки НЕПу на їжу витрачали приблизно 50%, то в умовах індустріалізації – майже 70% отриманих коштів. Так, у 1913 р. на середньомісячну зарплату робітник міг купити: 333 кг хліба, 53 кг м'яса, 83 кг цукру, то вже у 1930-х рр. пропорції значно змінилися: лише 241 кг хліба, 19 кг м'яса і 56 кг цукру [381, с. 275]. Якщо згадати ще різноманітні «добровільні» збори та пожертви, стає зрозумілим, що «депозитна проблема» не мала шансів на вирішення.

Внутрішні накопичення були головним джерелом індустріалізації. Значна частина коштів, яку робітники та службовці республіки отримували на руки, одразу ж вилучалася державою у вигляді позик. Від реалізації першої позики індустріалізації 1927 р. державний бюджет отримав – 34 млн крб з УСРР, реалізація другої (1928 р.) принесла – 95 млн, а третя (1929 р.) – 196 млн крб [410, с. 213]. Академік С. Єфремов у своєму щоденнику з приводу «добровільності» купівель цих позик зазначив: «Справа з позикою стоїть так, що радий би чоловік утекти, так усі дірки перекопано. Усім службовцям і робітникам через місцевками та завкоми просто звелено купити облігації на суму місячної платні. Мусять купувати і школярі, а як діти самі не заробляють, то це знов же падає на батьків. Мусять брати і студенти, особливо стипендіяти: тож стипендія щонайменше за місяць перейде у державну кишеню! Всі беруть, ніхто не протестує, – беруть «своєю охотою» і тільки розходячись з зібрання, потихеньку лаються» [470, с. 123]. В радянському суспільстві для більшості населення питання накопичення не було актуальним.

Зауважимо також що радянська державна промисловість виготовляла товари дуже низької якості (у порівнянні із довоєнним виробництвом). Рейки, з яких третина не витримувала тестувальних випробувань, залізобетон, який витримував навантаження на 30% менше норми тощо. Вкрай низькою була якість товарів широкого вжитку. Разом із тим собівартість продукції збільшилася у 2-2,5 разу, що спричинило й відповідне зростання цін, які в середньому в декілька разів перевищували довоєнні, вони були у 2,4-2,5 разу вищими ніж у розвинутих країнах [513, с. 377]. Зауважимо також, що на початку 1930-х рр. в СРСР діяли як мінімум шість різних цін на товари: державні ціни на продукти, які видавали за картками; комерційні ціни (значно вищі) – за ними можна було придбати товари без карток; «середні підвищені ціни» – на товари, які продавали робітникам – (нижчі від комерційних, але вищі за державні); ціни «взірцевих магазинів» – універмагів (вищі за комерційні); ціни у Торгсинах – продаж здійснювався за валюту та золото; і нарешті – ринкові ціни (за якими купували основну масу товарів) [381, с. 220]. Чимало товарів у радянському суспільстві належали до категорії дефіцитних, тому населенню доводилося переплачувати за них значні кошти.

Зважаючи на те, що більшість населення тогочасної України проживала у селах, надзвичайно актуальною була проблема розвитку ощадних кас у сільській місцевості. Втім, наприкінці 1920-х рр. лише менше 3% вкладників становили селяни, а в середньому, попри те, що у сільській місцевості було відкрили понад 1600 ощадних кас, на одну таку касу припадало по два вкладники [281, с. 78].

Питання залучення грошей населення радянська влада вирішила у властивій їй репресивній манері. Набули поширення «добровільні» вилучення коштів. Ці процеси спрощувалися тим, що республіканська кредитно-банківська система мала над собою цілу надбудову державних контролюючих інстанцій, які регулювали й підпорядкували своїм вказівкам її діяльність. Принциповою особливістю діяльності банків у радянських умовах став диктат з боку ДПУ. Його працівники контролювали не лише всі кадрові призначення у банках, а й увесь

банківський обіг, ретельно відстежували кредитні потоки та фіксували здійснені перекази коштів. Насамперед це стосувалося переказів з-за кордону. Так, влітку 1927 р. ДПУ отримало повідомлення від таємного інформатора, що зі Сполучених Штатів Америки відправлено переказ на суму 4 тис. доларів. Кошти призначалися на розвиток кооперативного руху в одній із єврейських колоній Вінничини. Місцеве ДПУ звернулося до Вінницького відділення банку кооперації – Українбанку з вимогою негайно повідомити про надходження переказу. Банку надано список осіб, які листувалися із закордонними організаціями: Ідель Котляр, Меєр Гербер, рабин Авраам, Шапіро Іосиф тощо. ДПУ акцентувало: «Після отримання цих грошей видачу, а також і повідомлення адресата про отримання – затримати, попередньо повідомивши нас для вжиття відповідних заходів» [40, арк. 24].

Ситуація була типовою для республіканської банківської системи, яка не мала права на таємницю вкладів або переказів. У грудні 1931 р. ДПУ просило негайно надати інформацію про можливе отримання коштів з Австралії громадянами єврейської колонії Львово-Калініндорфського району на Херсонщині Давидом Лубе і Розою Бейм [111, арк. 22].

Переважну більшість отриманих грошових переказів радянська влада змушувала громадян одразу ж «добровільно» жертвувати державі. Із цією метою активізовано діяльність Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР). Головна метою цієї організації – проведення так званих інтернаціональних кампаній: збирання коштів на фінансування іноземних революціонерів-комуністів. Під час голодомору 1932–1933 рр. вилучення у селян отриманих з-за кордону коштів, згідно вказівки Л. Кагановича, було масовим – перетворилося на каральну акцію радянської влади. Передусім стосувалося це колоній нацменшин, які отримували досить значну фінансову допомогу від різноманітних міжнародних організацій, з якими активно співпрацювали: Німецької менонітської допомоги (НМД), Голландської Генеральної комісії (ГГК), Канадської менонітської ради з колонізації (КМРК),

Американської менонітської допомоги (АМД), Єврейського колонізаційного товариства у Лондоні, Американсько-єврейського комітету допомоги євреям-аграрникам («Агро-Джойнт») тощо. Приміром, за квітень 1933 р. – квітень 1934 р. лише з Німеччини було надіслано в Одеську область – 132 тис. крб, у Дніпропетровськ – 203 тис. крб, у Київську – 90 тис. крб, у Донецьку – 60 тис. крб [417, с. 355–356].

Органи держбезпеки ретельно відстежували всі випадки переказу коштів через контрольовані ними радянські банківські установи. Ситуацію з такими переказами красномовно характеризує перехоплений ДПУ лист Є. Ферер – мешканки німецької колонії Альтенау на Одещині, який вона намагалася передати дружині німецького консула в Україні: «Ми бідні німці, гостро нужденні люди, не маємо права прийняти матеріальну підтримку з-за кордону. Той, хто що-небудь отримає і не поверне назад, підлягає штрафу або арешту. Нам не дозволено переказати жодного пфенінга. Червона сволота забирає це собі» [417, с. 356].

Втім, у радянській державі не було не тільки таємниці листування, але й таємниці банківських вкладів і переказів. Впродовж голодного 1933 р. МОДР організував 995 ударних бригад за участю 65114 активістів. Як наслідок, шефам-модрівцям, окрім вилученого зерна, вдалося зібрати у селян ще й 155 тис. крб «добровільних» пожертв до свого фонду підтримки [514, с. 393, 392].

ДПУ негайно заарештовував тих, хто відмовлявся переказувати державі отримані з-за кордону гроші. Адже ще у березні 1931 р. В. Балицький наголошував, що «німецькі, польські та чеські колонії є постійним об'єктом для шпигунства та шкідництва» [508, с. 450]. Таку позицію активно підтримувало місцеве партійно-господарське керівництво. Так, Донецький партсекретар (у регіоні було декілька великих колоній) наприкінці 1920-х рр. – на початку 1930-х рр. неодноразово закликав ДПУ звернути особливу увагу на стеження за людьми іноземного походження [388, с. 213–214]. Відповідно й розкуркулення серед інших народів було набагато вищим від середніх показників. Приміром, у с. Гришино (на Донеччині) 40% селян-німців були розкуркулені [388, с. 230].

Отримання фінансової допомоги з-за кордону було вагомою підставою для розкуркулення.

«Брехливі» розповіді про голод, листування з іноземними фондами та громадянами, поширення «наклепів» на радянську дійсність, а також отримання коштів від іноземних організацій (за висновком упередженого слідства на «контрреволюційну діяльність») – посилювали репресії. В українському селі максимально загострилася ситуація під час штучного голодомору. Закордонні організації мали відомості про реальний стан справ в Україні, тому фінансова допомога з-за кордону стала надзвичайно активною, збільшуючись із кожним роком. Однак вона майже не надходила до адресатів. Приміром, на Одещині в одному з німецьких районів такою допомогою було охоплено до 60% всього населення, однак, всі кошти негайно конфісковували. Це спричинило величезну смертність поселенців. В одному із грецьких районів 30% населення вимерло з голоду [388, с. 284]. У відчаї деякі з них зважувалися на відчайдушні кроки. Приміром, німець-поселенець Йоган Завадський звернувся із відкритим листом, протестуючи проти брехні у радянській пресі про нібито відсутність голоду: «У нашому селі раніше було 103 родини, а зараз залишилося лише 18: решта вимерли, причому різали та поїдали дітей» [117, с. 171].

Радянська влада була зацікавлена у приховуванні правди, а тому завіса мовчання навколо подій в українському селі на початку 1930-х рр. вимагала рішучих дій. У 1933 р. виявлено велику німецьку «шпигунську організацію». Її підрозділи ліквідовано у всіх великих населених пунктах. У тому ж році розкрито Польську військову організацію. Польські національні райони ліквідовували. Радянська влада звинуватила їх у тому, що вони виступали «потенційними антирадянськими базами для польських операцій» У 1934 р. викрито «фашистські осередки» на Донбасі. Німців-поселенців звинуватили у проведенні «контрреволюційної агітації, спрямованої на знищення колгоспної системи і підриг органів радянської влади» [388, с. 256].

Всіх, хто наважувався приховувати отримані з-за кордону гроші або відмовлявся «добровільно» віддавати їх державі, репресували. Приміром, ув'язнили Курц Маргариту, яка була своєрідною банківською установою в одній особі: отримувала фінансову допомогу з Німеччини та розподіляла її серед мешканців колонії. У неї вилучили 1670 доларів і радянські гроші [117, с. 182]. Загалом лише у травні 1934 р. у німецьких колоніях заарештували 85 осіб і складено список на арешт ще понад 60 людей [117, с. 185].

В наступні роки несанкціоновані зв'язки із закордонними організаціями, насамперед отримання коштів, негайно таврували як участь у контрреволюційних організаціях. У 1935 р. остаточно були заборонені контакти радянських німців із зовнішнім світом [388, с. 300]. У квітні 1936 р. вийшов таємний наказ про депортацію з України етнічних поляків [388, с. 300]. В. Балицький у цих питаннях був послідовним та непохитним. Зокрема у січні 1936 р. у виступі він наголосив, що «німецькі та польські фашисти» намагаються створити свої опорні пункти на Правобережній Україні та Донбасі [508, с. 453]. Як наслідок, вже у 1936 р. розкриті і ліквідовані «фашистські групи»: «Вузол» – в Артемівському, Горлівському, Костянтинівському, Краматорському, Постишевському і Мар'їнському районах Донецької області, а також у Дніпропетровській області та на Кавказі й у Сибіру – заарештовано до 50 людей, 8 лідерів засуджені до страти; «Авторитет» – у Костянтинівці, Слов'янську, Київській області та на Закавказзі – заарештовано до 40 осіб, 7 страчено; «Люксембуржці» – у Червоному Лучі – заарештовано понад 100 людей; «Кільце» – на оборонних підприємствах та у колгоспах Артемівського, Слов'янського, Краматорського і Костянтинівського районів – заарештовано понад 80 людей тощо [508, с. 453]. Отримання фінансової допомоги з закордону, щодо чого надавалася відповідна банківська інформація, по цих групах стало вагомим аргументом упередженого слідства.

25 липня 1937 р. НВКС видав наказ у короткий термін розкрити і ліквідувати організації «німецьких фашистів». 11 серпня вийшов наказ аналогічного змісту про польські «шпигунські групи», вимагали заарештовувати всіх, хто відвідує

польське консульство. Вже на 1 листопада 1937 р. заарештовано майже 20 тис. поляків, із них 4885 – засуджені до розстрілу. Всього за 1937–1938 р. репресовано понад 50 тис. поляків і понад 25 тис. німців. До прикладу, у лютому 1937 р. один із німецьких колгоспів неподалік Харцизька повністю обезлюднів – всі німці були проголошені «ворогами» [388, с. 333–334].

Вище керівництво держави тримало питання фінансування індустріальних новобудов на постійному контролі. Й. Сталін у політичному звіті Центрального комітету на XVI з'їзді ВКП(б) підкреслив «раціональна організація кредитної справи і правильне маневрування грошовими резервами мають серйозне значення для розвитку народного господарства» та зауважив, що «заходи партії по розв'язанню цієї проблеми йдуть по двох лініях: по лінії зосередження всієї справи короткострокового кредиту в Держбанку і по лінії організації безготівкового розрахунку в усупільненому секторі. Тим самим, по-перше, Держбанк перетворюється в загальнодержавний апарат обліку виробництва і розподілу продуктів, по-друге, з обігу звільняються великі маси грошей» [191, с. 326].

Підпорядкування кредитної системи країни загальному плану було проголошено першочерговим завданням. 30 січня 1930 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про кредитну реформу» [140, с. 166–173]. Головний зміст якої полягав у ліквідації комерційного кредиту і заміні його прямим банківським кредитуванням, а також зосередження всього короткострокового кредитування у Держбанку. Так було вирішено долю ще одного спеціального банку – Українбанку, який протягом 1920-х рр. динамічно розвивався стабільними темпами, з кожним роком покращуючи свій фінансовий стан, демонструючи впевнене зростання по всіх показниках. Наприкінці 1920-х рр. працювало 35 філій цього банку. Таким чином, Українбанк пройшов швидкий шлях розвитку своєї мережі, значно покращив фінансові показники і займав своє місце у трійці найпотужніших банків УСРР.

Без сумніву, Українбанку було нелегко втримати свої позиції в умовах нерівної конкуренції із Держбанком. Адже всі місцеві органи влади, іноді навіть всупереч прийнятим нормативним актам та інструкціям, неухильно впроваджували політику послідовного всебічного протекціонізму відділенням Держбанку. Приміром, наприкінці 1920-х рр. президія Вінницького окрвиконкому ухвалила постанову, яка дозволяла підприємствам, що перебували на утриманні місцевого бюджету, тримати свої вільні кошти на рахунках місцевих філій Українбанку. І одразу ж голова окрвиконкому Маслюк розіслав підприємствам і установам регіону таємний лист, у якому вимагав натомість зосередити всі кошти тільки у відділеннях Держбанку [40, арк. 68]. Такі дії мали на меті закріплення за головним банком країни монополії на фінансовому ринку, що дозволяло зробити контроль за грошовими потоками практично безмежним, і, відповідно, цілком і повністю підконтрольним партійним рішенням. Втім, у цьому випадку політична доцільність була обтяжена вкрай проблемною економічною складовою. Така тактика, коли головним інструментом міжбанківської конкуренції став адміністративний тиск, із повним ігноруванням наслідків прийнятих рішень, негативно відбивалася загалом на економічній ситуації в країні.

Найбільше страждала у цій боротьбі клієнтура банків. Постійне свідоме завищення ставок Українбанку порівняно з Держбанком негативно позначалося на платіжному балансі кооперативів. На початку квітня 1927 р. Держбанк оголосив ставки по кредитах: до 3-х місяців – 8%, понад 3 місяці – 8,5%, відповідні ставки Українбанку виявилися на 2-3% вищими, непосильними для більшості кооператорів, які масово почали закривати свої рахунки і переводити їх до Держбанку [40, арк. 50].

На початку 1927 р. циркуляр Держбанку вимагав ліквідації всіх філій Українбанку в районах, охоплених роботою основного банку країни. Головною метою було проголошено «знищення паралелізму кредитування». Натомість це фактично знищувало Українбанк, позбавляло його можливості накопичувати пайовий капітал. Ще одним дошкульним ударом по фінансовій стабільності банку

стало офіційне встановлення операційних годин тільки з 10.00 до 14.00, що було неприйнятним для більшості кооперативних установ, яким значно вигідніше було здавати виручку за день саме ввечері. Тому більшість регіональних відділень Українбанку свідомо йшли на порушення цієї постанови й працювали із своєю клієнтурою до пізнього вечора. Втім, пильні керівники місцевих відділень Держбанку, у випадку встановлення подібних фактів, негайно інформували правління Всеукраїнської контори (як це зробив, приміром, керівник Херсонського відділення) і як наслідок, філії Українбанку, винні у подібних порушеннях, отримували категоричний ультиматум із вимогою припинити «ненормальності» [108, арк. 282].

Подібна нездорова конкуренція і прагнення Держбанку за будь-яку ціну сконцентрувати у себе у руках максимум клієнтури, підривали економічну ситуацію в країні. Наприкінці 1920-х рр. Українбанк припинив кредитувати низові кооперативи, які «або не потребують банківського кредиту... або досить вільно можуть зібрати потрібні їм кошти шляхом збирання авансів від населення» [16, арк. 15]. Таке рішення свідчило про високий рівень розуміння керівниками банку економічних процесів у республіці. Воно мало на меті проведення диференціації позичальників банку – не допустити надмірного фінансування міцних кооперативів, натомість скерувати грошові потоки на підтримку найслабших. Такі дії сприяли обмеженню грошової маси в обігу й, відповідно, ставали стримуючим фактором для розкручування емісії та інфляції. У цій ситуації Держбанк миттєво взяв всю кооперативну клієнтуру, якій відмовили в Українбанку, під свою опіку, суттєво збільшивши кількість своїх вкладників. Втім, це дестабілізувало економіку країни.

Керівник Українбанку Д. Кудря намагався аргументовано відстоювати позицію банку. Він неодноразово звертався із листами до вищого керівництва республіки, а також і до правління Всеукраїнської контори Держбанку. Завдяки його старанням, а також наполегливій праці сотень працівників банку вдалося

вистояти і навіть за відверто несприятливих умов наростити свою фінансову потужність.

Показники розвитку банку в 1920-х рр. наведені у таблиці 4.

Таблиця 4. Динаміка основних фінансових показників Українбанку в 1920-ті рр. (у млн крб) [428, с. 73].

Дата	Основний капітал	Поточні рахунки внески	Короткострокове і кредитування	Довгострокове кредитування
01/10/24	2,7	8,8	9,7	–
01/10/25	3,9	19,5	20,5	0,06
01/10/26	4,9	21,6	29,6	0,05
01/10/27	6,7	25,3	35,8	13,4
01/10/28	8,7	26,8	53,6	19
01/10/29	8,8	27,9	57,2	23,5

Аналізуючи дані таблиці, зауважимо, що всього за декілька років основний капітал банку зріс з 2,7 млн крб до 8,8 млн крб (у 3,3 разу); поточні рахунки збільшилися з 8,8 млн крб до 27,9 млн крб (у 3,2 разу). Також збільшилися й показники кредитування, наданого банком: короткострокове – у майже 6 разів, довгострокове – у понад 23 рази.

Найпарадоксальнішим був той факт, що цьому банку вдалося посісти гідне місце у банківській системі республіки не завдяки цілеспрямованій державній програмі підтримки, а всупереч офіційній партійній лінії, тільки завдяки ентузіазму службовців банку. Цей факт змусив керівника Українбанку поставити питання категорично: «на мій погляд, це питання треба ставити ребром: коли Українбанк потрібний, дайте йому максимальні можливості і не перешкоджайте йому в роботі, а коли непотрібний – ліквідуйте» [40, арк. 50].

Втім, і по цьому спеціальному банку питання було вирішене зовсім не так, як цього б хотілося його керівництву, або як того вимагала економічна доцільність. Передача Держбанку короткострокового кредитування одразу позбавила Українбанк понад 70% всього навантаження (адже наприкінці 1929 р. сума вказаного кредитування у банку досягала майже 60 млн крб). Діяльність мережі філій, які б займалися тільки довгостроковим кредитуванням визнали недоцільною. Постановою від 30 січня 1930 р. всі філії Українбанку ліквідовано [141, с. 166–173].

Кредитна реформа та концентрація короткострокового кредитування у Держбанку спричинили докорінні зміни у банківській системі. «У зв'язку із непотрібністю» ліквідовано також і значну кількість філій комунальних банків. Таким чином, сутність і зміст кредитової реформи виходили далеко за рамки бажання покращити техніку кредитування. Фактично відбулася докорінна зміна самих принципів побудови радянської банківської системи. Комуністична партія прагнула максимальної концентрації в своїх руках важелів управління державою. Спеціальні банки в умовах проголошеної індустріалізації стали жертвами такої політики.

Трансформація банківської системи за допомогою «ручних» методів регулювання соціально-економічних процесів (багатоукладність була ліквідована не в конкурентній боротьбі на ринку, а переважно репресивними заходами), багато в чому нагадувала повернення до періоду воєнного комунізму. Надання фінансування «по плану» на безповоротній основі підривало будь-які стимули оптимізації виробничих процесів і перекреслювало принципи господарського розрахунку. Й. Сталін на нараді господарників у 1931 р. відмітив «на ряді підприємств і господарських організацій давно вже перестали рахувати, калькулювати, складати обґрунтовані баланси прибутків і витрат..., вони розраховують на те, що Держбанк «у будь-якому разі... видасть необхідні суми» [128, с. LXXIX]. Як наслідок, серед працівників і керівників банків знайдено «винних» і багато «шкідників» і «ворогів народу» на численних судових процесах

отримали покарання, яке вони «заслужували». Стало зрозумілим, що чергова «кавалерійська атака» на банківську систему може мати важкі наслідки для всього господарства. Було ухвалено низку постанов, з метою пристосування фінансово-кредитної системи до нових умов функціонування у тоталітарній країні. 14 січня 1931 р. опубліковано постанову РНК СРСР «Щодо заходів покращення практики кредитної реформи», 20 березня 1931 р. – нову постанову РНК «Про зміну у системі кредитування, укріплення кредитової роботи і забезпечення господарського розрахунку у всіх господарських органах» тощо [141, с. 255–258, 293–297].

Окрім того, з метою розмежування функцій 5 травня 1932 р. вийшла постанова ЦВК і РНК СРСР «Про організацію спеціальних банків довгострокових вкладень» [141, с. 385–388]. Створено такі фінансові установи: Банк фінансування капітального будівництва промисловості і електрогосподарства (раніше діяв як Банк довгострокового кредитування промисловості і електрогосподарства); Банк фінансування соціалістичного землеробства; Банк фінансування капітального будівництва кооперації (створений на базі Всеросійського кооперативного банку) і Банк фінансування комунального і житлового будівництва. У 1936 р. почав працювати Банк фінансування капітального будівництва, торгівлі і кооперації (Торгбанк). Однак, створення цих банків жодним чином не було відновленням роботи спеціальних банків, які діяли у 1920-х рр. Якщо банки в умовах НЕПу функціонували як більш-менш повноцінні фінансові установи – здійснювали кредитування, а також і цілу низку інших банківських операцій: прийом вкладів, інкасація грошей, розрахунки між клієнтурою, товарно-комісійні операції тощо, то спеціальні банки 1930-х рр. були створені тільки з метою фінансування і кредитування капітальних вкладень.

Держбанк акумулював у себе все короткострокове кредитування виробництва, а спеціальні банки сконцентрували капітальні вкладення. Державний сектор почав отримувати кошти на капітальне будівництво у вигляді безповоротного фінансування (тільки колгоспно-кооперативна мережа як

довгострокове кредитування, проте на пільгових умовах). Докорінна реорганізація кредитової системи країни стала важливою підвалиною побудови «нового суспільства», ліквідації багатокладності й взагалі будь-якої індивідуальної діяльності. Надзвичайно спростила процеси колективізація села, адже відтепер одноосібник був повністю поставлений за межі фінансових потоків. На 1 січня 1933 р. абсолютно всі 100% фінансування (і довгострокового, і короткострокового) надані тільки державним та кооперативним підприємствам [401, с. 91].

Всі новостворені банки безпосередньо підпорядковувалися Наркомфіну СРСР і за своїми правами і функціями були, скоріше, його відділами, допоміжними філіями Держбанку, а зовсім не самостійними фінансовими установами. Навіть поточні моменти роботи з клієнтурою республіканські банки, які залишалися тільки філіями загальносоюзних, не мали права вирішувати самостійно. Право остаточного рішення безапеляційно належало виключно московському керівництву. Приміром, підприємства Укрмедторгу багато років обслуговувала Всеукраїнська контора Зовнішторгбанку, і це було цілком логічно, адже банк мав свої представництва у багатьох країнах (приміром, у 1927 р. була укладена угода із німецьким Гаранті унд кредит банком; у 1928 р. – з американським Чейзбанком тощо [13, арк. 19, 31]), що значно полегшувало розрахунки із іноземними партнерами за придбані або продані медикаменти. За рішенням Наркомфіну СРСР Укрмедторг без жодного додаткового обґрунтування і пояснень, як крупний і вигідний клієнт, був переданий Держбанку СРСР. Українське керівництво виявило по цьому питанню повну одностайність: телеграми із переконанням у повній абсурдності такого рішення і проханнями його скасувати, відправили на ім'я наркомфіна СРСР Брюханова, а також начальника валютного управління Юровського, наркомздрав УСРР Єфімов, наркомторг УСРР Нуринов, а також керівники Всеукраїнської контори Зовнішторгбанку і, власне, Укрмедторгу [13, арк. 41, 44–47]. Втім, прийняте рішення так і не було скасоване. Чим зайвий раз було підкреслене місце

українських банківських інституцій у загальносоюзній банківській системі. Українському фінансово-банківському керівництву відводилися тільки роль слухняних виконавців, мовчазних статистів, які мали право висловити свою думку, втім приймати її до уваги було зовсім не обов'язково.

Таким чином, основні умови функціонування спеціальних банків були виписані практикою проведення кредитної реформи, а також попереднім досвідом функціонування кредитних установ в умовах радянського суспільства. Урядові постанови все тісніше замикали банківські інституції в рамках державного регулювання, не заохочуючи хоча б мінімальної самостійності й незалежності. Так, спеціальні банки у повній відповідності із проголошеною принциповою трансформацією у банки «радянські», установи «особливої природи» були банками переважно бюджетного фінансування на безповоротній основі.

Головне завдання банківської системи – кредитування промисловості залишалося незмінним. Капіталовкладення в основні промислово-виробничі фонди з кожним роком все збільшувалися. Їх загальний обсяг зріс з 438 млн крб у 1929 р. до 743 млн крб у 1930 р., становив 997 млн крб у 1931 р. й досяг 1 млрд 229 млн крб у 1932 р. (збільшився майже втричі у порівнянні з 1929 р.) [460, с. 201]. Капітальні вкладення спеціальних банків загалом у господарство УСРР збільшилися з 1788,1 млн крб у 1932 р. до 3082,1 млн крб у 1935 р. [500, с. 60]. На побудову та модернізацію заводів-гігантів держава грошей не шкодувала. Так, кошторисна вартість Запоріжсталі – найбільшої в Україні новобудови за роки довоєнних п'ятирічок – 933 млн крб. Вартість усіх об'єктів Криворіжсталі становила 818 млн крб тощо [460, с. 222].

Настільки значні капіталовкладення ставили перед банківською системою республіки відповідальне завдання забезпечення безперебійного й безпроблемного переведення фінансових потоків. Збільшувалася мережа банківських відділень, стрімко зростав фінансовий потенціал радянських державних банків. Ситуація потребувала докорінної перебудови взаємовідносин між радянськими банками і клієнтурою. В умовах індустріалізації банківські

установи були змушені виконувати певні додаткові функції, перетворившись на апарат не тільки фінансування, але й державного контролю за використанням підприємствами і будівництвами отриманих коштів. Це було закріплено спеціальною постановою РНК СРСР від 27 квітня 1933 р. «Про порядок контролю, який здійснюється банками довгострокових вкладень при фінансуванні капітального будівництва» [128, с. 292].

Згідно Постанови Раднаркому СРСР від 2 липня 1935 р. були встановлені щоквартальні терміни введення у дію новопобудованих підприємств. Система Промбанку (головним завданням якого було фінансування промислового комплексу країни) була «зобов'язана у своїй роботі виділити ці об'єкти і взяти їх під свій особливий нагляд». Постанова вимагала, щоб не пізніше 10 числа щомісячно банк надавав вичерпну інформацію щодо будівництва кожного такого об'єкта [92, арк. 131–132].

Як наслідок, банківські працівники отримали функції і повноваження ревізорів, щорічно обстежуючи сотні й тисячі заводів, фабрик та будівництв. Тільки у другому кварталі 1935 р. працівниками Промбанку (в УСРР на той момент було всього їх 321 особа) проведено 490 обстежень будівництв промислових об'єктів. Суцільна перевірка проектів і кошторисів силами банківських службовців була проведена у Кременчузі, Константинівці, Кадіївці, Лисичанську, Харкові, Дніпропетровську, Красному Лучі, Маріуполі, Вінниці, Одесі, Ворошиловграді.

Певні порушення, виявлені під час перевірок, призвели до припинення фінансування у 379 випадках (на 329 об'єктах після виправлення недоліків фінансування було поновлене), а на деяких об'єктах адміністрацію покарано. Банківські ревізори виявили порушення з виплатами заробітної плати на шахті №3 ім. К.Лібкнехта (м. Артемівськ), матеріали було передано до прокуратури. Порушення на Чудновському спиртовому заводі (Вінничина) призвели до зняття з посади директора тресту. Проти керівників заводу з виробництва скла у Константинівці порушено кримінальну справу. Також розпочалося слідство на

Краматорському заводі безалкогольних напоїв, була заведена справа на Артемівському щебеневому заводі тощо [92, арк. 143, 143 зв, 146 зв].

Банківські інспектори отримали практично безмежні повноваження. Виявлені порушення кредитної дисципліни, несвоєчасне або неповне надання звітності, неефективне використання отриманих коштів та інші подібні негаразди – були підставою для припинення фінансування, й повного заморожування банківських рахунків, звинувачення у «шкідництві», притягнення до кримінальної відповідальності. Наприклад, проблеми із наданням фінансової документації призвели до того, що Всеукраїнська контора Промбанку віддала розпорядження заморозити всі рахунки Макбуду (м. Макіївка), що викликало серйозні проблеми на будівництві (невиплата заробітної плати, неможливість розрахунків із підрядниками й постачальниками тощо), скарги керівника організації Мамишвілі до ЦК КП(б)У, а також його звернення до прокурора республіки ніяк не допомогли [35, арк. 40]. Фінансування припинили аж до повного виконання всіх вимог банку.

Зауважимо, що не тільки дотримання фінансової дисципліни цікавило банківських інспекторів. Під час обстежень і ревізій інспектори перевіряли цільове використання підприємствами отриманих коштів. Так банківські установи з'ясовували ефективність використання виділеного фінансування. Перевірки Промбанку регулярно виявляли вкрай незадовільне використання кредитів. Кредитна гігантоманія призводила до невиправданих надмірностей – підприємства роками зберігали на банківських рахунках великі суми, які ніяк не використовували у виробничих процесах.

На відміну від більшості країн світу розвиток промисловості в СРСР здійснювався не для задоволення споживчих потреб населення та покращення життя людини, а, навпаки, споживання промислової продукції населенням обмежувалося. Рівень життя падав. Держава стала не тільки власником всіх промислових об'єктів, а й головним споживачем виробленої ними продукції. Структурна диспропорція була характерна для радянського промислового комплексу, що й спричинило тотальний дефіцит. Робітників жорстоко карали за

прогули або «шкідництво», вони втрачали здоров'я, а інколи й життя, виконуючи та перевиконуючи плани-завдання – мільйони ж карбованців лежали забутими на банківських рахунках підприємств.

Виявлення подібних фактів не могло не хвилювати вище партійно-господарське керівництво країни. Звинувачення керівників підприємств і організацій у безгосподарності, а то й свідомому «шкідництві», покарання не вирішувало проблем. Своєчасно виявити випадки надмірного фінансування і не допустити його повторення у майбутньому – найважливіше завдання банківських інспекторів під час перших п'ятирічок. «Головні наші завдання – сприяти, допомагати кредитом і контролем карбованцем господарству у його боротьбі за рентабельність, допомагати господарству, яке йде широким стахановським шляхом», – закликав голова Держбанку СРСР Л. Марьясін на початку 1936 р. у своїй промові на нараді передовиків українських філій. Контроль карбованцем повинен був стати головним завданням радянського банківського працівника в умовах індустріалізації [210, с. 3].

Друга сесія ЦВК СРСР рекомендувала Наркомату фінансів посилити роботу банків фінансування капітального будівництва щодо контролю за дотриманням суб'єктами господарювання проектної і кошторисної дисципліни. На 1936 р. було поставлене надзавдання: зменшити собівартість капітального будівництва на 11%, підвищити продуктивність праці на 30%, зменшити адміністративно-господарські витрати на 25%, на 10% зменшити вартість матеріалів на будівельних майданчиках. Планували зекономити 3,5 млрд крб. «Величезну роль повинен і може зіграти також дієвий банківський контроль карбованцем», – закликала у лютому 1936 р. передовиця «Экономической жизни» – друкованого органу Наркомфіну СРСР, Держбанку СРСР, Промбанку, Сільгоспбанку, Цекобанку, Торгбанку і ЦК Союзу фінансово-банківських робітників: «Наші банки довгострокових вкладень – державні контролери над витрачанням коштів, які відпущені на капітальне будівництво. І лише у тому випадку вони виконують

покладені на них партією і урядом завдання, якщо цей контроль вийде з вузьких формальних рамок, якщо він буде дієвим, оперативним» [240, с. 1].

Щомісячно банківські перевірки викривали численні факти порушення фінансової дисципліни. Приміром, керівництво заводу з виготовлення жерсті у Новомосковську – «Жерстьбуд» повідомило у річному звіті за 1938 р. про проведену повну інвентаризацію, втім, службове розслідування, здійснене інспекторами Промбанку довело, що насправді жодної перевірки наявних активів завод давно не проводив. Відповідно, ревізія виявила серйозну невідповідність бухгалтерської звітності. Завод регулярно отримував фінансування на придбання матеріалів, які вже роками зберігалися на його складах [206, с. 3].

Зауважимо, що іноді подібні надмірні запаси були пов'язані не тільки із некомпетентністю керівництва або навмисним шкідництвом. Досить часто проблема була в самій системі командного ручного керування економікою, з її повним ігноруванням логіки і законів ринкових процесів. Адже плани будівництва і, відповідно, кошториси не були сталими, а навпаки їх регулярно змінювали і коригували. Приміром, при реконструкції Дніпропетровського металургійного комбінату ім. Петровського (обсяг капітальних вкладень 18 млн крб) план будівництва впродовж року змінювався 13 разів, на Дніпровському комбінаті ім. Ф. Дзержинського (капіталовкладення на суму 14,6 млн крб) - «лише» 10 разів, але у підсумку останній варіант співпав із першим [372, с. 91]. У кошториси Південно-Західної залізниці за 1938 р. було внесено 119 виправлень і змін [315, с. 2]. Державне керівництво цікавило тільки одне – показники, які повинні були зростати. Все це зумовлювало постійну «штурмівщину», посилювало хаос у фінансовій звітності. Треба було мати велику мужність, щоб порушувати такі проблеми. Наприклад, працівники Київської обласної контори Промбанку у своїй гострій публікації у «Финансовой газете» від 18 жовтня 1938 р. стверджували, що надлишки й зайві запаси були безпосередньо пов'язані з недоліками планування й постійними «надзавданнями», що призводило до частого переписування планів-кошторисів. Банківські працівники не могли, зрозуміло, поставити під сумнів

ефективність роботи всієї радянської системи. Тому головною причиною ускладнень все ж визнали «перегини» на місцях, спричинені диверсійною діяльністю. Як підсумок, фінансисти впевнено схвалили ліквідацію всіх виявлених «шкідників» і наголосили на необхідності ще більшого підвищення пильності [315, с. 2].

Виконання ще й контрольно-ревізійної функції призводило до непомірного додаткового навантаження на фінансових працівників. Так, приміром, через руки інспектора цін Київського комунального банку М. Деражинського тільки за 1938 р. пройшло рахунків на загальну суму у 44 млн крб. Втім, він встиг ще й «ретельно перевірити кожний документ» і, як результат, відхилити 130 рахунків на загальну суму 719 тис. крб. Більше того, службові розслідування, проведені М. Деражинським, виявили низку фактів порушення фінансової дисципліни. Так, інспектор виявив, що цегляний завод міста Києва нав'язував покупцям дорогу гжельську цеглу, яку використовували тільки для виконання спеціальних робіт, але ніяк не для зведення стін (що збільшувало вартість будівництва). Приміром, місцева кіностудія закупивши 85 тис. штук такої цегли, переплатила тільки на одній цій операції 1600 крб [222, с. 3].

Також за пропозицією М. Деражинського пісок на асфальтно-бетонний завод почали перевозити іншим, значно коротшим шляхом, що у підсумку дало економію у 2 крб 23 коп. на кожну перевезену тону, або 15 тис. крб на місяць. Окрім того працівник брав активну участь у розробці довідника тарифів на перевезення вантажів і цінників на будівельні матеріали. Потім цей довідник випустив Київський виконком тощо [222, с. 3].

Подібне навантаження вимагало від працівників спеціальних банків повної самовіддачі, навіть самопожертви в своїй роботі. Втім, ніяке зміцнення фінансової дисципліни не могло компенсувати визначальних вроджених вад економічно приреченої, безперспективної тоталітарної моделі керівництва. Пошук винних за таких обставин ставав тільки формою агресивної пропаганди, імітацією дотримання законності. Нереальні цифри затверджених планів породжували

жорстокість покарань. Населення і банківські працівники, робітники та інженери заводів і фабрик, працювали в умовах постійно занесеного над головою карального меча. Це повною мірою стосувалося й виконання планів ревізійної роботи банківськими службовцями. Приміром, у лютому 1939 р. був звинувачений у службовій недбалості і репресований керівник Дніпродзержинською контрою Промбанку Палаш. Його провина була у тому, що він не зумів ретельно перевірити всю фінансову документацію, яка проходила через банк. Відповідно, банком були оплачені рахунки контори Союзхіммонтажу, які були складені за завищеними цінами, як наслідок, «підрядчик збагатився за рахунок держави на декілька сотень тисяч карбованців» [206, с. 3]. Безумовно, відстежити серед тисяч операцій кожен рахунок, й провести одразу експертизу складених кошторисів було фізично неможливо, втім офіційна партійна доктрина була непохитною – «шкідники» повинні бути показово покараними.

Отже, на початку 1920-х рр. вдалося швидкими темпами відбудувати банківську систему республіки. Втім, відмова від НЕПу, ліквідація комерційного кредитування, повне і тоталітарне підпорядкування банківської системи, позбавлення її будь-якої самостійності та ініціативи, остаточно перекреслили всі основоположні принципи існування банків, породивши такий феномен, як «радянський банк», неможливий в нормальних умовах ринкової економіки. Комерційний кредит замінено прямим банківським фінансуванням, що стало поверненням до методів жорсткого розподілу в умовах «воєнного комунізму». За таких обставин, коли відмова від ринкового механізму регулювання кредитно-банківської діяльності позбавила весь господарський комплекс країни будь-яких стимулів у роботі, таким «стимулом» стала діяльність в умовах постійної загрози звинувачення у «шкідництві» та покарання внаслідок неекономічно складених планів і кошторисів.

У принципі корисна ідея банківського контролю, яка в умовах наймасштабнішого фінансування побудови промислового комплексу, допомагала державі заощаджувати мільйони карбованців, привчаючи керівників підприємств

до фінансової дисципліни, в умовах сталінізації суспільства, надзвичайної неефективності виділеного фінансування, часто перетворювалася лише на гарні побажання та яскраву звітність.

Під час перших п'ятирічок була скасована будь-яка самостійність спеціальних банків. Трансформації, які їм довелося пережити наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. призвели до того, що номінально залишаючись окремими кредитними інституціями, вони фактично перетворилися лише на безправний додаток командно-адміністративної системи, повністю підпорядкований союзному керівництву і загальнодержавному плану.

РОЗДІЛ ІV.

РОЛЬ НЕДЕРЖАВНИХ КРЕДИТНИХ ІНСТИТУТІВ

4.1. Діяльність товариств взаємного кредиту

Відмова під тиском об'єктивних обставин від політики «кавалерійської атаки», яка довела свою повну неспроможність й запровадження НЕПу змусило правлячу партію піти на певні поступки законам ринку. Перед підрадянською Україною постали надзвичайно складні завдання: виведення економіки з глибокої кризи, відновлення економічних зв'язків і відбудови промисловості. Дозвіл на приватну ініціативу, зокрема, й багатукладність кредитно-банківської сфери, допоміг зняти гостроту товарного голоду, відбудувати дрібні та середні, зруйновані війнами та комуністичними експериментами підприємства, певною мірою вирішити проблему безробіття.

Приватний капітал на початку 1920-х рр. відігравав значну роль у відбудовчих процесах. В умовах фактично знищеного промислового потенціалу, коли на дефіцит перетворилися навіть товари першої потреби і продукти, саме приватні підприємці допомагали забезпечити населення необхідними товарами, створювали робочі місця, адже проблема безробіття у зруйнованій країні стояла надзвичайно гостро (приміром, наприкінці 1923 р. лише на офіційному обліку 20 бірж праці перебувало 166280 людей [59, арк. 45]), а також і сприяли відбудові крупної державної промисловості, виготовляючи для неї напівфабрикати або постачаючи сировину.

Питання фінансування було одним із найважливіших для налагодження виробничих процесів. Відсутність коштів фактично руйнувала приватні підприємства, стала штучною перешкодою, позбавляла можливості повноцінно розгортати свою діяльність. Головною турботою державних кредитних установ, які в роки НЕПу відновили свою діяльність, було забезпечення коштами державних підприємств, а от із кредитуванням приватників виникли відчутні проблеми. Також було створено сприятливий ґрунт для розквіту тіньового підпільного лихварства, яке через великі відсотки допомагало збагачуватися

підпільним фінансистам, ніж реально сприяло відбудовчим процесам. Підпільні ділки встановлювали нереально високу плату за надані кредитні послуги: наприкінці 1921 р. – відсоток сягав 6% на добу, у 1923 р. – до 3-4% на день тощо [377, с. 144].

Офіційна політика правлячої партії стала якнайкращим підґрунтям для швидкого збагачення подібних підпільних банкірів. Адже всі державні кредитні потоки були скеровані майже виключно на підтримку державного сектору (передусім промисловості), про що неодноразово наголошували на партійних конференціях як загальнодержавного, так і республіканського рівня. Відмови в наданні приватним підприємцям кредитів у радянських банках набули масового характеру. До прикладу, приватники отримали в середині 1922 р. у Всеукраїнській конторі Держбанку приблизно 2,5% від їх реальної потреби у кредитних коштах [231, с. 3].

Тільки надзвичайно критична фінансова ситуація, яка виникала внаслідок політичної упередженості, а також нерозвинутої банківської інфраструктури, недостатнього охоплення багатьох регіонів, першочергово невеликих міст і містечок, змушували звертатися до підпільного лихваря, адже така позика перетворювала позичальника на «вічного боржника». Приміром, у Сталінському окрузі розгорнув активну діяльність підпільний фінансист А. Піскун (офіційна посада – начальник місцевого поштового відділку), який позичав гроші під «виважені» 7-12% на місяць (до 144% на рік). Як наслідок, А. Піскун швидко отримав велику кількість клієнтури, приваблену настільки «низькими» виплатами. Втім, основною проблемою для позичальників стала навіть не виплата боргу, як саме розрахунок за «помірними» відсотками. Так, приватний торговець З. Козлов, узявши в лихваря 1 тис. крб, навіть через декілька років регулярних сплат (з урахуванням відсотків виплатив 2,5 тис. крб), він все ще мав борг, до того ж, із кожним місяцем сума ця все збільшувалася. Аналогічна «боргова яма» очікувала й багатьох інших клієнтів підпільного ділка: кравця П. Нікішина, фотографа

Мейєрдора та ін. Всі вони роками не могли розрахуватися із приватним банкіром [53, арк. 10].

Об'єктивна ситуація вимагала створення функціональної більш-менш повноцінної банківської інфраструктури. В країні відновлювали свою діяльність допоміжні фінансово-кредитні інститути: державні спеціалізовані банки, а також влада пішла на чергову поступку ринку – дозволила функціонування і приватних банків – товариств взаємного кредиту, головним завданням яких було забезпечення фінансової бази приватнику. Статут першого такого товариства (Харківського ТВК) затвердила Українська економічна нарада у травні 1922 р. [468, с. 127].

ТВК стали приватними кредитними установами, організованими на пайових засадах. Їх членами були приватні торговці, промисловці, кустарі й ремісники та ін. (спочатку допускалися і державні робітники й службовці та навіть установи). Товариства розпочинали свою діяльність лише за наявності не менше ніж 50 членів та певного первинного капіталу (на 1922 р. – 1,5 млн крб). Вони відкривалися з дозволу НКФ після попереднього узгодження губернськими виконкомами з Держбанком.

ТВК мали право здійснювати такі операції:

- відкривати поточні рахунки та приймати внески;
- видавати позики (як правило, на не дуже тривалий термін – 6-9 місяців; на максимальний термін позику видавали на ремонт і обладнання будівель під їх заставу);
- дисконтувати векселі [402, с. 11–12].

Разом із тим, створеним товариствам заборонили відкривати філії – так радянська влада обмежувала їх укрупнення і перетворення на повноцінні фінансові установи. Також обмеження стосувалися й обсягів кредитування: найбільший кредит одному учаснику не міг бути у понад 25 разів більшим від суми найменшого розміру кредиту, зафіксованого у статуті цього товариства. Керування справами товариства не залежало від сум членських внесків, а

здійснювалося виборчим органом, що також мало на меті обмежити в створених товариствах вплив крупного приватного капіталу [379, с 24].

Зауважимо, що досить часто засновниками ТВК були фінансисти, які мали величезний (іноді – десятки років) практичний досвід, і, відповідно, були фахівцями дуже високого рівня. Так звані «колишні» люди – представники дореволюційної фінансово-промислової еліти. Так, один із засновників Другого Харківського ТВК А. Скілліоті понад 30 років (починаючи ще із 1890 р.) був консультантом великих металургійних, вугільних, соляних підприємств Донбасу, багато років – членом Ради ТВК гірничих промисловців Півдня Росії, а також виступив засновником, а потім і членом правління Харківського облікового банку. Інший засновник цього ж Харківського товариства (В. Зубков) теж мав стаж довоєнної фінансової роботи понад 20 років: працював в Азовсько-Донському і Петроградському міжнародних комерційних банках. Промисловий капітал також був широко представлений у ТВК. Приміром, Є. Воловик до 1917 р. протягом 45 років здійснював у Харкові велику бакалійну торгівлю, крім того йому належали фабрика «Прогрес», миловарне підприємство, завод із виробництва технічних масел і кристалічної соди. Підприємець також був членом ради Харківського облікового банку [378, с. 176–177].

Як правило, такі «колишні» були людьми освіченими, мали величезний практичний досвід, розуміли ринкові закони й добре орієнтувалися у ринковій кон'юнктурі. Також, що надзвичайно важливо, у них були широкі ділові зв'язки, в тому числі й у радянських установах. Так, вже згадуваний А. Скілліоті після революції завідував юридичним відділом управління «Південсталь», керував справами Донецького управління «Главриба». В. Зубков завідував відділами у Харківському губвідділі народної освіти та у Всеукраїнському акціонерному товаристві торгівлі тощо [378, с. 177]. Набуті зв'язки та навички (останні як фінансового, так і юридичного характеру) дуже спрощували зокрема організаційні проблеми.

Однак, спочатку приватна ініціатива на фінансовому ринку в Україні розвивалася надзвичайно повільно. Причин було багато: загальна економічна криза, недоброзичливе ставлення місцевих радянських чиновників до «непманів», а також і закономірна та зрозуміла недовіра приватників до нової влади, яка вже відзначилася «експропріацією експропріаторів». Приватні підприємці боялися афішувати свої капітали, накопичувати їх на банківських рахунках, вдавалися до підпільних «тіньових» фінансових операцій, або переводили всю готівку у цінні метали, валюту та коштовності (що цілком характерно для етапу первинного накопичування капіталу). Як наслідок, за 1922/1923 р. в Україні було організовано всього 11 товариств взаємного кредиту [20, арк. 3].

Приватні банкіри зіштовхнулися із низкою принципових обмежень, що значно ускладнило їм роботу, однак це цілком і повністю відповідало керівним вказівкам В. Леніна. Так, окреслюючи рамки співіснування держави з приватним сектором, він неодноразово наголошував: «Ми нічого «приватного» не визнаємо, для нас усе в галузі господарства є публічно-правове, а не приватне»; «ми визнавали і визнаватимемо тільки державний капіталізм» тощо [166, с. 382, 381]. До прикладу, заборона для ТВК відкривати філії значно обмежувала район діяльності товариства, поточну роботу з клієнтурою та можливості розширення впливу, з економічного погляду була невинуватою, перекреслюючи всі надії як населення, так і підприємців регіонів на отримання фінансування, але цілком відповідала політичним інтересам радянської влади – фактично позбавляла приватних фінансистів перспектив розвитку і майбутнього. Подібні обмеження призводили до створення безлічі штучних ускладнень у діяльності приватних банків, яким доводилося виживати в умовах постійного протистояння із місцевим партійно-господарським керівництвом.

Проголошення НЕПу й відповідно діяльність «людей НЕПу – непманів» деякі радянські керівники, які звикли господарювати в умовах воєнного комунізму, сприймали як зраду всіх революційних ідеалів. Подібну позицію яскраво проілюстрував один із головних ідеологів партії, М. Бухарін у статті

«Новий курс економічної політики» підкресливши: «у зростанні непролетарських, буржуазних, капіталістичних форм прихована велика небезпека» [150, с. 28]. Український партійний керівник Микола Скрипник висловився ще відвертіше: «НЕП – це торжествуюча свиня буржуазії, яка, відчуваючи себе насиченою, вимагає вжити заходів до збочення. Треба скоротити розмах буржуазії» [394, с. 20].

Як наслідок, приватні банки відновлювали свою діяльність у підрадянській Україні дуже повільно, а об'єктивна економічна ситуація потребувала докорінних змін, зокрема й рішучого виправлення ситуації із функціонуванням недержавної фінансової ініціативи. Так, у звіті інспектора відділу нагляду за кредитними установами при Наркоматі фінансів (квітень 1923 р.) за результатами перевірки Київщини, Волині, Поділля, Одещини і Полтавщини зазначено, що «досить гарно працюють ТВК, але їх на даний час відкрито порівняно мало і у деяких містах відчувається нестача їх» [4, арк. 45].

Втім, такі обережні формулювання «порівняно мало» та «у деяких містах відчувається потреба» насправді далеко не повно характеризували ту стадію економічної руїни, в якій перебувала банківська система республіки. У таблиці 5 подано інформацію щодо відбудови кредитних установ в УСРР на травень 1923 р.

Таблиця 5. Мережа кредитних установ в УСРР (травень 1923 р.) [5, арк. 5].

Кредитні установи	кількість	%
які діють у всеукраїнському масштабі	5	4,4
у межах губернії	85	74,6
у повітах	16	14
сільського типу	8	7

Аналізуючи дані таблиці, зауважимо, що практично відсутні кредитні установи у селах або повітах. Банківські інститути функціонували переважно у

великих містах, обслуговували насамперед державну клієнтуру, в той час, як питання фінансування дрібного виробника залишалося надзвичайно проблемним, а, приміром, для сільського кустаря й практично взагалі нереальним. Тож потреба у створенні допоміжних фінансових інститутів у республіці була надзвичайно гострою. Губернії визнавали «надзвичайну слабкість нашого кредиту», як це було зафіксоване, приміром, партійно-господарським керівництвом Одещини [294, с. 3]. Чиновники наполегливо просили допомоги уряду у відкритті нових кредитних установ. Так, на засіданні обліково-позичкового комітету при виконкомі Луганської губернії зазначалося: «кредитні установи, які функціонують в окрузі, потреби в кредиті не задовольняють. Бажане відкриття установи типу ТВК» [73, арк. 16]. Такі пропозиції висловлювали в Одеській, Київській, Катеринославській губерніях.

Діяльність банків у регіонах подано у Таблиці 6.

Таблиця 6. Кредитні установи України (на 1.07.23 р.) [6, арк. 28].

Губернії	Держбанк	Українбанк	Промбанк	вдділення Укр	ТВК	банки	с/г кредиту Комунальні	Товариства	Всього:
Харківська	4	2	3	1	2	1	1	14	
Київська	6	3	1	1	1	1		13	
Одеська	8	3	1	1	1		1	15	
Катеринославська	6	3	1				1	11	
Донецька	6	6	1					13	
Чернігівська	3	1	1		1			6	
Волинська	2	1	1					4	
Полтавська	7	4	2					13	
Подільська	5	3	1					9	
Всього:	47	26	12	3	5	2	3	98	

Як свідчить аналіз таблиці, Харків, Київ, Одеса були беззаперечними лідерами у питанні відбудови банківських інституцій. Важливою особливістю стало те, що у цих регіонах працювали різні банки: і великі державні, і ТВК, і комунальні, і сільськогосподарські, що давало змогу хоч якось послабити фінансовий голод, враховуючи потреби не лише державного сектору, але й населення цих губерній. А от мешканці інших губерній республіки були практично позбавлені можливості отримати позику: на Чернігівщині діяло всього шість банківських інституцій, на Поділлі – дев'ять, а на Волині функціонували всього чотири банки: причому кредитно-банківська сфера тут була представлена тільки великими державними установами, які у своїй діяльності робили акцент на обслуговування переважно відбудови державної промисловості, за повної відсутності допоміжних фінансових установ, які могли б працювати безпосередньо з населенням.

Така ситуація була цілком закономірною, адже відбудова фінансової інфраструктури розпочиналася фактично «з нуля» та в наказовому порядку. Досить часто, при цьому була абсолютно проігнорована реальна соціально-економічна ситуація. Характерним прикладом можуть стати поневіряння мешканців міста Новоград-Волинський на початку 1920-х рр. Житловий фонд міста унаслідок воєнних дій був зруйнований на 75% [65, арк. 2]. Якщо відбудова промисловості була проголошена пріоритетним державним завданням, то звичайні люди й їх проблеми відсутності даху над головою залишилися, переважно, їх особистими проблемами. Житло відбудовували, за умов повної відсутності фінансування, надзвичайно повільними темпами. Багато років люди мешкали у землянках, чи аварійних напівзруйнованих будинках, що розсипалися й могли назавжди поховати під уламками своїх власників. Зауважимо, що в районі не функціонувало жодної банківської установи. І спробам відкрити у місті ТВК вперто протидіяла місцева влада. Дозвіл будь-якої приватної ініціативи сприймався партноменклатурою як «поступка ворогу» – зрада всіх комуністичних принципів. Тільки у 1924 р. мешканцям міста нарешті вдалося відкрити ТВК.

Втім, і після початку своєї роботи ТВК працювали в умовах постійної боротьби за виживання, підпільної війни із місцевим партійно-господарським керівництвом, яке у боротьбі зі «свиною буржуазії» не гребувало ніякими методами. Регулярні позапланові перевірки, порушення комерційної таємниці, вимагання грошей на власні потреби, необґрунтовані штрафи, закриття установ та інші санкції щодо приватників були буденним явищем. Досить часто подібні ревізії та перевірки були тільки імітацією дотримання законності, адже «вирок» винесли ще задовго до відкриття ТВК у регіонах – «скоротити розмах буржуазії». Приміром, інспектор відділу нагляду при управлінні Наркомфіну на початку 1923 р. віддав наказ місцевому інспектору провести ретельну перевірку ТВК «Допомога» у місті Києві, «в діяльності якого був помічений не зовсім здоровий характер» [20, арк. 42–43]. Незважаючи на те, що більше ніяких офіційних фактичних доказів «нездоров'я» приватних фінансистів наведено не було, таке, відверто надумане й абстрактне звинувачення, вимагало від місцевої інспектури застосування цілком реальних і жорстких методів ліквідації «проблеми», що й було негайно виконано. Отже, це була лише вигадана перевірка, втім, із заздальгідь винесеним рішенням-вироком.

Подібне упереджене ставлення державних органів призвело до того, що навіть через декілька років після дозволу приватної ініціативи на кредитному ринку, наприкінці 1924 р. в УСРР діяло всього 30 ТВК (приміром, у дореволюційній Україні їх було понад 350, і це при тому, що і та стара банківська система була далека від ідеальної, маючи проблеми із неповним банківським обслуговуванням багатьох районів) [204, с. 129].

У таких несприятливих умовах радянського деформованого ринку ТВК вдавалося демонструвати надзвичайно високу адаптабельність та вміння виживати, й навіть досягти у цьому неабияких успіхів. Приміром, зростання обліково-позичкових операцій склало за 1923–1924 рр. – 202%, а загальна зведена сума балансів збільшилася з 736 до 1580 тис. крб [272, с. 63-64]. ТВК були активними учасниками кредитного ринку – стрімко зростали їх фінансові

інвестиції в економіку України. Причини такого швидкого розвитку ТВК «всупереч всьому» мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. З одного боку – загальне відродження економіки країни, становлення багатокладності, швидке відновлення ринкових механізмів, зміцнення приватного сектору – все це спричинило попит на капітал. Також і кадрове питання, яке було одним із найболючіших для великих державних банків у ТВК особливої проблеми не становило. Як правило, засновниками приватних фінансових інституцій були фінансисти зі значним досвідом. З іншого – мінлива, непродумана й кон'юнктурна позиція державної політики досить часто давала абсолютно зворотний запланованому економічний ефект. Так, політика кредитних утисків, яка проводилася щодо приватників, підпорядкування банківської системи політичним міркуванням, що виявлялося у принциповому та економічно необґрунтованому скороченні кредитування приватних підприємств, всупереч всьому, призводили до зростання ролі ТВК в економіці України. Адже, відсутність коштів загрожувала знищенням підприємства, тож, отримавши відмову в державній кредитовій установі, приватники сприймали ТВК як останню надію для продовження своєї справи.

Загалом, для радянської держави була характерна максимальна непослідовність фінансово-кредитної політики щодо приватної ініціативи. Так, наслідками виконання рішень VIII конференції КП(б)У (травень 1924 р.), що висловилися за повне і рішуче «відмовлення від кредитування» діяльності торговельного оптовика і посередника [133, с. 281], стало різке скорочення кредитування будь-якої приватної ініціативи. Місцеве керівництво не визначивши різницю між приватною торгівлею та промисловістю, про всяк випадок у цілому ряді регіонів повністю припинило будь-яке кредитування приватних структур. Бахмутська, Вінницька, Київська, Катеринославська, Кам'янець-Подільська, Уманська та деякі інші філії Держбанку зовсім відмовилися від операцій із приватною клієнтурою [220, с. 4]. Така ситуація гострого дефіциту фінансових коштів у державних банківських установах змусила підприємців шукати

фінансування у приватних закладах – ТВК, які натомість отримали нечуваний наплив клієнтури. Слід відзначити також і той аспект, що більшість приватних підприємців не довіряли великим державним банкам і не поспішали вкладати у них свої кошти, побоюючись чергової націоналізації та втрати всіх своїх заощаджень. Як констатувала нарада НКФ у Москві: «непмани» стали активними вкладниками приватних банків, причому обирали, до якого саме ТВК віддати свої гроші на підставі особистих знайомств та протекції [468, с. 128].

Однак, не треба переоцінювати фінансову потужність ТВК – вони залишалися впродовж цього періоду лише допоміжними фінансовими установами із досить незначними капіталами. Так, на середину 1920-х рр. зведений баланс усіх ТВК республіки програвав балансу Держбанку майже у 65 разів [334, с. 14].

Таким чином, новостворена радянська фінансово-банківська модель аж ніяк не сприяла розвитку діяльності приватників, а навпаки створювала штучні обмеження і ускладнення, зокрема й для приватної промисловості, що в свою чергу не тільки збільшувало соціальну напругу в регіонах, але й, певною мірою, позбавляло державну промисловість сировини та напівфабрикатів, які б за інших, сприятливіших обставин, могли б виробляти приватники.

Ситуацію всебічно проаналізували на партійних нарадах і засіданнях. Це спричинило певну зміну поглядів партійно-господарського керівництва. Так, у директивному листі з НКФ СРСР, що наприкінці 1924 р. скеровано до НКФ УСРР, а також до дирекції Всеукраїнської контори Державного банку, зазначено: «визнати цілком доречним зміцнення і розвиток мережі ТВК... Завдання повинно бути встановленим зовсім не у сенсі знищення ТВК шляхом відмови у кредитуванні, а у сенсі оволодіння і скерування їх діяльності шляхом створення і використання їх фінансової залежності від головної кредитної установи» [28, арк. 103].

Отже, акцент зроблено на підпорядкуванні діяльності приватних кредитних установ внаслідок створення фінансової залежності. Адже подібний економічний тиск легко трансформувався у позаекономічний примус – фінансування в обмін на

беззастережне виконання суто кон'юнктурних вимог радянської влади. Фактично такі дії позбавляли приватників будь-якої самостійності, знищували саму приватновласницьку ринкову природу банківських інституцій. Тож можна зробити висновок не щодо тимчасового припинення протистояння на кредитному ринку по лінії держава-приватник, а тільки про переведення цієї боротьби на інший рівень. Втім, такі дії влади дали змогу суттєво знизити ступінь кредитного голоду. Для підведення підсумків у березні 1925 р. скликано Всеукраїнський з'їзд керівників філіями Держбанку. На ньому проаналізували діяльність банківської системи України і категорично засудили відмову від кредитування приватної клієнтури як «нездоровий ухил» [220, с. 4]. Питання залучення приватних капіталів у промисловість України визнали першочерговим завданням.

У тому ж місяці Українська економічна нарада, розглянувши ситуацію із забезпеченістю коштами найбільш важливих галузей народного господарства, визнала проведену фінансову роботу вкрай незадовільною. Виявлено недостатнє фінансування місцевого господарства спеціального будівництва, мала серйозні грошові проблеми робоча кооперація, а головне – гостру потребу в коштах відчувала промисловість. Окрім того, регіональна диспропорція на кредитному ринку, яка повністю позбавляла мешканців багатьох регіонів можливостей отримання фінансування, натомість була ідеальним підґрунтям збагачення підпільних лихварів, – все це вимагало від радянської влади рішучих дій. З метою подолання фінансових проблем на засіданні Української економічної наради було прийнято рішення активізувати співпрацю з приватними банками – ТВК, активніше використати їх потенціал на потреби відбудови народного господарства, передусім промисловості. З цією метою доручено Наркомфін у Нараді по справах банків «з'ясувати стан кредитування у другому кварталі ТВК по всій Україні й розміри очікуваного кредитування на третій квартал, а також надати свої міркування щодо подальшої політики використання ТВК і посилення їх кредиту» [18, арк. 1].

На виконання прийнятих рішень 6 квітня 1925 р. терміново зібрано нараду при Всеукраїнській конторі Держбанку. Були присутніми представники крупних державних банків, які діяли в республіці: Держбанку, Промбанку, Українбанку, Укрсільбанку, Зовнішторгбанку, Харківського міського банку, а також і провідних наркоматів, зокрема: від Наркомфіну – Капітановський, Держплану – Окунев, Народного комісаріату зовнішньої торгівлі – Радунський, РСІ – Гальперсон та ін. Принциповою новацією стала присутність на нараді представника від приватного фінансового ринку – А. Аронова. Який і виступив із доповіддю, яку сприйняли як недвозначний і прямолінійний натяк «Про стан справ ТВК і заходи щодо розвитку їх діяльності». Вперше приватний банкір міг виступити із розповіддю про свої проблеми перед таким представницьким зібранням радянських високопосадовців, й очікувати, що його не тільки вислухають, але й будуть прийняті певні заходи щодо подолання наявних ускладнень. Очікування підприємців повністю виправдалися. Радянські фінансисти із розумінням вислухали доповідь, й учасники наради ухвалили постанову щодо збільшення кредитування ТВК «взяти курс на укрупнення ТВК», а також і організувати Бюро ТВК «з організаційно-інформаційними функціями» [18, арк. 5].

Вже за декілька тижнів 23-25 квітня 1925 р. в УСРР відбулася перша нарада ТВК, яка була скликана з ініціативи засновників Харківських товариств взаємного кредиту. Нарада приватних фінансистів мала важливе державне значення, тому на неї відряджено по декілька представників провідних наркоматів. Від Наркомфіну – Н. Капітановський, Рабінович і Куперман, від Наркомату внутрішньої торгівлі – В. Смушков, Б. Рудаев, Держбанку – І. Волькензон, І. Рапопорт, Харківський біржовий комітет представляв – І. Єзерський, губфінвідділ – А. Призант. Окрім того, прибули майже 40 делегатів – представників ТВК з усієї України: від Запорізького – А. Міхельсон, Ізюмського – Г. Голубов, Луганського – С. Ротштейн, Лубенського – Л. Рижик, Мелітопольського і Слов'янського – І. Христов, Кременчуцького – С. Доборовицький, Херсонського – М. Отливанник та інші. У своїй промові Н. Капітановський, як начальник валютного управління НКФ,

назвав ТВК «акумулятором приватних фінансів» та висловив «велику надію на роль ТВК у господарському житті країни» [18, арк. 9].

Представник Наркомату внутрішньої торгівлі В. Смушков наголосив, що «одним з найголовніших завдань ТВК є боротьба із приватним підпільним грошовим ринком» та обіцяв ліквідувати всі «ненормальності» щодо ставлення органів наркомвнуторга до товариств на місцях [18, арк. 10 зв].

Фактично, ця нарада стала першою спробою встановлення двостороннього діалогу між радянською владою та приватними фінансистами. У цьому сенсі переоцінити її значення неможливо. Тож і присутні чисельні представники ТВК вперше могли розповісти на найвищому рівні про всі свої проблеми функціонування у радянському суспільстві. Так, працівники приватних банків скаржилися на упереджене ставлення з боку державних органів влади і Державного банку, труднощі, пов'язані з отриманням кредитів (що практично унеможлиблювало у деяких регіонах будь-яку діяльність). Приміром, Херсонське ТВК відкрилося у червні 1924 р. з власним капіталом у 5 тис. крб, втім, за майже весь наступний рік, незважаючи на численні прохання-звернення, кредит у державних банках так і не вдалося відкрити, що звело нанівець всю діяльність товариства, яке змушене було існувати чисто номінально. Занадто високими були офіційні податки, які часто доповнювали ще й чисельними «добровільними» зборами та пожертвами на утримання радянських установ, а також різноманітні місцеві потреби. Членів ТВК виключала з профспілок тощо [18, арк. 20, 12]. Отже, ключовим і принциповим було прохання приватних банкірів, щоб «з боку відповідних компетентних органів надійшло розтлумачування з метою позбутися упередженого ставлення до ТВК» [18, арк. 24 зв].

Такі пояснення не забарилися. Так представник правління Держбанку М. Туманов у газеті «Экономическая жизнь» наголошував: «участь приватного капіталу в торговому апараті країни є в даний момент бажаною, слід здійснити з ним відповідний діловий контакт у системі нашого кредиту... Приватний капітал зустрине у наших кредитних установах належну підтримку, оскільки він... буде

слугувати потребам країни, які назріли». Важливим був і акцент на тому, що ТВК, які обслуговували не тільки приватних промисловців, але й дрібних і навіть середніх торговців, «теж отримують належну фінансову підтримку» [257, с. 4].

Як наслідок, на середину 1920-х років ТВК діяли не лише у всіх окружних містах України, а й запрацювали у цілому ряді повітових міст та містечок. Безперечними лідерами стали густонаселені промислові регіони країни – тут товариства організовували мало не щотижня. Так, наприкінці квітня 1925 р. ТВК відкрилося у м. Сталіно, у травні – у м. Маріуполі тощо [256, с. 4; 284, с. 4]. На 1 січня 1926 р. кількість ТВК в Україні стрімко зросла до 92 одиниць [30, арк. 14]. Зауважимо, що основними клієнтами ТВК того періоду стали приватні торговці, які відповідно до прийнятих на VIII конференції КП(б)У рішень щодо припинення їх кредитування у державних банках – масово мігрували до ТВК – саме вони стали основними споживачами приватного кредиту – майже 70% всіх наданих позик [30, арк. 14].

Завдяки активній державній підтримці невпинно зростали фінансові показники ТВК. Так, власні капітали всього за два роки (1923–1925 рр.) збільшилися вдесятеро. Майже аналогічна ситуація відбулася і з сумами залучених коштів – внесків і поточних рахунків. Зросла також і сума зведеного балансу з 1580 тис. крб у 1924 р. – до 9450 тис. крб наприкінці 1925 р. Відповідно і середній баланс на одне товариство збільшився з 52,6 тис. крб до 130,4 тис. крб. Загальна кількість членів ТВК збільшилася з 6306 на 1 жовтня 1924 р. до 24000 людей на початок 1926 р. Приватні банки швидко розвивалися, міцнішали, збільшували свій потенціал і намагалися зайняти гідне місце у фінансово-кредитній системі республіки [272, с. 63].

Навіть незважаючи на те, що на Дев'ятому з'їзді КП(б)У, який відбувся у грудні 1925 р., відзначено загострення класової боротьби між приватнокапіталістичними елементами й соціалістичними, однак акцентовано на необхідності «вжити всіх заходів до розширення припливу приватного капіталу в промисловість: полегшити орендні умови, зокрема, подовжити строки оренди,

переглянути систему оподаткування приватних виробничих підприємств, організувати фінансову підтримку приватних підприємств через ТВК і т. ін.» [133, с. 353].

Виконання партійних вказівок призвело до того, що 1925–1926 рр. стали періодом найактивнішого розквіту ТВК у республіці: обліково-позичкові операції за ці роки засвідчили зростання у понад 1000%. Представники офіційної радянської влади на місцях цікавилися у приватних фінансистів – «непманів», з якими саме труднощами стикаються вони у роботі та можливими шляхами їх подолання й прагнули всебічно допомогти приватним фінансистам. Приміром, завокрфінвідділом Херсонщини взяв ситуацію із функціонуванням ТВК регіону під свій особистий контроль: проводив постійний моніторинг ситуації, регулярно листувався із приватними банкірами, робив запити і пропозиції щодо викорінення будь-яких «обставин, що заважають нормальному вашому розвитку», давав відповідні вказівки щодо взаємовідносин із ТВК іншим державним інстанціям тощо [106, арк. 39]. Завдяки активній і регулярній підтримці партійно-господарського керівництва працівникам ТВК Херсонщини вдалося не тільки вижити на фінансовому ринку, але й стабільно покращувати свої фінансові показники. Також всіляко сприяло розвитку ТВК керівництво Харківщини, Київщини, Донеччини.

ТВК поступово перетворювалися на серйозного гравця на фінансово-кредитному ринку республіки. Так, на 1926 р. в Україні понад третина всіх діючих кредитних установ припадала на долю ТВК. Слід також враховувати, що гроші у товариствах оберталися у 1,5-2 рази швидше, ніж у великих державних банках. Це давало змогу впливати на фінансову ситуацію навіть за умов наявності досить незначних сум [272, с. 69].

Найбільш інтенсивно розвивалося кредитування ТВК в інших банківських установах (головно у Держбанку). Позики приватним банкірам збільшилися у понад 17 разів і наприкінці 1925 р. досягли критичної межі – майже втричі перевищували власні кошти (співвідношення 2776 тис. крб. кредитів до 1108 тис.

крб власних капіталів) [272, с. 63]. Так, директиву НКФ СРСР, яка вимагала створити і використати фінансову залежність приватних банків «від головної кредитної установи», банківська система республіки виконала якісно й у надзвичайно стислі терміни. Відповідно, зросла й пряма фінансова залежність товариств. У деяких ТВК позики, надані Держбанком, доходили до 90% усіх капіталів. Відповідно, за таких умов, державний вплив і контроль за діяльністю товариств став майже необмеженим.

Таким чином, в умовах відбудовчого періоду в Україні була сформована розгалужена мережа товариств взаємного кредиту. ТВК продемонстрували вміння вдало пристосовуватися до мінливих акцентів державної політики. Однак, новостворена фінансова система радянської України характеризувалася домінуванням держави. Державне кредитування ТВК сприяло зміцненню приватних фінансових інститутів, що позитивно вплинуло на розвиток недержавних форм і загалом сприяло відбудові економіки країни, проте, це зумовлювало й повний політико-економічний контроль. Так, влада через позики Державного банку сконцентрувала в своїх руках фінансові важелі регулювання діяльності ТВК.

Проблема остаточної ліквідації приватника – була лише питанням часу. Середина 1920-х рр. стала періодом значних зрушень в економіці країни. Промисловість у масі своїй була відбудована. Особливих успіхів досягнуто в галузях легкої та харчової промисловості. Валова продукція державної промисловості республіки у 1925/26 р. становила 91% довоєнного рівня, а її вага у загальносоюзному виробництві зросла до 20% (проти 14% у 1921/22 р.) [531, с. 47]. На III з'їзді Рад СРСР (травень 1925 р.) голова ВРНГ Ф. Дзержинський звітував: «Ми навантажили наші заводи у порівнянні з довоєнними часами на 98%, тобто майже повністю» [345, с. 97]. Можна сказати, що доля приватника була вирішена. Відтепер він вже не лише перестав бути потрібним для відбудови промисловості країни та насичення ринку, але й став небезпечним конкурентом (адже приватники домінували саме у галузях легкої промисловості, і досить часто

вироблені ними товари були привабливішими і за якістю, і за ціновою політикою). Переломним став квітневий (1926 р.) пленум ЦК ВКП(б), на якому вирішували питання щодо фінансування програм індустріалізації країни: «експропріація непродуктивних класів (буржуазії і дворянства), анулювання боргів, зосередження доходів від промисловості, держторгівлі (внутрішньої і зовнішньої) і всієї кредитної системи в руках держави і т. п. самі по собі дають можливість такого нагромадження всередині країни, яке забезпечує необхідний для соціалістичного будівництва темп розвитку індустрії» [134, с. 243]. Згідно прийнятих рішень, відтепер банківська система повністю підпорядковувалася потребам великих державних підприємств. Принциповим моментом був акцент на концентрації всієї кредитової системи в руках держави.

Таким чином, ТВК відчули на собі наступ на приватника у повній мірі. Згідно з циркуляром Народного комісаріату фінансів (жовтень 1926 р.) їх офіційно визнали за своєю економічною та юридичною сутністю приватноправовими організаціями [75, арк. 3]. При цьому наголошено на ще більшому посиленні нагляду за діяльністю ТВК. Будь-які приватні форми стали не тільки зайвими – вони вже виконали своє основне завдання, але й небезпечними. Адже від фінансової самостійності один крок до самостійності політичної. Свобода дій, свобода маневрів, економічна свобода, яка могла б бути забезпеченою за допомогою кредитних коштів, у тоталітарній країні, в умовах класової боротьби, яка загострювалася (на цьому особисто наголосив Й. Сталін), були нереальними явищами. Класовий ворог, який іде у класово ворожі (бо приватні) фінансові установи і отримує там кредити, щоб потім витратити на якісь свої потреби – таке у сталінській парадигмі нового суспільства було абсолютно неможливим.

Проголошена політика індустріалізації зумовила новий етап в історії країни. Формування «нового» суспільства і «нової» радянської спільноти людей – слухняних виконавців політичних вказівок Комуністичної партії, унеможлиблювало й багатокладність у фінансовій системі. Наступ на приватника

засвідчив, що період певного тимчасового «мирного співіснування» приватних банкірів і радянської влади завершився.

На засіданні кредитно-планової комісії при Всеукраїнській конторі Держбанку у грудні 1926 р. з метою ще більшого посилення контролю за діяльністю приватних товариств було прийняте спеціальне рішення, у ньому зокрема зазначено: «кредитування ТВК зосередити виключно у Держбанку» [75, арк. 51]. Це рішення підтримали на засіданні УЕН у лютому 1927 р.: «маючи на увазі значення кредиту, як найважливішого фактору в справі регулювання приватного капіталу» максимально підпорядкувати та «ув'язати» діяльність ТВК із Всеукраїнською конторою Держбанку [79, арк. 73 зв]. Такі дії не лише давали змогу підпорядкувати собі діяльність кредитних товариств, зробити їх максимально залежними від державного фінансування (яке може бути надзвичайно непослідовним, мінливим, або й зовсім припинитися, що незабаром і відчули на собі ТВК), але й зробити контроль за приватними грошовими потоками всеосяжним.

Фактично ТВК стрімко і назавжди втрачали свою приватновласницьку сутність. Втручалися у діяльність приватних банків регулярно: віддавали накази і розпорядження, тривала боротьба (яка закінчилася швидкою перемогою державних органів) за повне підпорядкування всієї кредитної політики. Держава перемагала приватні фінансові структури за допомогою адміністративних важелів. Залежно від ситуації у різних галузях, НКФ активно «допомагав» державним підприємствам перемагати тих або інших приватних конкурентів, прямо забороняючи не тільки державним банкам, але й абсолютно всім кредитним установам незалежно від форм власності мати із ними будь-які кредитні стосунки. Характерним прикладом може слугувати телеграма НКФ, розіслана по всіх окружних фінвідділах від 4 квітня 1926 р.: «Всім ТВК припинити кредитування, а також не видавати й гарантійних листів приватним особам та установам, які ведуть торгівлю вовною» [52, арк. 23]. Наприкінці того ж року НКФ України черговим циркуляром повністю заборонив кредитування приватних власників

млинів, а 8 січня 1927 р. НКФ попередив ТВК про обмеження кредитування також і приватної шкіряної промисловості. Повністю було заборонено кредитувати кустарів та дрібних промисловців-шкурників [138, с. 9; 139, с. 48]. Також були встановлені обмеження кредитування кустарів, які виготовляли напівфабрикати [106, арк. 27] та безліч інших заборон. Подібні вказівки значно звужували діяльність ТВК, які масово втрачали свою клієнтуру.

Держава також вдалася до політики різкої фінансової рестрикції приватних фінансистів, що було зумовлено потребами розвитку важкої індустрії, і стало наслідком політичного рішення «витіснення». Так, на нараді, де розглядали питання розвитку банківської системи (червень 1927 р.), наркомторг України М. Чернов наголосив: «У світлі перспектив звуження приватно-капіталістичного обігу за рахунок розширення усупільненого, політика стимулювання розвитку ТВК з державних ресурсів є недоцільною й не відповідає як соціальній політиці держави, так і об'єктивним економічним тенденціям» [22, арк. 8 зв].

Наради партійно-господарського активу на місцях активно і однозначно підтримали цю керівну лінію. Відповідні вказівки отримали всі відділення Держбанку республіки.

Таблиця 7. Кредитування ТВК по банках (у тис. крб) [2, арк. 47; 515, с. 108].

	На 1.10.1925 р	На 1.10.1926 р.	На 1.10.1927р.	На 1.10.1928 р.
1. Дисконтно- позичкові операції ТВК (всі ТВК України)	5669	10779	8455	6315
2. Позики ТВК по інших банках	2776	3477	1765	1033
% пункту 2 до 1	49%	32,3	20,9	17,1

Як показує аналіз таблиці, за період з 1925 по 1928 рр. кредитування ТВК в інших банках скоротилося майже втричі. Відповідно відбулося скорочення й обліково-позичкових операції. Тільки за 1928 р. кредитування приватної промисловості у ТВК скоротилося на 75%, а приватної торгівлі на 53% [515, с. 106].

Проте, слід окремо зауважити, що об'єктивні економічні тенденції, на які так впевнено посилався М. Чернов, аргументуючи необхідність знищення ТВК, свідчили про інше. Економічна доцільність стала жертвою політичної кон'юнктури. Політика витіснення і ліквідації ТВК фактично позбавила змоги передусім мешканців регіонів, невеличких повітових міст і провінційних містечок отримати кредити.

Наприклад, після кількох років поневірянь різними владними установами все ж таки з великими ускладненнями вдалося відкрити мешканцям міста Новоград-Волинське ТВК, яке стало єдиною функціонуючою кредитною установою в районі, що видавала позики населенню на різні потреби (першочергово на відбудову житлового фонду), постійно балансувало на межі виживання. Члени товариства намагалися заощаджувати абсолютно на всьому. Навіть контора ТВК знаходилася у будинку голови правління Е. Ріхліцького [65, арк. 73]. В таких умовах політика різкого скорочення кредитування миттєво повинна була б привести до ліквідації товариства.

Генеральна партійна лінія була вже визначена на багато років наперед, потреби людей у «новому» суспільстві апріорі принесені в жертву тоталітарній системі, та приватні фінансисти в спробі привернути увагу вищого партійно-господарського керівництва республіки зважилися на рішучий крок: 12 листопада 1927 р. вони відправили лист на ім'я наркома фінансів УСРР. Підприємці-банкіри намагалися роз'яснити об'єктивну економічну ситуацію в регіоні, наголошуючи на проблемах населення, знищеному війнами житловому фонді, зазначали, що радянська влада у фінансовому плані покинула людей напризволяще – були відсутні будь-які державні кредитні інституції. В умовах наступу на приватника,

коли офіційна пропаганда щосили таврувала «хижаків приватного ринку», а працівники судової системи величезними накладками друкували матеріали справ щодо масштабних економічних злочинів «непманів» (приміром, праці І. Кондрушкіна [450], А. Броневого та ін. [367]), представники ТВК намагалися довести, що вони працюють чесно, не викликаючи жодних зауважень з боку місцевого населення, яке користувалося їхніми послугами: «органи управління справами товариства обрано з найбільш відомих громадян, що користуються довір'ям населення» [65, арк. 73].

Втім, жодна аргументація не могла змусити партійно-господарське керівництво змінити офіційно визначену лінію щодо приватників. За 1927 р. Держбанк зменшив кредитування Новоград-Волинському ТВК одразу на 75% (з 20 тис. до 5 тис. крб), що стало відчутним руйнівним ударом по фінансовому стану товариства. Тільки за період з липня 1927 р. по березень 1928 р. баланс зменшився з 88524 крб до 45412 крб (на 48,7%) [65, арк. 18, 75 зв]. Як наслідок, ТВК ледве виживало й було змушене самоліквідуватися.

Представники ТВК зверталися по допомогу до місцевого партійно-господарського керівництва, яке, отримавши нові вказівки, наприкінці 1920-х рр. різко змінило своє ставлення до приватних фінансистів. Так, члени Каховського ТВК наголошували, що головні «умови, які заважають розвитку ТВК – це відсутність достатніх власних коштів, така ж відсутність кредитів, зарахування товариства до розряду приватно-капіталістичного підприємства і обмеження свободи операцій позичкових і комісійних, дозволених статутом», вони благали Херсонський окрфінвідділ хоч якось посприяти вирішенню цих питань [106, арк. 40]. Втім, завідуючий окрфінвідділом, який ще рік тому був максимально уважний до проблем ТВК, вже не міг вплинути на ситуацію, ліквідувати ці «ненормальності». Адже саме вони в умовах ліквідації приватника й стали основою взаємовідносин приватних банкірів і радянської влади, її головною зброєю.

Місцеві радянські керівники переглядали свої погляди, в жертву приносили навіть соціально-економічну стабільність регіонів. До прикладу, директор відділення Держбанку у Великому Токмаку наприкінці 1926 р. у звіті до Всеукраїнської контори Держбанку аргументовано пояснював, що «ТВК за умов відсутності у нашому місті інших кредитних організацій виконує функції кустарно-кредитної організації з одного боку, кредитує приватну дрібну торгівлю – з іншого, і проявляє ініціативу з вилучення вільних коштів приватного капіталу з нашого ринку, ми вважаємо за необхідне... кредитування його продовжувати без змін» [10, арк. 28].

Однак, різка зміна державного курсу щодо ТВК, ліквідація приватного кредиту призвела до того, що цей керівник банківської філії вже 20 травня 1927 р. з власної ініціативи відправив лист до Всеукраїнської контори Держбанку, у якому акцентував прямо протилежні тенденції «недоцільності діяльності у нашому місті ТВК». Фінансист наполягав на терміновому припиненні кредитування приватників у Держбанку. Всеукраїнська контора пішла на зустріч проханням з місць і у листі-відповіді визнала економічну і політичну «доцільність» обмеження кредитування приватним банкірам [10, арк. 7-8].

Під удар по приватниках потрапило й багато представників радянської банківської системи. Наступ на приватника відбувався із жорстким і безпринципним порушенням роботи ринкових законів і регуляторів. Незважаючи на те, що приватні підприємці сплачували найбільше за користування кредитними коштами, і, відповідно, з погляду прибутковості були для банків найбільш цінними клієнтами, в нових умовах все кредитування і фінансування повинно було бути спрямованим тільки у державний сектор. Надання кредитів приватникам вважали серйозним злочином. Одними з перших на собі це відчули працівники адміністрації Кременчуцької філії Промбанку: Мельниченко та Прилуцький. Банкірів звинуватили у прямому порушенні державних вказівок щодо ліквідації приватника і наданні кредитів «непманам» – Купіну та Ейгелсону. Суд був показовим, висвітлення у центральній пресі мало стати «уроком» для всіх

працівників кредитної сфери країни, відповідно, покарання було жорстким: «винні» банківські працівники засуджені до декількох років позбавлення волі [330, с. 3].

З кожним роком класова боротьба в радянському суспільстві тільки загострювалася і поглиблювалася, як наголосив у своїй промові у липні 1928 р. Й. Сталін [193, с. 169]. Відповідно, можна сказати, що кременчуцьким фінансистам Мельниченку та Прилуцькому, які отримали «всього» декілька років покарання, «легко минулося» – їх звинуватили лише у «злочинній безгосподарності». У 1929 р. аналогічні «злочини» інкримінувалися адміністрації Запорізького Держбанку, однак в умовах загострення класової боротьби класифікували такі дії фінансистів вже не як випадкове або й навіть свідоме порушення, а як принципове «шкідництво» та ворожу діяльність. Так, керуючий банком Подольський, головний бухгалтер Золотаревський, завідуючий активними операціями Лейбов, старший контролер Файнштейн і старший касир Жуква впродовж тривалого періоду (ідея слідства цілком зрозуміла – адже звинувачення у шкідництві та ще й цілої групи керівних осіб передбачало систематичні «злочинні дії», разове порушення розвалило б усю цю хитку справу), з самого початку діяльності банку і до моменту арешту систематично відкривали кредити великим приватникам міста, сприяли просуванню товарів із державного сектору до приватного, одержували хабарі тощо [216, с. 4]. У нових умовах покарання стало значно жорстокішим, з «ворогами народу» в радянської влади розмова була короткою: за сукупністю «злочинів» можна було отримати й вищу міру покарання.

Влада карала працівників державної банківської системи за будь-які зв'язки із приватними фінансистами. Так, циркуляр Держбанку СРСР, який розіслали по всіх банківських відділеннях країни влітку 1928 р., забороняв співробітникам радянських банків надавати ТВК консультаційні послуги, а також йти на будь-яке співробітництво із приватними банкірами: входити до ревізійних комісій, керівних органів тощо [74, арк. 101]. У тому ж 1928 р. ДПУ УСРР таємним листом вимагав від усіх керівників державних банків республіки надати відомості щодо зв'язків

банківських службовців із приватними фінансистами: членство у ТВК або будь-які інші фінансові, ділові зв'язки, наявність вкладів у приватних установах тощо. Вичерпну інформацію зібрали також щодо членів родин банківських службовців – окремою вказівкою їм були суворо заборонені контакти із ТВК [41, арк. 18].

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що ТВК в Україні мали цілий ряд внутрішніх проблем. Так, наприкінці 1920-х рр. баланс 50 ТВК складав 93% проти балансу всіх діючих 108 товариств [2, арк.47]. Капітали 4 Харківських ТВК складала – 15,7% балансу, 4 Одеських – понад 20%, 4 Київських – майже 10%. Товариства на периферії постійно балансували на межі виживання і мали значно гірші фінансові показники [272, с. 66].

Фінансовий стан товариств стрімко погіршувався. Якщо в період найбільшого економічного піднесення (1925–1926 рр.) зведений баланс ТВК республіки зріс до 15 млн крб, то державний курс на обмеження їх діяльності призвів до різкого зниження балансу до 12 млн крб, а на 1 жовтня 1928 р. він скоротився вже до 10,9 млн крб. Відповідно, це спричинило банкрутство й ліквідацію одразу 17 товариств [2, арк. 47; 515, с. 106, 110]. Решта приватних банків відчайдушно боролися за виживання.

Архівні установи України зберегли численні документи-листування ТВК із різноманітними владними інституціями. Товариства надсилали листи-прохання, в яких виважено й аргументовано викладали свою позицію, пояснюючи, що знищення ТВК за умови значних деформацій на кредитному ринку республіки (зокрема часткове охоплення регіонів діяльністю великих державних банків) призведе тільки до погіршення економічної ситуації та збільшення соціальної напруги. Не розуміючи тенденцій державної політики, приватні фінансисти намагалися бути максимально лояльними до радянської влади, ніколи не втрачаючи нагоди продемонструвати свою відданість. Приміром, Радомишльське ТВК у повному обсязі сплативши податки за 1927/1928 р. на суму 1106 крб, добровільно пожертвувало ще райвиконкому «на допомогу бідним» – 377 крб 48 коп., «на допомогу дітям» – 500 крб, а також «до Ювілейного свята Червоної

Армії» – 50 крб (саме так у тексті: відчувається, що фінансисти не дуже розуміли, на що саме вони жертвують гроші, але про всяк випадок «ювілей» – написали з великої літери, демонструючи новій владі свою відданість – К.Н.). Загалом: 927 крб тільки пожертв, що склало майже 84% від усіх офіційних сплачених податків, або майже 40% прибутку. Приміром, члени ревізійної комісії Е. Морговський та Я. Городін отримали за підсумками року разом всього 40 крб премії [66, арк. 3–5, 8].

Така лояльність, а також і безсумнівна економічна вигідність функціонування приватних банківських інституцій (адже вони на добровільній основі не тільки сплатили досить значну суму податків, а ще й за рахунок різноманітних внесків на потреби міста фактично подвоїли своє оподаткування) мало цікавила радянську владу. Проблеми виживання приватників на фінансовому ринку республіки стали їх особистими проблемами. В умовах гострого фінансового дефіциту ТВК із метою виживання пішли на підвищення вартості кредитів. Ставки зростали, наприкінці 1926/27 р. становили вже 24–42% річних (у Держбанку лише 12%, але приватників – головних клієнтів ТВК, він вже практично не обслуговував). У відповідь постановою РНК від 12 квітня 1928 р. обмежено максимальний відсоток по кредитах для всіх ТВК до 18% (причому, це і основна ставка, і комісія, і всі нарахування) [2, арк. 48]. Це завдало серйозного удару по фінансовому стану товариств. Адже з метою залучення якомога більшої кількості вкладників, і, відповідно, максимальної акумуляції коштів на своїх рахунках, ТВК виплачували найбільші відсотки і по пасивних операціях. Обмеження відсотків по кредитуванню, змусило ТВК зменшувати й виплати по залучених у населення коштах, що спричинило вихід із товариств значної кількості вкладників, які були приваблені саме високими ставками. Першочергово це стосувалося робітників, службовців і осіб вільних професій. Тільки за 1927/1928 р. сума їх вкладів у товариствах зменшилася з 16,2% до 9,5% [515, с. 110].

Втім, іноді місцева влада, розуміючи, що ліквідація ТВК призведе до втрати суттєвої частки бюджету, все ж таки йшла на зустріч аргументованим проханням приватників. Так, фінвідділ Миколаївського виконкому своїм рішенням у 1928 р. дозволив Миколаївському торгово-промислому товариству взаємного кредиту відтермінувати зменшення відсотків по операціях спочатку до 1 вересня 1928 р., а потім і на весь 1929 р. [81, арк. 42, 79].

Однак, таке мирне і взаємовигідне співіснування влади і ТВК в умовах різкої зміни курсу не могло тривати довго. Посилився контроль за товариствами і з боку партійних організацій. Причому іноді партійно-державний контроль нагадував необмежене свавілля місцевих чиновників, які дуже своєрідно зрозуміли нову партійну лінію. Так, фіксували непоодинокі випадки, коли з ТВК вимагали гроші на будівництво залізничної магістралі, встановлювали обмеження по заробітній платі працівникам та намагалися призначати своїх людей на керівні посади у ТВК тощо [75, арк. 5].

Все це руйнувало фінансовий стан товариств. Кредитний голод призводив до скорочення операцій, а згодом до банкрутств і ліквідації. Наприкінці 1929 р. в Україні діяло вже лише 54 ТВК [378, с. 212]. На фінансовому ринку залишилися тільки найміцніші ТВК, керовані найдосвідченішими фахівцями. У відповідь влада вдалася до радикальних кроків. Арешти керівників, показові судові процеси, і, як наслідок, ліквідація товариств, стали буденним явищем. Наприклад, восени 1929 р. заарештовано все правління Кам'янець-Подільського ТВК, у грудні того ж року на лаві підсудних опинилася вся адміністрація Харківського ТВК «Жилбудкредит» тощо [378, с. 210].

Приватних банкірів знищували навіть із певними порушеннями радянської законності. Так, таємний наказ Наркомфіну від 14 лютого 1930 р. вимагав від місцевої влади незалежно від результатів проведених перевірок «на підставі попередніх інструкцій вжити заходів до ліквідації ТВК» [76, арк. 11]. Ні сплата у повному обсязі податків, ні виплата величезної кількості «добровільних» внесків і пожертв, ні суворе дотримання всіх вимог радянського законодавства, ні сумлінне

виконання всіх положень статуту не могли врятувати ТВК. У наказі була й економічна складова – приватний сектор став одним із постачальників фінансових ресурсів. Тож НКФ вимагав «звернути увагу на максимальне вилучення ресурсів із цього сектору» [76, арк. 11].

1930 р. поставив остаточну крапку на діяльності приватних ТВК. На XVI з'їзді ВКП(б), який відбувся в середині 1930 р., озвучено директиву: «провести рішучу ліквідацію установ і форм управління як некритично запозичених у капіталізму, які, хоч і мали значення в перші роки Радянської влади, але втратили смисл в умовах переважання соціалістичних елементів в економіці країни» [136, с. 405]. ТВК фактично були приречені. Навесні 1930 р., втративши підтримку місцевої влади, зі значними збитками припинило свою діяльність Миколаївське ТВК. Ліквідаційній комісії вдалося продати майна всього на 163 крб, після чого єдиним цінним предметом у конторі колишніх приватних фінансистів залишилася залізна каса-сейф, яку у підсумку передано акціонерному товариству «Укрутильзвір», а приміщення колишнього ТВК віддали «під загальний гурток курсантів» [82, арк. 12, 42, 53]. Справа стала досить типовою. Ліквідаційний баланс Жмеринського ТВК склав всього 252 крб 30 коп. З них 150 крб сплатили бухгалтеру Рапопорту за оформлення ліквідаційних документів, а 102 крб віддали на купівлю дров малозабезпеченому населенню міста Жмеринки [265, с. 8]. Сумське товариство ліквідоване із балансом у 448 крб 91 коп. [266, с. 8] тощо.

Щотижня товариства припиняли свою діяльність. У жовтні 1930 р. ліквідовано одразу 10 ТВК (Запорізьке, Харківське, Семенівське, Жмеринське, Полтавське та ін.), у листопаді – ще 7 (Сталінське, Одеське, Глухівське та ін.) тощо [378, с. 213].

Ліквідація приватного кредиту спричинила глибокі деформації радянської кредитної системи. Мешканці регіонів залишалися наодинці зі своїми фінансовими проблемами. Як наслідок, надзвичайно зросла активність підпільного кредитування. Якщо у середині 1920-х рр., під час найбільшого розвитку діяльності ТВК в республіці, більшість підпільних лихварів, не

витримавши конкуренції, були змушені піти з ринку, то наприкінці 1920-х вони знов розгорнули активну діяльність. Так із Херсонського окружного фінансового відділу доповідали про появу приватних ділків-лихварів, які впродовж декількох років ніяк себе не виявляли. Після ліквідації ТВК дрібні торговці були змушені отримувати кредити підпільно (у великих державних банках шансів на отримання позики в них вже не було, зважаючи на політику наступу на приватників), що спричинило різке зростання цін на приватному ринку й погіршення соціально-економічної ситуації в регіонах. У підсумку високу ціну за надані підпільні кредити (у лихварів виплати становили близько 180% річних, що у понад 4 рази більше, ніж у ліквідованих ТВК) змушені були компенсувати з власної кишені радянські робітники та службовці [106, арк. 17].

Паралельно із ліквідацією ТВК в республіці йшов активний процес активізації приватного підпільного кредиту. Деякі непмани намагалися перевести свої капітали «у тінь», не очікуючи, поки вони будуть остаточно знищені радянською владою. Найвигіднішими з погляду прибутковості були саме підпільні лихварські операції. Деякі члени ТВК, яким вдалося зберегти свої капітали після ліквідації товариств, намагалися продовжувати свою діяльність вже неофіційно. Так, у Миколаївській окрузі 36% всіх тіньових капіталів спрямовано у галузь підпільного кредиту, у Ніжинській – майже 35% тощо [378, с. 229].

Влада нещадно боролася із підпільним кредитом. Наприкінці 1920-х рр. було прийняте доповнення до Кримінального кодексу УСРР, яке робило значно жорсткішим покарання за незаконне лихварство. Відтепер це каралося позбавленням волі на строк від 1 до 3 років. У Запорізькій окрузі наприкінці 1929 р. виявлено одразу 15 приватних банкірів, декілька десятків були заарештовані взимку 1930 р. у Києві тощо. Серед них були лихварі, які займалися багато років такою діяльністю і вже неодноразово мали проблеми із законом (М. Охват, В. Сорочинський, М. Турчин), але також і ті, хто під тиском адміністративного наступу намагався перевести свої капітали з легальної сфери (Н. Волошко, Х. Пастернак, І. Пічугін, П. Цесис та ін.) [378, с. 230]. У

радянському суспільстві місця для приватних банків ані в легальній, ані у підпільній формі вже не було.

Таким чином, політика радянської влади щодо приватних банків у роки НЕПу була надзвичайно непослідовною. Незважаючи на те, що з погляду економічної доцільності діяльність ТВК була корисною для країни, в умовах чергової зміни політичного курсу держави переміг агресивно класовий підхід. Кредитна система країни перебувала під постійним державним контролем, а значить і цілком залежала від політики партії. Переорієнтація банківських установ на пріоритетне забезпечення потреб важкої індустрії фактично поставила хрест на приватній фінансово-кредитній ініціативі. Доля приватних банків була вирішена не у конкурентній боротьбі, а в режимі адміністративного регулювання та витіснення. Тоталітарна система і вільні ринкові відносини були несумісними явищами.

4.2. Кооперативний кредит

Багатоукладність на фінансовому ринку дала змогу відновити діяльність також і кредитній кооперації. Втім, саме відродження таких кооперативів й подальше їх функціонування викликали найбільше ускладнень. На початковому етапі відбудови кредитно-банківської системи, незважаючи на те, що чисто номінально на початку 1920-х рр. в республіці діяла значна кількість кредитних сільськогосподарських кооперативів (близько двох з половиною тисяч) [292, с. 163], однак повноцінним функціонування системи сільськогосподарської кредитної кооперації назвати важко. Об'єктивна економічна ситуація унеможлиблювала нормальну діяльність таких об'єднань: користь від будь-яких позичкових операцій зводилася нанівець стрімко прогресуючою інфляцією. В країні простежувалася глибока економічна криза, в обігу знаходилися грошові знаки і сурогати декількох тисяч найменувань, які не користувалися жодною довірою в населення. На селі домінували натуральні форми розрахунків. Навіть відмова від політики воєнного комунізму й запровадження певних ринкових елементів, не одразу допомогли стабілізувати радзнак. Тільки за першу половину 1922 р. грошова маса в обігу збільшилася у 18,2 рази, а ціни у 20 разів [485, с. 96].

Ці тенденції значно підірвали довіру населення до накопичення у грошовій формі. Спроби перевести всю роботу сільськогосподарських кредитних кооперативів виключно на позичкові операції в умовах інфляції й швидкого знецінення радянських грошей мали іноді прямо зворотній ефект. Ситуацію ускладнювала специфіка сільського господарювання – не завжди була можливість негайно вкласти у справу отримані гроші, іноді реалізація позики потребувала часу, а в умовах нестабільної економіки навіть затримка у декілька тижнів могла мати вкрай важкі наслідки. Інфляція зводила нанівець всю користь подібних позик. Замість прибутків селянин потерпав від збитків. Іноді фіксувалися навіть випадки, коли позичальник, не маючи змоги розрахуватися з кредитом, просто залишав рідне село й «зникав безвісти». Саме тому селянство надавало перевагу безгрошовому обміну та збереженню своїх заощаджень у натуральній формі.

Втім, ані воєнні дії, ані соціальні експерименти воєнного комунізму не змогли остаточно знищити кредитну кооперацію на селі (яка в довоєнні часи була досить розвинутою). Кількісний склад товариств, які мали офіційну назву сільськогосподарські кредитні кооперативні товариства, залишився майже незмінним, проте форми і види роботи притерпіли докорінне переродження. В умовах валютного хаосу подібні «кредитні» кооперативи, щоб вижити, виконували універсальні функції: розвивали торгові операції (іноді доходило навіть до настільки далеких від потреб селянства товарів, як парфумерія), брали в оренду дрібні підприємства (млини, кузні, шкіряне виробництво тощо), відкривали пункти прокату різноманітних господарських товарів тощо. Така діяльність у зруйнованому і спустошеному українському селі мала певний позитив – допомагала виживати селянським господарствам, але була далекою від основних завдань кредитного кооперативу – забезпечення позиками селян. Приміром, Дацьківське кредитне товариство на Житомирщині мало свій власний пункт прокату різноманітного сільськогосподарського знаряддя: коси, вила, сапки, мішки тощо (на загальну суму 1150 крб), що й стало основною запорукою виживання цього кооперативу [68, арк. 1]. Інший формальний «кредитний» кооператив – Коднянське сільськогосподарське товариство (яке діяло в тому ж районі) займався найрізноманітнішою підприємницькою діяльністю: торгували м'ясом, потім відкрили власний магазин різного краму, намагалися взяти в оренду місцевий паровий млин тощо [69, арк. 13]. Тобто ці товариства майже не надавали кредитних позик взагалі, що цілком відповідало об'єктивній економічній ситуації в країні.

Відбудова ж села, яке пережило багато років воєнних дій, Першу світову війну, що перейшла у криваву громадянську, чисельні зміни влади, які, як правило, супроводжувалися репресіями та пограбуваннями, політику воєнного комунізму – радянізацію села й, як її прямий наслідок, голодомор 1921-1923 рр., потребувала значного і регулярного фінансування.

Ситуація потребувала створення мережі фінансових інституцій для обслуговування аграрного сектору. Декрет ВЦВК і Раднаркому від 24 січня 1922 р. «Про відбудову сільського господарства і організацію для селянства кооперативного кредиту» офіційно надав право всім бажаючим організовувати кредитні й позичково-ощадні товариства. Головне завдання таких об'єднань – надання своїм членам пільгових позик на господарські потреби, а також закупівля інвентарю, сировини, насіння тощо на спільні кошти. Втім, у радянському суспільстві мова не йшла про відбудову дореволюційної моделі кредитної кооперації, навпаки, з самих перших кроків відбудови системи правляча партія прагнула наповнити кооперативи докорінно новим змістом, перетворити на зброю класової боротьби.

У травні 1922 р. пленум ЦК КП(б)У акцентував: «Черговим етапом у розвитку дрібнобуржуазної стихії буде натиск з боку куркульської частини села, прагнення якої будуть спрямовані в бік оволодіння політичною владою, проникнення в ради і витіснення з них біднішої частини села. Розгромлене в повстанському русі проти радянської влади, дезорганізоване новою економічною політикою, яка вибила ґрунт з-під ніг українського бандитизму, куркульство, що знаходить свою ідеологічну оболонку в петлюрівщині, спрямовує свою увагу в бік легального вrostання в радянський апарат, повільного оволодіння ним, кооперацією, школою, освітніми організаціями на селі і господарськими органами та апаратами, зв'язаними з життям українського села. Цьому натискові куркульсько-петлюрівської стихії наша партія зможе чинити опір тільки в тому разі, якщо вона на селі буде, як і раніше, спиратися на верстви батрацтва і незаможного селянства, якщо вона зуміє в гіршому разі нейтралізувати, а в кращому разі викликати політичні симпатії з боку переважної маси середняцьких господарств» [133, с. 205–206]. Так з погляду партійного керівництва кредитні кооперативи містили в собі неабияку небезпеку – «петлюрівщину», адже вони могли забезпечити фінансову самостійність селянству, що у підсумку могло б спричинити певну політичну незалежність.

ХІІ з'їзд РКП(б) (квітень 1923 р.) вказав на «гігантську важливість» створення кооперативного кредиту для селян, проте, тільки такого, «який міг би вклинитися в економічні відносини селянства проти куркуля». Була підкреслена необхідність державного керівництва «всіма видами кредиту селянам з метою піднесення сільського господарства і забезпечення раціонального використання кредиту в інтересах селян», акцентовано на тому, що: «участь комуністів у сільськогосподарських кооперативах і колективах свого району або громади безумовно обов'язкова» [134, с. 455, 454].

Як наслідок, значні ускладнення виникали навіть із обліком подібних «кредитних» кооперативів. На травень 1923 р. підвідділ нагляду за кредитними установами при валютному управлінні Наркомфіну України зумів взяти на облік близько 800 первинних кооперативних кредитних об'єднань. Зауважимо, що більшість із них або зовсім не розпочинали кредитової діяльності, або невдовзі залишили її, «незабаром після відкриття непомітно помирали», як було зазначено в звіті інспекторів відділу [5, арк. 3–4]. Навесні 1923 р. в республіці реально функціонували й офіційно взято на державний облік всього 39 кредитних кооперативів [5, арк. 4]. Щоб встановити державний контроль, з метою організаційного керівництва об'єднаннями селян почали створюватися також губернські товариства сільськогосподарського кредиту – тобто середня ланка системи.

Першими такими товариствами стали Харківське і Одеське – почали діяти на 1 червня 1923 р., того ж літа розпочали свою діяльність ще Катеринославське Київське та Чернігівське, а восени були створені Подільське, Донецьке і Полтавське товариства [5, арк. 89]. Якщо відкриття первинних сільськогосподарських кооперативів стало виявом самоорганізації мас, головною метою їх діяльності були питання взаємодопомоги, то створення губернських товариств відбувалося в наказовому порядку «згори», був це процес політичний, цілком і повністю підконтрольний державним інтересам. Відповідно й засновниками губернських товариств виступали головно державні установи.

На 1 січня 1924 р. у зведеному балансі 8 губернських товариств України майже 80% внесків – були від державних установ і лише 20% – забезпечили кооперативні товариства, зовсім мізерну частку склали селянські приватні кошти [379, с. 18]. Так, із самого початку система сільськогосподарського кредиту повинна була поєднувати в собі два визначальних принципи організації: кооперативний і державний. Кредитна кооперація розвивалася в деформованій, підконтрольно-залежній формі. Створення губернських товариств сільськогосподарського кредиту, які виступали як основні кредитори первинних кредитних кооперативів, уможливило фінансову диктатуру держави, підпорядкувало весь рух коштів на селі.

Завдяки активній державній підтримці губернські товариства в республіці активно розгорнули свою діяльність. Таблиця 8 містить динаміку розвитку товариств у перші роки роботи.

Таблиця 8. Баланси мережі сільськогосподарських губернських товариств УСРР (1923–1924 рр.), (у крб) [5, арк. 93].

Товариства	Баланс на 01/09/23	Баланс на 01/04/24	% зростання
Харківське	592110	1497090	252
Київське	509740	1169970	229
Катеринославське	147740	918450	624
Чернігівське	25310	156730	619
Подільське	57780	305020	528
Одеське	666350	1177550	176
Всього	1941250	5224810	269

Як свідчить аналіз даних таблиці, всі губернські товариства продемонстрували впевнене зміцнення своїх балансів, наростили свою фінансову

базу. Втім, якщо товариства з промислово розвинутих регіонів мали досить потужний потенціал – баланс Харківського складав майже 1,5 млн крб, Одеського – майже 1,2 млн, Катеринославського – 918 тис. крб, то товариства периферії, а саме там було розвинутих сільське господарство, яке так потребувало фінансової допомоги, не могли похвалитися значними капіталами: Чернігівське виживало із мізерним балансом у 156 тис. крб, Подільське у 305 тис. крб тощо.

Також серйозною проблемою створених губернських товариств стала відсутність єдності принципів функціонування. Кожен регіон діяв на свій розсуд: Харківське, Полтавське і Донецьке товариства розподіляли свої кошти тільки через низові сільськогосподарські кооперативи; Подільське кредитувало всіх бажаючих самостійно, але все його фінансування було спрямовано переважно артілям – 94,4%; і тільки Чернігівське товариство допускало індивідуальне кредитування селян, однак це складало в його операціях всього 39% [5, арк. 91].

З метою виправлення ситуації, узгодження й встановлення одноманітних принципів роботи, а також і для організаційного керівництва сільськогосподарськими товариствами й первинними кооперативами, керівництво УСРР неодноразово порушувало питання щодо відкриття республіканського сільськогосподарського банку. Втім, московські чиновники у настільки важливому питанні, як фінансове, були послідовними і непохитними – Україні не дозволяли проводити самостійну кредитно-банківську політику. Тому сама ідея створення незалежного сільськогосподарського банку викликала активну протидію російських чиновницько-партійних кіл. На думку А. Морозова тільки тверда і наполеглива позиція Х. Раковського (на той час голови РНК України), а також і те, що в умовах міждержавної гри за надзвичайно високими ставками – наближався момент підписання Союзного договору, відкриття власного банку стало певною політичною поступкою українським партійно-урядовим колам, ілюзією дозволу на проведення самостійної і незалежної кредитної політики [485, с. 100]. Так, у 1923 р. розпочав свою роботу Український сільськогосподарський банк. Проте, московське керівництво не мало наміру віддати ініціативу, прагнуло зберегти за

собою право на повне розпорядження якомога більшою кількістю кредитних коштів, які використовували в Україні. Вже на початку 1924 р. був створений Центральний сільськогосподарський банк СРСР – це завершило формування єдиної системи сільськогосподарського кредиту.

Принциповим моментом є те, що цей банк, який очолив всю систему, не мав власних відділень. Отже, його головна і єдина функція – контроль і загальне керівництво всією кредитною політикою, яку реалізовували республіканські сільськогосподарські банки і товариства сільськогосподарського кредиту. Показовим є також і той факт, що у своїй діяльності Центральний сільськогосподарський банк СРСР демонстративно ігнорував як республіканське партійно-господарське керівництво, так і Український сільськогосподарський банк. Московський банк напряду, нікого не інформуючи, працював із клієнтурою в УСРР, встановлював контакти як із губернськими відділеннями республіканського банку, так і безпосередньо із кооперативними об'єднаннями [407, с. 95].

Зауважимо, що ці дії підтримувало союзне керівництво. Зокрема наркомфін СРСР Г. Сокольников неодноразово наголошував на своїй принциповій позиції – створення республіканського сільськогосподарського банку було серйозною помилкою. Г. Сокольников вимагав юридично узаконити ту ситуацію, яка вже склалася внаслідок активної діяльності Центрального сільськогосподарського банку СРСР, тобто офіційно проголосити республіканські банки лише філіалами московського банку [407, с. 96]. Впродовж 1920-х тривала постійна боротьба за одержавлення і підпорядкування республіканської системи сільськогосподарської кооперації. Відповідно, недоречно ставити питання щодо можливостей проведення самостійної політики кооперативами, які отримали над собою таку масу вищих регулюючих інстанцій. Як зазначив А. Морозов: «Чим далі від селянського господарства стояв головний розпорядник кредитів, тим менш суттєвим видавалися йому навіть самі його пекучі проблеми» [485, с. 117].

Так із самого початку побудови радянської системи кооперації визначальний принцип самоорганізації мас був загнаний у вузькі рамки обов'язкового і всеосяжного державного регулювання. Першими акціонерами Українського сільськогосподарського банку стали: Державний банк, Народний комісаріат земельних справ УСРР, Народний комісаріат фінансів, Губсільбанк, «Сільський господар», Цукротрест, Укрдержспирт, Уккрадгосптрест та ін. Кошти кооперації склали менше 2% [351, с. 289].

Втім, незважаючи ні на що, сільськогосподарському кредиту вдалося досить швидко розгорнути активну роботу. Так, Укрсільбанк, який починав свою діяльність із мізерним балансом у 300 тис. крб вже на початку 1925 р. мав 23 646 тис. крб (збільшення у майже 79 разів) [292, с. 165], що допомогло хоч трохи зняти гостроту фінансового голоду на селі і певною мірою полегшити долю українського селянства. Відповідно зросла й кількість зареєстрованих сільськогосподарських кредитних кооперативів – до приблизно 5 тисяч на початок 1925 р. [292, с. 163].

Проте, основним джерелом цього зростання виступили майже виключно державні кошти. Упродовж 1923–1926 рр. обсяги бюджетного фінансування майже втричі переважали зростання власних капіталів Сільгоспбанку, разом із усією його роботою по залученню внесків клієнтури [396, с. 106]. Головною ж клієнтурою системи сільськогосподарського кредиту на середину 1920-х рр. були сільськогосподарські кредитні товариства – вони отримали 46,3% всього фінансування, потім різноманітні кооперативні об'єднання – 28,9%, артїлі – 12,1%, державна промисловість і торгівля – 6,9%, приватники – 3,3%, індивідуальне кредитування селян склало всього – 2,5% [5, арк. 90 зв]. Отже, безпосередньо в село системою сільськогосподарського кредитування республіки було спрямовано приблизно 61% кредитування, а особисте кредитування селян склало лише 2,5%.

Відповідно, отриманих коштів було однозначно недостатньо. Розглянемо фінансово-кредитну діяльність типового первинного сільськогосподарського кредитного кооперативу на прикладі Дацківського товариства (Житомирщина).

Товариство розпочало свою діяльність із листопада 1922 р. з балансом у 3044 крб 42 коп. На той момент в нього записалося 68 людей. Селяни мали власний пункт прокату різноманітних знарядь: коси, вила, сапки тощо [68 арк. 1]. Із суто кредитною діяльністю у сільських кооператорів не складалося. Так, з одного боку товариство продемонструвало свої можливості виживати на ринку, нарощувати свій економічний потенціал – на травень 1925 р. у його складі було вже 420 членів, а баланс збільшився до 8292 крб 06 коп. [68, арк. 74, 92], але безпосередньо кредитова діяльність приносила лише постійні збитки. Фактично кожна четверта позика ставала проблемною, повернення її викликало великі ускладнення. Так, у 1925 р. кооператив мав 35 протермінованих позик на загальну суму 862 крб, при тому, що всього було видано кредитів на 3406 крб [68, арк. 95 зв].

Приміром, один із таких проблемних боржників – бідняк Петро Лозовий, мав 3,5 десятини землі, жив із дружиною і трьома малими дітьми (отже, тільки двоє з членів родини працювали по господарству). У сім'ї Лозового з крупної худоби була лише одна корова, тож і взяли 50 крб кредиту для купівлі коня, під 15% річних. Втім, несприятливі погодні умови завадили отримати прибутки. За свідченням самого селянина, «позика користі не принесла». Внаслідок неврожаю на ринку різко зросли ціни на насіння, тому сіяти на наступний рік було нічим. У підсумку, щоб погасити борг, П. Лозовий був змушений продати коня навіть дешевше, ніж придбав. Відповідно, вся позика принесла тільки збитки – сім'ї бідняка так і не вдалося вибратися зі злиднів, а реальну користь отримали перекупники, які придбали коня за значно заниженою ціною [68, арк. 108].

Загалом для селян – членів сільськогосподарських кредитних кооперативів, зокрема й Дацківського товариства, було характерним цільове використання отриманих кредитів. Так, З. Василенко витратив 60 крб на купівлю насіння, П. Передерій – 50 крб на насіння, К. Кучерявий – 75 крб на ті ж цілі, М. Король – 100 крб на купівлю коня, Н. Лозовий – стільки ж на будівництво хати, А. Лозовий – 100 крб на купівлю корови тощо [68, арк. 5, 69].

Отже, формально система сільськогосподарського кредиту в республіці працювала, нарощувала свій потенціал, фінансову потужність: зростали баланси товариств, які видавали позики. У 1926 р. у системі сільськогосподарської кредитної кооперації УСРР діяли понад 6 тис. товариств, в які об'єдналися 1254 тис. селянських господарств [120, с. 75]. Проте з усієї кількості лише 1281 кооператив (76 тис. господарств) займався тільки наданням кредитних послуг, решта були так званими «універсальними» об'єднаннями, які займалися різноманітною підприємницькою діяльністю. В їх роботі кредитні операції хоча й мали місце, але склали дуже незначний відсоток, а іноді ці товариства не надавали їх взагалі [120, с. 75]. Ця диспропорційність була зумовлена жорсткою державною регламентацією кредитних кооперативів. Об'єднання селян були максимально залежними від державного фінансування. Тож товариство, отримавши кошти від держави, могло, здійснюючи кредитування селян, взяти собі за послугу надання кредиту лише 1,5%. Враховуючи те, що середній річний оборот по кредитних операціях у системі сільськогосподарської кредитної кооперації складав всього 5 тис. крб, то і відповідно прибуток товариства становив лише 75 крб. Саме тому універсальні товариства займалися насамперед іншими видами діяльності (наприклад, торгівлею) [485, с. 96].

Радянська система мала низку принципових особливостей, які взагалі унеможливлювали її нормальне функціонування, і дозволяють зробити висновок виключно про формально-паперову імітацію діяльності. У всій системі сільськогосподарської кооперації сума внесків власне селян складала всього приблизно 1% балансу (до 1917 р., приміром, цей показник складав понад 68%) [292, с. 165]. І це зовсім не дивно, адже докорінно змінився соціальний склад вкладників сільських товариств. Якщо раніше членами таких об'єднань були переважно представники соціальної верхівки села: священники, заможні селяни, сільські торговці тощо (також були представлені й інші верстви села, втім, саме зазначена група брала на себе головне забезпечення вкладних операцій), то в умовах радянської дійсності головними і вкладниками, і споживачами кредитів

стали бідні селяни-незаможники. Саме вони отримали у 1926 р. – 47,9% позик, а у 1928 р. – вже 65,6%. Відповідно зменшилася кількість виданих грошей заможним господарям, яка й без того складала дуже незначну частину: з 2,5% у 1926 р. до 1,8% у 1928 р. [485, с. 159]. Ці тенденції стали наслідком сумлінного виконання керівництвом кредитних кооперативів партійних вказівок.

Радянських лідерів цікавило не зміцнення республіканської кооперації взагалі, а лише в її «радянській» формі. Наприклад, голова ВУЦВК Г. Петровський, виступаючина X з'їзді КП(б)У у листопаді 1927 р., жорстко критикував діяльність Ізюмської сільськогосподарської кредитної кооперації. З одного боку кредитні кооперативи, які на початку 1920-х рр. існували виключно номінально: об'єднували по 20-30 селян, займалися різноманітними операціями, кредитних послуг не надавали взагалі, вже у другій половині 1920-х рр. вони зуміли широко розгорнути свою діяльність, об'єднали до 45% господарств регіону. Проте, з іншого боку, в 1925 р. на Ізюмщині незаможники отримали 57% всіх наданих кредитів, а у 1927 р. – 46%, водночас заможні господарі, які у 1925 р. отримали лише 3% кредитування, у 1927 р. збільшили цей показник до 6%.

Кредитування міцних селянських господарств допомогло розбудувати систему кредитної кооперації в регіоні. Заможні господарі вчасно повертали кредити, чітко сплачували відсотки, але ця модель нагадувала діяльність царської кооперації, яка ґрунтувалася на самоорганізації населення, не виконувала своєї головної «класової» функції. Г. Петровський вимагав «виправити ситуацію за 24 години» [181, с. 204]. Тобто збільшити кредитування незаможників за рахунок скорочення позик заможним господарствам. Відповідно заможні селяни, не дочекавшись позик, масово забирали свої внески і виходили зі складу кооперативів, це неминуче спричинило збільшення кількості проблемних кредитів, погіршення стану кредитних об'єднань, але відтепер партійна лінія вважалася виправленою.

Приміром, у Підвисіцькому товаристві Уманської округи на грудень 1928 р. було 1198 членів, із них незаможників – 804, середняків – 364 і тих, кого

правління віднесло до складу заможних, – всього 30 людей (або 2,5%) [23, арк. 12]. Причому ситуація у бідняцьких господарствах стояла таким чином, що видані кредити для більшості таких напівзруйнованих господарств не могли вирішити всіх проблем (як у наведеному вище прикладі), а про вкладні операції годі було й говорити. Заможні ж селяни навпаки не поспішали афішувати свої статки, демонструвати їх новій владі. Навіть не дуже заможні господарі не бажали нести свої кошти до системи сільськогосподарської кооперації, побоюючись бути занесеними до чорних списків «куркулів» та «експлуататорів».

Фінансова бідність кооперативів, а також і практично повна відсутність вкладних операцій хвилювали радянську владу, втім класове протистояння на селі, яке усіляко розпалювала правляча партія, загострювало цю проблему. Як правило, все обмежувалося лише пропагандистськими компаніями й тиражуванням пустопорожніх голосливих обіцянок. Так, Г. Петровський у своїй промові на X окружному з'їзді Рад у Луганську на початку 1925 р. агітував: «селянству щодо його вкладів у кредитні товариства ми надаємо повну гарантію» [182, с. 141]. Втім, тільки конкретними діями можна було завоювати довіру селянської маси й отримати можливість переламати ситуацію на краще.

Проаналізувавши ситуацію, квітневий (1926 р.) пленум ЦК ВКП(б) наголосив на необхідності «забезпечення припливу вкладів і заощаджень у кредитну і кооперативну систему з боку широких селянських мас» [135, с. 306]. Вже вкотре, був тільки накреслений загальний напрямок роботи за повного ігнорування соціально-економічної складової цього процесу. На селі, як і раніше, розгорнулася чергова широка пропагандистська кампанія, яка не могла принципово вплинути на ситуацію – селяни не поспішали віддавати свої гроші. Проголошена пленумом необхідність цілковитого «забезпечення в самій кооперації інтересів середняцько-бідняцької маси селянства і боротьба із спробами використання кооперації куркульськими елементами» [135, с. 306], тільки відлякувала заможних власників від вкладання коштів до таких

«кооперативів». Як наслідок, у 1925/1926 р. сільськогосподарські кредитні кооперативи мали власних коштів в обігу в середньому лише 2,8% [116, с. XX].

Новій владі так і не вдалося завоювати довіри й підтримки у селянської маси. Особливо виразно це простежувалося у перші роки проголошеної індустріалізації. Масштабна перебудова всього народногосподарського комплексу потребувала не менш серйозного фінансування. Для селян далеко не зайвим було запитання – з яких саме джерел буде отримане це фінансування. Адже в умовах радянського суспільства у всіх фінансово-кредитних установах країни фактично не було комерційної таємниці – таємниці вкладів, а разом із тим і гарантій їх недоторканності. Відповідно, прагнення офіційно не афішувати свої статки, натомість переводити всі прибутки у дорогоцінні метали ще більше посилювалося.

Розбіжність між цінами на сільськогосподарські і промислові товари, гострий дефіцит на ринку останніх, потрібних селянам, робили у принципі не вигідними для селян заощадження у грошовій формі. Всі спроби переконати селян віднести свої кошти до кредитних установ перетворювалися на фікцію перед лицем конкретних виважених запитань населення. Так, представники Андріївського райвиконкому на Ізюмщині на загальних зборах, які були організовані з метою пропаганди вкладних операцій, у 1926 р. лише розгублено розводили руками у відповідь на запитання селян, чому так стрибають ціни на товари, може тому, що «наш червінець починає перетворюватися на радянський знак», і в країні знов почне вирувати гіперінфляція. Звісно у змаганні гасел і конкретних цифр (селяни наводили багато прикладів з життя: ціна на жито була нещодавно 85 коп. за пуд, а зараз – 1 крб 20 коп., залізо коштувало 4 крб за пуд, а тепер – 8 крб тощо) [468, с. 135–136] перемагали конкретні реалії, тому сільські мешканці не поспішали вкладати гроші у банки й кооперативи.

Керуючий Всеукраїнською конторою Держбанку СРСР Горбунов 5 січня 1927 р. у таємному листі, який було відправлено в УСРР голові Раднаркому В. Чубарю, а також і до економвідділу ОДПУ та до ЦК КП(б)У підкреслив: «В Проскурівському та Вінницькому округах посилюється попит на золото серед селян,

які продають м'ясо та худобу. Скот продають за золоту монету і прагнуть всі виручені від реалізації сільськогосподарських продуктів суми перевести в золото» [485, с. 158].

Село потребувало принципових змін, системної, комплексної підтримки та уваги до своїх проблем. Тільки послідовна всеосяжна підтримка за всіма напрямками: земельна політика, податкова, регулювання цін, оренди, найманої праці, а також і заходи щодо контрактації технічних культур тощо – змінили б невтішну ситуацію на краще. Однак, радянська влада пішла іншим шляхом – шляхом розпалювання класової ненависті та декларативної підтримки номінальних селянських «кооперативів». Партійно-радянське керівництво переважно вороже ставилося до селян. На їх суб'єктивну думку селянин, як дрібний власник і господар на землі був носієм «петлюрівської» ідеології – нездатним зрозуміти і підтримати пролетарську революцію. Саме на цих підставах будувалися взаємовідносини на селі, що лише поглиблювало проблеми селянства в радянській системі. Приміром, у 1925 р. на 250 крб прибутку селянин сплачував податку стільки ж скільки дрібний підприємець із 1200 крб, а робітник з 3800 крб [381, с. 197].

Як наслідок, якщо на 1 січня 1914 р. в середньому на одне кредитове товариство припадало 8036 крб позик і 18317 крб внесків (або у майже 2,3 разу більше), то на середину 1920-х такий кооператив в УСРР мав 19308 крб позик і тільки 1056 крб внесків (співвідношення 18,3 до 1) [300, с. 75]. Фактично вся система існувала майже виключно за державні кошти. Таким чином, формальні кредитні «кооперативи» за своєю сутністю були лише формою державних об'єднань. Селяни стали тільки «споживачами» державних коштів, при цьому, за цілком зрозумілих обставин, зовсім не поспішаючи вкладати до подібних об'єднань свої гроші. Перший секретар ЦК КП(б)У Е. Квірінг у 1924 р. критикував «спроби зміцнення комуністичного впливу в кооперації шляхом проштовхування туди невідомих і недостатньо кваліфікованих співробітників-партійців», акцентуючи «селянин свою копійку на спільну справу дасть лише тоді,

коли він вірить цій справі і тим керівникам, які стоять на чолі» [156, с. 131]. Втім, ситуація на селі не мала шансів змінитися на краще. Дотримання строго цільового кредитування – позики селянам видавалися тільки під певні завдання: купівля насіння, інвентарю, худоби тощо, зайвий раз переконувало населення у тому, що державні гроші «розподіляють».

За всі роки існування системи сільськогосподарського кредиту ці визначальні принципи, які перекреслювали й заперечували саму ідею самоорганізації мас в умовах радянського суспільства, так і не були зламани. Нова влада взагалі вбачала головне завдання подібного «кооперування» зовсім в іншому. Влітку 1927 р. на засіданні Економічної наради УСРР заслухано спільну доповідь голови правління Укрсільбанку Богуцького і представника Укрдержплану Фесенка «Про роботу системи сільськогосподарського кредиту в 1925/26 році та 1 півріччі 1926/27 року». Доповідачі констатували, що завдання охоплення селян кредитною кооперацією «виконано в дуже невеликій мірі», а єдиний вихід із ситуації вбачали тільки у ще більшому посиленні централізованого керування кредитними кооперативами. Отже, головний висновок засідання був сформульований чітко й однозначно – вся система кредитної кооперації (тобто Укрсільбанк, кредитсоюзи, окрсільбанки й низові кооперативи) «повинна бути збудована, як єдина **державна** (виділення наше – К.Н.) кооперативна система» [9, арк.134 зв].

Таким чином, формальні кооперативи правляча Комуністична партія розглядала виключно як форму цілком і повністю залежних, підконтрольних державних об'єднань. Радянські партійні лідери у своїх працях та промовах неодноразово зверталися до питання кооперації. Втім, проблематика кооперативного руху розглядалася виключно з погляду отримання політичних дивідендів, зміцнення радянської диктатури, а зовсім не у площині покращення життя населення. Зокрема О. Риков у праці «Про кооперацію» наголошував: «Через кооперативне будівництво дрібне селянське виробництво не лише було підпорядковане нашому контролю, керівництву і регулюванню, але й вросло у

загальну систему радянського господарства» [183, с. 415]. Те, що саме цей контроль і жорстке державне регулювання стали головними факторами руйнування сільської кооперативної системи радянські керівники начебто не помічали. Відповідно і праця О. Рикова містить низку взаємовиключних положень. Так, він формально заперечував використання методів адміністративного впливу, але наголошував, що треба «добитися того, щоб кооперативні органи керівництва знаходилися у руках бідняків і середняків і щоб кооперація своєю діяльністю обслуговувала потреби основної маси селянства» [183, с. 416]. Така офіційна позиція руйнувала всі основоположні принципи кооперування. Відповідно, селяни прагнули триматися якомога далі від подібних добровільних об'єднань. Чимало створених на селі кредитних кооперативів намагалися, незважаючи на диктат радянської влади, впроваджувати власну незалежну кооперативну фінансово-кредитну політику, уникаючи будь-яких контактів із державними контролюючими інстанціями, перебуваючи у так званому «дикому стані». Так, наприкінці 1920-х рр. до мережі Укрсільбанку входило приблизно 30% кредитних кооперативів республіки [9, арк. 178].

Реальні кошти системи сільськогосподарського кредиту складали по Україні до 200 млн крб або всього приблизно по 40 крб на один селянській двір [293, с. 25]. Такі суми в принципі були неспроможні вирішити проблеми фінансування села. Питання ж забезпечення себе необхідними фінансами залишалися переважно особистими проблемами селян: у їх вирішенні нова влада брала участь чисто номінально. Так, наприкінці 1920-х рр. селяни України отримали 63 млн крб із системи сільськогосподарського кредиту, а близько 110 млн крб з приватних джерел [293, с. 26]. Отже, головним кредитором селянина, як і на початку століття, був заможний сусід, який у радянських умовах позичав свої гроші без жодних посередників, намагаючись залишатися в тіні, й ніяким чином не афішуючи своїх справжніх статків. Якщо у дореволюційному селі приналежність до заможної верхівки була, окрім всього, ще й питанням престижу, демонстрацією вміння

господарювати, то наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. тільки найнижчий соціальний статус міг дати певну надію на виживання.

Як наслідок, кредитна кооперація за обсягами своїх операцій була безнадійно далекою від вирішення фінансових проблем селянства. Тільки на короткострокове кредитування поточної діяльності не вистачало понад 200 млн крб. Потреба у довгостроковому фінансуванні, що було практично відсутнім, і яке можна було б використати або на відбудову зруйнованого війною житла, або вкласти у розвиток конкретної справи (закласти сад, плантацію тощо) була в багато разів більшою. Приміром, у 1924 р. Укрсільбанк видав понад 23% позик на купівлю насіння, 21% кредитів були витрачені на купівлю худоби, але на будівництва та капітальні ремонти селяни отримали менше 1% всіх коштів [292, с. 169]. Подібне співвідношення простежувалося і в наступні роки.

На поточних рахунках кредитні товариства у 1927 р. мали в середньому всього до 2 тис. крб на кооператив, що було майже у 10 разів менше ніж на січень 1913 р. [9, арк. 178 зв]. Кредитні кооперативи самі постійно балансували на межі виживання. Тільки в 1927 р. кредитні сільськогосподарські кооперативи республіки вперше зуміли досягти прибутків у розмірі 836 тис. крб (досі єдиним результатом діяльності були збитки). Причому, детальний аналіз реальної фінансової ситуації кредитної кооперації переконує у тому, що навіть за наявності першого прибутку кризові явища були далеко не подолані. Так, прибуток на суму 1,8 млн крб отримали всього 847 товариств, а збитки на суму 1 млн крб – решта 412 кооперативів [9, арк. 184]. Фактично кожен третій кредитний кооператив був проблемним і збитковим – потенційним банкрутом.

Зауважимо, що виконання основного політичного завдання «радянзації» села призводило до принципової нерівності під час отримання позик. Створені на селі колективні господарства – комуни і колгоспи стали практично безконтрольними споживачами коштів, «вічними боржниками» системи. Доцільність фінансування подібних збиткових об'єднань не розглядали, політичні міркування, суто пропагандистські гасла для радянської влади були суттєвішими.

Коллективні об'єднання повинні були стати взірцем для наслідування, вони перебували у центрі підвищеної уваги. Зокрема селяни Кашкарівського району Херсонської округи висловлювалися «Ми спершу подивимося, як колгоспи будуть працювати» [467, с. 53]. Саме тому радянська влада прагнула замовчувати справжню економічну ефективність роботи колгоспів, що й обумовлювало посилене фінансування.

Різка зміна пріоритетів кредитування – підтримка найбідніших верств села призвела й до відповідних негативних змін у платіжному балансі. Близько 20% наданих позик доводилося постійно відтермінувати, а ще майже 30% незважаючи на всі зусилля й відкладення сплати, все одно залишилися проблемними – майже без жодних шансів на повернення. Найбільш безнадійними щодо повернення боргів були колгоспи та комуни. Приміром, на жовтень 1924 р. понад 74% всіх кредитів, наданих подібним радянським колективам були проблемними [292, с. 170]. Зауважимо на значні преференції, які надавалися колективізованим господарствам. Середня позика селянину-одинаку у 1926/1927 р. складала лише 88 крб, а колгоспу – 949 крб, а у деяких регіонах доходило і до 1300 крб [485, с. 245].

Характерним прикладом була Ксаверієвська комуна на Волині, яка з економічного погляду продемонструвала свою абсолютну нежиттєздатність. Її існування вдавалося підтримувати виключно за допомогою постійних державних дотацій. Як наслідок, комуна була збитковою, мала величезні суми безнадійної заборгованості. На 1 жовтня 1928 р. борг комуни – 171 тис. крб. З урахуванням того, що об'єднання нараховувало всього 200 членів – це становило по 855 крб на особу [293, с. 32]. Подібні колективні об'єднання не могли повернути кредитних коштів, були тільки споживачами сільськогосподарського кредитування. Фактично зводили нанівець всі намагання створити життєздатну систему сільськогосподарського кредиту. Мертвонароджені колгоспи споживали чималі кошти, однак залишалися банкрутами.

Незалежний економічно і політично самостійний селянин-власник дисонував із комуністичною доктриною. Тоталітарні методи керівництва державою, сталінізація суспільства й утвердження особистої влади Й. Сталіна унеможлилювали існування багатомільйонної маси селянських індивідуальних господарств. С. Кульчицький наголошував: «Своїм незалежним від держави існуванням селянин-власник кидав виклик тоталітарному політичному режиму. Але цієї причини не можна було назвати, закликаючи селян до відмови від індивідуального господарювання. Тому більшовики доводили, що колективне господарство економічно ефективніше, ніж індивідуальне. Турбуючись нібито про інтереси самих селян...» [459, с. 304]. Саме тому створення колгоспів мало насамперед пропагандистську функцію. Із цією метою надавали значні кредитні преференції та усіляко підкреслювали економічну вигідність колективізованих господарств. Реальні показники при цьому свідомо ігнорували. Наприклад, у представлених в ЦК РКП(б) тезах з аграрного питання Є. Преображенський вказував на високу економічну ефективність функціонування колективних господарств. В. Ленін на полях зробив застереження: «Не доведено, що у “колективів” взагалі краще. Не слід дратувати селян брехливим комсамохвальством» [165, с. 40].

Наприкінці 1923 р. за дорученням ЦК КП(б)У в республіці було проведено обстеження економічного стану колгоспів. Незважаючи на кількісне збільшення (понад 5 тис. господарств) вага колективів у селянському землекористуванні становила лише 4%. Висновок комісії був невтішним: «Істотне кількісне зростання колективних господарств, що спостерігається за останні роки, далеко не відповідає зростанню їх господарської могутності» [459, с. 305]. Х. Раковський на початку 1920-х рр. заявив: «Якщо їх (колективи – К.Н.) всі пропустити через сито, то з них, можливо, одна третина або чверть є колективами, що розвиваються природно, а три чверті створюються внаслідок різних пільг» [459, с. 306]. Важливою складовою наданих пільг була зокрема кредитна політика, яку була

змушена впроваджувати і республіканська система сільськогосподарського кредиту.

Розпалювання класової боротьби на селі, розкол його на ворогуючі угруповання, протиставлення «куркулів-експлуататорів» біднякам, активна підтримка досить часто відверто нежиттєздатних колективних господарств, створення яких було пов'язане із кон'юнктурними мотивами, загострювала не тільки політичну ситуацію на селі, але й викликала штучні економічні ускладнення. Втім, нерівність отримання коштів виконувала своє основне пропагандистське завдання – кількість колгоспів у республіці невпинно збільшувалася: з 3356 у 1924 р. до понад 12 тис. наприкінці 1928 р. [470, с. 60].

Важливу роль у цьому відіграло й регулярне збільшення кредитування колгоспного будівництва. Якщо у 1926–1927 рр. радгоспам, колгоспам і кооперативним центрам видано 50,7% всіх позик системи сільськогосподарського кредиту республіки, то вже у наступні 1928–1929 рр. цей відсоток зріс до 64,1% [500, с. 54]. Втім, відбувалося це зростання за рахунок неколективізованої частини села. Наприкінці 1920-х фінансування системи республіканської кредитної кооперації всіляко обмежувалися. За перший квартал 1927/1928 р. кредитів селянам видано на 14,5 млн крб, а сплатили вони за раніше отриманими кредитами на суму 23,67 млн крб [485, с. 153].

Відповідно, скерування кредитних потоків до найбідніших верств села, а також колективізованої частини, свідоме обмеження кредитування заможних, фінансово міцних господарств спричиняло не лише фінансові диспропорції на селі, але й погіршувало фінансовий стан власне сільськогосподарських кооперативів. У середньому кожне товариство мало до 2 тис. крб протермінованих позик. Якщо на 1 липня 1928 р. загальна сума неповернутого кредитування складала 1,7 млн крб, то наприкінці року вона досягла вже 10,1 млн крб [485, с. 162]. Всі вимоги дотримуватися кредитної дисципліни у подібній ситуації були тільки імітацією вирішення проблеми. Наприклад, у 1928 р. притягнуто до кримінальної відповідальності правління Хмельницького сільськогосподарського

кредитного товариства «Сільбанк», яке допустило безнадійних позик майже на 10 тис. крб. Під слідством опинилося все керівництво: Ф. Байрак, М. Совінський, В. Балицький. Втім, основна провина цих людей полягала лише у сумлінному виконанні отриманих вказівок – надання кредитів найбільшій та колективізованій частині села [43, арк. 46].

Принциповим моментом є й те, що фактично відбувалося свідоме зрощення керівного апарату «кооперативів» і колгоспів. Ключові посади наприкінці 1920-х рр., як правило, займали одні й ті ж люди. Приміром, по Уманській окрузі на жовтень 1929 р. зі 196 голів правління сільськогосподарських кредитних кооперативів – 105 людей займали відповідальні посади й у колгоспах. Відповідно, на засіданнях правління кооперативів 130 разів розглядали питання щодо кредитування колгоспів [23, арк. 29].

Таким чином, формально вдалося досить швидкими темпами відбудувати систему сільськогосподарського кредиту в республіці й наростити їй свою фінансову потужність. Проте, вирішення політичного завдання – розпалювання класової ненависті та різка зміна пріоритетів роботи кредитової системи призвела до створення нежиттєздатної, підконтрольної системи сільськогосподарської кооперації, максимально залежної від державного фінансування й регулювання.

Зауважимо, що на території республіки організували компактні поселення – колонії переселенців: греків, німців, поляків, болгар, євреїв тощо, в яких активно розвивалася кредитна сільськогосподарська кооперація. У 1920-ті рр. в УСРР створено 9 російських районів (у них діяло 134 сільради), 7 німецьких (83 сільради), 3 єврейських (33 сільради), 3 грецьких (18 сільрад), 3 болгарських (35 сільрад), а також 1 польський (25 сільрад) [570, с. 11]. Компактність проживання та певні глибокі національні традиції зумовлювали високий ступінь взаємодопомоги поселенців. У таких колоніях селяни активно організували кредитні кооперативи. Зокрема, станом на 1929 р. по Одеській кредитспілці кооперовано 74,7% селян нацменшин, що було майже вдвічі більшим за середній показник кооперування по району, на Херсонщині – кооперовано 65% селян-

поселенців, а по українських селах – 38,9%, на Дніпропетровщині – відповідно 65,4%, проти 41,3% [417, с. 147]. Нацменшини віддавали беззаперечну перевагу об'єднанню у кооперативи, а не у колгоспи. Приміром, на 1929 р. у польському Мархлевському районі створено лише 1 колгосп, до якого записалось 13 найбідніших родин [417, с. 152]. Як було наголошено у листі, який керівники Наркомзему УСРР надіслали до Наркомзему РСФРР, успіхи об'єднання селян нацменшин у кредитні товариства пояснювалися регулярною значною фінансовою допомогою з-за кордону [117, с. 40–41].

Більшість кредитних кооперативів колоній не припиняли своєї роботи навіть в умовах воєнного комунізму. Сприяла цьому усталена практика «поруки» за кредитора його більш заможного сусіда. Втім, у 1920-ті рр. основними проблемами виживання таких кооперативів були не економічні-господарські ускладнення, а суто політичні моменти. X з'їзд рад офіційно заборонив практику поруки, аргументуючи це тим, що частково фінансова допомога у такий спосіб переходить до заможних поручителів. У рамках класової боротьби радянська влада навпаки була максимально зацікавлена у розпалюванні ворожнечі, а не налагодженні і поширенні взаємодопомоги між різними верствами села. Ще у 1918 р. Я. Свердлов у зверненні до ВЦВК підкреслив: «Ми повинні надзвичайно серйозно поставити перед собою завдання щодо поділу села на класи, створення в ньому двох протилежних ворожих таборів, налаштування найбідніших прошарків населення проти куркульських елементів. Лише за умови, що ми зуміємо розколоти село на два табори, підняти людей на таку класову боротьбу, як в місті, лише тоді ми досягнемо в селі того, чого ми вже досягнули в містах» [451, с. 71]. Відповідно, селянські делегати вже у 1918 р. на V всеросійському з'їзді рад акцентували: «Куркуль і підкуркульник, допомагаючи своїм односельчанам, торкаються найчутливіших струн у душах людей» [451, с. 109].

Як наслідок, з 616541 крб кредитування, наданого селянам-грекам, які проживали у Сталінському і Маріупольському округах, у 1927/1928 р. менше 2% отримали заможні господарі, а основну масу – майже 70% отримали найбідніші

селяни-незаможники, для яких повернення боргу було найголовнішою проблемою.

Втім, навіть така бутафорська система радянської сільськогосподарської кооперації залишала, в чомусь, навіть, імітаційну, але все ж таки певну свободу для маневру, незначну економічну й політичну незалежність. До того ж наприкінці 1929 р. кредитною кооперацією була охоплена майже половина селянських господарств республіки – 2114,4 тис. людей [441, с. 44]. Формально не заперечуючи самої ідеї кооперативних об'єднань, Й. Сталін у своїй промові «Рік великого перелому. До XII роковин Жовтня» надав їй принципово-нового змісту, підкресливши, що постачальницька, збутова тощо – це тільки «нижчі форми кооперації», а колгоспи – «вища» [195, с. 131]. Так, в умовах радянської дійсності поняття набули нового змісту.

XI з'їзд КП(б)У (червень 1930 р.) підкреслив «на основі величезної роботи по кооперуванню широких бідняцько-середняцьких мас селянства, рішучої боротьби проти куркуля... на основі розгорнутого наступу на капіталістичні елементи міста і села – партія підготувала селянство до масового колгоспного руху» [133, с. 648]. Так кооперацію проголошено тільки підготовкою до «масового колгоспного руху». П. Любченко (очолював сільськогосподарську кооперацію до 1926 р.) у 1930 р. висловив свою «фахову» думку – колективізація стала у нього «логічним наслідком політики кооперування» [514, с. 136]. Комуністична партія зробила остаточний вибір між об'єднаннями самостійних і незалежних селян й фактично новим закріпаченням села – повністю залежними і безправними колгоспниками.

Як наголошено на XVI з'їзді ВКП(б) кооперативні організації на селі «ні в якій мірі не пристосувалися до справи організаційного і виробничого керівництва колгоспами», що потребувало «докорінного перегляду» всієї структури колгоспно-кооперативної системи [136, с. 438]. В умовах тотальної колективізації села кредитна кооперація була серйозною перешкодою. Тож згідно рішень XVI з'їзду вона була ліквідована, а кредитні товариства і райсільбанки перетворені на

звичайні відділення Держбанку. Саме цей банк сконцентрував абсолютно всі операції як із довгострокового, так і короткострокового кредитування на селі.

Зауважимо своєрідність вирішення кадрового питання цих новостворених відділень Держбанку. Навіть після ліквідації системи сільськогосподарської кредитної кооперації радянська влада не довіряла колишнім кооператорам. Наприклад, коли директор Миколаївської філії Держбанку у зв'язку із тим, що до неї приєднали місцевий сільбанк, звернувся до Всеукраїнської контори Держбанку з проханням скерувати ще двох інспекторів, то у відповідь республіканське банківське керівництво звернулося до Миколаївського міського комітету КП(б)У пропонуючи йому вирішити це питання. Як наслідок, до банку для виправлення партійної лінії скеровано на посади інструкторів М. Гусарева і Г. Селіванова – робітників, членів Комуністичної партії зі стажем [85, арк. 656, 900].

Кооперативні кредитні спілки було скасовано. Їх ліквідація відбулася за командою з Москви, за відсутності проведення навіть формальних зборів пайовиків, на яких було б узгоджене рішення про ліквідацію. Значні грошові фонди, у тому числі й пайові внески членів кооперативів націоналізовано [351, с. 294]. Логічним завершенням процесу знищення системи кредитної кооперації стало прийняте у 1930 р. на загальних зборах акціонерів «добровільне» рішення щодо ліквідації Українського сільськогосподарського банку і приєднання його до загальносоюзного Сільськогосподарського кооперативно-колгоспного банку. Ці дії стали закономірним наслідком всієї політики радянської влади на селі. Відтепер все фінансування було спрямоване тільки колективним господарствам. Зауважимо, що кредитували колгоспи на надзвичайно пільгових умовах, які були недосяжними для неколективізованої частини села – всього під 4-5% річних. Втім, навіть такі відсотки, які фактично були тільки імітацією кредитових відносин стали непосильними для більшості новосформованих усупільнених об'єднань. Це свідчило про надзвичайну економічну слабкість, штучність і неприродність подібних господарств.

Фінансова проблемність повернення такого кредитування зовсім не цікавила радянську владу. Так, 7 листопада 1927 р. запроваджено нововведення – вся заборгованість колгоспам за 1924–1925 рр. була повністю списана. В наступні роки подібні списання безнадійних боргів стали традиційними, адже деякі колгоспи виживали тільки за умов постійних державних дотацій. Приміром, на квітень 1932 р. протермінована проблемна заборгованість колгоспів республіки складала понад 12 млн крб. З них колгоспи Одещини мали 5586 тис. крб безнадійних боргів, Харківщини – 2041 тис. крб, Київщини – 1914 тис. крб, Дніпропетровщини – 1958 тис. крб, Вінничини – 734 тис. крб тощо [25, арк. 43 а].

Постановою СНК СРСР від 3 травня 1932 р. дозволено звільнити від сплати найпроблемніші колгоспи ще на декілька років. Так, колгоспи Одещини, які мали найбільшу заборгованість, отримали пільги на 3 роки на суму 3340 тис. крб, Київщини – на такий самий термін на суму 800 тис. крб, Дніпропетровщини – 700 тис. крб тощо [26, арк. 4, 5]. Нарада, проведена за участі наркомзему, представників Держбанку і Укрколгоспцентру акцентувала: «В колгоспах, яким буде надано пролонгацію, провести навколо цього масову роботу, використовуючи ці пільги як засіб господарського та політичного зміцнення колгоспів» [26, арк. 6]. Отже, навіть фінансову бідність штучностворених об'єднань радянська влада використовувала із пропагандистською метою – рекламу колгоспного будівництва.

Скерування всього фінансування колективним господарствам, за умов ліквідації системи кредитної кооперації знищувало одноосібника. Якщо у першій половині 1929/1930 р. кредити індивідуальній частині села склали всього 2,6% від сум кредитування, то з 1932 р. таке кредитування припинено повністю. Наприклад, у великому селі Інгулка Баштанського району в 1932 р. було два колгоспи і 121 одноосібницький двір, з яких мав змогу сіяти тільки 21 [399, с. 106]. Решта жили у постійних злиднях, перебивалися випадковими заробітками і не мали фінансів на ведення сільського господарства. Така політика радянської влади руйнувала село, знищувала справжнього господаря, не залишала йому шансів на виживання.

Таким чином, радянська система, декларуючи й розпалюючи класову ненависть на селі, фактично унеможливила реальну самоорганізацію селян у повноцінні й повноправні сільськогосподарські кредитно-кооперативні об'єднання. Вся система сільськогосподарського кредиту в УСРР була організована так, що у всіх своїх ланках (від первинного кооперативу до Українського сільськогосподарського банку) стала тільки безправною складовою тоталітарної командно-адміністративної системи.

Важливою складовою НЕПу була кооперація дрібних виробників – промислова кооперація. В умовах гострої кризи націоналізованої промисловості початку 1920-х рр., що не могла забезпечити населення навіть товарами першої необхідності, промислову кооперацію розглядало партійно-господарське керівництво, як незамінний інструмент для відбудови виробництва та насичення ринку. Протягом 1921 р. прийнято ряд законодавчих актів, які регулювали діяльність промислово-кооперативної системи [146; 1, арк. 13–15].

В Україні функціонували такі основні форми кооперативів кустарно-промислової кооперації: продукційно-кооперативна артіль, трудова кооперативна артіль, продукційно-складське-сировинне товариство, ощадно-позичкове промислове товариство [465, с. 106]. Найбільшого поширення у системі промислової кооперації набули ощадно-позичкові товариства. Незважаючи на те, що вони складали лише 7,2% від загальної маси кооперативів [120, с. 76], але саме вони об'єднали в собі найбільшу кількість кустарів. На середину 1920-х рр. у таких кооперативах працювало в середньому понад 300 людей [404, с. 72]. Ці кооперативи домінували у промислах без розподілу праці в процесі виробництва (вишивання, плетіння з рогози тощо). Члени таких об'єднань працювали переважно кожен у себе вдома. В тих випадках, коли утворювалися загальні майстерні, вони були підприємствами, що нагадували мануфактури (з ручним виробництвом і фактично відсутнім розподілом праці). Основним завданням такого кооперативу було забезпеченням коштами власних членів.

Втім, ставлення радянської влади до приватної як індивідуальної, так і кооперативної ініціативи було надзвичайно мінливим і непослідовним. Зауважимо, що незважаючи на важливість системи промислової кооперації для розвитку господарства країни, зокрема забезпечення населення товарами широкого вжитку їй працівникам довелося поборювати не лише господарсько-економічні, але й політичні перепони. Виступаючи на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) В. Ленін наголошував, що кооперація «служить місцем організації, централізації, об'єднання елементів, політично ворожих нам», зазначаючи, що вона фактично є базою для меншовиків та есерів [158, с. 56, 66].

Як наслідок, у 1921 р. ВУЦВК прийняв закон, відповідно до якого кустарі та ремісники були позбавлені виборчого права [146]. На Шостій конференції КП(б)У (грудень 1921 р.) було приділено увагу стану промислової кооперації в Україні. Однак домінували суто політичні міркування. Партійно-господарське керівництво, схвильоване прямою загрозою втрати контролю над системою, вирішило позбавляти «буржуазно-спекулятивні елементи захисної кооперативної вивіски» [133, с. 189].

Для підведення підсумків та визначення нових завдань у січні 1922 р. було скликано I Всеукраїнський з'їзд промислової кооперації. У роботі з'їзду брало участь вище партійно-господарське керівництво республіки. Голова ВУЦВК Г. Петровський у своїй промові наголосив на великій ролі промкооперації у відбудові господарства України [14, арк. 3]. Головне політичне завдання визначив Д. Мануїльський: «Ми будемо всіма силами боротися, щоб кооперація не стала тереном боротьби проти Радянської влади» [27, арк. 4].

Відповідно до рішень з'їзду розпочато «чистки» кооперативів. Відбувалися ревізії, перевірки та обстеження, під час яких зосереджували увагу не лише на фінансовій діяльності промкооперативів, а й перевіряли соціальний склад їх членів та політичні переконання. Саме тому наприкінці 1922 р. кількість об'єднань промислової кооперації, порівняно з попереднім роком, зменшилася майже в 11 разів, а кількість членів у них у 8 разів [215, с. 5].

Так, із самого початку свого існування у системі промислової кредитної кооперації був відсутній визначальний принцип – самоорганізації населення: далеко не кожен бажаючий міг стати членом такого кооперативу. Державні наглядові органи своїми рішеннями без жодних вагань і зволікань припиняли діяльність кредитових об'єднань, в яких на їх суб'єктивну думку домінували «буржуазно-спекулятивні елементи». Кооперативу давали змогу функціонувати тільки після безжального «вичищення» з нього всіх «чужих елементів». Виганяли з кооперативів найміцніших, найбільш фінансово спроможних кустарів, завдяки внескам яких могло працювати товариство. Це не тільки значно підривало стабільність системи кредитної промкооперації, а й завдавало удару по всьому господарству республіки. Кустарі не мали змоги отримати позику, що змушувало їх скорочувати виробничі процеси, у підсумку тільки консервувало ситуацію із дефіцитом товарів у радянському суспільстві.

Лише за умов надання кредитним кооперативам права на самостійне ведення операцій можна було досягти позитивних змін. Як тільки держава з якихось причин зменшувала регуляторний тиск, це одразу зумовлювало зміцнення кооперативного руху. Деякі найміцніші кредитні товариства кустарів (на Харківщині, Одещині, Київщині) перетворювалися фактично на універсальні банки – активно залучали клієнтуру, збільшували обіг. Обслуговували не лише своїх членів, а й робітників і службовців, приватних осіб, дрібних торговців тощо. Цим забезпечували стабільне невинне зростання вкладних операцій. Кооперативи у великих містах активно боролися за вкладників, намагалися залучати навіть різноманітні державні установи і підприємства, профспілки тощо. Завдяки такій увазі до роботи із клієнтурою, у деяких кооперативах залучені внески (не членів об'єднання) складали до 70% балансу [465, с. 120]. Значну дорожнечу кустарного кредиту – 3-4% на місяць, що складало до 48% річних (в окремих товариствах доходило й до 60-82% і навіть 180%) [465, с. 130] товариства компенсували високими виплатами по залучених коштах (у декілька разів

вищими, ніж у державних банків), що теж допомагало у вирішенні проблеми пошуку вкладників.

Створена система кусткооперації мала певну диспропорційність. Так, у другій половині 1920-х рр. за даними статуправління, в республіці діяли 620 тис. кустарів, із них до сільських кустарів належало 380 тис. і лише 240 тис. жили і працювали в містах [465, с. 132]. Однак, саме в містах організовували кредитні кооперативи, які обслуговували головно міських кустарів і ремісників – вони склали майже 82% клієнтури, сільські кустарі – лише 5% [465, с. 129]. Зведений баланс усіх кустарних кредитних кооперативів республіки на середину 1920-х рр. склав понад 5,5 млн крб [465, с. 121]. Більшість кредитних об'єднань кустарів, як і в системі сільськогосподарської кооперації, не обмежувалися тільки кредитною діяльністю, вирішуючи різноманітні проблеми своїх членів. Понад 40% усіх коштів кооператори вкладали у торговельні операції [465, с. 122]. Втім, державні контролюючі органи прагнули поставити всю діяльність кооперативних об'єднань під свій абсолютний контроль. «Наявність у складі ощадно-позичкових товариств – 18,5% (до загальної кількості їх членів) не кустарів, а тим більше крамарів, – явище ненормальне», – із занепокоєнням зазначали керівники Українкустарспілки (керівний орган системи кустарної кооперації) [465, с. 119].

Боротьба за «радянське обличчя» промкооперації з кожним роком загострювалася. У резолюції IX з'їзду КП(б)У (грудень 1925 р.) підкреслено, що розвиток кустарних промислів «йде не стільки по руслу кооперування виробництва, скільки по лінії зростання скупників, що експлуатують бідноту» [133, с. 353]. Зважаючи на це, з'їзд визначив як одне із головних завдань влади – всебічне сприяння організації кустарної кооперації. При цьому зосереджено увагу на активному плановому регулюванні заготівель, сировини і збуту промислової продукції. Партійні наради в регіонах, обговорюючи рішення з'їзду, всебічно підтримали політику центру щодо розвитку промислів України та об'єднання їх в систему промислової кооперації, яку вважали «полем вирішального бою» з приватником. Е. Квірінг у статті «Увагу кустарній

промкооперації» наголосив, що розвиток кустарно-промислової кооперації звільняє кустаря від «жадних рук скупників» та напряду б'є по приватно-торговельному капіталу [155, с. 1].

За таких умов у промислові кредитні кооперативи могли об'єднуватися тільки найбідніші кустарі, що зменшувало як суму середньої позики, так і ефективність роботи такого кооперативу. В умовах індустріалізації влада намагалася протиставити «буржуазним» ТВК, які у рамках наступу на приватні елементи вже не мали жодних перспектив, зростання кооперованих кустарів – збільшення в тому числі й ощадно-позичкових товариств. Однак, у силу цілої низки об'єктивних обставин кустарні кооперативи не могли зайняти місце ліквідованих ТВК і вирішити питання кредитування регіонів.

О. Риков у своїй промові на другому зібранні уповноважених спілки промислової кооперації наголошував: «Ми повинні прагнути того, щоб швидше ввести кустаря-ремісника до загальної системи народного господарства, що дасть нам можливість у порядку плановому і громадсько-державному ув'язати роботу кустарної промисловості зі всією економічною роботою уряду» [184, с. 328].

РНК УСРР і СРСР неодноразово на своїх засіданнях звертались до проблем промкооперації. Практичним наслідком стало прийняття закону від 3 травня 1927 р. «Про кустарно-ремісничу промисловість і кооперацію» [131]. Відтепер промкооперацію задіяно у системі державного регулювання, що давало змогу державним органам контролювати збут та постачання промислових кооперативів. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 5 вересня 1928 р. «Про регулювання взаємовідносин державних органів з кооперацією» [145] сприяла остаточному вирішенню питання підпорядкування промкооперації України державним контрольючо-регулюючим органам. Постанова прирівнювала кооперативного виробника до державного у галузі регулювання і планування виробництва. Так, встановлення планів і завдань зі збуту та постачання ставили промкооперацію в однакові умови з державною промисловістю. Отже, промислові кооперативи були «фіктивними» (із чим настільки енергійно боролася радянська влада), але якщо

раніше їх звинувачували у тісних зв'язках із приватниками, і, як наслідок, «буржуазному характері» діяльності, то наприкінці 1920-х рр. всі товариства були перетворені на фактично державні підприємства.

Це дозволило встановити абсолютний контроль за діяльністю кредитних кооперативів республіки. В їх роботі не було місця ні для комерційної таємниці, ні для таємниці вкладів, або гарантії їх недоторканності тощо. Приміром, таємна постанова ЦВК і РНК СРСР від 25 травня 1927 р., розширена спеціальним розпорядженням Податкового управління НКФ СРСР від 9 червня 1927 р. надавала право податковим інспекторам збирати у промислово-кредитних товариств всю інформацію щодо їх операцій із приватною клієнтурою. Всі кредитні установи були зобов'язані подати до окрфінвідділів вичерпні відомості одразу за декілька останніх років, починаючи з жовтня 1925 р. [40, арк. 12]. Згодом всю інформацію щодо руху коштів на рахунках кооперативів негайно доводили до відома державних контролюючих органів.

Тих, хто не погоджувався із таким принципово новим підходом до кооперативного питання безжально репресовано. Разом із видатними теоретиками, вченими світового рівня, зазнали переслідувань і тисячі практиків – члени кредитних промислових кооперативів. Із 14 керівників системи промислової кооперації республіки були репресовані 12: Ю. Ярослав, М. Лобанов, К. Василевський, Я. Кузнецов та ін., а – П. Любченко сам вкоротив собі віку [484, с. 20]. Зауважимо, що згідно з класифікацією номенклатурних посад, яка була створена ЦК РКП(б), керівники української кооперації належали до вищого ешелону партійно-державного керівництва [408, с. 67]. Системою кооперації в республіці керував Головний кооперативний комітет при Раднаркомі УСРР – його міг очолювати лише представник керівної верхівки КП(б)У – цього принципу завжди неухильно дотримувалися. Всі кооперативні центри теж могли діяти лише під пильним контролем Комуністичної партії. Так, у складі правління Всеукраїнської спілки сільськогосподарської кооперації, незважаючи на регулярні кадрові ротації, завжди домінували партійні кадри.

Вже на першому з'їзді уповноважених кооперативних спілок майже половина делегатів (52 людини) були членами ВКП(б) [481, с. 101]. Решта присутніх репрезентували «стару» кооперацію. На з'їзді точилися гострі дискусії щодо пошуку шляхів розвитку кооперативних об'єднань. «Старі» кооператори, які мали великий досвід роботи, критикувати партійців за незнання ситуації та специфіки діяльності кооперативів. Фахівці висловлювали думки, що «цілком чужі» елементи (мали на увазі представників Комуністичної партії без освіти та досвіду) не повинні бути у керівництві. Саме тому на першому з'їзді до правління обрали всього трьох комуністів (В. Качинський, П. Любченко та І. Омельченко). Проте, вже на другому з'їзді кооператорів у жовтні 1922 р. більшість делегатів були більшовиками. У виступах на з'їзді вони протиставляли «царський» та радянський кооперативний рух. Фахівці кооператори із довоєнним стажем були піддані нищівній критиці за «реставраторські тенденції». Був оновлений керівний орган: комуністів дві третини – 8 з 12 [514, с. 359]. Перемога більшовиків на з'їзді дозволила впроваджувати у питаннях кооперації головно партійну лінію. На VII Всеукраїнському з'їзді Рад (грудень 1922 р.) прийняли рішення «при наданні сільгоспкредиту дотримуватися першочергової допомоги незаможному селянству, об'єднаному в колективи» [514, с. 369].

Втім, протистояння тривало. У 1923 р. фахівці кооператори зробили спробу створити альтернативний кооперативний центр – Всеукраїнську кооперативну спілку. На думку організаторів, які намагалися відстоювати принципово аполітичну лінію, вона повинна була сприяти будівництву радянської системи кооперації на ринкових засадах. Цю спілку негайно ліквідував Кооперативний комітет при ЦК КП(б)У [514, с. 155]. Щоб остаточно закріпити свою перемогу у боротьбі за контроль над кооперативною системою, Комуністична партія застосувала перевірені репресивні заходи. У 1923 р. у Харкові відбувся показовий судовий процес над «контрреволюційною організацією» – «Кооперативною радою», керівництво якої прагнуло усунути з кооперації комуністів, а також піднімало й національне питання [546, с. 106]. Відповідно майже всі керівні

посади в кооперації відтепер повинні були займати лише перевірені партійці. Приміром, із 54 голів кооперативних спілок лише троє були безпартійними [481, с. 110].

Будь-які спроби творення альтернативних кооперативних центрів були приречені. Наприклад, у середині 1920-х рр. німці-меноніти виступили з ініціативою створення власної кооперативної спілки «Сільськогосподарський союз нащадків голландських вихідців на Україні». Втім, керівники цієї спілки не лише не сприймали системи кооперації із «радянським обличчям», відстоюючи кооперативні інтереси, але й підтримували тісні зв'язки із закордонними організаціями, займалися організацією емігрантського руху, боролися за національні та релігійні права, пропагували культурний розвиток тощо. Вже влітку 1926 р. ця спілка рішенням радянської влади була ліквідована. Всі кооперативи нацменшин у наказовому порядку підпорядковано радянським кооперативним центрам [570, с. 13]. Будь-який незалежний і об'єктивний погляд на кооперативні об'єднання вважали злочином.

Зауважимо також, що надмірна зарегульованість побудови системи кооперації в республіці, зумовлена постійною боротьбою за радянський характер кооперативів, спричиняла надмірну бюрократизацію апарату, збільшення кількості керівних кадрів. У складі «Сільського господаря» (центру сільськогосподарської кооперації) у 1922 р. було всього 54 людини, а вже у 1925 р. – 392 особи [481, с. 103]. Державна диктатура руйнувала систему кооперації, відлякувала вкладників. Регулярні чистки виключали зі складу товариств найміцніших господарів, унеможлиблюючи тим самим і вкладні операції. Приміром, видані позики становили у 1926 р. в середньому на кредитне товариство – 17055 крб, тоді як сума вкладів лише – 4820 крб. Із них власне вкладів кустарів було всього до 20%, а решта – внески різноманітних організацій, підприємств і приватної клієнтури [404, с. 73-75]. Якщо відбувалося зростання балансів, то теж переважно за рахунок регулярного збільшення пайових внесків: у 1926 р. вони становили – 4 крб 81 коп., а на середину 1927 р. – вже 12 крб [404, с. 76].

Паралельно в УСРР тривав процес активного залучення кустарів до промислової кооперації. До прикладу, у Сталінському товаристві «Кусткредит» у 1926 р. було зареєстровано – 255 людей, а наприкінці 1928 р. – об'єдналося вже 555 кустарів [49, арк. 16]. Завдяки постійній увазі та контролю з боку місцевих партійно-господарських органів за 1928–1929 рр. кількість об'єднань системи промкооперації та працюючих у ній кустарів та ремісників зростає вдвічі. На 1929 р. всіма видами промкооперації в Україні було охоплено 37% кустарів [415, с. 51]. Отже, номінально паралельно із витісненням приватника відбувався процес стрімкого зростання кооперування населення.

Втім, подібні кооперативи, як правило, були організовані в наказово-директивному порядку. Збільшення кількості призвело до різкого падіння якості кредитних кооперативів, що досить часто в нових умовах не могли не те що забезпечити коштами й вирішити фінансові проблеми того населеного пункту, в якому були зареєстровані, а й хоч якось допомогти навіть своїм членам. За даними обстеження кредитно-промислових кустарних товариств, проведеного комісією Укрдержплану наприкінці 1920-х рр.: «тільки 35% товариств мали вкладників» [21, арк. 16]. Це, відповідно, позбавляло можливостей розвивати кредитні операції. Фактично радянська влада своїми діями створила безліч штучних ускладнень у діяльності кооперативів й спричинила повернення до ситуації часів воєнного комунізму, коли кредитні кооперативи, щоб вижити, були змушені займатися найрізноманітнішою, універсальною діяльністю. За висновком комісії Укрдержплану кустарні кредитні кооперативи переважно «захоплювалися торгівлею на шкоду кредитним операціям» [21, арк. 16].

Приміром, на Житомирщині Баранівське промислове позичково-ощадне товариство «Самодопомога» тільки за 1928 р. продемонструвало різке збільшення кількості своїх членів – одразу на 54%, але в цей же час зростання кредитних операцій склало всього 6%. Якщо на 1 жовтня 1927 р. у складі товариства було 112 людей, то вже на середину 1928 р. – 172 особи, втім, із загальної кількості отримували позики тільки 106 членів, а 72 людини були включені до складу

кооперативу для покращення статистики – жодних позик вони так ніколи й не дочекалися. Це й не дивно, адже свою діяльність кооператив був змушений вести із мізерним балансом всього у 7727 крб [63, арк. 13, 16]. Відповідно, перевірки фінвідділу зафіксували чимало порушень: незаповнені векселі із підписами, переписування і пряма фальсифікація грошових документів, порушення ліміту кредитів тощо. Ці проблеми були досить характерними для системи кредитної кооперації УСРР. Зауважимо, що правління кооперативу здогадалося звернутися за допомогою до приватників із досвідом фінансової роботи. Так, у складі правління працювали двоє не членів кооперативу – консультантів: Корчмар і Барденштейн [63, арк. 5 зв].

Значно гіршою була ситуація у Коростишевському кредитному товаристві «Кустар», зі складу якого були виключені всі «буржуазні» елементи, й кооператори спиралися виключно на власні сили й задекларовану офіційну державну підтримку. Кількість членів товариства за 1928 р. збільшилася на 165 людей (на 83,7%), втім, кооператив отримав збитки у 1301 крб 43 коп. [64, арк. 2, 3]. На відміну від ТВК, до керівництва якими намагалися залучати найдосвідченіших професіоналів, фінансистів, які мали іноді досвід десятків років економічної діяльності, кредитні кооперативи такими фахівцями похвалитися не могли. Відповідно, кустарні кооперативи, а фактично державні підприємства, не мали жодного шансу замінити в своїй роботі приватні банки. Приміром, у товаристві «Кустар» голова правління В. Журавель – був звичайним дрібним кравцем, члени правління: І. Вайсман – салотоп, Я. Касельман – кравець, М. Осауленко – швець, Г. Лурьє – бляхар, Ш. Крупник – службовець. Вони не мали економічної освіти та досвіду, до того ж були позбавлені навіть мінімальної можливості ведення самостійної фінансово-кредитної політики. Втім, голова й один із п'яти членів правління (Ш. Крупник) були членами КП(б)У [64, арк. 16]. Останній взагалі не мав жодного стосунку ані до кустарів, ані до кооператорів, ані до кредитної справи. Він був введений до складу правління із політичних міркувань – «для підсилення» і «впровадження партійної лінії».

Це відповідало проголошеній меті будувати промкооперацію з «радянським обличчям». З ЦК партії ще у жовтні 1924 р. всім партійним організаціям на місцях був відправлений циркуляр «Про підбор і посилення працівниками кооперативних, торговельних і кредитних органів і установ». Згідно нього у всі вказані органи і установи слід було скерувати не менше 3 тис. партійців. Також була прийнята постанова щодо збільшення кількості членів партії на комерційних курсах і у кооперативних установах [548]. Таємний циркуляр з Української спілки сільськогосподарської, кредитної та кустарно-промислової кооперації наприкінці 1926 р. звертався до всіх голів правлінь союзів на місцях повідомляючи, що у 1927 р. у республіці буде організовано декілька видів курсів інструкторів, всі випускники будуть скеровані на роботу в республіканську систему кооперації. Циркуляр вимагав від місцевого керівництва скеровувати на тримісячні курси 50–60% членів Компартії, а на річні – лише комуністів, звертаючи увагу на те, що довід роботи у системі кооперації слухачам цих курсів є обов'язковим. Єдиною обов'язковою вимогою була лише партійність [62, арк. 3]. Коли при Кооперативному інституті у м. Києві наприкінці 1920-х рр. були організовані короткотермінові курси, то на них ніяк не виходило розпочати навчання вчасно. Правляча партія надавала організації цього навчання важливого державного значення. Вступні іспити приймала комісія, до складу якої входили не лише викладачі інституту, але й представники ЦК партії. Відповідно в регіони по партійній лінії було розіслано вказівку скерувати на ці курси лише партійні кадри. Проте, за висновком комісії в регіонах поставилися до вказаних вимог «несерйозно» – на курси скерована «мішанина» – далеко не всі були партійними, як наслідок, майже половину кандидатів повернули назад (безпартійних навіть не допустили до участі у вступних іспитах) [62, арк. 1–2].

У Харкові, Бахмуті, Полтаві, Києві відбулися партійні наради, на яких у черговий раз порушували гостре питання «оздоровлення» стану промкооперації. Київський окружний комітет партії вніс пропозицію «підсилити» кооперативи партійними кадрами. Впродовж 1928–1929 рр. тільки у промислову кооперацію

округи було скеровано працювати 1300 комуністів [72, арк. 74]. Аналогічні рішення були прийняті Харківським, Одеським, Миколаївським та Полтавським комітетами партії. Наслідком виконання таких рішень стало стрімке зростання партійців у складі кооперативів України. Якщо в 1928 р. членами кооперативних об'єднань було 3812 комуністів і комсомольців, то вже за рік у 1929 р. відбулося збільшення майже вдвічі – 6308 людей [415, с. 52-53].

Чисельних «колишніх», людей із безцінним досвідом фінансової роботи, яким цілком по силам було б налагодити функціонування кредитних кооперативів, навпаки безжально виключали зі складу кредитної кооперації. Досить часто на думку радянських контролюючих органів весь кооператив був побудований на «антирадянських» засадах. Приміром, за перше півріччя 1926/1927 р. Харківською кустар-спількою було кооперовано чотири артілі, а ліквідували сім старих об'єднань. На перше травня 1927 р. в регіоні було створено 33 нових кооперативи, а ліквідовано за цей же період – 30 [333, с. 18–19]. У 1928 р. проведена чергова загальнореспубліканська «чистка» кредитних кооперативів. Республіканський кооперативний центр вимагав щоб кожен кооператив надав вичерпно повні зведення щодо кожного свого члена, акцентуючи насамперед на соціальному походженні. Головною метою було виявлення всіх «колишніх торговців, підприємців», а також «політичні настрої окремих груп» [60, арк. 27]. Газета «Кооперований кустар» – орган промислової кооперації України в номері від 16 травня 1928 р. закликала: «Бувшим (так у тексті – К.Н.) копально-власникам, крамарям та власникам фабрик місця в трудових кооперативних артілях не повинно бути» [261, с. 2]. Кожен кооператив повинен був відзвітувати щодо очищення «від небажаного елемента». До прикладу, Артемівська кустарно-промислова спілка на Донеччині звітувала у липні 1928 р. в окрвиконком щодо проведеної роботи: у Горлівці виявлено і «вичищено» двох «колишніх», у Краматорську, Костянтинівці, Гришино – по одній людині, втім перевірка ще тривала [61, арк. 27]. За таких обставин, коли головною умовою кар'єрного

зростання радянського фінансиста-кооператора став не досвід роботи, а партійний стаж, кредитні кооперативи були приречені.

Наприкінці 1920-х максимально агресивними, класово нетерпимими стали дискусії на кооперативну тему. «Всякі елементи капіталістичних відносин великого і дрібного масштабу – принципово ворожі, їх не можна об'єднати з комуністичною, безкласовою системою громадянства. Тому основне завдання партії і радянської державної системи – всіма доступними способами, економічного, ідейного й адміністративного характеру. Розбити, розпорошити, перебудувати всі приватно-капіталістичні форми господарства на соціалістичних основах. Радянські підприємства, розвиваючись, заміняють і витісняють з тих чи інших галузей дрібну промисловість», «кустарі, дрібні промислові продуценти являють собою те поживне становище, в якому росте й виростає приватний капітал» [484, с. 98–99], – раз у раз наголошували партійні керівники системи промкооперації.

Боротьба із приватним капіталом, витіснення і ліквідація приватника з ринку спричиняла упередження ставлення і до кустарної кооперації. В умовах регулярних чисток і репресій до складу кооперативів об'єднувалися лише найбідніші. Приміром, в Одеському відділенні кредитного товариства «Промкусткредит» за 1930 р. 67,4% всіх кооперованих складала біднота, яка не могла забезпечити вкладних операцій, тому вдалося зібрати всього 45,2% від плану внесення паїв [101, арк. 26]. Кустарі масово вступали чисто формально – не вносили жодних внесків. Та й як могло бути по-іншому, коли при вступі до кооперативу порушувалися і принципи добровільності (треба було виконувати щорічні плани-завдання кількості охоплених кооперуванням), і принцип економічної доцільності. Окрім того, з метою покращення кількісних показників в системі кооперації на Одещині було запроваджене подвійне членство в кооперативах – кустарів записували одразу до декількох об'єднань [100, арк. 19]. Більшість «кооперованих» не мали жодного досвіду фінансової роботи. Дотримання генеральної лінії призводило до регулярних «чисток» кооперативів,

під час яких фахівців навпаки звільняли. Приміром, із Одеського товариства були виключені колишні «хазяйчики» Окунь, Виноградов, Купчан, Болтун і Кравець. Як наслідок кооператив ледве виживав, зазнав збитків та мав величезну кількість прострочених позик на суму 22340 крб [101, арк. 6 зв, 26].

Будь-які спроби самоорганізації мас негайно таврувалися як «антирадянщина». Приміром, у січні 1936 р. на Донеччині було заарештовано членів «контрреволюційної економічної спілки». Членів цієї організації, переважно молодих хлопців, засудили на термін від двох до семи років. Фактично ж «контрреволюонери» хотіли створити звичайний кредитний кооператив: збирати членські внески, а потім надавати членам спілки матеріальну допомогу [388, с. 305]. Втім, держава відповідала негайними репресіями на всі спроби проведення незалежної політики у кооперативному питанні.

В умовах індустріалізації в країні із кожним днем змінювалося співвідношення між великою і дрібною промисловістю. Якщо у 1925/1926 р. у кустарній промисловості УСРР було зайнято 56,8% робітників, які виготовляли майже третину валової продукції республіки, то у 1938 р. кустарів залишилося всього 17% і 17,5% продукції. Відтепер промисловою продукцією виготовляв не кустар, а робітничий клас на великих державних заводах та фабриках [531, с. 62].

Наприкінці 1939 р. система промкооперації республіки, за офіційними даними, нараховувала вже майже 400 тис. членів [484, с. 225]. Втім, на той момент від поняття «кооперація» залишалася вже тільки назва, наповнена згідно із вказівками Й. Сталіна, які він висловив на XIV з'їзді РКП(б), «докорінно новим» змістом.

Таким чином, недержавні кредитні інституції були змушені функціонувати в умовах надзвичайно непослідовного та мінливого державного впливу. В умовах індустріалізації приватна ініціатива на фінансовому ринку була проголошена шкідливою, не відповідала принципам побудови «нового» суспільства. Втім, процес заміни банкіра приватного, фінансистом кооперованим, попри досягнення політичного ефекту отримав абсолютно провальну економічну складову. Кредитні

товариства ледве зводили кінці із кінцями й апріорі не могли вирішити питання фінансування ні регіонів, ні навіть власних членів.

За своєю сутністю формальні кооперативи із самого свого заснування у радянській системі будувалися як маріонеткові підконтрольні товариства, без жодного навіть натяку на самостійність у своїх рішеннях, а натомість цілком і повністю залежні від суто кон'юнктурних, політичних рішень радянської влади. Тривала боротьба за встановлення контролю над кооперацією республіки закінчилася ліквідацією сільськогосподарської кредитної кооперації, позбавивши одноосібника фінансової бази, це значно спростило процеси колективізації, а системі кустарно-промислової кооперації, яка пережила численні «чистки», репресії, хоча й було дозволено продовжувати своє існування, втім вона за своєю сутністю фактично була перетворена на підконтрольну державну інституцію.

РОЗДІЛ V.

ФОРМИ ВПЛИВУ ВЛАДНИХ СТРУКТУР НА ДІЯЛЬНІСТЬ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

5.1. Проблема кадрів

На початковому етапі відбудови банківської системи питання кадрів було одним із найгостріших. «Старі» царські банківські працівники переважно вороже зустріли захоплення більшовиками банків: більшість із них відмовилися виконувати вказівки нової влади, тому націоналізація фінансових установ супроводжувалася звільненнями й арештами [349, с. 70–78], нових радянських фахівців ще не існувало. Тільки активна співпраця із фінансистами, які володіли значним досвідом банківської роботи, залучення їх до економічних процесів могла вирішити надзвичайно проблемне питання відбудови знищеної кредитної системи. Наркомфін Г. Сокольников у своїй кадровій політиці із самого початку зробив ставку на професіональні якості претендентів на посади, відмовившись від вузькопартійних оцінок і міркувань. Так, на початку 1922 р. членом правління Держбанку призначено М. Кутлера – колишнього фінансиста і промисловця, члена партії кадетів, який займав міністерські пости у кабінеті Вітте [470, с. 57]. Була це надзвичайно далекоглядна політика, як виявилось згодом. Фінансисти «старої» формації відіграли важливу роль у стабілізації радянської валюти та налагодженні кредитної системи країни.

До відбудови банківської системи у перші роки НЕПу активно залучали професіоналів і на місцях. Приміром, у листопаді 1922 р. на посаді керуючого Старокостянтинівським відділенням Держбанку рішенням Харківської Всеукраїнської контори банку був затверджений А. Вайслович. Він мав стаж банківської діяльності понад 25 років, у довоєнні часи займав посаду керуючого Житомирським відділенням об'єднаного банку [68, арк. 12]. А. Вайсловичу вдалося налагодити ефективне функціонування довіреного йому банківського відділення. Принциповим моментом стало те, що специфіка роботи радянського банку в умовах стрімко прогресуючої інфляції мала значні

відмінності від дореволюційної моделі. Ускладнення виникали там, де царські фінансисти не могли собі навіть уявити. Вже пошук приміщення для банківської установи був далеко не простим завданням. Питання було не тільки в тому, де розміститься штат працівників, а й також у наявності великої кількості додаткових складських приміщень. Наприклад, у Старокостянтинівці А. Вайсловичу вдалося отримати під новостворений банк єдине приміщення, яке відповідало вимогам – Сільський будинок (належав комгоспу). Будівля, на яку претендували різноманітні радянські установи мала великі комори, у яких банк зберігав товари, що були заставами під видані позики [68, арк. 22].

Керівником Миколаївського відділення Державного банку був призначений Д. Вишневський, який закінчив Київський університет у 1903 р., багато років працював у банках, пройшов шлях від помічника бухгалтера до керівника філії. Після націоналізації банків більшовиками у роки воєнного комунізму тимчасово опинився без роботи, але вже у 1922 р. цей фахівець був призначений керівником відділення Держбанку у Миколаєві [94, арк. 7–8] тощо.

Проблема забезпечення банківської системи відповідними кадрами привертала увагу на найвищому державному рівні. На XIII з'їзді РКП(б) (1924 р.) Й. Сталін наголосив «Не краще стоїть справа в такій кредитній установі, як Держбанк. Це – найважливіша кредитна установа, яка має серйозне значення в усьому нашому господарському житті... І ось цей Держбанк в усьому апараті має всього 7% комуністів, у керівному складі тільки 12%, а тим часом Держбанк вирішує долю цілого ряду підприємств і дуже багатьох господарських установ» [188, с. 198]. Так Держбанк визнано найважливішою кредитною установою, втім, у питаннях кадрового забезпечення акцент зроблено не на кваліфікації чи досвіді працівників, Й. Сталіна хвилював лише політичний аспект – залучення до кредитних установ членів правлячої партії.

Отже, як наслідок, банківські службовці у республіці з самого початку потрапили під пильний контроль цілої низки інстанцій, у тому числі ДПУ, які ретельно перевіряли біографії потенційних претендентів на посади. З кожним

роком перевірки ставали чимраз прискіпливішими. Так, у 1924 р. ДПУ Миколаївської губернії надіслало всім банківським відділенням регіону лист-вимогу «у терміновому порядку» надати списки співробітників. Передусім цікавили працівників каральних органів анкетні дані: сімейний стан, освіта, походження, спеціальність, партійність, служба в арміях (царській, «білій», Червоній) чи зазнавав конкретний працівник «чисток» та їх результати. Про всі службові справи (звільнення і прийом на роботу) вимагали «негайно ставити до відома» ДПУ [83, арк. 16].

Після пильного аналізу минулого банківських співробітників почалися регулярні безжальні масштабні звільнення кадрів. Приміром, за результатами перевірки, проведеної у 1924/1925 р. в Одеській філії Промбанку, з 59 співробітників звільнено з роботи 10 осіб. Серед них: старший касир Н. Азаров – «чужий елемент, який колись створив “Русскую Речь”», контролер П. Молдавер – «чужий елемент, вивозив цінності разом із білими під час відступу», сторож П. Орашкевіч – «активний учасник в боротьбі проти радянської влади», рахівник А. Арensen – «чужий елемент, який ніколи не служив у радянських установах», завідуючий підвідділом інкасації О. Осіпович «як матеріально забезпечений: батько має мануфактурний магазин» та інші [96, арк. 56]. Принциповим є те, що у подібних звітах щодо проведених «чисток» жодним словом не згадували професійні якості звільнених працівників, простежувалася відверто політична складова звільнень.

Інструкція ЦК КП(б)У наприкінці 1925 р. наголошувала на важливості якомога більш детальної перевірки банківських працівників республіки: «Оцінка повинна бути конкретна і у жодному разі не повинна містити у собі шаблонних загальних висловів і відповідей на кшталт «так», «ні». Кожна позитивна і негативна риси робітника повинні бути найконкретнішим чином описані» [11, арк. 49]. Циркуляр вимагав також від усіх співробітників республіканських банківських установ заповнення анкети нового взірця, у якій акцент зроблено на ще прискіпливішому аналізі соціального походження та минулого працівників.

Один екземпляр цієї анкети залишався у республіці, а інший пересилали в Москву в головні контори банків для контрольної перевірки. Також при українських відділеннях банків створювалися спеціальні обліково-розподільчі відділи, які відповідали за облік та перевірки співробітників банків. Під час проведення перевірок і «чисток» керівники банківської системи активно заохочували таємні повідомлення своїх співробітників. Приміром, правління Укрсільбанку під час проведення чергової перевірки штатів у січні 1930 р. акцентувало на необхідності повідомляти «що працівники знають про окремих працівників банку». Відозва місцевому правлінню Всеукраїнської контори Укрсільбанку наголошувала, що допомога у виявленні «чужих» елементів – «обов'язок кожної організації, кожного співробітника». Взаємні доноси та бездоказові звинувачення стали нормою. До прикладу, завідуючий загальним відділом Укрсільбанку Манзюк повідомив: «Друкарка-стенографістка Борц – донька колишнього домовласника в м. Харкові, будинок якого був націоналізований..., державною роботою не цікавилася, а лише помічено – «робимо за гроші» [24, арк. 11, 13, 18].

Активна робота новостворених обліково-розподільчих відділів, пошук та негайне звільнення «чужих» елементів максимально загострювали проблемне кадрове питання. Виконуючи вказівки Й. Сталіна, комуністам, яких скеровували у кредитні установи, надавали значні преференції. У регіони з головних офісів банків регулярно надходили вказівки щодо максимального посилення відділень партійним активом. Однак, це не вирішувало питання забезпечення фінансово-кредитної системи кваліфікованим штатом. Адже робота у такій важливій інституції, як банк, окрім партійності, потребувала відповідної освіти, а також і практичного досвіду. Серед членів правлячої Комуністичної партій подібних фахівців було обмаль. Переважна більшість комуністів, за щирим зізнанням Г. Петровського, у банківській справі «ні у зуб не розуміли» [182, с. 145]. Як наслідок, на 1 жовтня 1926 р. у Всеукраїнській конторі Промбанку з 80 службовців, лише 14 були членами партії. Загалом у центральному апараті цього

банку тільки 17 працівників були комуністами, а 203 – безпартійними [11, арк. 83, 84].

Подібна політична ситуація була характерною для банківських установ республіки. Найбільш потерпали периферійні філії. Приміром, партійна організація Вінницького Державного банку наприкінці 1920-х рр. мала всього п'ятьох людей [44, арк. 2]. Проведені в регіонах наради партійно-господарського активу підкреслили гостроту проблеми та поставили вимогу «підсилити» банківські інституції. Партійні та комсомольські організації в республіці активно відгукнулися на заклик скерувати до банківських установ свідомий елемент. Приміром, коли партійці Вінницького Держбанку звернулися до міськкому з проханням виділити трьох-чотирьох комуністів: одного на посаду касира, двох-трьох як практикантів із перспективою кар'єрного зростання [44, арк. 2], то до банку негайно скерували велику групу перевірених товаришів – у декілька разів більшу, ніж прохали. Така «допомога» банківським відділенням стала регулярною.

Заради покращення статистики при призначенні на посади партійних працівників у банках на освіту та досвід роботи не зважали. Як наслідок, більшість висуванців виявилися неготовими до банківської роботи. Так, у Промбанк за скеруванням ЦК КП(б)У прибув комсомолец Лещинський. Він мав освіту 6 класів гімназії, тому йому одразу доручили обліковувати банківську документацію. Однак така фінансова робота виявилася надто складною. За декілька місяців він виступив із пропозицією створити у банку «секретний відділ», з метою контролю працівників, листування тощо, сам займався його організацією і згодом очолив [11, арк. 201]. Іншому комсомольцю Саломашенку, скерованому в той же банк на посаду інструктора, теж нелегко давалася нова спеціальність. У своїй анкеті він зазначив, що на оволодіння навичками банківського працівника у нього немає часу, натомість всю енергію він витрачав на «партійно-суспільне навантаження» [11, арк. 194].

Показову активність у виконанні партійних рішень виявили на Миколаївщині. Всі керівні посади регіональних відділень банків на другу

половину 1920-х рр. займали партійні функціонери зі стажем. Миколаївський міський банк очолив І. Ветров, за фахом робітник, соціальне походження – з батраків, жодної освіти він не мав, втім членство у КП(б)У і служба у Червоній армії стали переконливими аргументами для того, щоб обійняти відповідальну керівну посаду [84, арк. 97]. Саме на Миколаївщині запроваджено принципову новацію – банківські установи «для виправлення партійної лінії» поповнили колишні командири Червоної армії. Спеціальна директива окрвиконкому, видана у вересні 1926 р., акцентувала на тому, що в регіоні зареєстровано близько 300 безробітних комуністів, більшість із них – комсклад, демобілізований із Червоної армії. Ці командири не змогли працевлаштуватися, жили у злиднях, сім'ї бідували, хтось почав зловживати алкоголем, що принижувало в очах населення образ комуніста, активного учасника революційних подій. Тому скерування їх на посади у банки одразу вирішувало декілька політичних завдань. З урахуванням «величезного політичного значення..., так як державі необхідно зберегти підготовлені і боєздатні кадри на випадок можливого зіткнення», окрвиконком вимагав якомога швидше працевлаштувати командирів, із цією метою, вирішили навіть звільнити певну кількість безпартійних службовців [84, арк. 111–112, 126]. І колишні червоноармійці очолили фінустанови, про специфіку діяльності яких не мали жодної уяви.

Організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У наголосив: «Ще одне зло у наявному складі партії; його можна охарактеризувати тим, що в партії є групи членів, які, іноді при робітничому або селянському походженні, виховувалися винятково в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливості одержати яку-небудь спеціальність, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація є основною вимогою, що висувається до члена партії, вони мало або цілком непридатні до використання» [459, с. 220-221]. Втім, щодо впровадження «вірної» лінії у настільки важливих інституціях, як банківські установи республіки, то їх зміцнення подібними кадрами було проголошене цілком позитивним. Як зазначив дослідник М. Дорошко з приводу своєрідності

вирішення кадрового питання в УСРР: «Нестачу освіти та кваліфікації «герої» громадянської війни та провідники політики «воєнного комунізму» сповна компенсували вмінням командувати та вести апаратні інтриги» [408, с. 24].

Головним аргументом на користь призначення на керівні банківські посади колишніх командирів Червоної армії стала доведена у численних бойових операціях відданість радянській владі. Досвідом Миколаївщини негайно скористалися й в інших регіонах. Таємний обіжник Вінницького окрпарткому у червні 1928 р. вимагав «максимальної уваги» до проблем колишніх червоних командирів – «надання роботи безробітним командирам першочергово» [41, арк. 4]. На виконання отриманих вказівок Вінницьку філію Українбанку очолив Давиденко – селянин із початковою освітою, без жодного фінансового досвіду, колишній командир із гарматного полку 96 Подільської стрілецької дивізії [40, арк. 20; 41, арк. 12]. Херсонський Держбанк очолив С. Долженко – член ВКП(б), робітник-слюсар, без фахової освіти і практичного досвіду, у недалекому минулому командир Червоної армії [108, арк. 40] тощо.

Політика індустріалізації і докорінна трансформація банківської системи країни, повне підпорядкування її загальному плануванню спричинили докорінні зміни у її структурі. В умовах перших п'ятирічок, значення банків посилилося, адже розвиток державної індустрії потребував скоординованої і безперебійної роботи всієї фінансово-банківської системи країни. Саме тому у кадровому питанні домінувала політично-класова складова. Як підкреслив Й. Сталін у своїй промові «Про індустріалізацію і хлібну проблему» на пленумі ЦК ВКП(б) у липні 1928 р.: «В міру нашого просування вперед, опір капіталістичних елементів буде зростати, класова боротьба буде загострюватися» [193, с. 169]. Отже, в умовах загострення класової боротьби кадри справді «вирішували все», але йшлося тільки про політично благонадійні кадри.

З кожним роком із банківських установ звільняли щораз більше «ненадійного», «чужого» елементу. Професійні якості кандидатів на звільнення, як і у випадку із призначенням червоних командирів, теж не мали жодної

принципової ваги. Так, наприкінці 1928 р. з Вінницького Українбанку за «антирадянщину» звільнено старшого бухгалтера Кордонського, найдосвідченішого фахівця, працівника, який мав 35 років банківського стажу. Звинуватили його у тому, що він, нібито, син рабина. Навіть після того, як з'ясували, що батько Кордонського, який до того ж помер шість років тому, був дрібним крамарем, а не служителем культу, а сам бухгалтер був зовсім не релігійним – на всі свята працював у банку, все одно його звільнили. Разом із ним за «антирадянщину» звільнили ще декількох досвідчених фахівців із великим фінансовим досвідом – завідуючого інкасаційним відділом Канюка і завідуючого обліковим відділом Богоцького [42, арк. 4].

Підбор кадрів із політичних міркувань призвів до того, що на посадах банківських керівників опинилася величезна кількість випадкових, неосвічених, відверто безграмотних людей, для яких оволодіння банківською справою виявилось непосильним завданням. Це спричинило величезну плінність керівних кадрів республіканської банківської системи: тільки за 1929 р. змінилося 57% керівників банківських відділень [110, арк. 4].

Банківська реформа (1930–1931 рр.) мала на меті максимальне посилення ролі Державного банку в економіці країни і, відповідно, ліквідацію будь-якого комерційного кредиту, ліквідацію багатокладності у банківській сфері. Окрім того, з метою спрощення проведення колективізації, кредитні сільськогосподарські товариства були перетворені у звичайні відділення Держбанку. Так, проведене на початку 1930-х рр. реформування банківської системи країни мало на меті її трансформацію відповідно до вимог закріплення сталінського тоталітаризму.

Масштабне промислове будівництво потребувало розгалуженої мережі банківських установ у країні, із відповідно кваліфікованим штатом співробітників. Ліквідація філій Українбанку та значної кількості філій комунальних банків, реформа системи сільськогосподарського кредиту призвели до того, що тільки

Держбанк в УСРР мав декілька сотень філій, які однак не були забезпечені кадрами. Лише рахівників й інспекторів бракувало до 1 тисячі [226, с. 2].

Регіони зіткнулися з надзвичайно складним завданням – налагодження фінансово-кредитної діяльності за умов хронічного браку кадрів. Банківські відділення розпочинали свою роботу в дуже стислі терміни, що не давало змоги ретельно підібрати якісних спеціалістів. Для нових «радянських» фінансистів 1930-ті рр. стали своєрідним іспитом. Наради партійно-господарського керівництва у Харкові, Києві, Миколаєві та інших містах фіксували надзвичайно низьку кваліфікацію новопризначених «банкірів». Так, із Миколаєва у розпачі звітували «з моменту запровадження кредитної реформи ми змушені були наш апарат комплектувати із винятково малокваліфікованого штату» [85, арк. 498].

Ситуація, яка склалася, не могла не турбувати банківське керівництво республіки. У січні 1930 р. керівник Всеукраїнської контори Держбанку О. Певзнер звернувся до секретаріату ЦК КП(б)У з принциповим проханням: «звернути увагу на надзвичайно тяжкий стан щодо кадрів робітників Держбанку. Основні болячки нашого апарату полягають: 1. У замалому прошарку партійців, що триває 8-10% до всієї кількості нашого апарату. 2. Винятковій текучості керівного складу (протягом року на 65 наших філій було змінено 37 керівників). 3. Зовсім недостатній кваліфікації робітників...». О. Певзнер благав ЦК «припинити пересування робітників апарату Держбанку і закріпити їх на роботі банку». Отже, головного банкіра республіки не дуже хвилювали проблеми «малокваліфікованого штату». Основну «болячку» банківської системи республіки він вбачав лише у замалому прошарку партійців. У зв'язку із ліквідацією філій Українбанку О. Певзнер вимагав «забезпечити перехід всіх комуністів з апарату Українбанку до Держбанку» [32, арк. 1]. Не кваліфікованих працівників просив перевести на роботу керівник Всеукраїнської контори, а комуністичних активістів, незалежно від рівня їх професіоналізму. ЦК КП(б)У підтримав таку лінію. У резолюції від 11 січня 1930 р. заборонено залучати комуністів і комсомольців із ліквідованих філій Українбанку до іншої роботи,

окрім переведення до Держбанку, а також запропоновано закріпити робітників-партійців у банках [110, арк. 4].

Подібний підхід до вирішення кадрового питання, який ігнорував професійні якості спеціалістів, створював безліч штучних ускладнень республіканській фінансово-банківській системі. Зауважимо також, що всі процеси соціалістичних перетворень в радянському суспільстві супроводжувалися репресіями: численні звільнення та арешти максимально загострювали й без того дуже проблемне кадрове питання. Так, процес колективізації й ліквідація кредитної сільськогосподарської кооперації навесні 1930 р. були «закріплені» показовим гучним судовим процесом над викритою в республіці «контрреволюційною організацією». «Шкідники», серед яких було чимало відповідальних працівників Укрсільбанку, «намагалися укріпити позиції куркульства і дезорганізувати колгоспне будівництво». Головним аргументом звинувачення стало соціальне походження викритих «шкідників». Були репресовані колишні царські офіцери Ємельяненко, Коваленко, куркуль за походженням Сябро, колишній поміщик Степаненко та ін. [529, с. 163].

Агресивно-класовий підхід щодо формування нової радянської банківської системи домінував у суспільстві. XI з'їзд КП(б)У (червень 1930 р.) кадровому питанню приділив велику увагу: «Найважливішою умовою успішного виконання плану розвитку індустрії, соціалістичної перебудови сільського господарства є підготовка нових кадрів спеціалістів...» [133, с. 659]. Однак увагу було сконцентровано на суто політичних аспектах: «ЦК і всі місцеві організації повинні забезпечити широке висування у вузи, на різні курси, що готують нові кадри, а також до державного, господарського і кооперативного апарату нових поповнень із робітників і колгоспників як єдиний засіб, що забезпечує виконання постанов партії про форсовану широку підготовку нових організаторів і будівників соціалістичного господарства» [133, с. 660].

На виконання прийнятих рішень у республіці розпочався активний процес висунення класово свідомих активістів на фінансово-банківську роботу. У 1930 р.

в Києві відкрилося Українське відділення торгово-банківської академії, а обіжник Всеукраїнської контори Держбанку, розісланий по всіх регіональних відділеннях республіки, вимагав висунути на навчання тільки членів партії із «партстажем для робітників – 5 років, для службовців – 10 років. Стаж відповідальної роботи для робітників – 3 роки, для службовців – 5 років» [110, арк. 42].

Боротьбу за «чистоту» й «якість» кадрів фінансової системи (звісно, у специфічному її розумінні з погляду правлячої партії) вважали одним із найгостріших завдань. Так, у постанові ЦК ВКП(б) «Щодо укріплення кадрів системи Наркомфіна» (початок 1931 р.) підкреслено: «Має місце засміченість центральних та місцевих апаратів стороннім елементом, продовжує залишатися надзвичайно слабким партійний прошарок і надзвичайно повільно йде вирощування на роботі молодих фахівців і висуванців із робітників і бідняцьких верств села» [33, арк. 1]. Отже, головне завдання – «зміцнити кадри». Зауважимо, що вживання подібної термінології: «засміченість», «елементи», тавро «шкідники» (запозичене з галузі сільського господарства) та ін. позбавляло вичищених працівників людського обличчя. Допомогали з психологічного погляду виконавцям на місцях виправдовувати всі репресії, адже ліквідовували не живих людей, а лише безправні «сторонні елементи». Навіть деякі представники творчої інтелігенції підтримували подібний підхід. Зокрема «пролетарський гуманіст» М. Горький наголосив: «Якщо ворог не здається, його знищують» [391, с. 228]. Подібна формула виправдовувала репресії, позбавляла «елементи» права на помилування.

Банківське керівництво республіки розпочало активну боротьбу за виконання директиви ЦК ВКП(б). Тільки з членів Комуністичної партії були укомплектовані у 1931 р. курси підготовки керівників банківських відділень Держбанку. Всі 55 курсантів мали солідний партстаж, що повністю відповідало проголошеним політичним завданням, проте, економічна фахова складова слухачів була провальною: основна маса з них – 44 особи мали мізерний досвід фінансово-банківської роботи – всього по декілька місяців [34, арк. 38].

Втім, з політичного погляду усі майбутні банківські керівники мали бездоганні анкетні дані. Приміром, М. Щербань все життя працював у депо м. Полтави, мав партійних стаж із 1924 р. Був визнаний зовсім не принциповим той факт, що «посланець робітничого класу» отримав тільки початкову освіту і жодної спеціальної. Інший досить типовий представник «радянського фінансиста» нового типу – А. Альтгаузен теж мав яскраву біографію: з робітників, працював на заводах і фабриках, потім 5 років займав посаду військового комісара, спеціальна освіта була відсутня, закінчив тільки початкову школу, але все переважив партійний стаж із 1918 р. (майбутній керівник відділення, правда, два роки працював у кредитно-промисловій кооперації) [34, арк. 45].

Розглянемо анкетні дані ще декількох слухачів згаданих курсів: А. Орлік – освіта початкова, з робітників, працював на електростанції, потім у паровозному цеху, член партії з 1925 р. – на загальних зборах був висунутий на банківську роботу. Я. Пьясечник – селянин, колгоспник, освіта в рамках початкової сільської школи, працював по профспілковій лінії, один рік був членом кредитного товариства тощо [34, арк. 45].

Прямим наслідком проведеної кадрової роботи стало те, що за результатами масової перевірки керівного складу фінансово-банківської системи УСРР влітку 1931 р. (якій надавали найважливішого державного значення – з метою здійснення нагляду і контролю за перевіркою фінансових кадрів в УСРР терміново скеровано члена колегії Наркомфіну СРСР – Левіна) найбільш заспокійливою виявилася ситуація саме у банківській системі республіки. Проведена під невсипущим керівництвом О. Певзнера робота щодо зміцнення банківської системи республіки перевіреними партійними кадрами дала свої плоди. Всього 36 керівників відділень Державного банку були визнані такими, що не відповідали посаді й підлягали негайному звільненню (приміром, в ощадних касах показник «засміченості» був майже втричі вищим – 104 керівника ощадних кас були звільнені з роботи). Привертає увагу, що мотиви звільнення не мали нічого спільного із виконанням

цими кадрами своїх посадових обов'язків: «опортунізм у роботі, незабезпечення переведення лінії партії в роботі» [33, арк. 22].

Окремо комісія, як значне досягнення виділила, що серед керівників банківських відділень республіки «значна кількість старих партійців, зустрічаються із підпільним стажем» [33, арк. 22]. Досвід підпільної роботи, на нашу думку, абсолютно не покращує професійних якостей фінансиста, він не стосується рівня професійної придатності банківського працівника, втім, перевірка відзначила цей факт, як найбільш позитивний. Попри те, що серед керівників банківських філій в УСРР мали вищу освіту всього 13 осіб, або 3,3%, середню – 58 людей (13,3%), а більшість мала лише початкову – 328 (83,2%), причому серед них мали спеціальну банківську освіту всього 6 людей (це складало – 1,5%), головна перевага – у складі керівників був 391 член КП(б)У і один кандидат у члени партії [33, арк. 70].

Так, загальна лінія у підборі банківських штатів була визначена на багато років наперед. Не професійна, а політична відповідність посаді стали головним критерієм відбору. Не диплом спеціаліста, а партквиток, досвід не фінансової, а підпільної роботи – найважливіші чинники, які допомагали банківським працівникам в умовах перших п'ятирічок робити стрімку кар'єру. Відповідно, як свідчать архівні документи, секретне листування тих років містить взаємовиключні характеристики на банківських службовців. До прикладу, касира Миколаївського відділення Держбанку Г. Гожана охарактеризовано так: «антирадянський елемент, робітник гарний, в суспільному житті участі не приймає... працює у вечірній касі, політично неблагонадійний» [88, арк. 32]. Так твердження «гарний робітник» дисонувало із звинуваченням в «антирадянщині»

Також типовим прикладом можуть стати й характеристики банківських працівників з Одещини. Приміром, О. Інкер – контролер каси Одеського Промбанку: «Людина чесна і працездатна, може охопити роботу і планувати її у процесі виконання, може визнавати свої помилки і робити з них відповідні висновки» і як висновок: «відповідає посаді, яку займає», але все переважив

штрих «політичний розвиток слабкий, вміння орієнтуватися у політичній ситуації – слабке» [97, арк. 32]. Інший працівник того ж відділення Промбанку З. Дорф – старший бухгалтер «знає свою справу, виключно чесний, відповідальний, працьовитий робітник», але «політично безграмотний», «зовсім не вміє орієнтуватися у політичній обстановці» [97, арк. 25].

В архівних установах України зберігається безліч подібних характеристик банківських службовців. Наприклад, віце-директор Житомирської філії Українбанку Б. Мужаловський був яскравим представником «царської» формації фінансистів: у 1910 р. закінчив Київський університет, потім працював у Держбанку до самої його націоналізації. Відповідно, й у відновленій радянській фінансовій установі до своїх обов'язків ставився «добре, уважно», взаємовідносини із підлеглими мав «ділові, службові» і тому заслуговував на підвищення, втім, у роки НЕПу «вів знайомства із торговим світом», мав «середній» політичний розвиток і, найважливіше, взагалі до радянської влади ставився «задовільно», без жодного пієтету [17, арк. 4-7]. Інший працівник того ж банку – головний бухгалтер Ф. Осіпов із фахового погляду «цілком відповідає посаді, яку займає», «гарний робітник, знає свою роботу і нею цікавиться», втім, мав «слабкий» політичний розвиток і не брав жодної участі у партійному житті [17, арк. 9–12]. Так, незважаючи на професіоналізм, таких «політично безграмотних» нещадно вичищали з фінансових установ, що загострювало кадрову проблему.

У боротьбі за «радянське обличчя» фінансово-банківської системи республіки ЦК КП(б)У в квітні 1931 р. віддав наказ Держбанку до 1 вересня 1931 р. організувати короткотермінові курси інспекторів фондової роботи у кількості 240 людей (після навчання вони мали б працювати інспекторами у регіонах). Акцентовано на тому, що відповідно до вказівок Й. Сталіна, які, без сумніву, знайшли свою підтримку в республіці, комплектуватися ці кадри повинні тільки із членів КП(б)У [33, арк. 20]. Також була відкрита мережа короткострокових курсів у Києві, Одесі, Вінниці, Чернігові, Миколаєві та

Тирасполі. Головна мета курсів – «задоволення потреб райфілій Державного банку». Втім, і тут домінувала політична складова, переконує у цьому аналіз вимог до слухачів: «партійний стаж не менше двох років», а ось освітній рівень був достатній у межах чотирьох класів. До того ж, можна з упевненістю стверджувати, що самі курси стали тільки ілюзією навчання – адже тривали вони всього місяць [33, арк. 42]. Першочерговим завданням цих курсів було підсилення банківської системи партійними кадрами.

За 1931 р. кількість партійних кадрів у банківських установах УСРР значно збільшилася. Тільки до філій Держбанку були скеровані 600 передусім партійних працівників. За підсумками проведеної роботи членів і кандидатів у члени КП(б)У серед працівників банківської системи стало 36,3%. Висуванців із робітників – 21%, селян – 44%. Проте, незважаючи на досягнення політичної мети, професійна складова значно погіршилася. З усіх банківських працівників всього 5% мали вищу освіту, середню – 30%, а 65% лише початкову. До того ж різко зросла кількість абсолютно не готових до фінансової роботи службовців. 54% з них мали стаж фінансової роботи менше року (наприкінці 1930 р. таких було значно менше – 32,2%), а 66,1% новопризначених бухгалтерів ніколи не мали справ із бухгалтерським обліком до скерування їх на роботу у фінансову систему [33, арк. 54, 54 зв].

На початку 1930-х рр. по всій республіці організовано мережу курсів підготовки фінансово-банківських працівників. Короткотермінові заняття (3–6 місяців) відвідували слухачі у 51 місті УСРР. Окрім того, відкрито пільговий набір на заочне навчання у Харківському заочному бухгалтерському інституті. На банківську роботу висували «перевірених», передусім партійні кадри. Домінував принцип «трьох П»: походження, переконання, партійність. Інше «П» – професіоналізм, вважали не настільки суттєвим, а іноді й навіть шкідливим (коли це стосувалося дореволюційного досвіду роботи). Приміром, до Одеського відділення Зовнішторгбанку із відмінними характеристиками «для підсилення» був скерований Л. Докторович, член КП(б)У з 1919 р., який брав участь у Першій

світовій війні у складі «гарматної 14 бригади», у роки громадянської війни служив комісаром «у загоні вершників». Його скерували спочатку на роботу до Українбанку, пізніше до Зовнішторгбанку. Незважаючи на те, що вказаний працівник не мав жодної банківської освіти або практичного досвіду, навіть в анкеті у графі «професія» чесно зізнався «не маю», його призначення з політичного погляду було схвалено як цілком позитивне і потрібне у рамках боротьби із «засміченістю» кадрів [94, арк. 11–12].

Залучення членів Комуністичної партії до фінансових установ дало негативний соціально-економічний ефект, наносило шкоду всьому господарству республіки. Так, у 1931 р. до Миколаївської облконтори Державного банку скеровано «для виправлення партійної лінії» 9 висуванців із робітників [86, арк. 276]. Проте, в умовах індустріалізації, нарощування промислового потенціалу, будівництва нових заводів і фабрик, країна навпаки відчувала гостру потребу в кваліфікованих робочих кадрах. Фахівці, яких на виконання партійних директив відривали від верстатів, відчайдушно намагалися опанувати зовсім незнайому для себе банківську справу. Іноді цей процес навчання розтягувався на роки й замість кваліфікованого робітника республіка отримувала досить посереднього економіста. Так, економічна доцільність ставала жертвою класово-політичних міркувань. Втім, іноді здоровий глузд все ж таки перемагав. До прикладу, після того, як пролетарські висуванці у Миколаївському Держбанку, незважаючи на всі зусилля, так і не змогли навчитися банківської справи, декого з них відправили на рідні заводи. Після майже півтора року марних спроб опанувати професію інструктора фондових операцій висуванець, відряджений заводом «Плуг і молот», за наполегливим проханням заводу (який втратив кваліфікованого і досвідченого працівника) знов повернувся до цеху [85, арк. 908, 913].

Над банківськими філіями на початку 1930-х рр. встановили «шефство» колгоспи, фабрики та заводи, які в обов'язковому порядку скеровували на працю до банківських установ певну кількість висуванців [7, арк. 23 зв]. Втім, досить

часто скерування таких «шефів» було примусовим. Зауважимо, кваліфікований робітник мав значно вищу заробітну плату порівняно із банківським службовцем, а також і те, що досить часто пролетарських висуванців скеровували для підсилення з великих міст – регіональних центрів до філій у невеликих провінційних містечках, іноді складалася ситуація, що ці робітники сприймали подібні переміщення як покарання, не хотіли оволодівати банківськими спеціальностями. До прикладу, на початку 1930-х рр. у Корюківське відділення Держбанку скерували робітницю А. Яцковську, яка закінчила короткотермінові курси при Держбанку в м. Миколаєві. Втім, дівчина демонстративно погано працювала, систематично запізнювалася, а то й взагалі не виходила на роботу, порушувала дисципліну тощо. Свої дії вона пояснювала тим, що погодилася піти на фінансову роботу тільки з примусу парторганізації й у банку працювати ніколи не мала бажання. Зрештою А. Яцковська знов повернулася на фабрику. Керівник Корюківської філії просив місцеве керівництво у Миколаєві більше не порушувати принцип добровільності у процесі підбору кадрів, а також звертати увагу не лише на соціальне походження, а й на загальний рівень пролетарських висуванців, зазначаючи, що, приміром, Яцковська – «малоосвічена людина» й взагалі не підходила для фінансово-банківської роботи [86, арк. 184].

У банківських звітах того часу зафіксовано чимало фактів «дезертирства» банківських службовців-висуванців. Наприклад, з Анатоліївської філії Держбанку втік до Миколаєва інспектор-плановик М. Ткачук, із Ново-Бугської філії у невідомому напрямку вибув інспектор Крижанівський, а робітник Златкін, «мобілізований» на роботу у банк – категорично відмовився виходити на нову роботу тощо. Як засвідчено у звіті директора Миколаївського Держбанку: «Майже всі мобілізовані робітники намагалися ухилитися від мобілізації, утворюючи штучне зволікання нескінченними скаргами» [86, арк. 226]. Більшість пролетарських висуванців були незадоволені низькою оплатою праці у банках, а також тим, що часто скерування на фінансову роботу відбувалося саме у формі воєнної «мобілізації» – у примусовому порядку. Приміром, із записаних на

чотиримісячні банківські курси при Миколаївській конторі Держбанку робітників і селян майже 20% слухачів одразу висловили бажання залишити курси, після того, як їм повідомили, що по закінченні навчання вони будуть зобов'язані відпрацювати у системі банку певний термін [86, арк. 276].

Під час «чисток» та ревізій особового складу банків зосереджували увагу на пошуку різноманітних «ворогів» та «чужих» елементів. Приміром, восени 1933 р. відбулася нарада керівників в обласній конторі Держбанку м. Одеси, на якій порушено питання «чистоти» банківських кадрів регіону. Як наслідок, 3 жовтня 1933 р. обласна контора Держбанку відправила по всіх відділеннях циркуляр з вимогою «перевірити ступінь придатності ваших співробітників... не лише з точки зору їх технічної підготовки, але й з боку їх соціального походження» [100, арк. 151].

Досвідчені працівники, які мали досвід роботи у дореволюційних «царських» банках, вже виконали свою місію й довіри не викликали по суто політичним причинам, тому були звільнені з радянських фінансових установ. Характерним прикладом може слугувати боротьба з «антирадянщиною», яка розгорнулася у Ново-Бугському відділенні Державного банку на Одещині. «Політичні настрої апарату, зокрема бухгалтерії, у своїй абсолютній більшості зовсім антирадянські», – із великим занепокоєнням повідомляв у своїх таємних зведеннях відповідні інстанції керівник цього відділення. «Є і немала кількість осіб із протилежною ідеологією пролетаріату, вихідців із куркульського середовища. Даценко – син розкуркуленого куркуля, Дмитрієнко – походить із заможного середовища... Дружина Столяра виключена з членів профспілки, звільнена з посади педагога, як донька крупного купця. Литун – старший інспектор, колишній офіцер старої армії» тощо [100, арк. 135].

Найбільше знущань довелося пережити головному бухгалтеру цього відділення Креймеру. Новий керівник повідомляв головну контору банку щодо страшних «злочинів» бухгалтера у минулому: працював у Варшаві, у приватному банку, звик гарно харчуватися й одягатися, і навіть «власники його дуже любили»

(що, на наш погляд, характеризує службовця якнайкраще: значить, він був гарним фахівцем і сумлінно виконував свої обов'язки – К.Н.). Керівник відділення не міг стримати свого мстивого задоволення, підкреслюючи «зараз час не його: сім'я в Одесі отримує по 1,5 фунта хліба на двох утриманців на два дні», щоб прогодувати родину Креймер був змушений здати у ломбард свій годинник. Акцентуємо на тому, що цей працівник таки гарно виконував свої службові обов'язки, втім весь позитив у нових радянських умовах легко переважив категоричний висновок «не наша людина», до якого керівником відділення ще була додана емоційна й бездоказова характеристика-звинувачення «садист і дегенерат» [100, арк. 136].

Як наслідок, у Ново-Бугському відділенні Держбанку репресовано майже усіх працівників. Тільки директор був визнаний людиною на своєму місці, отримавши всебічну підтримку керівних інстанцій. Всі «класові вороги» були або звільнені з роботи, або їх звинувачено у судовому порядку за відверто сфабрикованими «злочинами». Суд у таких справах перетворювався лише на імітацію дотримання законності. Так, головний бухгалтер Креймер – людина із величезним досвідом роботи, був негайно звільнений з банку. «Класові вороги» Литун, Коробченко, Столяр і Бабич засуджені за створення злочинної групи, яка мала на меті систематичне шкідництво, а свою боротьбу із радянською владою розпочала із «штучного створення фінансових ускладнень на елеваторі» [100, арк. 135 зв] тощо.

Репресивно-каральні органи швидко і з розмахом фабрикували справи. Так, приміром, колишній великий підприємець Шаров, який після більшовицького перевороту не емігрував, залишився в країні, в роки НЕПу, завдяки отриманій якійсь освіті та цінним практичним навичкам, зробив досить швидку кар'єру – зайняв посаду члена правління Промбанку, втім у 1930-ті рр. був «викритий» як «шкідник» і репресований. Головним і єдиним аргументом звинувачення стало соціальне походження – дореволюційна підприємницька діяльність [529, с. 160].

ХІІ з'їзд КП(б)У (січень 1934 р.) підвів підсумки проведених у республіці «чисток», підкресливши «КП(б)У повинна ще провести значну роботу по остаточному розгрому і викорчовуванню ворожих, націоналістичних елементів, які проникли на різні ділянки соціалістичного будівництва» [133, с. 775].

Партійні наради в регіонах теж підтримали вказану лінію. Чималу активність із пошуку «ворожих елементів» виявляло й фінансове керівництво УСРР. Так, ревізія Сільгоспбанку на початку 1935 р. розкрила факти численних фінансових махінацій. Керівник банку Д. Кудря розтратив державні кошти у значних розмірах: придбав собі авто за 40 тис. крб, купував і ремонтував квартири загалом на 71 тис. крб, зі спеціального фонду правління взяв на власні потреби 15800 крб тощо. Втім, після того, як з'ясувалося, що Кудря «перерахував засудженому і висланому за контрреволюцію Діброву 3 тис. крб» [36, арк. 8], звичайна побутова розтрата миттєво набула державного політичного значення. Нарком фінансів УСРР О. Рекіс негайно взяв справу під свій особистий контроль. Навіть не чекаючи закінчення ревізії, яка ще цілком можливо викрила б якісь нові факти, що могло б вплинути на цю справу, нарком розгорнув активну діяльність, надаючи виявленим порушенням максимального розголосу, у вигідній для себе інтерпретації. О. Рекіс негайно виклав усім вищим інстанціям республіки: РНК УСРР і ЦК КП(б)У своє бачення справи. Розкручування гучного політичного процесу щодо розкритої «контрреволюції» у банківській системі підтримало вище керівництво республіки. Ініціатива О. Рекіса давала змогу певною мірою «реабілітуватися» перед союзним центром, довести, що місцевий апарат і без сторонньої допомоги здатен на масштабні операції (адже, приміром, перевірка фінансово-банківських кадрів, проведена влітку 1931 р. здійснювалася під пильним контролем і під безпосереднім керівництвом члена колегії Наркомфіну СРСР Левіна, місцеві функціонери виконували роль лише слухняних статистів).

Тож стараннями О. Рекіса і за повного схвалення керівництва республіки у Сільгоспбанку викрили «законспіровану контрреволюційну організацію». Разом із

керівником банку Д. Кудрею тільки в головному відділенні Сільгоспбанку республіки репресовано 14 людей – представників керівного апарату: завсектором фінансування М. Безулік, начальник планово-економічного бюро І. Ліхошвай, начальник адміністративно-господарського відділу А. Летц та ін. Всі вони, відповідно до рішень XII з'їзду КП(б)У (які стосувалися «викорчовування ворожих, націоналістичних елементів»), були засуджені за участь «у контрреволюційній націоналістичній організації» [36, арк. 12]. «Розгалужена підпільна мережа» була ліквідована і в регіонах. Масово арештовували працівників цього банку майже по всіх великих містах республіки. «Підпілля виявили» у філіях Сільгоспбанку на Чернігівщині, Вінничині, Одещині, Дніпропетровщині, Київщині та в інших містах [36, арк. 11].

Фінансові махінації у цій справі стали тільки фоном злочинної діяльності «ворогів народу». Навіть розтрата коштів стараннями цього відрежисованого слідства отримала політичне забарвлення. Викрита злочинна організація «систематично затримувала спуск асигнувань, які були відпущені Урядом на найважливіші політичні і господарські заходи», завдяки чому «надзвичайно затягувалась, а у певних випадках повністю зривалася реалізація державних заходів» [36, арк. 11].

Місцеве фінансове керівництво зі свого боку активно підтримало цю тенденцію. У разі виявлення ревізорами будь-яких фінансових ускладнень в них негайно виявляли політичне забарвлення – пояснювали такі факти ворожою і шкідницькою діяльністю. Приміром, коли у Цебриківському відділенні Держбанку на Одещині виявили фінансові порушення, то банківські інспектори відразу передали всі матеріали по справі до ДПУ, акцентуючи на «навмисному шкідництві» у філії, і тільки після цього повідомили про розтрату коштів власне банківське керівництво у м. Одесі. Втім, керівники Одеської контори Держбанку у таємному листі не тільки не заперечували проти залучення до розгляду фінансової справи працівників каральних органів, а й навпаки вимагали щодо всіх випадків порушень фінансової дисципліни «застосовувати найжорсткіші заходи

покарання». На головного бухгалтера Ратнікова і його помічника Борисенка було заведено кримінальну справу. Одеське керівництво вимагало навіть у випадку, коли «шкідництво» не буде доведене, заборонити порушникам «працювати не лише у системі Державного банку, а й взагалі у радянських установах» [100, арк. 3-4].

Отже, незважаючи на всі чистки, сотні виявлених підпільних «організацій» і тисячі безпідставно репресованих, згодом пошук «ворожих елементів» став регулярним. Сталінська система основою свого існування зробила диктатуру страху, терору. Страху не тільки за своє майбутнє, а й навіть за своє минуле, як наслідок «чужого» соціального походження. Всі чисельні проблеми існування апріорі нежиттєздатної командно-адміністративної економічної моделі вимагали формування у суспільстві образу «ворога», на «шкідницьку» діяльність якого можна було б списати всі «тимчасові» негаразди та ускладнення. Причому, розуміння того, що побудова приреченої моделі з кожним роком буде тільки консервувати, поглиблювати й лише відтерміновувати неминучу кризу існувало на найвищому партійному рівні. На нашу думку, саме із цим пов'язана сталінська теза щодо неминучості загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму. Нашарування соціально-економічних і політичних проблем потребувало принесення все нових і нових жертв.

Працівників радянських фінансових установ постійно контролювало вище партійне керівництво республіки. Так, голова комісії з держкредитів наприкінці 1935 р. із великим занепокоєнням повідомляв у ЦК КП(б)У «апарат керівництва ощадних кас засмічений неперевіреними людьми. Заступником управління є Гребінь, син колишнього київського купця першої гільдії, який не може користуватися довірою». Найбільшою ж проблемою визнавали той факт, що «в управлінні всього два члена партії» [37, арк. 77]. Отже, люди відповідали вже не тільки за свої, а навіть і вигадані злочини. «Гріхи» батьків і дідів (у цьому випадку належав до родини «купця першої гільдії») були змушені спокутувати діти.

Тенденційний підбор кадрів фактично узаконено. Місця репресованих займали висуванці партії. Офіційна пропаганда вихваляла реальні й вигадані успіхи-досягнення висуванців сталінської школи. У лютому 1936 р. голова правління Держбанку СРСР Л. Марьясін на нараді відмінників українських філій Держбанку навів як приклад взірцевих банківських службовців: Соколова – працювала в колгоспі Белгорода дояркою, була висунута на роботу до Держбанку, де зайняла посаду касира у Кадіївці (відділення мало 36 мільйонний обіг). Д. Панченко була прибиральницею – згодом переведена на обслуговування рахунків колгоспів. Водій Семьонов був висунутий на роботу завідуючого станцією механічного обліку (найбільшої в СРСР). «Такий профіль наших стахановців у банку. Про що це говорить? Це говорить про те, що більшовики взяли і цю фортецю, яку на думку буржуазії, вони не могли взяти. Буржуї казали, що до машин на заводах робітники звикли, а банк така складна машина, в якій містяться всі таємниці, всі дива капіталістичного світу, що з нею впоратися складно. Виявляється – впораємося» [210, с. 3]. Отже, політично-пропагандистська складова домінувала у кадровій політиці фінустанов: висуванці – шофери, прибиральниці й доярки в радянській країні легко опановували непросту банківську справу, тоді як студенти капіталістичних країн витрачали на це багато років.

Вбивство С. Кірова влада використала як привід для посилення репресій. Чергова сфабрикована гучна справа про «троцькістсько-зінов'євський центр» безпосередньо стосувалася працівників банківського сектору кожного регіону. Заступник голови правління Держбанку Аркус – «активний учасник банди», швидко «зізнався» у тому, що створив «підпілля» в регіонах, засилаючи у банківські установи «своїх» людей. Репресії масово прокотилися по всіх банківських відділеннях Держбанку республіки. Чергова «чистка» з арештами і сфабрикованим слідством, розпочалася у великих промислових центрах, де діяли банківські відділення з багаточисленним штатом. Так, у Дніпропетровську в рекордно стислі терміни «викрили» та заарештували «групу Будневича» [46,

арк. 12]. Після чого репресії торкнулися й менших регіональних відділень Держбанку.

У цих умовах кожен, щоб відвести від себе підозри, поспішав зайвий раз продемонструвати радянській владі свою відданість та затаврувати викритих «ворогів». У республіці відбувалися «стихійні» мітинги. Приміром, 16 серпня 1936 р. організований загальний мітинг співробітників Вінницької обласної контори Держбанку, а також Промбанку та Українбанку, у ньому брали участь майже 200 людей. Промовці таврували членів «троцькістсько-зінов'євського терористичного центру», вимагали «фізичного знищення», «стерти з лиця землі», «прибрати цей фашистський сморід», «знешкодити нашу соціалістичну землю від паразитичних псів» тощо [46, арк. 17].

21 серпня 1936 р. на загальному зібранні співробітників Держбанку присутні знов, немов змагаючись у класовій ненависті, вимагали «розчавити», розстріляти «всю зграю підлих вбивць». Важливою для розуміння тих процесів, які відбувалися в зазначений період у суспільстві, є резолюція, яку прийняли збори: «Вище прапор більшовицької пильності. Навчитися викривати ворогів, як би вони не маскувалися, є обов'язком кожного радянського громадянина. Збори закликають кожного робітника, кожного радянського громадянина у практичній роботі здійснювати вказівки товариша Сталіна щодо того, що нам необхідно боротися і викривати залишки розгромлених капіталістичних класів, рештки контрреволюційних троцькістсько-зінов'євських груп, які ще можуть жити і ворушитися. Треба завжди бути пильними» [46, арк. 22–23].

Пильні активісти повідомляли каральним органам інформацію щодо своїх колег, друзів та знайомих, доноси-«сигнали» стали звичними. До прикладу, активну роботу розгорнула партторг Вінницької банківської партійної організації Журбицька. Таємні листи від неї міський КП(б)У, а також НКВС із детальними описами ситуації у банках регіону отримували регулярно. Партторг «сигналізувала» щодо політичних настроїв службовців, перераховувала членів партії, які відмовчувалися на партзібраннях і мітингах, ніяк не висловлюючи своєї

класової позиції, навіть ініціювала власні розслідування з метою «виявлення ворогів», а також у позитивному сенсі відзначала активність донощиків, які повідомляли їй інформацію тощо [46, арк. 33, 34].

29 вересня 1936 р. постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про ставлення до контрреволюційних троцькістсько-зинов'євських елементів» вимагала посилення репресій: «Необхідна розправа з троцькістсько-зинов'євськими мерзотниками, що охоплювала б не тільки заарештованих, слідство у справі яких уже закінчено, і не тільки підслідчих на зразок Муралова, Пятакова, Білобородова та інших, справи котрих ще не закінчені, але й тих, котрі були раніше заслани». На виконання отриманих вказівок судова система виносила найжорстокіші вироки за вигадані злочини. Вже наприкінці жовтня був затверджений вирок військової колегії Верховного суду СРСР черговим «злочинцем». До смертної кари за участь у «троцькістсько-терористичній організації» засуджено 37 осіб. Покарано передусім українську інтелігенцію: професорів, викладачів, наукових співробітників, багатьох економістів: керівника кафедри економіки Вищої сільськогосподарської школи П. Кауфмана, професорів Київського університету Л. Штрума, Г. Лозовика, Л. Черніна, Є. Перліна, а також і банківських працівників, зокрема начальника адміністративно-господарського відділу Держбанку у Дніпропетровську І. Жукова та ін. [549, с. 196–198].

Офіційна партійна лінія була непохитною: жодного послаблення «ворогам». 1937 р. почався із гучного процесу над «зрадниками Батьківщини», серед яких був і Г. Сокольников – колишній нарком фінансів СРСР. Газети друкували протоколи допитів радянського фінансиста, у яких той зізнавався, що не лише знав про існування, а й навіть координував дії міфічного «терористичного центру», який причетний до вбивства С. Кірова, а потім планував і замах на Й. Сталіна.

Звісно на «злочини» економіста повинні були показово відгукнутися працівники фінансового сектору. Так, 26 січня 1937 р. «Экономическая жизнь» на першій сторінці надрукувала резолюцію зборів співробітників Промбанку, в якій вимагали від карних органів бути максимально жорсткими щодо «клятої

троцькістської зграї»: «гади» та «зрадники», на думку працівників банку, повинні були бути «стертими з лиця землі» і понести відповідальність за свої «жахливі злочини» [314, с. 1]. Зауважимо, що такі листи були порушенням презумпції невинуватості, адже розслідування ще тривало, злочини ще не були доведені й взагалі виносити вирoki – це прерогатива судової системи, а не фінансово-банківської. Втім, офіційна влада пішла на зустріч проханням громадян і 30 січня 1937 р. Г. Сокольников отримав вирок – 10 років таборів. Проте, таке відносно легке покарання було лишень фікцією, демонстрацією «гуманності» радянської влади. Вже у травні 1939 р. відбулося замовне вбивство: колишній нарком загинув від рук кримінальних злочинців – сусідів по камері [520, с. 38].

Й. Сталін у своїй промові на пленумі ЦК ВКП(б) (лютий-березень 1937 р.) приділив увагу гучній справі ліквідованих «терористів», наголосивши, що підривна діяльність прихованих саботажників, шпигунів і диверсантів довела країну до надзвичайно небезпечного стану. Ліквідація таких прихованих «ворогів народу» проголошена пріоритетним завданням. Упродовж 1937 р. тривали пошуки «ворогів» у тому числі й у банківській сфері. Вже наприкінці січня 1937 р. репресовано керівників Харківської контри Державного банку – Певзнера, Гріньова, Бегішева. Характерною ознакою періоду стало те, що «шкідників» звинувачували не лише у розтраті державних грошей на власні «надмірності, бенкети та вечірки», а й у масових політичних «злочинах». У справі зокрема зазначено: «Харківська контора банку виконувала перекази контрреволюціонера-троцькіста Янковського». «Контрреволюціонер-троцькіст» був звинувачений у тому, що допомагав своєму батькові – переказував йому гроші з Хабаровська до Харкова через відділення Держбанку [39, арк. 4]. Таких «злочинів» радянська влада пробачити не могла.

Фактично радянські фінансисти працювали в умовах постійних нескінченних перевірок-чисток. Спеціальна постанова Комісії Радконтролю при Раднаркомі СРСР від 13 березня 1937 р. вимагала не лише швидко розібратися із керівництвом банку, а й організувати ревізію всіх обласних контор Держбанку в

УРСР [39, арк. 6]. ЦК КП(б)У активно підтримав вказану ініціативу пошуку «ворогів», а також розіслав до редакцій провідних газет «Комуніст» і «Пролетарська правда» листи із претензіями, що процеси викриття злочинців у фінансовій сфері висвітлюються недостатньо активно. У листі звинувачено редакторів у змові із викритим О. Певзнером: «якась рука тут добре приховує злочинців», «ще багато шахраїв залишилося у банку» [39, арк. 38].

Проведені на місцях наради партійного активу теж підтримали пошук «ворогів» і «шахраїв». Масштабні перевірки не були обмежені тільки Державним банком, а охопили весь радянський фінансовий апарат у республіці. Втім, хоча віддана активність пошуку «ворогів» і допомогла наркомун фінансів республіки О. Рекісу відзначитися у боротьбі із контрреволюцією, водночас це призвело до надзвичайного загострення проблеми кадрового забезпечення банківських установ. ЦК КП(б)У запропонував місцевим органам підібрати надійні кадри на місце репресованих фінансистів. Привертає увагу, що головним критерієм підбору нових висуванців знов стала політична відповідність посаді. Так, кадрами і масовою роботою у Сільгоспбанку відала Гурфінкель, головними аргументами під час призначення її на посаду були партійний стаж в ЛКСМУ з 1921 р. й членство у Компартії з 1930 р. Керівником групи кредитування колгоспів призначений Лисенко – директор МТС на Дніпропетровщині, він був рекомендований обласним сільгоспвідділом ЦК КП(б)У тощо [36, арк. 30].

Державна індустрія, яка щорічно розвивалася, потребувала налагодженого безперебійного взаємозв'язку із банківською системою, відповідного розвитку також і банківських філій, які б обслуговували державну промисловість. Кожен рік ставив все нові завдання. Так, станом на 1937 р. діяло 2690 відділень Держбанку, втім за планом у тому році планували відкрити ще 300 нових філій. З них на УРСР припадало 25, проте за рік розпочати роботу вдалося всього 7 новим філіям [260, с. 3]. Головна проблема залишалася незмінною – брак кваліфікованих кадрів, і він надзвичайно загострився в умовах масштабних репресій, що прокотилися країною.

В атмосфері кампанії активного пошуку і винищення «ворогів народу» ситуація й не мала шансів змінитися на краще. Спеціальна постанова Комісії Радконтролю при Раднаркомі СРСР від 13 березня 1937 р. вимагала терміново організувати чергову ревізію всіх обласних контор Держбанку в УРСР. Безумовно, увага була приділена пошуку не некваліфікованих, а «шкідницьких» елементів [39, арк. 6]. Звільнення з посад і арешти працівників банківської сфери республіки тривали.

На початку квітня 1937 р. відбулося зібрання керівництва Наркомфіну із активом банків фінансування капітального будівництва, управління ощадних кас, Держстраху, а також представників фінансових органів областей та великих районів. На цій нараді нарком фінансів УРСР О. Рекіс відзвітував про вдалі репресивні методи роботи. Так, серед керівних працівників Наркомфіну республіки були викриті й надзвичайно швидко покарані «вороги»: Блейхман, Володимиров, Курфірст, у складі керівництва Державного банку був виявлений «ворог народу» Азолін. В Українському управлінні ощадними касами ліквідовані «петлюрівці, троцькісти» Рогов, Горшведов, Дук та інші. Донецький облфінвідділ очолював «троцькіст» Блейман, а разом із ним була репресована і його «підпільна група»: Троцк, Вак, Міллер, Меламедовський. Донецьке управління ощадних кас теж очолював «троцькіст-дворушник» Булатов, а разом із ним репресовано фактично і весь керівний склад управління (Троянський, Кочетков, Роговський та ін.). Втім, на нараді О. Рекіс підкреслив, що незважаючи на всі масштабні «зачистки», ліквідація ворожого «підпілля» у фінансовому секторі республіки поставлена абсолютно неналежно. Нарком затаврував «самозаспокоєність» керівників підрозділів, яка «присипляла нашу пильність», відповідно, посилення «революційної пильності» й ще активніше розгортання репресій, на думку наркома було найважливішим завданням. У зв'язку із тим, що розкриті «вороги» займали керівні посади у радянських фінансових установах, О. Рекіс закликав ще раз дуже уважно перевірити «всі їх (репресованих «ворогів» – К.Н.) розпорядження і всіх людей, яких вони насадили у нашому апараті» [268, с. 3].

Втім, навряд чи нарком фінансів міг передбачити чим конкретно для нього закінчиться пошук «ворогів». Хоча на квітневій нараді з вуст завідуючого харківським торгфінвідділом і прозвучав досить конкретний натяк-звинувачення, що у доповіді О. Рекіса не було «справжньої більшовицької самокритики». Фактично наркома звинуватили у «потуранні ворогам народу». Так, незважаючи на всі вигадані гучні політичні процеси, тисячі репресованих «шкідників» і «контрреволюціонерів», наркомфіна республіки вже за декілька місяців визнали одним із лідерів «підпілля», «активним учасником троцькістсько-шпигунської зграї».

Справа наркома теж мала важливе державно-пропагандистське значення. Разом із О. Рекісом був репресований практично весь керівний склад Наркомфіну УРСР. «Ворогами народу» серед інших були визнані заступники наркома Кочаргін і Косило. Причому «провина» останнього за офіційним звинуваченням була у тому, що він мав інтимний зв'язок із дружиною «розстріляного диверсанта Пятакова» Дєтятьєвою, яку теж визнали «ворогом народу». Разом із ними була «викрита» і працівниця цього ж управління – Лондон, яка знала про ці «злочинні» побачення і нічого не повідомила у відповідні органи. Також був репресований керівник управління державних доходів – Авдєєв та багато інших. Потім репресії перекинулися в регіони. Сотні «прихованих ворогів» зазнали покарань. Серед них колишній завідуючий дніпропетровським облфінвідділом – Курфірст (переведений на роботу в наркомат фінансів за особистого сприяння О. Рекіса), його наступник на цій посаді – Цвей, колишній завідуючий донецьким облфінвідділом – Блейхман (кар'єрне зростання і переведення до Києва на роботу в НКФ теж фактично стало смертним вироком цьому функціонеру) та багато інших [269, с. 2].

На XIII з'їзді КП(б)У (травень–червень 1937 р.) відзначено: «Більшовики України, нещадно борючись проти троцькістсько-правих дворушників, проти українських націоналістів, ще вище піднесуть боєздатність своїх рядів, ще тісніше згуртуються навколо ЦК ВКП(б) і перетворять Радянську Україну в кращу

складову частину великого Радянського Союзу» [133, с. 880]. Отже, навіть незважаючи на масштабні репресії, внаслідок яких регулярно майже повністю змінювався персональний склад радянських фінансових установ, «нещадна боротьба» тривала.

Жертвами цієї боротьби стали тисячі як теоретиків економічної науки, так і практиків-фінансистів. Були знищені цілі наукові школи, заборонена наукова спадщина, перекреслений безцінний досвід відбудови банківської системи. Репресовані колишній нарком фінансів СРСР – Г. Сокольніков, нарком фінансів УРСР – О. Рекіс, керівник Всеукраїнської контори Держбанку – О. Певзнер, голова правління Державного банку СРСР – Л. Марьясін та тисячі інших.

Як наслідок, рівень підготовки нових радянських економістів був надзвичайно низьким. Передусім це стосувалося осіб, які закінчували короткотермінові курси. Без сумніву, за один місяць фахівця підготувати неможливо. Проте, серйозні проблеми простежувалися й у вищій освіті, що й не дивно. У навчальних закладах бракувало викладачів, фахових підручників. Відбувався складний процес адаптації, трансформації, докорінного перелому фінансово-банківської системи країни, різкої відмови від будь-яких ринкових методів і зміна самих основ її функціонування, ключових понять. За таких обставин об'єктивно, наукове викладання фінансово-економічних дисциплін було навіть шкідливим.

У нових умовах надзвичайно гострою була проблема забезпечення навчальних закладів підручниками. Дореволюційні видання не відповідали запитам сталінського суспільства, навіть нові радянські підручники досить часто втрачали свою актуальність, ледве встигнувши вийти за межі друкарні. Приміром, Полтавська поліграфічна фабрика на замовлення Всеукраїнської контори Держбанку надрукувала й розіслала по регіонах книжку Щербініна «Що треба знати співробітникам Держбанку і його приписних кас по валютних операціях». Одеське відділення Держбанку отримало 20 примірників книги та одразу ж циркулярний лист «негайно вилучити їх всі у робітників, у яких вони знаходяться

і негайно повернути» [99, арк. 132]. Вказані підручники «застаріли» всього за декілька тижнів, з політичних міркувань вони вже не відповідали моменту. Адже проблематика фінансів, кредитування, роботи банківської системи у сталінських умовах перебували у стані постійної «докорінної» трансформації.

Написані «ворогами» і «шкідниками» видання негайно вилучали з програм. Втім, так як майже кожен день приносив все нові й нові гучні сфабриковані політичні процеси й арешти, то сам процес написання навчальної літератури з фінансових дисциплін перетворився практично на безперервне їх редагування і переписування. Для того, щоб піднімати питання якості (а не просто кількості) підготовки кадрів фахівців-фінансистів у таких умовах треба було мати неабияку сміливість. Так, голова екзаменаційної комісії при Харківському фінансово-економічному інституті професор Н. Ровінський у 1937 р. акцентував «по всіх предметах відсутні підручники і навчальні посібники» [304, с. 2]. Як наслідок, навчальний процес був фактично зірваним. У викладачів виникали надзвичайно складні проблеми. В країні терміново організовували курси з вивчення фінансово-банківської справи, але за відсутності навчальних посібників досить часто вони ставали лише формальністю, випускник отримував «диплом», але не знання.

У 1937 р. в атмосфері постійних арештів, звільнень із посад і репресій із запланованих 19 підручників у Держфінвидаті не пройшов цензуру жоден. Видані раніше посібники в екстреному порядку вилучали з навчального процесу. Шкідливими, які містили «найгрубіші політичні збочення і помилки», були визнані праці І. Ципкіна «Радянський кредит», В. Дьяченка «Теорія грошей і кредиту в СРСР» та десятки інших [207, с. 4].

Гостра проблема привернула увагу вищого державно-партійного керівництва країни. Голова РНК СРСР В. Молотов на Першій всесоюзній нараді працівників вищої школи у травні 1938 р. наголосив: «Серед усіх недоліків вищої школи головним нині є нестача гарних підручників». Відповідно, написання нових посібників визнав «одним з найважливіших і невідкладних державних завдань» [180, с. 1]. Проте, ситуація практично не мала шансів змінитися на краще. В

умовах державного терору науковці боялися висловлювати свої думки (раптом пильні цензори вглядять щось «шкідницьке») та послатися на дослідження або висновки інших науковців (які в процесі написання та друку підручнику стараннями каральних органів вже легко могли перетворитися на «ворогів народу», яких навіть згадувати було б небезпечно). Приміром, С. Мартиш у книзі «Облік операцій із державними позиками» обмежився наведенням схем різноманітних бухгалтерських рахунків. Автор не подав жодних коментарів, не зробив висновків. Відповідно, ця книга не мала жодної навчальної цінності, адже абсолютно всі висновки студенти й викладачі повинні були зробити самостійно [327, с. 4].

Подібні посібники і підручники певною мірою убезпечували авторів від звинувачень та репресій. Тож таким шляхом пішла більшість науковців. Так, Я. Штутін і П. Новіков зі своєї книги «Фінанси промисловості» створили збірник законів без жодних власних коментарів та пояснень. У книзі було майже 200 сторінок, однак власного тексту лише на сторінку авторської передмови максимально загального змісту [254, с. 4].

Автори ж, які наважувалися висловлювати свої думки та наукові концепції наражалися на цілком реальну небезпеку. Навіть якщо книга проходила пильну цензуру, це ще не гарантувало того, що вона дійде до читачів, її використовуватимуть у навчальному процесі з метою виховання банківських кадрів. Рецензії на подібні підручники були максимально агресивними: «Книга, яка не має ні теоретичної, ні практичної цінності» [238, с. 4], «Книга з помилками і пробілами» [326, с. 4], «Безвідповідально зроблена книга» тощо [254, с. 4].

Приміром, група викладачів Харківського фінансово-економічного інституту у рецензії на книгу «Фінанси і кредит СРСР», написану колективом науковців під керівництвом В. Дьяченка, звинувачувала авторів у нерозумінні або й свідомому ігноруванні (а це вже один крок до звинувачення у «шкідництві») сталінських настанов «змінюються принципово»: «Ми не знаходимо у книзі розгорнутого марксистсько-ленінського визначення категорій радянських фінансів

– радянського бюджету, податків, грошей, кредиту і т. ін.», «автори... ототожнюють наші гроші із грошами капіталістичних країн», «питання боротьби із шкідницькими «теоріями» займають досить незначне місце», автори «не дали детального висвітлення методів шкідництва у бюджетній роботі». Отже, книга «не мобілізує студентів, майбутніх практиків на посилення пильності» [321, с. 3].

Інші рецензії на це видання відрізнялися ще більшою агресивністю. Критикували зовсім не наукові аспекти книги, а тільки політичні моменти. Так, кандидат економічних наук М. Гродко наголошував: «Викриття «теорій» троцькістсько-бухаринських реставраторів капіталізму зроблено без достатнього політичного загострення. До крайнощі слабо, беззубо дана критика троцькістської шкідницької позиції...» [228, с. 3].

Отже, від авторів вимагалось брати на себе функції суддів – таврувати й «викривати» теорії «ворогів народу». Як наслідок, надрукована наукова література з питань банківської справи у 1930-х рр., яка отримувала схвальні рецензії критиків і все ж таки доходила до студентів, більше нагадувала пропагандистські листівки. В процесі навчання матеріал міг декілька разів змінюватися. Базові підручники, визнані шкідливими, вилучали і забороняли користуватися ними. У 1937 р. на периферії бракувало майже 2 тис. кредитних інспекторів, 1200 головних бухгалтерів, сотень керівників банківськими філіями, була гостра потреба у рядових співробітниках [283, с. 2]. В цей же час в системі Держбанку було відкрито всього два кредитно-економічних інститути: в Одесі та в Москві. Проте, і ці навчальні заклади не запрацювали як слід. За висновком партійних перевірок «склад викладачів сильно засмічений». Приміром, завідуючий кафедрою «Гроші та кредит» Іконніков склав програму «Грошова і кредитна система СРСР» (підручник був базовим для вивчення дисципліни по всій державі), але при цьому автор припустився грубих порушень. На думку «експертів», проблеми були принципові: «Ви там не знайдете праць Леніна, дуже мало використовуються праці Сталіна. Проте Іконніков не забув включити до списку рекомендованої літератури «праці» ворога народу Марьясіна» [283, с. 2].

Зрозуміло, що така «шкідлива» праця, в якій автор наважився згадати у позитивному сенсі «ворога народу», була негайно вилучена із навчального процесу. За таких умов важко було вимагати від студентів і випускників ґрунтовних і системних знань. Із 47 осіб, які склали іспити у 1937 р. у Харківському фінансово-економічному інституті отримали дипломи 1 ступеня всього 9 студентів, ще 34 – отримали дипломи 2 ступеня, а 4 випускники не змогли скласти іспити взагалі. Висновок був невтішним – «значне падіння успішності» [304, с. 2].

Проте, боротьба «із засміченістю» кадрів не припинялася ні на хвилину, «чистки», доноси, арешти і репресії стали буденним явищем. У банківських установах «викривали» й ліквідували «таємні організації» та «підпільні групи». Разом із кожним «розкритим ворогом» намагалися «викрити» й чисельне «підпілля»: на його роль призначалися родичі та друзі заарештованих. Приміром, у Вінницькому Держбанку виявили «прихованого ворога» Чубенко (її єдина провина була у тому, що колись була членом УКП, чого вона ніколи й не приховувала), але, на думку «слідства», її «покривали» працівники цього ж банку комуністи Кривий та Бегайло [47, арк. 45]. Тож була викрита одразу «злочинна група». За аналогічний «злочин» (членство у минулому в інших партіях) постраждали безліч банківських фахівців. Так, на Вінничині був «викритий» Сайдаковський, на Херсонщині – помічник головного бухгалтера Держбанку Ф. Бодаєвський – у минулому есер-максималіст [108, арк. 203] тощо.

Керівники банківських відділень стали надійними помічниками каральних органів щодо впровадження генеральної партійної лінії у підконтрольних ним банківських установах. Так, завідувачий Миколаївською облконторою Держбанку Агапов пошук «ворогів» у банківських установах регіону взяв під свій особистий контроль. Таємним листом від 15 листопада 1937 р. Агапов повідомляв партійний комітет Одеської облконтори банку, що в Одеський Держбанк на керівну посаду переведено Садукова. Коли цей громадянин працював на Миколаївщині, то «мав тісний зв'язок із розкритим ворогом народу Полянським». Агапов дивувався, що

друг «ворога народу» досі на свободі й наполягав «зробити з цього зв'язку щодо Судакова висновки» [90, арк. 28].

Керівник Велико-Лепатіхського відділення Держбанку сигналізував в обласну контору, що в його відділенні досі працює помічник головного бухгалтера М. Мар'єнко, в якого дід і дядько були розкуркулені і вислані ще у 1933 р., а батько був засуджений за приховування куркульського майна. Проте, вказаний працівник не тільки не зрікся своєї репресованої родини, а й підтримував із ними «тісний зв'язок» і навіть взяв до себе племінника розкуркуленого дядька. Окрім того, інспектор Пінчер підтримував зв'язок із дружиною, яка ще у 1934 р. була викрита як контрреволюціонерка, а операціоніст Клиба жив із батьком, який притягувався до відповідальності у 1934 р. тощо [90, арк. 42].

Подібні таємні або й відкрито надруковані у газетах чи озвучені на зборах доноси вимагали покарати «винних». Але разом із тим, стали і своєрідним іспитом, перевіркою людських якостей працівників. Приміром, у 1937 р. був викритий «ворог народу» – голова Вінницького Держбанку Царенко. Після розгляду його особистої справи, яка закінчилася виключенням із партії, Царенко, розуміючи, що його ось-ось заарештують, намагався виправдатися, довести, що сталася помилка, що він ніякий не ворог, з цією метою написав лист із поясненнями до відділу кадрів Правління Держбанку СРСР. У день арешту він встиг звернутися до своїх друзів і колег по роботі, з якими працював у банку багато років, просив відвезти цей лист до Москви (до речі: лист міг прочитати кожен бажаючий і збагнуть, що у ньому немає нічого контрреволюційного). Втім, майже всі «друзі» категорично відмовилися допомагати «ворогу». Єдиним сміливцем, який погодився негайно поїхати до Правління Держбанку СРСР, виявився тільки співробітник – Сердюк. Одразу ж після повернення з Москви розглядали його особисту справу [47, арк. 44].

За декілька днів відсутності пильні товариші встигли навіть надіслати запит на старе місце роботи Сердюка у Старобільськ на Луганщині з проханням надати на нього розгорнуту характеристику. У самому запиті вже були недвозначні

звинувачення проти Сердюка, тож не дивно, що з Луганщини надійшла досить негативна інформація. Повідомляли, що Сердюк «син куркуля, купця», що він двозначно висловлювався щодо політвідділів МТС, називаючи їх у приватних розмовах «окремою державою» і т. ін. [47, арк. 44]. Вже на партійному зібранні Сердюку пригадали, що і до поїздки в Москву він неодноразово дозволяв собі заступатися за викритих «ворогів». Принциповим є те, що в атмосфері загальної пильності та доносів, коли легко зраджували й зрікалися не тільки друзів, а й навіть від власних батьків і дітей, Сердюк намагався бути порядною людиною, що йому й пригадали під час розгляду справи. Саме Сердюк написав об'єктивну характеристику на заарештованого банківського службовця Вороб'їова, саме він дав позитивну характеристику працівнику Бойку, якого вважали «петлюрівцем» тощо. Як наслідок, одноголосно Сердюка виключили з партії і репресували [47, арк. 45].

Зауважимо, що на цих зборах всі колишні друзі й товариші заарештованого «ворога» Царенка, на відміну від Сердюка, поквапилися рішуче відректися від будь-яких зв'язків із заарештованим. Так, приміром, Пінковський (до якого Царенко теж звертався із проханням передати листа до Москви, і який без вагань відмовився від цієї пропозиції) наголошував: «Я особисто ставився до нього спочатку непогано, бував у нього вдома, але після перших же активів я побачив, що за цим Царенко приховується інший Царенко». Відповідно, характеристика на заарештованого керівника, яку надали члени банківської парторганізації органам НКВС, була розгромною. На проведених зборах колега і «друг» заарештованого Пінковський відзначив це із певною гордістю: «Наша парторганізація допомогла партії і відповідним органам розкрити Царенка» [47, арк. 45].

Отже, у такій системі порядні і чесні люди фактично не мали шансів на виживання, вони були приреченими у сталінському суспільстві. Докорінне переродження пережила не тільки банківська система країни, повинен був змінитися сам спосіб мислення населення. Наприклад, з усієї парторганізації Держбанку Вінницької області 1937 р. пережили всього три особи: Журбицька,

Шатхан і Вайсберг [48, арк. 1–7]. І тільки Журбицькій з її запальними виступами, тавруваннями «ворогів», зрадою друзів і регулярними повідомленнями до органів НКВС про виявлених під її керівництвом ворогів, вдалося пропрацювати у банку в 1930-х рр.

Втім, зауважимо, що іноді весь відрежесований механізм державного терору давав збої. Одним із яскравих виявів людської мужності та порядності став лист від керівника Казанківського відділення Держбанку. На вимогу Миколаївської обласної контори банку: негайно надіслати списки всіх працівників, хто мав серед родичів «ворогів народу», керівник повідомив, що у старшого інспектора П. Скубка у 1938 р. був репресований рідний брат, але начальник відділення окремо підкреслив, що П. Скубко «працює в нашому відділенні гарно» [90, арк. 93]. Треба було мати мужність, щоб заступитися за того, над ким пильні каральні органи вже занесли свого меча. Адже ще у середині 1920-х рр. спеціальний циркуляр із Миколаївського окружкому КП(б)У в зв'язку із тим, що «спостерігалися випадки прохань партійних товаришів як за звільнених з посад членів антирадянських партій, так і за інші неблагонадійні вчинки, які довели своєю роботою свою ворожість щодо радянської влади і Компартії» наголошував «в жодному разі не прохати за залишення на роботі наших політичних ворогів», а також «надавати органам ДПУ повне сприяння в їх роботі» [83, арк. 7].

В умовах загострення класової боротьби далеко не кожен міг собі дозволити виступити проти лінії партії, адже навіть беззастережне виконання партійних директив не було запорукою виживання. Приміром, у Херсонському відділенні Держбанку наприкінці 1937 р. репресовані родичі були тільки у трьох працівників: А. Кручених і О. Родіонова – втратили чоловіків, а у М. Ремневої був заарештований брат, втім беззастережне виконання партійних вказівок призвело до того, що наприкінці 1938 р. майже всі працівники відділення (11 людей) вже мали репресованих родичів і були занесені керівником цього відділення до «політично неблагонадійних», яким не місце у радянській установі [90, арк. 24, 78].

Арешти та репресії серед вищого банківського керівництва та партійних активістів, бездоказовість та безпідставність звинувачень негативно впливали на рядових службовців. Проте, велику біду накликав на себе той, хто наважувався поділитися із товаришами своїми сумнівами. Запущений механізм репресій став своєрідним інструментом «відбору», «відбракування» непотрібних у новому радянському суспільстві елементів. Доноси на колег стали звичайною справою серед банківських працівників. Вміння легко зрадити свого колегу, товариша, друга, приректи його на ув'язнення або й смерть у сталінських концтаборах було запорукою виживання і кар'єрного зростання в умовах побудови сталінського суспільства. Так, коли комсомолец Клименко у приватній розмові із близьким другом щодо арештів, які прокотилися відділеннями Вінницького Держбанку, зазначив: «НКВС заарештовує людей, виселяє з квартир їхні сім'ї, а потім вселяє своїх працівників», то «друг» миттєво повідомив письмово про цю розмову парторганізацію. Реакція не забарилася. Клименка негайно відкликали зі службового відрядження і репресували [47, арк. 49].

Усвідомлюючи, що заклики «нещадної боротьби» ще більше загострюють ситуацію із кваліфікованими фахівцями, делегати XIII з'їзду КП(б)У приділили увагу кадровому питанню, однак, не відступивши від визначеної політичної лінії, акцентовано на тому, що треба звернути «особливу увагу на правильний добір кадрів не тільки за технічною і господарською кваліфікацією, а й за політичною підготовленістю і витриманістю працівників, на сміливе висування нових перевірених, підготовлених кадрів» [133, с. 877].

Отже, із метою подолання наслідків сталінських репресій, коли були «виявлені» тисячі банківських працівників – «ворогів народу», ситуація вимагала якомога більш «сміливого висування» нових кадрів на місця заарештованих. Відповідно, навчання цих нових фінансових працівників було максимально форсоване. Приміром, при Київській обласній конторі Держбанку на початку 1938 р. були відкриті пришвидшені курси підготовки керівників банківських філій. Навчання в них тривало всього один місяць [318, с. 4]. За такий короткий

термін підготувати грамотного фахівця для роботи у банківській сфері, тим паче – керівника філії, було нереально, втім, ситуація із кадрами у 1937–1938 рр. була критичною.

Керівництво Наркомату фінансів докладало надзвичайний зусиль щодо виправлення становища. Однак, в умовах істерії репресій піднімати питання припинення знищення фінансистів було небезпечно. Відповідно, стабілізувати ситуацію було надзвичайно складно. Так, начальник сектору кадрів НКФ СРСР А. Шалунов у травні 1938 р. зі сторінок «Финансовой газеты» цілком у дусі часу закликав у жодному разі не скорочувати темпи репресій: «Вичистити фінансові органи від залишків ворожих елементів», а на місце «вичищених» – «влити в апарат свіжі сили, висунути на відповідальну роботу нові кадри, віддані справі Леніна-Сталіна – ось головне завдання» [331, с. 3]. Отже, найважливіше завдання – сміливо висувати «віддані кадри», передусім комсомольських та партійних активістів. Короткотермінове навчання на різноманітних пришвидшених курсах перетворювалося на імітацію освітнього процесу.

Наради керівників банківських відділень, проведені у регіонах, повністю підтримали визначену лінію – фактично виходу у них і не було, в іншому випадку залишалося тільки зачиняти спорожнілі банки. Наради у Києві, Дніпропетровську, Харкові, Полтаві та інших містах прийняли рішення активізувати роботу з висуванцями. Внаслідок цього стрімко зросла кількість партійного активу у фінансовій системі республіки. Так, у фінорганах УРСР кількість комсомольців збільшилася за другу половину 1937 р. – початок 1938 р. з 890 до 2914 людей, але майже половина всіх працівників фінансової системи республіки (46,6%) мали фінансовий стаж до одного року [331, с. 3].

Фактично умови роботи у банківській системі республіки були надзвичайно напруженими – віддані Комуністичній партії службовці робили стрімкі кар'єри, займаючи місця неблагодійних і заарештованих. Приміром, у філії Державного банку в м. Дніпропетровську тільки за перший квартал 1938 р. висунуті на більш відповідальну посаду 94 співробітника [319, с. 4]. У більшості випадків зовсім не

фахова освіта була критерієм відбору та й практичний досвід висуванці здобували безпосередньо в процесі роботи. Ситуація продовжувала залишатися складною.

На XIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.) акцентовано на тому, що: «невтомна, ні на хвилину не припинювана робота по викорчовуванню і знищенню ворогів народу, рішуча й активна ліквідація наслідків ворожого шкідництва в усіх галузях народного господарства, висування нових кадрів, відданих справі Леніна, виховання їх у дусі більшовизму, тісний зв'язок з масами, дальше піднесення партійно-політичної роботи, боротьба з ідіотською хворобою – благодущністю і політичною безтурботністю – повинні бути в центрі уваги всіх партійних організацій КП(б)У» [133, с. 889]. В подібній обстановці піднімати питання щодо зменшення темпів «зачисток» було максимально небезпечним – «ідіотська хвороба» легко могла трансформуватися у потурання або й покривання «ворогів».

За влучним висловом М. Хрущова в результаті «чисток» «по Україні немов Мамай пройшов» [339, с. 47]. Стосувалося це і банківської системи республіки. Унаслідок боротьби із «політичною безтурботністю» деякі банківські відділення втратили практично весь свій штат (передусім у невеликих провінційних містах). Яскравим прикладом була ситуація у Кіровській філії Держбанку. На 1938 р. були репресовані старший бухгалтер Г. Ходолевич (один із найдосвідченіших і кваліфікованих працівників, який працював у банківській системі фактично із часів її радянської відбудови, мав величезний досвід і стаж понад 13 років), старший бухгалтер П. Армаш, касир Є. Вергелес. Окрім того, пильний начальник відділення, скерований партією у банк «для підсилення» майже всіх працівників заніс у групу «політично неблагонадійних», адже вони мали велику кількість репресованих родичів. Так, у новопризначеного старшого бухгалтера І. Нагірного була заарештована вся сім'я дружини: мати, сестра і два брати; кредитний інспектор С. Кривая вже втратила братів батька, брата матері і племінника; у друкарки Т. Ковальнової був заарештований брат; у бухгалтера М. Абрамової – батько; у рахівниці О. Вороб'їрової – батько [90, арк. 45].

Зауважимо, що підпорядкованість банківської системи республіки ускладнювало також і кадрове питання. Скеровуючи у банківські інституції висуванців із робітників і селян, водночас найкращих найдосвідченіших фахівців із республіканських філій переводили до Москви в центральні апарати банків. Приміром, Мулярчук всього три тижні пропрацював членом правління Укрсільбанку, як надійшов наказ на переведення його на постійну роботу до Москви. Правління банку звернулося з листом до ЦК КП(б)У з «категоричним проханням добитися залишення Мулярчука на роботі на Україні», аргументуючи це браком у республіці фахівців такого рівня, бо «в Укрсільбанку працювати нема кому» [31, арк. 12]. Проте, республіканське керівництво було безсилим. Так, Г. Гринько лише невтішно констатував: «Наша країна є неймовірно бідною на кваліфіковані сили... Широкими матеріальними перевагами (підвищена платня, квартири, підйомні і т. ін.), абсолютно недоступними республікам, Москва втягує до себе ці сили з усіх кінців Союзу. Йде неймовірне знекровлювання Республік» [407, с. 97].

У складних умовах працювали викладачі навчальних закладів, які готували фінансистів. Високим ступенем об'єктивності серед загальної ейфорії від успіхів водіїв та доярок на відповідальних банківських посадах вирізнялася їх думка. Зауважимо, що треба було мати велику силу духу, щоб в атмосфері тотального терору й видавання бажаного за дійсне висловлювати сумніви щодо генеральної партійної лінії. Об'єктивними і гострими були публікації М. Ровінського, голови екзаменаційної комісії при Харківському фінансово-економічному інституті. Так, у 1938 р. інститут закінчили 154 людини. Втім, 24 студенти не змогли скласти випускні іспити [303, с. 2]. Викладачі інституту виставили об'єктивні оцінки випускникам. Начальник сектору кадрів НКФ СРСР А. Шалунов у травні 1938 р. зазначав, що «шкідники навмисно створювали диспропорцію між випуском фахівців з фінансових інститутів і потребою в них наших фінансових органів» [331, с. 3], було це зверненням до викладачів, й недвозначним натяком-погрозою «шкідникам», які б наважилися ускладнювати випуск студентів.

У своїй публікації «Деякі питання підготовки фінансових кадрів» («Финансовая газета», липень 1938 р.) М. Ровінський підводив невтішні підсумки компанії з висування ідейних, політично грамотних, однак безграмотних у всіх інших аспектах виховання і навчання студентів. Автор наголошував на надзвичайно низькому загальноосвітньому рівні не тільки абітурієнтів інституту, але й його випускників, адже щоб не отримати звинувачення у шкідництві адміністрація свідомо порушувала правила прийому, «зараховували людей без закінченої середньої освіти, які не витримали вступних іспитів». Як наслідок, М. Ровінський змальовував типових випускників радянського фінансово-економічного інституту: мова безграмотна, термінологію не засвоїли, історію фінансів – дореволюційний період не знають зовсім, історію фінансів СРСР знають погано. Підкреслимо, що це вже не місячні курси, а вища освіта. «До іспитів була допущена навіть група таких студентів, які за своєю підготовкою взагалі не могли бути прийнятими в інститут» [303, с. 2].

Як результат, досить часто подібні нові кадри-висуванці не володіли не тільки мінімальними знаннями із банківської справи, а й взагалі мали дуже низький загальний освітній рівень. Проблемною була ситуація із тими працівниками, які не отримали не тільки вищої, а й взагалі будь-якої освіти. Приміром, до філії Держбанку в м. Бердянську з посади голови колгоспу «для підсилення» був переведений Бордют, якого одразу призначили інспектором із фінансування. Кур'єр Філатова у тому ж відділенні висунута на посаду операціоністки тощо [316, с. 3]. Як наслідок, банківські відділення республіки виконували функції лікнепу. Заняття відбувалися по дві години щоденно. Тільки з травня по грудень 1939 р. у Бердянській філії було проведено 234 заняття. Втім, керівник відділення Загора був змушений запровадити ще одне нововведення: у філії після роботи розпочиналося викладання вже не тільки банківських, а й загальноосвітніх предметів. Адже виявилось, що викладати фінансово-економічну науку для більшості висуванців було зарано. Вони не мали навіть елементарних знань із математики, мови тощо. Не мали практично нічого, окрім бездоганного

походження й біографії. Для виправлення ситуації запросили цілу групу вчителів із місцевої школи [316, с. 3].

Навіть спеціалізовані видання, які стосувалися аналізу конкретно фінансово-банківських питань, були змушені серйозно знизити рівень своїх публікацій. Так, фахівці журналу «Деньги и кредит», видавши всього декілька номерів, були змушені відповідати на листи з місць від працівників банківської системи. Радянські фінансисти скаржилися на незрозумілу науковість текстів і просили викладати матеріали у доступній формі. Так у журналі з'явилася рубрика «Консультація», в якій пояснювали ази фінансової термінології. Відповідальні працівники банків у своїх зверненнях просили розтлумачити їм вживані у статтях терміни «інфляція», «золотий запас» та ін. Доходило до парадоксів, журнал був змушений надрукувати досить велику статтю кандидата економічних наук І. Димшиця «Радянській кредит», в якій науковець у максимально доступній формі пояснював працівникам радянської банківської системи основи поняттєвої бази: що таке кредит, для чого він взагалі потрібен, і чому в радянському суспільстві все ще використовуються настільки «віджилі» поняття як гроші та кредит тощо [237].

Таким чином, правляча партія тримала під постійним контролем питання «чистоти» та «якості» кадрів фінансової системи. Проте, це було досить своєрідне уявлення щодо якості. В умовах сталінізації суспільства «кадри вирішували все», втім, йшлося передусім про політично благонадійні, абсолютно віддані комуністичній доктрині кадри. Так само як і «радянський» банк мав певні принципові відмінності від типової банківської установи (інституцій, що працювали із урахуванням ринкових законів), так і у вихованні нових «радянських» фінансових кадрів в республіці була своя специфіка. Масштабні репресії-чистки під корінь знищили будь-яку критику, будь-які прояви самостійного, незалежного мислення, перетворивши на багато років всю радянську фінансову школу лише на безправну жертву тоталітарної машини.

Скерування на виконання партійних вказівок у банківську систему республіки висуванців «із робітників і бідняцьких верств села» вирішувало політичне й пропагандистське завдання, доводячи всьому світові, що в радянських умовах будь-яка доярка легко оволодіє найскладнішими фінансовими професіями. Партійні висуванці певною мірою, вирішили кадрове питання, спричинене сталінськими «зачистками» суспільства. Втім, подібна практика беззаперечно довела, що фахівця можна виховати тільки роками наполегливого навчання, самоосвіти й фахової праці, заміна репресованого професіонала (іноді ще із дореволюційним досвідом роботи у ринкових умовах) тільки арифметично зберігало штатну одиницю, питання ж кваліфікації та професійної придатності були принесені у жертву політичній кон'юктурі. Звільняючи із фінансово-банківської системи старі кадри, яких звинувачували у «політичній безграмотності» або й у відвертій «антирадянщині», й висуваючи політично свідомих і відданих кадрів, слухняних й бездумних виконавців партійних рішень, тоталітарна сталінська система значно зміцнила свої позиції.

5.2. Стахановський рух у банківських установах

Про змагання як інструмент морально-психологічного стимулювання праці В. Ленін ще у грудні 1917 р. написав статтю «Як організувати змагання?», але надрукована вона була тільки 20 січня 1929 р. у газеті «Правда» [173]. Перед країною в умовах індустріалізації постали нові виклики і завдання, актуалізовані у статті. Відмова від ринкових методів господарювання спричинила багато проблем в економіці країни: як і за часів воєнного комунізму на дефіцит знов перетворилися продукти першої необхідності. Ситуація загострювалася загрозою чергового знецінення радянських знаків. З метою забезпечення робітників продуктами харчування, а також для запобігання інфляційним процесам була запроваджена карткова система постачання. «Забірні книжки» вперше з'явилися в Одесі, Маріуполі та Херсоні у другому кварталі 1928 р. За рік вони поширилися на весь робітничий клас республіки. Наприкінці 1929 р. картки на хліб активно використовували вже у всіх містах СРСР [470, с. 233]. Зауважимо, що карткову систему запроваджували з ініціативи місцевої влади, тому норми дещо різнилися. Втім, завжди дотримувалися найважливішого принципу – робітників державних заводів і фабрик постачали першочергово. Поступово всі основні види продовольства почали розподіляти за картковою системою. У 1931 р. постанови ЦК ВКП(б), РНК СРСР, РПО і Наркомату постачання СРСР урегулювали створення централізованої системи реалізації товарів. До прикладу, робітники Донбасу, які належали до першої групи постачання продуктами (найкраще забезпеченої), у 1929/1930 р. отримували на день по 800 г хліба і 200 г м'яса. Їх місячна норма становила 3 кг круп, 800 г риби, 600 г масла, 750 г олії, 1,5 кг цукру, 10 яєць [470, с. 233–234].

Відповідно, матеріальне стимулювання продуктивності праці в умовах карткової системи було неможливим, адже майже нереально було купити товарів понад гарантований картками мінімум. До прикладу, кваліфіковані робітники могли отоварити лише близько чверті заробітної плати, решта перетворювалася на непотрібні папірці [410, с. 214]. До того ж головним джерелом індустріалізації

були внутрішні накопичення, за рахунок насамперед експлуатації населення. Доречно згадати також і різноманітні мільйонні «добровільні» пожертви, які за допомогою банківської системи країни переводилися за кордон як допомога іноземним революціонерам та страйкарям. Перша допомога «в'язням капіталу» з УСРР була перерахована 22 березня 1923 р. в Італію у розмірі 1500 доларів. Згодом ця допомога щорічно зростала. У 1924 р. зібрали вже 85 тис. крб, а в 1926 р., коли в Англії розпочався загальний страйк гірників, то допомога з УСРР лише за травень 1926 р. – березень 1927 р. становила 1896,5 тис. крб. З цієї суми гірники республіки зібрали 945,2 тис. крб, решту – робітники заводів і фабрик [514, с. 435, 421]. Отже, грандіозні завдання промислового будівництва потребували максимальної інтенсифікації виробництва, але ринкові засади цих процесів категорично відкидалися, що й зумовило питання насамперед морально-психологічного стимулювання праці.

9 травня 1929 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів». Організація масового змагання у кожній радянській установі незалежно від галузі було найважливішим завданням. У політичному звіті ЦК XVI з'їздові ВКП(б) Й. Сталін поставив вимогу перетворити «працю з ганебного і важкого тягара, яким вона вважалася раніше, в справу честі, в справу слави, в справу доблесті і геройства» [191, с. 311].

Зауважимо, що заява лідера партії щодо «ганебного» характеру праці зовсім не відповідала основним постулатам марксизму, згідно із якими саме праця зробила людину людиною, однак вона вимагала конкретних дій, теоретичні суперечки тут були абсолютно зайвими. На XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 р.) наголошували: «Масовий рух соціалістичного змагання, що розгорнувся по всій країні і що виховує в масах нове, соціалістичне ставлення до праці, величезне зростання ударництва, розгорнута самокритика стали в руках партії і пролетаріату найсильнішим знаряддям у боротьбі за високі темпи соціалістичного будівництва» [133, с. 648]. Проведені на місцях наради партійно-господарського активу одноголосно приймали резолюції щодо інтенсифікації ударництва, яке повинно

було стати не чимось винятковим, епізодичним (хоча й взірцево-показовим), а визначальним принципом роботи. Для здійснення ідеологічної обробки населення була створена ціла спеціальна «ідеологічна армія» пропагандистів і агітаторів. З 1930 р. скоординовувати діяльність радянських пропагандистів повинен був спеціальний відділ агітації та масових компаній при ЦК ВКП(б), який складався з 4 секторів [492, с. 52]. Всі робітники і службовці республіки активно включилися в соціалістичне змагання.

Якщо робітники на промислових підприємствах могли удосконалювати продуктивність своєї праці шляхом зменшення собівартості продукції, кількості браку, або збільшення норм виробітку й удосконалення технологічних процесів, то працівники банківських інституцій могли покращити результати своєї роботи. Розгорнулася боротьба за швидкість обслуговування клієнтів, хронометраж був розписаний буквально по хвилинах. Так, приміром, значних результатів досягли службовці Макіївського відділення Держбанку на Донеччині: видача коштів за чеком займала в середньому 2–4 хвилини, а на прийом готівки від клієнтів витрачали не більше 4–5 хвилин [332, с. 4]. Черги до кас були проголошені найганебнішим явищем, якого у радянських фінансових установах планували позбутися.

Керівники банківських відділень у регіонах на численних нарадах наголошували на необхідності неухильного підвищення якості та швидкості обслуговування. Як наслідок, високих результатів досягли більшість банківських філій республіки. Приміром, у Ворошиловградському відділенні Держбанку проведено контрольні заміри часу у січні 1936 р. під пильним наглядом представників Донецької обласної контори Держбанку. Результати виявилися трішки нижчими за показники Макіївського відділення, однак теж були досить високими. На обслуговування чеків витрачали в середньому 6–7 хвилин, а здавання готівки займало не більше 7 хвилин [271, с. 2]. Зауважимо, що в Макіївці працівники банку самі заміряли швидкість обслуговування, а у Ворошиловграді, замір робили у присутності вищого керівництва, що могло певною мірою

позначитися на результатах. Окрім того, швидкість обслуговування залежала й від кількості клієнтури, яка обслуговувалася у філії, часу доби тощо. Банківським працівникам республіки, безсумнівно, вдалося досягти високих показників обслуговування.

Боротьба велася не тільки за швидкість, але й також і за культуру обслуговування. Приміром, на закритому зібранні парторганізації Вінницької обласної контори Держбанку в травні 1937 р. розглядали випадки некоректної поведінки із клієнтурою, які іноді траплялися в роботі банківських службовців. Партзбори розглядали надзвичайну подію, яка сталася у банку: бухгалтера одного з підприємств, який висловив невдоволення швидкістю обслуговування, вивели із відділення працівники міліції, яких викликали банківські співробітники. Оформити свою банківську операцію він зміг тільки на наступний день. Висновок партзібрання був однозначним і категоричним «клієнт завжди правий», відповідно його треба миттєво обслуговувати. Відтепер всі скарги клієнтів особисто розглядав не тільки директор відділення, але й парторганізація, одразу три члени якої: Царенко, Сердюк і Коростишевський були зобов'язані ще раз проводити свою контрольну перевірку всіх рекамацій, вже після перевірки працівників інспектури [47, арк. 32].

З метою покращення процесів швидкості та якості обслуговування у республіці розгорнулося змагання між окремими філіями та обласними конторами банків. Приміром, працівники Вінницької обласної контори Держбанку на початку 1930-х рр. викликали на соцзмагання Харківську обласну контору. Такі дії дозволяли максимально використати моральні аспекти стимулювання праці. Результатом змагання стало значне пришвидшення всіх виробничих процесів у вказаних конторах та їх відділеннях. Заради доволі ілюзорної, першочергово психологічної перемоги (адже головним призом був Перехідний червоний прапор), службовці банків брали на себе підвищені зобов'язання, регулярно додатково витрачали чимало свого вільного часу, іноді самотійно виконували функції цілих відділів. Це позитивно вплинуло на процеси фінансового

обслуговування клієнтів, операції стали практично миттєвими, безперебійними та безпроблемними. Так, у Вінницькій обласній конторі Держбанку виконання переказів коштів з рахунку одного підприємства на рахунок іншого, наприкінці 1920-х рр. займало від 40 хвилин до 1 години, а вже у середині 1930-х – цю ж операцію виконували всього за 5 хвилин. На оформлення позики раніше клієнт очікував годину і довше, розгортання стахановського руху в банку скоротило цей час до 15 хвилин. Так само значно пришвидшилися й всі інші банківські операції: чеки оформлювали у шість разів швидше – з 30 до 5 хвилин; чекову книжку не півтори години, а всього 15 хвилин тощо [46, арк. 30].

Як наслідок, неймовірно зросло навантаження на банківських працівників. Пропагандистське завдання «виховання власного стахановця», який дасть «рекорд», призвело до того, що у Вінницькому Держбанку надзвичайно відповідальну роботу цілого відділу інспекції виконував лише один комсомолец Дзевановський. До «рекорду» інспекторів у відділі працювало троє [46, арк. 30]. Відтепер весь обсяг роботи виконував цей працівник фінустанови самостійно: оформлення звітності, контроль за роботою філій, ведення всього листування з ними, розгляд скарг і рекламацій клієнтури тощо. Новий почин був миттєво підхоплений спочатку працівниками Харківського Держбанку, який вінничани викликали на змагання, а потім й всіма іншими банківськими установами республіки. Тисячі банківських працівників брали на себе додаткове навантаження. Приміром, старший інспектор Полтавської контори Держбанку Коршун самостійно виконував роботу двох інспекторів [298, с. 57]. Люди працювали із повною віддачею.

Досить часто банківські працівники додатково виконували роботу, яка зовсім не стосувалася їх прямих банківських функцій. Приміром, працівники Київської обласної контори Промбанку не тільки виявили надлишки цементу на складах Київбуду і на фабриці Київволокно, але й з власної ініціативи з'ясували, які конкретні будівництва найбільше потребують саме цих матеріалів. Такими виявилися експериментальний завод №8, гумовий комбінат і Полтавська фабрика

– саме їм банківські службовці й порадили відправити надлишки цементу, що й було виконано. Окрім того, працівник зазначеної філії інспектор Бланк виступив із новацією й на кондитерській фабриці ім. К. Маркса за його порадою організовано контрольний пост для боротьби із недоліками. Кожен день інспектор, навіть не маючи змоги особисто відвідати фабрику, негайно отримував інформацію про будь-які труднощі й ускладнення у роботі фабрики [267, с. 3].

Надмірне захоплення стахановським рухом не лише збільшувало навантаження на банківських службовців, але й дестабілізувало економіку республіки. Ініціативи ударників – працівників Держбанку досить часто призводили до повного підпорядкування діяльності заводів та фабрик диктату банкірів. Відбувалося планування «навпаки»: не кредитні кошти видавали під виконання певних виробничих завдань, а виробничі процеси пристосовували під заплановані кредити. Працівники банків, погрожуючи припиненням фінансування, втручалися у господарські процеси: намагалися жорстко лімітувати об'єми виробництва та реалізації, витрати сировини та матеріалів, навіть технологію виробництва, хоча здебільшого вони були дуже далекими від виробничих процесів [391, с. 95].

Підвищені зобов'язання брали на себе вже не тільки окремі працівники, а й цілі відділення. Так, у 1938 р. розгорнулося соціалістичне змагання філій-передовиків Харківської області: Сумського та Ахтирського відділень Держбанку. Змагання закінчилося впевненою перемогою Сумської філії. Високих результатів швидкості й якості обслуговування клієнтів досягли головний бухгалтер Кулешова, контролер Дорошенко, операціоніст Куніцина [287, с. 3]. Слід відзначити, що в умовах індустріалізації працівники банківської системи республіки не тільки забезпечували фінансування промислових об'єктів, але й здійснювали пильний нагляд за дотриманням фінансової дисципліни на підприємствах: перевіряли кошториси, цільове використання отриманих коштів тощо. Відповідно, соціалістичне змагання розгорнулося й на цьому напрямку. Так, працівники Сумської філії Держбанку, щоб досягти перемоги не тільки боролися

за швидкість та якість обслуговування й складання фінансової звітності, але й невпинно підвищували кількість проведених фінансових ревізій на підприємствах регіону: за 1-й квартал 1938 р. було обстежено 73 підприємства, а у другому – вже 107 [287, с. 3].

Ситуація була типовою для банків республіки. Так, внаслідок проведених працівниками Лубенського відділення Держбанку на Полтавщині у 1938 р. на підприємствах регіону було виявлено неходових та залежалих товарів на суму 378 тис. крб. Також відділення систематично перевиконувало касові плани: за перше півріччя 1938 р. на 103,8%, за третій квартал – на 107,8%, за четвертий – на 108,4% [244, с. 62].

Соціалістичне змагання між банківськими установами розгорнулося й у загальнодержавному масштабі. Українські відділення впевнено виявляли гідні результати. Так, за підсумками змагання між філіями і конторами Держбанку в СРСР на кращий річний звіт у 1935 р. перше місце зайняла Всеукраїнська контора та її філії. Саме вона з усіх відділень СРСР була нагороджена Перехідним червоним прапором імені п'ятнадцятиріччя Держбанку [38, арк. 16]. Втім, зауважимо, що ліквідація Всеукраїнської контори Держбанку, яка стала наступною «нагородою», була дуже поганим стимулом стахановського змагання. Адже трудові досягнення тисяч людей легко були принесені у жертву суто політичним міркуванням, що підривало бажання знов добиватися високих показників.

Тож не дивно, що досить часто стахановські рекорди фіксувалися тільки на папері. Вони суттєво покращували звітність, виступаючи, скоріше, формою самонавіяння, виконували пропагандистську функцію, проте реальна користь від них була невисокою, бо у гонитві за показниками від банківських службовців іноді вимагали просто неможливого. Приміром, відмінник Промбанку – консультант Агавельян, окрім виконання прямих службових обов'язків, мав також стахановське завдання ревізійного нагляду і контролю за 38 будівництвами, проте, як він наголошував у своїй сміливій і гострій публікації в «Экономической жизни»: «щоб докладно вивчити будівництво, треба присвятити йому мінімум 10 днів на

місяць. Ось і робіть висновки – скільки декад треба витратити на 38 будівництв» [199, с. 3]. Як наслідок, у ревізійній роботі часто панував формальний поверховий підхід, банківським інспекторам було вже не до якості обстежень – встигнути хоча б просто відвідати всі необхідні об'єкти. Іноді інспектори не встигали зробити навіть це. Так, працівник Харківської обласної контори Промбанку Дрижерук зумів відвідати тільки 8 із 17 будівництв, які він повинен був регулярно ревізувати [239, с. 3]. Щодо інших 9 промислових об'єктів він мав дуже приблизну уяву, втім, заради покращення показників соціалістичного змагання, був складений звіт щодо своєчасного проведення на всіх 17 будівництвах ревізійних обстежень у повному обсязі.

Працівники банківських установ брали на себе зобов'язання, які у принципі було неможливо виконати. Так, сектор кредитування легкої та місцевої промисловості Харківської контори Держбанку взяв на себе зобов'язання з 1 квітня 1938 р. по 1 січня 1939 р. виконати 75 перевірок фонду заробітної плати на підприємствах. Насправді ж вдалося провести всього 15 обстежень [259, с. 61].

Стахановські рекорди вимагали від виснажених чистками і репресіями банківських відділень, які внаслідок подій кінця 1930-х рр. часто були обезголовленими (все керівництво було звинувачене у «шкідництві» і репресоване) зі значним некомплектом рядового складу. Новопризначені керівники банківських відділень виконували нереальні завдання, стосувалося це не лише налагодження основної фінансової діяльності, а ще й забезпечення розгортання руху ударників. Так, на початку 1938 р. Биков, новий керівник Дніпропетровської обласної контори Держбанку, який прийшов на місце репресованого «ворога народу», найголовнішою проблемою вважав кадрову. Відповідно за 1938 р. 322 співробітника банківських відділень області були висунуті на більш відповідальні посади. Приміром, кур'єр Шаблій зайняла посаду операціоністки, колишній безпритульний Заболотний у Дніпродзержинському відділенні зробив швидко кар'єру від учня до головного бухгалтера. Донька робітника Шерстюк всього за півтора року пройшла шлях від кур'єру відділення

до бухгалтера [291, с. 55]. Такі стрімкі кар'єри мали максимально пропагандистський ефект. Безпритульні, які не закінчили навіть декілька класів середньої школи, ставали «стахановцями у банку», їх сміливо призначали на відповідальні посади. Втім, досить часто помічник такого «головного бухгалтера» насправді виконував за нього всю основну роботу.

Також новий керівник Держбанку Дніпропетровщини акцентував на підвищенні кваліфікації директорів відділень, які мали чи не найбільші проблеми із відповідністю посаді. Так, 18 із 24 керівників банків регіону за 1938 р. пройшли курси підвищення кваліфікації. Подібні ж курси були організовані й для рядових службовців. Адже загалом на Дніпропетровщині працювало лише 30 фінансистів, які мали вищу освіту. Серйозні проблеми були навіть із середньою освітою: тільки кожен третій працівник закінчив школу, основна маса службовців – всього декілька класів. З метою виправлення ситуації, у 1938 р. 1500 книг були додатково передані у банківські відділення регіону (переважно – шкільні підручники) [291, с. 55, 56]. Тільки при обласній конторі було організовано шість видів різноманітних курсів. Навчання тривало й безпосередньо під час роботи.

Втім, перевантажені завданнями соціалістичного змагання банківські працівники неохоче відвідували уроки. Виконання безпосередніх обов'язків, стахановське навантаження, а також і регулярне масштабне загальноосвітнє навчання фактично на залишали вільного часу, вихідних днів, відпусток, особистого життя. До того ж більшість банківських службовців в атмосфері репресій, навпаки прагнули бути непомітними, справедливо помітивши, що швидка кар'єра передовика, ударника, начальника суттєво зменшувала шанси на виживання. Також, слід наголосити, що матеріальна складова стахановського руху після встановлення у 1937 р. граничної межі заробітної плати була знищена. На думку С. Кульчицького саме обмеження заробітку стало кінцем «короткочасного флірту із ринковою економікою» в питаннях стимулювання праці [460, с. 210].

Як наслідок, за 1938 р. на Дніпропетровщині курси підвищення кваліфікації банківських службовців проігнорував кожен четвертий із записаних на них.

Керівник обласного Держбанку дуже обережно натякав на об'єктивних ускладненнях, які призвели до падіння популярності стахановського руху у банках, виправити які самотужки, без внесення докорінних змін у саму систему стимулювання праці було не під силу навіть геніальному фінансисту [291, с. 55–57]. Ситуація стала досить типовою. На Миколаївщині у Ново-Бугському відділенні банку відвідування курсів підвищення кваліфікації було ще нижчим: кожен третій працівник регулярно прогулював заняття [328, с. 60].

Втім, об'єктивні ускладнення, як це підкреслив Й. Сталін на XVII з'їзді ВКП(б) [127, с. 33], до уваги не брали. В умовах ігнорування ринкових економічних законів проблему стимулювання праці можна було вирішити тільки репресивними заходами. Відповідно, фактично це означало кінець стахановського руху. Тож пошук альтернативних методів стимулювання праці набував державного значення. Влада вирішила це питання у більш зручній і зрозумілій для себе репресивній манері.

Небажання банківських службовців Дніпропетровщини брати участь у соціалістичному змаганні (кількість стахановців у регіональних відділеннях Держбанку за 1938 р. зменшилася з 90 до 76%) [246, с. 64] закінчилося трагедією для керівника обласної контори – Горєлова, він був негайно звільнений із посади і репресований: не допомогли посилення на жодні об'єктивні обставини. Будь-які ускладнення в роботі миттєво кваліфікували як свідоме шкідництво. За подібні звинувачення засудили і керівника Ніжинського відділення Держбанку Сєдловського [311, с. 19–20] та багатьох інших.

У всіх економічних негараздах, невиконаннях планів соціалістичного змагання, зриві показників ударництва влада звинуватила «людський фактор». Всі труднощі лише надали відмінну можливість активніше розгорнути «чистки», виправдати репресії. Відбувалося формування й цементування основ такого специфічного явища як «радянська законність», яка забезпечувалася відповідними нормативними актами. 28 грудня 1938 р. Рада Народних Комісарів СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС прийняли постанову «Про заходи щодо впорядкування трудової

дисципліни, поліпшення практики державного соціального страхування та боротьбу зі зловживаннями у цій справі» [141, с. 665–672].

Вже за декілька днів після прийняття закону в газетах було надруковане «Роз'яснення РНК СРСР, ЦК ВКП(б) і ВЦРПС «Щодо покарань за запізнення на роботу». Відтепер запізненням вважали відсутність на робочому місці впродовж 10–15 хвилин, а поява на роботі пізніше вказаного часу вже була прогулом без поважної причини. У разі такого запізнення працівників «до роботи не допускати, вважати прогульниками й вони підлягають негайному звільненню». Роз'яснення підкреслювало, що Прокурору СРСР дані відповідні вказівки щодо «неухильного притягнення до судової відповідальності керівників підприємств, установ, цехів, відділів, які ухилялися від проведення відповідних заходів і які залишали безкарними порушників трудової дисципліни» [301, с. 1].

Завданням офіційної пропаганди стало доведення до відома як працівників, так і керівництва, що часи лібералізму минули. Надання максимального розголосу як випадкам порушення дисципліни, так і «потурання порушникам» нагнітало напруження у суспільстві. Преса щоденно друкувала прізвища тих, хто не бажав «працювати по-радянськи». Приміром, з першої шпальти «Финансовой газети» від 4 лютого 1939 р. вся країна дізналася, що 17 січня того року головний ревізор українського управління ощадних кас Калашніков запізнився на 10 хвилин, а 20 січня – повторив свій «злочин», запізнився на 5 хвилин. Цілком відповідно до отриманих роз'яснень, автор даної статті найбільше переймався тим, що «злісний порушник» досі не був покараний [263, с. 1].

Майже кожен день газети друкували звіти-звинувачення, категорично засуджували зайвий «гуманізм» певних фінансово-банківських керівників, які наважувалися «ліберальничати» із порушниками дисципліни. Після таких публікацій негайному звільненню з посад підлягали вже не тільки прогульники, але й керівники, які виявляли «шкідливу» людяність і намагалися зробити норми грудневого закону не настільки жорсткими. Загалом, слова «гуманізм» і «лібералізм» набули однозначного негативного відтінку. Від директорів вимагали

максимальної жорсткості у застосуванні репресій. Приміром, керівника Дніпропетровської обласної контори Держбанку звинуватили у тому, що 1 січня 1939 р. він, хоча й підписав наказ на звільнення за прогул працівника цього банку Г. Топчія, втім дозволив собі шкідливий лібералізм і не наполягав на негайному виселенні зі службової банківської квартири, надавши службовцю цілий тиждень на пошук нового житла [264, с. 1].

Керівника Миколаївської контори Промбанку – Дінера звинувачували вже не у «лібералізмі», а у «злочинній бездіяльності». «Злочин» Дінера був у тому, що працівниця цього банку Юровська у січні 1939 р. запізнилася чотири рази і тільки запізнившись у п'яте, була звільнена з роботи. Бухгалтер Задунайська за місяць запізнювалася 3 рази, мали разові запізнення працівники бухгалтерії Тимошук і Шмітельська, помічник інспектора Козлова. Втім, «жоден із них ніякого покарання не отримав» [299, с. 2].

Подібний «зайвий гуманізм» мав цілком раціональне пояснення. Адже легко можна було зрозуміти мотивацію керівників банківських філій, які не поспішали одразу безжально звільняти свої кадри. Наприкінці 1930-х банківська система була фактично знекровлена – ліквідація «шкідників і ворогів» дорого коштувала республіці. У настільки проблемних умовах, безжально виганяти кваліфікованих спеціалістів за запізнення на 5–10 хвилин було максимально нераціональним, чим наносили значну шкоду нормальному функціонуванню банківських інституцій республіки, загострюючи й без того проблемне кадрове питання.

Застосування жорстких норм грудневого закону разом із тим уможлиблювало й безліч зловживань, практично безконтрольне свавілля керівників на місцях відтепер стало нормою. Навіть якщо звинуватити працівника було неможливо – він виконував свою роботу у повному обсязі, відвідував допоміжні курси, брав участь у стахановському русі, не допускав жодних порушень дисципліни, прогулів і запізнень, навіть тоді залишалася ще маса можливостей зіпсувати йому кар'єру і життя.

Приміром, І. Ласюк, заступник керівника Харківської обласної контори Держбанку з метою зведення особистих рахунків звернувся до провідного видання «Финансовая газета» із листом-доносом на завідуючого сектором грошового обігу того ж банку Раскіна. Свого колегу Ласюк звинуватив у «неприпустимій м'якотілості» щодо порушників дисципліни (конкретно – щодо інспекторки Ракітської). «Порушення» було відверто несерйозним: працівницю пильний автор публікації все ж не зміг звинуватити ані у прогулах, ані навіть у запізненнях, але вихід був знайдений – Ласюк сигналізував, що дівчина у робочий час багато розмовляє зі своїми колегами. Звернення ж у газету Ласюк аргументував тим, що він вже порушував питання щодо застосування проти Ракітської «жорстких заходів», проте начальник відділу Раскін чомусь досі не звільнив порушницю з роботи [262, с. 3]. Отже, бездоказове і безглузде звинувачення, разом із тим було підтримано у редакції видання. Стало показовим прикладом того полювання на «шкідників і порушників», яке розгорнулося у банківських інституціях республіки. Донос був надрукований 26 грудня 1938 р. – за два дні до прийняття положення й став своєрідною «пробою пера» – вже за декілька днів подібні листи-звинувачення почали друкувати масово.

Вище банківське керівництво країни у своїх наказах і публікаціях у пресі відзначило тільки позитив прийнятого закону. Так, голова правління Держбанку М. Булганін у лютому 1939 р. видав наказ щодо виконання постанови. Він закликав до ще більшого посилення репресивних заходів, наголосивши, що у ряді банківських відділень спостерігається неприпустима м'якотілість, директори недостатньо суворо карають тих, хто не дотримується нових дисциплінарних положень [243, с. 68-69]. Відповідно, репресії, звільнення та арешти тривали, незважаючи на жодні кадрові проблеми.

Так, у цілому позитивна ідея зміцнення робочої дисципліни в умовах тоталітарного сталінського керування перетворилася в інструмент нагнітання напруги у суспільстві. Прийняття грудневого закону на підставі якого фактично можна було звинуватити будь-кого, уможливило зловживання, максимально

загостило й без того надзвичайно проблемне кадрове питання у банківській системі республіки.

Отже, соціалістичне змагання було дієвим інструментом морального стимулювання службовців банківських установ. Допомогло досягти високої культури та якості обслуговування клієнтури в республіці – черги до кас перетворилися на ганебне, практично нереальне явище. Втім, кількісні максимально ефектні, з погляду пропаганди, ударні стахановські рекорди, здійснення яких у повному обсязі фактично ставило перед банківськими працівниками нереальні завдання, досить часто були лише формою оковамилювання, перетворювалися на інструмент самогіпнозу – адже якість встановлених «рекордів» була низькою. Фактично в країні панувала атмосфера приписок і роздування неіснуючих досягнень. Економічна доцільність соціалістичного змагання була принесена у жертву пропагандистському ефекту.

5.3. Мілітаризація банківської системи

На початку 1920-х рр. сформульовано ключові положення офіційного зовнішньополітичного курсу СРСР. Вважали, що у випадку воєнного конфлікту Радянський Союз швидко переможе ворога і забезпечить остаточну перемогу світової революції. Теоретики партії стверджували, що у принципі неможливо довго підтримувати добросусідські стосунки між СРСР і «ворожим» йому капіталістичним оточенням. «Доки існує імперіалізм», – як підкреслив В. Ленін у грудні 1920 р., виступаючи перед делегатами VIII Всеросійського з'їзду рад, – буде існувати й вірогідність збройних конфліктів у майбутньому [161, с. 166].

В. Ленін, у тому ж грудневому виступі наголошував, що тільки дурні і злочинці можуть припустити, «що ми ніколи не розпочнемо певних дій, які у воєнно-стратегічному відношенні можуть виявитися наступальними» [161, с. 166]. Війна буде аж ніяк не окупаційною, загарбницькою, а революційною і, більше того, – громадянською. Адже під час наступу Червоної армії населення, а конкретно трудівники капіталістичних країн, будуть надавати їй цілковиту підтримку і допомогу. Отже, головним завданням проголошувалося перетворення ізольованої революції у революцію всесвітню.

Радянська пропаганда досить часто видавала бажане за дійсне. Так, В. Ленін у промові на I Всеросійському установчому з'їзді гірників підкреслив: «У війні проти всіх найбагатших держав світу Радянська Росія вийшла переможницею. Чому? Не тому, звичайно, що у військовому відношенні ми були сильніші. Це не так. А тому, що в цивілізованих державах були солдати, яких уже не можна було обманути, незважаючи на те, що їм намагалися на цілих купках аркушів довести, що більшовики – німецькі агенти, узурпатори, зрадники, терористи. В результаті такої роботи ми бачимо, що солдати поверталися з Одеси або переконаними більшовиками, або людьми, які заявляли, що «вони воювати проти робітничо-селянського уряду не будуть». Основною причиною нашої перемоги було те, що робітники західноєвропейських передових країн настільки розуміли і співчували робітничому класу у всесвітньому масштабі, що... робітники були на нашому

боці, і ця обставина вирішила нашу війну». Також на з'їзді В. Ленін підкреслив: «Прихильники більшовиків, прямі і посередні, свідомі і малосвідомі в кожній країні зростають не днями, а годинами» [170, с. 277]. Отже, немає сенсу боятися будь-якого ворога, адже наших прихильників із кожною годиною стає все більше, а робітники й так вже давно на нашому боці.

У деяких партійних керівників виникали навіть проекти-фантазмагорії. Так, Г. Петровський у своїй промові на X округовому з'їзді рад у м. Луганську в квітні 1925 р. наголосив: «У галузі перебудови Червоної Армії наше завдання у тому, щоб у нас не було постійної армії, щоб замінити цю постійну армію міліцейською системою» [182, с. 147]. Навіть ці міліцейські кадри голова ВУЦВК обіцяв максимально скоротити, втім із застереженням, що тільки після того, як «робітники і селяни західних країн зможуть нас убезпечити від нападу їх буржуазних урядів» [182, с. 147].

Різні проекти скорочення та ліквідації армії, яка незабаром мала відбутися, спричинили різке зниження фінансування оборонної промисловості. Зокрема, у 1924/1925 р. підприємства оборонної галузі отримали майже на 10% менше коштів ніж у попередньому році [513, с. 381]. 12 воєнних заводів були включені до складу трестів цивільної промисловості й повністю переведені на виробництво мирної продукції [513, с. 381]. Як наслідок, наприкінці 1926 р. країна виготовляла не більше 30–50% довоєнного виробництва пороху, вибухівки, хімічних речовин. Найгіршою була ситуація із виробництвом артилерійських снарядів – до 20% 1913 р. [513, с. 381].

Начальник штабу РСЧА М. Тухачевський у доповіді на політбюро ЦК ВКП(б) у грудні 1926 р. акцентував: «Ні Червона армія, ні країна до війни не готові. Наших мізерних матеріальних бойових мобілізаційних запасів ледве вистачить на перший період війни. В подальшому наш стан буде погіршуватися (особливо в умовах блокади)» [517, с. 156]. Тому вже наприкінці грудня 1926 р. ВРНГ СРСР сформував 4 воєнно-промислові трести: гарматно-арсенальний (до

його складу увійшли 14 заводів), військово-хімічний (12 підприємств), патронний (8 підприємств) та кулеметний (5 заводів) [513, с. 381].

Об'єктивна ситуація, відкладення світової революції на невизначений термін, висунула на перший план ідеї не мрійників, а прагматиків. Відмова від НЕПу й форсована індустріалізація спричинили докорінну перебудову всієї парадигми радянського суспільства. На думку авторів історико-економічного дослідження «Економічна історія України», саме з 1927 р. почалася безпосередня мілітаризація економіки [410, с. 205]. К. Ворошилов на XV з'їзді ВКП(б) зазначив: «З весни цього року РПО знов дістав свою третю літеру «о». Тільки з весни цього року Центральний Комітет партії відновив цю третю літеру» [125, с. 874], що ознаменувало початок нового періоду в радянській історії. Основну ідею проголошеної індустріалізації сформулював на тому ж з'їзді голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев «так побудувати всю нашу цивільну промисловість і всі галузі народного господарства, щоб ми мали можливість на випадок потреби в короткий термін перейти з рейок мирного будівництва соціалізму на рейки відсічі капіталістичному світові» [125, с. 839].

Основні капіталовкладення були спрямовані у промисловість групи А (виробництво засобів виробництва), групу Б (товари народного споживання) фінансували за залишковим принципом. В Україні за результатами першого п'ятирічного плану у важку індустрію було вкладено – 87,5%, а легка і харчова промисловість отримали лише 9,5% всього виділеного на розвиток промисловості фінансування [410, с. 217]. Так у радянській державі формувалися пріоритети і люди повинні були самовіддано працювати на державу, яка не дбала про своїх громадян.

Як наслідок вже з 1926/1927 р. різко збільшилися оборонні витрати – 362,7% порівняно із попереднім періодом. Загальна вага воєнних витрат досягла 17,3% державного бюджету [513, с. 382]. Політбюро ЦК ВКП(б) у липні 1929 р. після розгляду першого п'ятирічного плану Наркомату військових і морських справ наголосило на необхідності не поступатися за чисельністю армії вірогідним

противникам, а за технікою – випереджати (насамперед акцентовано на артилерії, літаках, танках) [531, с. 63]. За першу п'ятирічку виробнича потужність воєнних заводів в СРСР збільшилася: у випуску літаків – у 4,5 рази, артилерії – у 6 разів [531, с. 63].

Мілітаризація економіки стала ще однією з впливових причин «ліквідації куркуля як класу». Сектор оборони Держплану СРСР у доповідній записці у квітні 1929 р., аналізуючи ступінь врахування інтересів оборонного відомства у п'ятирічному плані розвитку господарства, наголошував: «У плані розвитку сільського господарства найголовнішим фактором є значне зростання усупільненого сектору. Не можна сумніватися, що в умовах війни, коли надзвичайно важливим є збереження можливостей регулювання, усупільнений сектор буде мати виключний вплив. Не менш важлива наявність великих виробничих одиниць, які легше піддаються плановому регулюванню, ніж багатомільйонна маса дрібних, розпорошених господарств» [517, с. 161]. Фактично багатомільйонна маса дрібних, економічно і політично незалежних виробників була приреченою у парадигмі нового радянського суспільства.

Наслідки такої політики населення швидко відчуло на собі: товарний дефіцит, нескінченні черги та картковий розподіл – перетворилися на радянського буденність. Насильницька колективізація, що супроводжувалася «розкуркулюванням» максимально загострила політичну ситуацію в країні. Радянська пропаганда експлуатувала тезу про неминучість війни із капіталістичним оточенням, формувала у суспільстві образ ворога, на діяльність якого можна було б списати всі «тимчасові» негаразди, а також це давало змогу виправдати карально-репресивні заходи в СРСР.

На XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 р.) було підкреслено: «Небезпека війни капіталістичних країн проти СРСР, внаслідок зростання суперечностей капіталістичної стабілізації, піднесення революційної хвилі і вирішальних успіхів у справі будівництва соціалізму в СРСР, насунулася ще ближче, стала більш безпосередньою, як це показує вся низка останніх виступів капіталістичного світу

проти СРСР» [133, с. 646]. Така загроза потребувала відповідного реагування: «Поряд із цим партія наполегливо працювала над зміцненням господарської могутності СРСР, над забезпеченням незалежності Радянського Союзу від капіталістичного світу, над посиленням Червоної Армії і підвищенням обороноздатності СРСР. Ця робота повинна й далі ще більше зміцнити реальну силу Радянського Союзу в його боротьбі проти капіталістичного оточення, проти всякої спроби капіталістичного світу захитати міць країни, де будується соціалізм, батьківщини міжнародного пролетаріату» [133, с. 647].

Отже, питання зміцнення обороноздатності країни було одним із найважливіших. Неминучість збройного конфлікту, мілітаризація економіки, зумовили перебудову взаємозв'язків із банківським сектором. Адже безперерйну роботу фінансового механізму в умовах воєнного часу розглядали як необхідність. Кожна банківська установа в УСРР отримала свій мобілізаційний план на випадок початку воєнних дій. У подібних планах чітко були прописані різні мобілізаційні заходи: чергування, відкриття спеціальних кас і розрахункових рахунків із фінансування оборонних заходів, виплат призваним до Червоної армії тощо.

Приміром, Херсонський Держбанк отримав з окрфінвідділу на випадок збройного конфлікту розклад розрахунків із клієнтурою, розписаний буквально по хвилинах. З 9-00 до 11-20 належало видати гроші касам здраввідділу; з 11-20 до 15-00 заплановано обслуговувати освітні установи; з 15-00 до 15-30 – підприємства комунального відділу тощо. Всі розрахунки, пов'язані з мобілізаційними заходами повинні були здійснюватися щоденно з 9-00 до 22-00 поза всіма чергами [109, арк. 59].

Питання обороноздатності країни перебувало під постійним контролем партійно-державного керівництва. Перевірки готовності, тренувальні умовні мобілізації відбувалися регулярно, згодом вносили певні коригування у мобілізаційні плани. Так, наприкінці 1933 р. була проведена тренувальна мобілізація Високопольського відділення Державного банку на Миколаївщині: інформовано працівників, встановлено надзвичайний режим охорони, політично

забезпечено мобілізацію. З певними обмеженнями були виконані такі заходи: організація і відкриття спеціальних кас з оплати мобілізаційних чеків для підприємств, а також для розрахунків із мобілізованими до Червоної армії. Деякі заходи під час подібних навчань виконували тільки умовно: виплату реальних грошей по мобілізаційних чеках не проводили, зроблено тільки відповідні записи у спеціальній касі тощо [87, арк. 44-45]. Подібні перевірки готовності банківських відділень до можливого конфлікту в передвоєнних п'ятирічках проводили в республіці неодноразово.

Окрім того, в умовах «ворожого оточення» проводили відповідну роботу з кадрами. До прикладу, для співробітників Харківської контори Держбанку на початку 1930-х р. організовані лекції на теми хімоборони в умовах сучасної війни [312, с. 3]. Лекції, мобілізаційні навчання, обов'язкові політінформації про міжнародну ситуацію та регулярний аналіз боротьби із «ворогами» всередині країни з кожним роком охоплювали все більше працівників банківської сфери.

Фінансисти були змушені слухати лекції з хімоборони і підвищувати свій професійний рівень за допомогою видань, призначених для навчання командирів Червоної армії. Так, у 1933 р. штаб УВО повідомив спецсектор Всеукраїнської контори Держбанку щодо випуску нового журналу «Оборона и мобилизация». На що спецсектор терміново відреагував циркуляром, який надійшов у всі банківські відділення республіки: «Провести передплату на цей журнал» [99, арк. 127]. В умовах передвоєнних п'ятирічок передплата на подібні видання була для банківських установ обов'язковою.

Банківське керівництво реагувало швидко на всі партійні рішення. Потреби оборонної промисловості були пріоритетними. Обіжник Всеукраїнської контори Держбанку, розісланий філіям влітку 1933 р., акцентував на тому, що «робота з обслуговування військової промисловості вимагає особливої чіткості і швидкості виконання» [99, арк. 85]. Так, всі фінансові операції військової промисловості були під особливим наглядом і контролем. Всеукраїнська контора Держбанку вимагала на 1 число кожного місяця на адресу правління банку надсилати суми

залишків по рахунках підприємств військової промисловості. По-військовому чітко забезпечили виконання отриманих вказівок банківські відділення Києва, Дніпропетровська, Шостки. З метою проведення повного обліку всіх філій, які обслуговують підприємства військової промисловості при Всеукраїнській конторі Держбанку складено секретні списки [99, арк. 85].

У разі виникнення будь-яких ускладнень із фінансуванням оборонних підприємств банківське керівництво реагувало миттєво. Так, коли Очаківське відділення Держбанку допустило заборгованість по зарплаті до 80 тис. крб по військовому відомству, було негайно покарано винних. «Військові частини й установи повинні забезпечуватися грошовими коштами в першу чергу» – підкреслено в наказі Всеукраїнської контори Держбанку [100, арк. 22].

На XVII з'їзді ВКП(б) у 1934 р. детально проаналізували міжнародну ситуацію: експансію Японії, реваншистські настрої в Німеччині, що зумовлювало напруження в Європі, вихід Японії та Німеччини з Ліги Націй і розгортання гонки озброєнь – все це свідчило, що світ стоїть перед загрозою нової війни. «Справа явно йде до нової війни» [127, с. 10], – зробив висновок Й. Сталін у своїй доповіді на з'їзді. В. Молотов активно підтримав вождя, закликав максимально посилити «пильність та готовність до захисту великих завоювань Жовтневої революції» і з цією метою «проявити особливу увагу боєздатності нашої ушлявленої Червоної армії» [127, с. 7]. З'їзд прийняв резолюцію щодо забезпечення «зміцнення обороноздатності країни» [137, с. 144].

На XII з'їзді КП(б)У (січень 1934 р.) вкотре підкреслено «успіхи соціалістичного будівництва, швидко зростаюча на цій основі могутність Країни Рад – цитаделі світової пролетарської революції – приводять в шаленство найбільш реакційні верстви буржуазії, які безустанно плетуть сіть антирадянських провокацій, посилено готують контрреволюційну війну проти СРСР» [133, с. 765], й акцентовано на необхідності подальшого підвищення обороноздатності республіки.

На виконання рішень з'їзду, вже у квітні 1934 р. згідно наказу спецсектору Всеукраїнської контори Держбанку була проведена не вибіркова, а тотальна перевірка банківських відділень по всій республіці з метою з'ясування готовності до роботи в умовах можливого воєнного конфлікту. Загалом, згідно результатів перевірки, установи Держбанку виявилися готовими до роботи в умовах проголошеної мобілізації. За підсумками ревізій начальник спецсектору Всеукраїнської контори Держбанку А. Кудінов отримав премію – 450 крб, начальник спецсектору Київської обласної контори банку А. Мильніков нагороджений 350 крб, а керівники Чугуївського (Харківська обл.) і Бородянського (Київська обл.) відділень отримали по 150 крб премії [87, арк. 22].

Втім, ревізії виявляли і певні проблеми. Приміром, у Високопольському відділенні Держбанку всі охоронці підлягали мобілізації до Червоної армії. Відтак банк в умовах воєнного часу залишався б без охорони. Сталінодорфське відділення взагалі не подало до облвійськкомату документів на бронювання працівників керівного апарату: у випадку реальної мобілізації банк залишався практично без керівництва. У цьому відділенні призову до лав ЧА підлягали б: керівник відділення, головний бухгалтер, його помічник, старший бухгалтер тощо. Фактично це б миттєво унеможливило роботу банку, а разом із тим і будь-яке фінансування оборонних заходів [87, арк. 34].

На Херсонщині у ході проведеної перевірки з'ясовано, що ряд представників керівного апарату банків, змінюючи місце проживання, вчасно не подали до військкоматів своїх нових даних: під час тренувальної мобілізації їх так і не змогли розшукати і викликати до відділень [109, арк. 85]. Відповідно, в умовах реального воєнного конфлікту ціла низка банків не змогла б вчасно розпочати свою роботу. Керівники установ, в яких були виявлені недоліки, отримували суворі догани й вказівки у триденний термін виправити ситуацію.

Із кожним роком мілітаризація країни поглиблювалася. Працівники банківських інституцій активно оволодівали навичками, потрібними у воєнних умовах. Банківське керівництво як загальнореспубліканське, так і на місцях

всіляко стимулювало цю активність. Приміром, на зібранні партактиву банківських працівників Вінницької області від 2 листопада 1935 р. відзначена вкрай незадовільна робота з вивчення військових дисциплін у банківських відділеннях регіону: «Робота стрілецьких гуртків проводилася нерегулярно, внаслідок чого була підготовлена лише група стрільців 3-ї категорії; гуртки протиповітряної хімічної оборони (ППХО) працювали із великими перебоями» [45, арк. 14]. З метою виправлення ситуації переобрано президію обласного Осоавіахіму й організувано при банківських установах три типи гуртків із вивчення військової справи: ГТО, ППХО і стрілецький, які повинні були охопити максимальну кількість службовців Вінничини [45, арк. 14].

Активісти кредитних інституцій УСРР активно підтримували рішення партії. На виконання партійних директив тисячі працівників банківських установ республіки займалися освоєнням військових спеціальностей та вдосконалювали різні навички. Так, працівник київської центральної ощадної каси – комсомолец Я. Давідзон провів у протигазі 24 години без перерви. На 10 ранку він прийшов на роботу і одразу одягнув протигаз, відпрацював повний робочий день – 8 годин, потім був присутній на політзаняттях, після чого у протигазі трохи погуляв містом. Удома під наглядом помічника дільничного лікаря ліг спати. Зняв засіб захисту Давідзон лише о десятій годині ранку наступного дня на роботі. Голова центральної ради Осоавіахіму України Попов нагородив комсомольця значком активіста Осоавіахіму [273, с. 4].

На початку 1936 р. група працівників Київського Держбанку – 16 людей (із них 7 комсомольців, 4 дівчини) здійснила похід у протигазах за маршрутом Київ-Москва. Лижний похід розпочався 17 лютого й тривав 25 днів у надзвичайно важких умовах (сніг, мороз, важкі наплічники тощо). У поході брали участь службовці різної статі та віку – від наймолодшої двадцятирічної бухгалтерки М. Бойко до п'ятдесятирічного касира Злобіна – за добу проходили в середньому не менше 45 км. Дистанцію близько тисячі кілометрів здолали всі: на фініші у Москві група не мала ані хворих, ані обморожених. Урочистому мітингу, який був

організований на честь походу надавалося важливе державне значення. Головну думку підкреслив голова правління Державного банку СРСР Л. Марьясін: «Було прийнято думати, що банківські робітники вміють володіти лише рахівницями, перами. На вашому прикладі ми бачимо, що немає межі, яка б відділяла бійців Червоної армії від кожного трудівника нашої країни. У потрібний момент весь народ – це боєць, який підніметься на боротьбу за недоторканність нашої великої батьківщини» [290, с. 4]. Присутній на мітингу керівник українських відділень Держбанку О. Певзнер обіцяв посилити військову підготовку серед працівників банківської системи республіки, зробити її ще більш масовою, й одразу викликав від імені українських філій колектив правління Держбанку на змагання зі стрільби. Виклик з ентузіазмом прийняли [290, с. 4]. Військовому навчанню банківських службовців республіки приділяли велику увагу.

Взятий курс на перетворення СРСР на могутню у військовому відношенні державу вимагав відповідного інтенсивного фінансування. Якщо у 1936 р. Наркомат оборони отримав 14,9 млрд крб, то у бюджетному плані на 1937 р. асигнування зросли до 20,1 млрд крб, а у 1938 р. – вже 27 млрд крб (майже 20% державного бюджету) [320, с. 3; 235, с. 4; 439, с. 15]. Передбачено не лише витрати на харчування та обмундирування Червоної армії, але й побудову великої кількості баз, складів, полігонів, оборонних споруд тощо.

Такі значні капіталовкладення вимагали налагодженої системи співпраці із банківським сектором – чіткого і швидкого переказу грошей на рахунки потрібних об'єктів. Окрім того, в умовах «ворожого оточення», на чому регулярно наголошувала радянська пропаганда, безумовно, далеко не щодо всіх об'єктів та обсягів їх фінансування виникала потреба широко інформувати громадськість, що відповідно позначалося на рівні секретності банківської роботи. Без перебільшення можна сказати, що банківська система СРСР, а також і УРСР була не просто втягнута у коло інтересів Наркомату оборони, а й певною мірою стала його важливою підконтрольно-залежною складовою.

На XIII з'їзді КП(б)У (травень-червень 1937 р.) вкотре підкреслено: «Запеклі вороги українського народу – німецькі фашисти і польські пани – з допомогою своєї троцькістської, правої та української націоналістичної агентури відкрито готують новий збройний напад на СРСР. Зростання небезпеки воєнного нападу фашистських держав на СРСР і УРСР ставить перед усіма партійними організаціями завдання посилити увагу до питань партійної роботи в Червоній Армії і оборонної роботи в масах трудящих» [133, с. 880]. Вже за рік, на XIV з'їзді КП(б)У (червень 1938 р.) ці тези розвинуто: «Польсько-німецькі фашисти і всі інші агресори готують напад на СРСР». З метою забезпечення гідної відповіді можливим агресорам акцентовано на тому, що «всі парторганізації, члени і кандидати КП(б)У повинні насамперед дбати про безустанне зміцнення обороноздатності соціалістичної Батьківщини» [133, с. 889, 890]. Були визначені конкретні справи: «В обстановці наростаючої загрози воєнного нападу фашистських агресорів на СРСР з'їзд вважає цілком необхідним вивчення комуністами і насамперед партійним активом військової справи... З'їзд доручає партійним організаціям вжити всіх заходів до зміцнення системи місцевої протиповітряної і хімічної оборони, приділити найсерйознішу увагу і забезпечити допомогу в роботі добровільних організацій трудящих – Тсоавіахіму, Червоного Хреста й інших, що мають першочергове значення для зміцнення обороноздатності соціалістичної Батьківщини» [133, с. 898].

Нарком фінансів А. Зверев у своїй доповіді влітку 1938 р. підкреслив, що «як ніколи близько і реально, нависла загроза нової війни, яку підготовляють фашистські агресори. Війна може розпочатися у будь-який день, несподівано». Фінансист наголосив на необхідності постійно дбати й кожною справою зміцнювати обороноздатність країни. Слухачі тривалими оплесками підтримали доповідача [235, с. 4].

Партійно-господарське керівництво України, виконуючи вказівки, дбало про максимальне зміцнення обороноздатності республіки. Працівники банківських інституцій також ретельно виконували рішення з'їзду. «Ми станемо ще більше

працювати над зміцненням обороноздатності нашої батьківщини, нашої могутньої Червоної Армії, Червоного Флоту, Червоної Авіації», – підкреслено в резолюції, прийнятій на мітингу працівників Промбанку [305, с. 1]. Промбанківців беззастережно підтримали працівники всіх інших фінансово-кредитних установ. Так, резолюція мітингу співробітників Цекомбанку закликала: «Ми ще активніше будемо оволодівати військовими знаннями, станемо ще краще працювати над виконанням народногосподарського плану нашої країни» [229, с. 1]. А фінансисти Сільгоспбанку взяли на себе зобов'язання так виховувати свої кадри, щоб у випадку збройного конфлікту миттєво розбити агресорів «на їх же власній території» [280, с. 1].

Наради та збори колективів банківських працівників у регіонах прийняли резолюції щодо організації при відділеннях обов'язкових курсів із вивчення військової справи, а також із оволодіння стрілецькою зброєю. Найкращих показників у військовій підготовці вдалося досягти службовцям банків Харківщини, Київщини, Дніпропетровщини, Донеччини. Банківські відділення нагадували школи професійних диверсантів. Приміром, у Дніпропетровському відділенні Торгбанку працювало 26 службовців. Під керівництвом кредитного інспектора Васильєва (колишнього командира Червоної армії) 16 із них здали нормативи на ворошиловського стрілка. У вільний час фінансисти слухали лекції на теми захисту від повітряно-хімічного нападу. Працівники банку незалежно від статі, віку та стану здоров'я неодноразово і по багато годин працювали у протигазах. Традиційними для них стали регулярні зимові лижні переходи у протигазах. Якщо початкова дистанція складала всього 2 км., то поступово відстань збільшилася до 15 км [329, с. 4].

Принциповою новацією стало те, що при цьому банківському відділенні відкрили курси навіть для військового навчання домогосподарок – дружин службовців. Так, здали нормативи на ворошиловського стрілка 1-го ступеня В. Шкуратова і Ф. Вольфсон. Три співробітника банку здали нормативи на оволодіння кулеметом Дегтярьова, двоє вчилися на курсах інструкторів

протиповітряної і хімічної оборони. Окрім того, у відділенні організовано також гурток Червоного хреста [329, с. 4].

Постійне акцентування на зовнішній загрозі давало змогу виправдати жорстокість внутрішньої політики: репресії, трансформацію економіки, масштабні соціальні експерименти – колективізацію, розкуркулювання тощо. У своїй промові, з нагоди річниці листопадових подій нарком оборони СРСР К. Ворошилов наголосив: «21-шу річницю свого існування Радянський Союз святкує в обстановці воєнної загрози, яка зростає. Вогнища війни, розпалені фашизмом на Заході і Сході, розгораються у нову, другу світову імперіалістичну бійню... Європа в сучасні часи являє з себе вже не «пороховий погріб», а цілий «арсенал із вибухівкою», який готовий будь-якої миті від першої іскри злетіти у повітря» [153, с. 1].

Загальна військова підготовка перетворювалася на одне із пріоритетних завдань. Беззаперечним лідером у питаннях військової підготовки банківських службовців в УРСР стала Київщина. У київській міській конторі Держбанку працювало 110 ворошиловських стрільків 1-го ступеня, 15 – 2-го ступеня. Також банкіри виховали 15 громадських інспекторів стрілецького спорту, 15 інструкторів ППХО, 22 особи вивчилися на кулеметників. У гуртках із вивчення протиповітряної і хімічної оборони займалося 300 людей, ще 5 оволодівали кулеметом, готувалися здати нормативи з кидання гранат 15 працівників, і стільки ж на ворошиловського стрілька [286, с. 4].

Белла Блюмен статистик київської контори Держбанку із гордістю заявила: «Без відриву від виробництва я оволоділа складною технікою кулемета. Здала всі норми на «відмінно». Можу сміливо заявити, що мій кулемет буде влучно, без промахів вражати ворогів, які наважаться зазіхнути на наше щасливе життя» [212, с. 4].

Учасниця походу в протигазах Київ-Москва М. Бойко оволоділа різними військовими спеціальностями: закінчила курси кулеметників, навчалася у школі льотчиків. Важко сказати, як впливало це на її професійний рівень і кваліфікацію

як бухгалтера, але Осоавіахім нагородив дівчину почесною грамотою та іменною зброєю. Досить типова ситуація для банківських працівників кінця 1930-х рр. Так, колега М. Бойко – О. Васюкова у тому ж Київському відділенні працювала бухгалтером-контролером, вона оволоділа кулеметом, закінчила курси планеризму й організувала у банку групу стрибків із парашутом, куди був змушений записатися практично весь банківський колектив незалежно від статі та віку [224, с. 4]. При кожному банківському відділенні, при кожній філії організовували гуртки самозахисту, членство в яких стало обов'язковим. Інспектори, касири і бухгалтери вчилися стріляти, стрибати із парашутом, надавати допомогу пораненим тощо.

У банківській сфері із кожним роком поглиблювалася секретність. Інструкція Наркомату фінансів щодо обліку фінансування підприємств оборонного значення від 14 лютого 1938 р. наказала усі документи, які стосувалися оборонного будівництва виокремити з-посеред загальної документації. Все фінансування таких підприємств із 1938 р. було переведено на спеціальний баланс. Такі банківські документи мали бути доступними обмеженому колу людей. Допуск до секретної інформації мав головний бухгалтер або цим займався спеціальний інспектор, або спеціально призначена людина. Відтепер у разі переказу коштів телеграфом на початку тексту використовували кодове слово «НАРЯД». Усі документи із цим паролем негайно передавали для обробки спеціальній групі [70, арк. 4–13].

Таємні накази, які отримували директори всіх банків від республіканських керівників, вимагали максимально засекретити діяльність спеціальних груп. У документації, яка виходила за межі банківських відділень (посвідчення, довідки про відрядження тощо, які стосувалися працівників спецгруп або тих, хто займався мобілізаційною роботою: «категорично забороняється зазначати назву таємно-шифрувального та мобілізаційно-евакуаційного відділів або посаду, яка свідчить про належність до цього відділу. У зазначених посвідченнях та довідках

треба зазначати посаду приблизно так: секретар, діловод, або співробітник філії такої-то установи і т. ін.» [41, арк. 8].

Вказівки із Наркомату фінансів негайно виконували на місцях. Так, на початку 1938 р. з Московської контори Промбанку у всі відділення надійшов обіжник щодо нових правил фінансування об'єктів оборонної промисловості. У всіх ділових паперах замість назви об'єкта треба було використовувати тільки спеціальний шифр. Навіть амортизація, яка стосувалася таких об'єктів, була зашифрованою, а у документації її позначали кодом – «троянда», всі відрахування від прибутку відтепер позначали кодом – «лілея» тощо [70, арк. 2].

Створення при кожній банківській установі спеціальних секретних відділів для обслуговування потреб оборонної промисловості призвело до чергових масштабних перевірок банківських працівників. До прикладу, в 1939 р. у Миколаївській облконторі Промбанку Л. Алексєєва намагалася влаштуватися на посаду помічника бухгалтера фінансування оборонної промисловості. Однак з'ясували, що у 1929 р. репресований її чоловік. Офіційно вона розлучилася із ним ще у 1931 р. і не мала про нього жодних відомостей, проте працівниця не тільки не отримала посади, на яку претендувала, а й навіть була змушена звільнитися з банківської установи. У ході розслідування виявилось, що походила з міщан, а до 1917 р. Л. Алексєєва мала можливість навчатися у гімназії, а потім була домогосподаркою [93, арк. 1, 2–4, 10].

Деякі банківські працівники навіть за умов загальної мобілізації не підлягали мобілізації до Червоної армії за жодних обставин. У червні 1939 р. Наркомат фінансів розіслав обіжник №636с, у якому зазначено таких спецпрацівників: керівник банківського відділення, директор і завідуючий, старший інспектор, старший ревізор і головний бухгалтер [70, арк. 32].

У банківській документації оборонні спецоб'єкти позначали спеціальними власними номерами. Приміром, цегляний склад у місті Новоград-Волинському отримав №224, на його будівництво виділено 64,6 тис. крб і всього 9 днів на всі будівельні роботи (спеціальна інструкція з центральної столичної контори

Промбанку вимагала максимально пришвидшити будівництва на спецоб'єктах), військовий склад у Житомирі отримав №264, 32 тис. крб і 6 днів відведено на будівельні роботи тощо [70, арк. 33]. На будівництво подібних об'єктів грошей не шкодували. Були задіяні всі людські та фінансові резерви. Наприклад, на ділянці №120 у Житомирі працювало 652 робітники, загальний фонд заробітної плати становив 494,3 тис. крб, на ділянці №127 в Овручі – 635 людей, із заробітним фондом – 479,9 тис. крб, до будівництва спецоб'єктів ділянці №118 у Новоград-Волинському залучено 539 людей із фондом зарплати у 378 тис. крб тощо [70, арк. 30].

У 1939 р. рівень секретності посилювався. Окрім шифрів-номерів об'єктів, вводилися також для їх позначення кодові назви. Приміром, об'єкт на ділянці №127 у місті Овручі отримав секретну назву «мак», об'єкт на 120 ділянці у Житомирі – назву «диня», об'єкт № 661 у Житомирі називали «сироїжкою», №656 у Коростині – «груздем», №601 в Овручі отримав назву «лев» тощо [71, арк. 1, 2].

Втім, іноді така секретність заплутувала не тільки ворогів, а й працівників радянських установ. Влітку 1939 р. в Житомирській області розпочалося будівництво вузла зв'язку військово-повітряних сил, у місцевому Промбанку був відкритий спеціальний рахунок. Проте, начальник управління зв'язку Житомирської області, отримавши шифроване повідомлення щодо відправлення апарата СТ-35 у райвідділок м. Коростень, відмовив у оплаті, надіславши до Наркомату зв'язку республіки відписку, аби Коростенський відділ сам за цей настільки потрібний йому апарат і розраховувався. Наркомат негайно відгукнувся секретним листом (копію одразу надіслали до Житомирського Промбанку) з вимогою терміново оплатити апарат СТ-35, пояснюючи, що йшлося про будівництво об'єкта оборонного значення, а цей апарат потрібен зовсім не Коростенському відділенню зв'язку, а буде встановлений на таємному об'єкті військово-повітряних сил [70, арк. 55, 50]. Оплата була здійснена негайно і у повному обсязі.

На XVIII з'їзді ВКП(б) (березень 1939 р.) наголошено: «У таборі капіталізму тон задають фашистські країни з їх внутрішнім кривавим терором і зовнішньою імперіалістичною агресією, яка привела вже до другої імперіалістичної війни, з участю ряду країн Європи та Азії і загрожує розлитися далі» [137, с. 359]. Відповідно, Пленум ЦК КП(б)У в липні 1939 р. у резолюції «Про масово-оборонну роботу» закликав «кожного комуніста освоїти не менше однієї з військових спеціальностей» [133, с. 929].

Як наслідок, військова підготовка безпосередньо стосувалося всіх і кожного. На різних підприємствах, в установах і організаціях читали тематичні лекції, проводили тренувальні збори з метою якісного освоєння військових дисциплін. Найбільш активно пропагували військову підготовку серед молоді, зокрема студентів фінансово-банківських інститутів. Наприклад, у травні 1939 р. – 70% студентів мали значки ворошиловського стрілка 1-го або 2-го ступеня, а 40% студентів додатково здали ще всі норми ГТО [242, с. 4]. На організацію подібного навчання банківське керівництво не шкодувало ні фінансування, ні енергії, ні часу. Так, при обласній конторі Миколаївського Держбанку влітку 1939 р. був організований гурток самозахисту, в який записалися всі працівники цієї фінустанови (32 особи). Гурток прохав закупити для організації навчального процесу 10 протигазів, 15 завіс для світломаскування та інше потрібне для вивчення військової справи майно [89, арк. 134 зв]. Прагнучи виконати й перевиконати рішення липневого пленуму ЦК КП(б)У банківське керівництво віддало наказ закупити аж 82 протигазу (майже по три штуки на кожного працівника), різноманітний військовий інвентар, банк придбав також чимало навчальної та пропагандистської літератури з військової справи тощо [89, арк. 182].

Таким чином, під час перших п'ятирічок банківську систему країни поступово залучено до фінансування оборонної промисловості. Було проведено велику роботу щодо швидкої перебудови-адаптації банківської системи країни на випадок можливого воєнного конфлікту. Розроблені мобілізаційні плани для

кожної банківської інституції, проведені численні масштабні перевірки боєготовності. Касири та бухгалтери, інспектори і статистики у вільний від роботи час стріляли, кидали гранати, здійснювали маршкидки у протигазах та слухали лекції про обороноздатність та особливості ведення сучасної війни. Військова підготовка службовців фінансово-кредитних установ в УРСР була обов'язковою. Зауважимо також, що масові репресії, регулярні «чистки» і постійна ротація кадрів унеможливили стабільну роботу фінансових установ, що, до речі, ускладнило планування і здійснення оборонних заходів.

5.4. «Плановий кредит» – основа тоталітарного підпорядкування банківської системи

Формування командно-адміністративної моделі управління державою призвело до повного ігнорування ринкових економічних законів. Відповідно, абсолютно всі галузі життя, а також економічні процеси правляча Комуністична партія прагнула тотально контролювати. Фінансово-кредитні питання, діяльність банківських інституцій країни належали до найпринциповіших «командних висот», й перебували під постійним регуляторним тиском. В умовах диктату наказово-терористичних методів не залишилося місця для будь-якої саморегуляції кредитної системи, вільних принципів кредитування.

ВРНГ України була ініціатором розробки кредитних планів, у яких чітко зафіксовано суму кредитових оборотів на певний період. Економічна секція Укрдержплану у 1923 р. отримала завдання скласти план кредитно-фінансової діяльності українських банків. Реально складання першого кредитного плану розпочалося у 1924 р. Затримка була пов'язана із тим, що розробка цього плану потребувала такої інформації щодо економічних процесів і зв'язків у господарстві країни, якої на той момент в економістів Держплану не було й не могло бути. Складання об'єктивного виваженого документа потребувало аналізу особливостей господарської діяльності кожного з клієнтів різних банків, з обов'язковим урахуванням циклічності потреби в кредиті всіх суб'єктів господарювання республіки. Зважаючи на це, треба було визначити найоптимальніші обсяги і терміни кредитування тощо. Втім, зважаючи на масштабність подібної роботи, вона загрожувала затягнутися на місяці, якщо не на роки, тому було прийняте рішення обмежитися розрахунком лише двох найважливіших показників: взяти на облік ресурси всіх кредитних установ республіки та визначити ліміти коштів для окремих найкрупніших клієнтів (насамперед державних заводів та фабрик) [497, с. 25].

Відповідно, кредитні плани перших років склалися з трьох частин: у першій містилися кредитні плани окремих кредитних установ, у другій –

розрахунки потреби у кредиті окремих галузей господарства й деяких великих державних підприємств (визначалися за допомогою виробничо-збутових показників і внутрішніх зведень, які отримували безпосередньо від суб'єктів господарювання); нарешті у третій частині фінансисти Держплану намагалися поєднати і узгодити між собою досить часто несумісні заявки підприємств на кредитні суми із можливостями банківської системи. Як підкреслювали фахівці, сукупна потреба у коштах, яку скеровували до Укрдержплану керівники підприємств республіки, значно перевищувала всі реальні можливості банківської системи [497, с. 27, 35]. Республіка не мала таких коштів, що зумовлювало додаткові принципові ускладнення у процесі складання кредитних планів. Зауважимо також, що певна кількість підприємств, які діяли на території УСРР, взагалі не надавали республіканським фінансистам жодної інформації й, відповідно, у кредитних планах не фігурували, хоча банки їх обслуговували. До них належали підприємства місцевої промисловості, приватний сектор, кооперація, представництва нереспубліканських торговельних або виробничих організацій. Підприємства союзного підпорядкування кредитувала безпосередньо Москва, щодо них українські кредитні установи були «лише передаточним каналом кредиту».

Втім, незважаючи на всі цілком об'єктивні ускладнення, перші кредитні плани склали на 3-й і 4-й квартали 1923/1924 р. Оцінюючи цю роботу Держплан України підкреслив, що так був створений взірець для всієї подальшої роботи країни [475, с. 81]. Згодом складали плани одразу у двох радянських установах: у ВРНГ й у Держплані. У складі ВРНГ було створено два основних управління – економічне управління, яке виконувало функції планового регулювання всієї промисловості республіки та управління промисловості, яке оперативно керувало промисловим комплексом. У 1925 р. у складі Держплану України було створене кон'юнктурне бюро, головним завданням якого було регулярні спостереження за економічними процесами в країні. В його діяльності були взаємопов'язані аналіз поточної ситуації та вироблення на підставі отриманих показників перспективних

прогнозів [474, с. 177]. Голова Держплану Г. Кржижановський підкреслив, що це бюро повинно стати своєрідною радіостанцією, яка б сигналізувала всьому господарському фронту [399, с. 77]. Завданням Держплану був регулярний моніторинг ринкової кон'юнктури й розроблення на цій базі відповідних практичних рекомендацій, які б були відображені у планах. Утім, загальний концептуальний напрямок розробок фахівців ВРНГ і Держплану був приблизно однаковим, у повній відповідності із прагненнями вищого партійно-господарського керівництва. Так, коли 20 серпня 1925 р. вперше надруковано контрольні цифри народного господарства на 1925/1926 р., Л. Троцький емоційно заявив, що ця подія настільки значуща, що варто виділити цей день у календарі як загальнодержавне свято [487, с. 58].

Зауважимо, що під час розробки кредитних планів треба було враховувати об'єми виробництва і збуту продукції, перспективи товарообігу, його співвідношення із грошовою масою, динаміку держбюджету, вплив на нього грошової емісії, балансу зовнішньої торгівлі, зміни в активах і пасивах банків та ще чимало інших чинників. Це було непростим завданням, адже майже неможливо передбачити безліч складних, часто випадкових факторів, на які будь-яка людська діяльність у принципі не впливає, але з яких складається економіка країни. Так, фактично нереально було передбачити рух грошей, відповідно до руху товарів, у сільському господарстві. На результати господарювання аграрного сектору суттєво впливають погодно-кліматичні умови та інші чинники, тож визначити наперед врожаї, приріст стад, вихід сільськогосподарського продукту, надзвичайно складно. Також у період НЕПу в країні активно діяв недержавний сектор, грошові потоки якого важко було регулювати державі.

Окрім того, слід враховувати і той факт, що українські кредитні установи були тільки філіями загальносоюзних банків. І, відповідно, прийнятий Економічної нарадою України кредитний план був зовсім не остаточним документом, а тільки пропозицією, вирішальне слово залишалося за правліннями банків, яке мало затвердити РПО СРСР. Українське керівництво мало право

самостійно затвердити тільки кредитні плани Українбанку й Укрсільбанку, але й ці банки у своїй роботі були залежними від фінансування, наданого, відповідно, Держбанком СРСР і Центральним сільськогосподарським банком СРСР. Тож розроблені українськими фахівцями плани залишалися тільки побажаннями. Основне завдання банківських інституцій – отримання прибутку, що ставило банки перед принциповою дилемою: за будь-яку ціну виконувати отримані вказівки, ні на крок не відступаючи від накреслених планів, навіть якщо ситуація змінилася й вони вже суперечили ринковій кон'юктурі, або брати на себе відповідальність і керуватися у своїй діяльності принципами економічної доцільності?

Проблематика ця спричинила гостру полеміку між прихильниками планового контролю й тими, хто виступав за певне збереження ринкових регуляторів у банківській сфері. Економісти намагалися виважено й аргументовано довести всю абсурдність планової диктатури. Втім, навіть незначні сумніви у доцільності кредитних планів викликали шалений шквал критики з боку представників офіційної марксистської науки. Приміром, був гостро розкритикований відповідальний працівник банківської системи П. Михайлов, який, хоча й не відкидав запровадження загального планового кредитування, але акцентував на ретельній розробці подібних планів: «До складання кредитних планів йти не загальними широкими шляхами теоретичного охоплення, а, головним чином, кривими стежками промацування життя кожного окремого підприємства, спираючись на всю сукупність банківської техніки... план соціалістичного господарства не може бути встановлений теоретичними або бюрократичним шляхом» [275, с. 3].

Втім, навіть незначні сумніви у доцільності офіційної планової економічної державної політики, влада намагалася ліквідувати у зародку. У тому ж номері газети, містилася нищівна критика статті П. Михайлова. Опоненти наголошували на очевидності ідеї підпорядкування кредитної системи загальному плану, яка, відповідно, апріорі не підлягала будь-яким сумнівам [250, с. 3]. Як наслідок,

майже щотижня у провідних економічних виданнях країни автори друкували розгорнуті фіміями плановому кредиту, а насправді він фактично ліквідував будь-яку самостійність банківських інституцій, знищував їх ринкову природу. Навіть деякі фахівці «старої», «царської» школи змагалися у вихвалянні нежиттєздатної ідеї підпорядкування кредитної системи загальному плану. Приміром, П. Фомін, тоді уже один із провідних працівників Укрдержплану, гнівно таврував шкідливий і помилковий «забобон» – тезу, що банки можуть «розглядати себе як «вільні» установи зі «свободою маневрування». Професор підкреслив: «Не підлягає жодним сумнівам: жорстка монопольна централізація у руках держави кредитної справи» [538, с. 7–9]. Саме реалізації цих цілей і слугувала ідея запровадження планового, жорстко регламентованого кредиту.

Втім, українське керівництво усвідомлювало, що основна проблема полягала не в кредитних планах, а в економічній залежності республіканських органів влади від рішень союзного керівництва. Причому рішення РПО, які затверджували і коригували пропозиції республіканських плановиків, постійно запізнювалися, й у перші роки запровадження планового кредиту Укрдержплан жодного разу не мав змоги відкоригувати початкові плани, відповідно до внесених змін. Союзні правління банків повідомляли українським філіям про конкретні зміни в процесі роботи, а вже від республіканських банків інформація надходила й до Укрдержплану. Окрім того, впродовж року відбувалося регулярне переведення грошей із правлінь банків до їх всеукраїнських філій, причому суми цього фінансування не були константами, а коливалися залежно від поточних потреб. Усе це максимально заплутувало, унеможливило, будь-який аналіз економічних показників причин розбіжностей план-факт. Ситуація стала типовою для всього господарства республіки. Приміром, за 4-й квартал 1925 р. республіканські транспортні підприємства майже вдвічі перевищили свій кредитний ліміт, а українські банки навпаки недоотримали майже 35% фінансування [296, с. 129].

Об'єктивні обставини коригували кредитні плани. Так, Шкіртресту були виділені кредитні кошти на будівництво фабрики з виготовлення взуття, втім, занадто довге узгодження технічної документації призвело до зриву будівельних робіт, тому кошти так і залишилися лежати на банківських рахунках. Подібна ситуація виникла й у тресті Хімвугілля, де за рік так і не розпочалися повністю профінансовані роботи з механізації виробництва скла. Простежувався значний розрив між пропозицією і попитом на окремі товари, передусім широкого вжитку, приміром, ті, які виготовляли підприємства республіканського Текстильтресту, готова продукція не залежувалася на складах, а дуже швидко її реалізовували, навіть і за значно завищеними цінами. Призводило це до того, що цілий ряд підприємств не мав потреби у короткостроковому кредитуванні, на яке йому в плановому порядку виділяли кошти, і які теж весь рік зберігалися на банківських рахунках.

Зауважимо, що навіть досить гнучкі «контрольні цифри», які розробляли у кон'юнктурному бюро Держплану, на практиці систематично не виконували. Відомі вчені-економісти того часу В. Базаров, В. Громан, М. Кондратьєв наголошували, що у країні із багатоукладної економікою, основну частину населення якої становить селянство, неминучою є певна стихійність соціально-економічних процесів, яку прогнозувати неможливо [373, с. 26]. Проаналізувавши ситуацію, наркомфін Г. Сокольніков у 1925 р. акцентував: «Ми мали поганий план, ми уявили собі, що сам по собі план, який протиставлений стихії, вже забезпечує якісь високі досягнення, і ми стали жертвою поганих планів: останні були складені й виконувалися так, що зв'язували свободу маневрування на ринку, яка має в умовах СРСР величезне значення». Висновок фінансиста був категоричним: «Поки в нас буде погане планове господарство, у нас кожен рік будуть можливі різні кризи» [520, с. 255–256].

Співзвучними були й висновки відомого фахівця М. Кондратьєва, який наголошував на умовності планів, неможливості передбачити й загнати у вузькі рамки планування всі процеси в країні. Більшість показників, які слід було

враховувати і які були підставою для подальших розрахунків, під час попереднього узгодження планів мали лише форму прогнозів на наступний рік і «не можуть бути ні заперечені, ні доведені» [487, с. 61]. Саме тому у всіх постановах Укрдержплану і Укрєконаради середини 1920-х рр. був параграф, який підкреслював умовний характер кредитних планів: «Кредитним установам надається можливість відповідно до кон'юнктурних коливань народного господарства здійснювати у процесі оперативної роботи відхилення від прийнятих лімітів у той або інший бік» [296, с. 121]. Тож не дивно, що резолюція політбюро ЦК КП(б)У за доповіддю ВРНГ УСРР щодо складеного у масштабах всієї української промисловості промплану на 1924/1925 р. попереджала: після затвердження найвищими державними органами цей документ треба розглядати не як остаточну директиву, яка не підлягає жодному обговоренню, а тільки як загальну вказівку на напрямок і форми здорового розвитку промисловості [399, с. 77].

Швидкі процеси відбудов країни, що вносили свої коригування у кон'юнктуру господарства, вносили свої регулярні коригування, зокрема й у кредитні плани. Зокрема, якщо до другої половини 1924/1925 р. головний сенс діяльності кредитних інституцій був лише у невпинному щорічному збільшенні сум кредитних коштів, яких гостро не вистачало (саме ці міркування були основною підставою розвитку кредитної мережі республіки), то наприкінці 1924/1925 р. фахівці Держплану фіксували вже «ознаки певного перенасичення грошовими коштами ринку» [251, с. 26], що відповідно руйнувало стабільність радянської економіки. Стрімко зростали ціни (хоча у плани було закладено їх зменшення), знецінювалася нова валюта – червонці. Фахівці наголошували, що «необхідною умовою» роботи кредитної системи повинна стати гнучкість [251, с. 26].

Отже, в умовах перших років складання кредитних планів у суспільстві ще точилися певні дискусії, саме тому, не тільки фахівці фінансисти, а й деякі керівники партії намагалися пов'язувати плани із ринковою кон'юктурою.

Зокрема Л. Троцький акцентував на IV конгресі Комінтерну: «Державний план господарства в умовах сучасного періоду не ставить собі утопічного завдання – замінити універсальним передбаченням стихійну роботу попиту і пропонування. Навпаки, виходячи з ринку як основної форми розподілу господарських благ і регулювання їх виробництва, господарський план сьогоднішнього дня спрямований на те, щоб сполученням кредитних, податкових, промислових, торговельних факторів забезпечити державним підприємствам максимальне переважання на ринку, внести у взаємовідносини між цими факторами максимальне передбачення та одноманітність і, таким чином, спираючись на ринок, сприяти найшвидшому його подоланню» [459, с. 339–340].

Однак, реальні процеси в державі були протилежними. У 1925 р. уряд вперше затвердив зведений кредитний план Державного банку, що переводило план з суто економічного документа-прогнозу у розряд наказових директив [347, с. 63].

Проголошення політики індустріалізації, швидке згорання НЕПу й відмова від ринкових методів регулювання призвели до того, що радянська наука наприкінці 1920-х рр. об'єктивно та всебічно не аналізувала соціально-економічних процесів. Тим науковцям, погляди котрих відрізнялися від офіційної лінії, було дуже важко донести свою думку до читачів, виступити хоч із якоюсь критикою офіційної партійної лінії, наголосити на абсурдності і нереальності кредитних планів. А такі спроби робили. Так, у 1927 р. редакція газети «Экономическая жизнь» наважилася надрукувати статтю, яка містила гостру критику ідеї підпорядкування кредитного ринку загальному плану. Автор, якому, все ж не вистачило сміливості підписатися справжнім ім'ям, обмежився лише промовистим псевдонімом Плановик. Він наголошував, що більшість економічних процесів у принципі неможливо загнати у жорсткі рамки планування, щодо них можливі тільки прогнози, з регулярним моніторингом ситуації та певним коригуванням [289, с. 2]. Цілком слушна думка, яка з погляду сучасної науки не потребує доказів. Втім, остаточну крапку в цій дискусії поставив особисто

Й. Сталін, наголосивши у своєму виступі на XV з'їзді ВКП(б): «Наші плани є не плани-прогнози, не плани здогадки, а плани-директиви, які обов'язкові для керівних органів» [125, с. 69]. Фактично виступ лідера партії містив у собі пряме протиставлення плану і ринку. Так був проголошений фетиш плану, а його єдиним науковим підґрунтям стало сміливе твердження, що соціалізму властиві особливі нетипові закони економічного розвитку.

Особлива думка вождя вивела дискусію за рамки наукової проблематики. В умовах сталінізації суспільства, людину, яка наважувалася заперечувати самому Й. Сталіну, очікували репресії. Відповідно, С. Струмліну, який фактично очолив розроблення п'ятирічного плану, приписують вислів: «Краще стояти за високі темпи, ніж сидіти за низькі» [460, с. 134]. Отже, відтепер кредитні плани мали силу наказів, які треба було виконувати за будь-яку ціну. Досить часто при цьому абсолютно ігнорували економічну ситуацію, а також і реальну потребу у фінансуванні.

Головна мета кредитних планів – об'єднання різних форм планування в одну систему. Цим досягалася концентрація в руках Комуністичної партії і зокрема Й. Сталіна всіх планових важелів впливу на соціально-економічні процеси в країні. А отже проблематика диспутів на теми співвідношення плану і ринку наприкінці 1920-х рр. вже вийшла далеко за межі економічної площини. Диктат плану вказував загальний напрямок розвитку суспільства, став засобом розправи із політичними опонентами. Усунення Г. Сокольникова з НКФ на початку 1926 р. фактично ознаменувало початок нової ери. Відтепер всі економічні процеси в країні розглядали крізь призму їх відповідності плановим директивам. А сам план став головною складовою поступового, але невпинного посилення адміністративного втручання-тиску в економічні процеси. Всі господарські суб'єкти країни: від підприємства-виробника до загалом кредитно-банківської системи втрачали свою самостійність. Із другої половини 1920-х рр. найперспективнішими стали розробки планів-наказів на довготривалій термін.

С. Струмилін у 1927 р. писав: «Наше завдання не вивчати економіку, а змінювати її. Ми не пов'язані ніякими законами. Немає таких фортець, які б не могли взяти більшовики. Питання темпів – справа рішення людей» [394, с. 21–22]. Як один із провідних радянських економістів він підкреслював: «Всілякі наукові прогнози для нас є лише службовим моментом, а цільові настанови, які ми собі ставимо свідомо, директивним моментом – при складанні нашого плану... І якщо б пролетаріату який-небудь «незалежний» науковець спробував нав'язати антипролетарські прагнення, то він їх би не прийняв, незважаючи на будь-яку псевдонаукову їх видимість» [487, с. 62].

М. Бухарін, який у статті «Нотатки економіста», надрукованій у «Правді» у вересні 1930 р., справедливо акцентував на помилковості «грошового фетишизму», коли всі питання вирішували лише з погляду «будуть гроші – все буде» [147, с. 412], був звинувачений у «правому ухилі».

Різко змінилися й основні завдання діяльності кон'юнктурного бюро Укрдежплану. «Кон'юнктура повинна своїм основним завданням поставити чітко, своєчасне і вичерпно повне спостереження за виконанням господарського плану», – наголошував один із керівників М. Єфімов-Малтапар. Відповідно, на його думку, кон'юнктурна служба «повинна перетворитися в систему соціалістичного народногосподарського обліку». У березні 1930 р. Раднарком і Економічна нарада України прийняли постанову, яка офіційно звела завдання кон'юнктурного бюро лише до інформування щодо можливих відхилень від вже накреслених планів. Будь-які перспективні аналітичні прогнози, які могли б впливати на затверджені плани, робити їх гнучким інструментом регулювання господарської діяльності, на довгі десятиліття стали непотрібними й були припинені [474, с. 233].

XV з'їзд ВКП(б) затвердив директиви щодо складання першого п'ятирічного плану розвитку господарства, розрахованого на 1928/1929–1932/1933 господарські роки. У директивах з'їзду вперше чітко простежувалася диктатура плану над ринком. Зауважимо однак, що бездумне виконання отриманих вказівок наносило велику шкоду економіці країни. Фахівці регулярно фіксували розбіжності між

планом і дійсністю, що проігнорували під час складання п'ятирічного плану. Приміром, за обліково-позичковими операціями у 1926/1927 р. планували збільшення на 1900 млн крб (у скорегованому варіанті плану – на 1420 млн крб), а реальне зростання, навіть за свідомо завищеними підрахунками офіційної статистики, склало не більше 780 млн крб [230, с. 52]. Подібна ситуація склалася також по всім ключовим пунктам кредитно-грошової політики – величезну розбіжність «план-факт» регулярно демонстрували: емісія, депозити, залишки на рахунках тощо. У кредитні плани закладено зростання на початок 1928 р. поточних рахунків на 1333 млн крб (за мінімальним варіантом – 500 млн), але реальна ситуація засвідчила зменшення на суму 22 млн крб. У кредитні плани також було закладене регулярне здешевлення промислової продукції, наприклад, на 1925/1926 р. закладене здешевлення майже на 6%, насправді ж ціни зросли на 4% [230, с. 51–52, 55]. Отже, найбільшою проблемою складених у 1920-х рр. кредитних планів став їх необґрунтований оптимізм.

Найболючішою проблемою було фінансування індустріалізації. В той час, як у країні був встановлений жорсткий режим економії, промбудівництво намагалися піднімати за будь-яку ціну, тисячі ударників виконували-перевиконували плани-завдання, досягаючи позитивного економічного результату, внаслідок бездумного виконання планів-директив на рахунках промислових підприємств накопичувалися мільйони невикористаних коштів. У розроблені плани мінлива кон'юнктура ринку щоденно вносила свої коригування, які свідомо ігнорували у банківській системі. Важливою проблемою планування було те, що фінансово-виробничі програми на радянських державних підприємствах склалися не на підставі аналізу виважених економічних розрахунків, а залежали від потреби за певними групами товарів. Таке планування дуже часто було відірваними від реальної можливостей виробництва. Іноді з метою отримання якомога більшого фінансування керівництво заводів та фабрик свідомо завищувало розрахункові показники, на деяких підприємствах – доходило до 15-25 разів [513, с. 379].

Будь-які відхилення від виконання кредитних планів трактували як злочин. Республіканське банківське керівництво під тиском Накркомфін у СРСР вимагало суворого дотримання кредитної «дисципліни». Спеціальні накази, які розсилали по всіх регіональних конторах банків, категорично вимагали «не допускати кредитування клієнтури, яка відсутня у нашому кредитному плані» [109, арк. 53].

Кредитний план розглядали як законодавчий акт, обов'язковий для виконання. Як підкреслив італійський дослідник Д. Боффа, «план з цього моменту вже припиняв бути тим, чим він був у задумах непівських років, тобто інструментом цілеспрямованого керування економікою... Він став, скоріше, виразом рішучої волі» [364, с. 332–333]. Це призвело до повернення таких принципів господарювання, які були характерними для воєнного комунізму, до максимального посилення централізації управління. Як прямий результат республіка стала невід'ємною і підконтрольно-залежною складовою частиною господарства СРСР, що було зафіксовано за допомогою надійних економічних важелів: єдиного народногосподарського плану, бюджету і кредиту. Відповідно, будь-які надії на автономність господарського розвитку не мали жодних перспектив, зважаючи не тільки на політичні, але й економічні чинники.

Навіть обережні спроби критики офіційного курсу негайно таврували як економічний сепаратизм і «волобуївщину». Фахівці, думки яких не відповідали партійній доктрині, були відсторонені від керівництва. На зміну репресованим професіоналам прийшли некритичні виконавці. У країні запанувала надзвичайно спрощена модель економічних стосунків. Вважали, що чим більше грошей виділено на будівництво або виробництво, тим кращими та ефективнішими на ньому будуть виробничі процеси. Те, що гроші повинні працювати, нести в собі максимальний економічний ефект, а не просто накопичуватися на банківських рахунках, до уваги не брали. Й. Сталін, наголосив на XVI з'їзді ВКП(б) (червень – липень 1930 р.): «Люди, які базікають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів» [126, с. 28].

Зниження фінансування, навіть в силу певних об'єктивних обставин, у цьому контексті однозначно могли трактувати як прояв «ворожої» діяльності. Брати на себе таку відповідальність банківське керівництво не бажало. Страх за своє життя став сильнішим за міркування економічної доцільності. Реальна ситуація в господарстві республіки регулярно впливала на коригування у складені кредитні плани, втім «знизити темп розвитку нашої промисловості» ніхто не наважувався, гроші у повному обсязі переводили на рахунки підприємств. Досить часто це не несло в собі жодного позитиву. Так, у 1929/1930 р. роботи, на які Промбанк, відповідно до кредитних планів, виділив кошти в повному річному обсязі, були виконані тільки на 70%, а за деякими галузями й значно менше: заводи з виробництва будівельних матеріалів використали всього 61% наданих коштів, підприємства склопорцелянооб'єднання – 67% тощо [8, арк. 18]. Величезні суми осіли на банківських рахунках, тоді як їх так не вистачало господарству республіки для збалансованого розвитку, адже в країні простежувалася дуже значна структурна диспропорція – розвиток промисловості групи А значно випереджав групу Б.

Приміром, у місті Зінов'євську планували збільшити потужність електростанції, на це одразу авансом перерахували кошти у повному об'ємі. Втім, до монтажно-будівельних робіт на станції навіть не приступали – не було затвердженого проекту. У Ніжині та Ізюмі ситуація була аналогічною. Будівництво електростанції в Одесі, на яке ще на початку року були виділені значні суми, теж навіть не розпочалося – відсутність матеріалів перекреслила всі плани. На добудову Миколаївської електростанції також виділили кошти, однак: «крайній дефіцит мідного дроту, кабелів і стовпів», а також «нестача кваліфікованої електротехнічної сили» і на цьому об'єкті перекреслили всі плани [8, арк. 18, 23, 23 зв].

У зв'язку із проблемами під час затвердження проектів будівництва Костянтинівський скляний завод на Донеччині тільки у 1929/1930 р. недовиконав робіт на 118 тис. крб, які цілий рік пролежали на його банківських рахунках.

Лисичанській завод зумів виконати робіт тільки на 1084 тис. крб із виділених 2400 тис. крб: «запізнення в отриманні робочих креслень, неповна реалізація фонду будівельних матеріалів». Так, наприкінці року завод отримав тільки 22% потрібних будівельних матеріалів, 50% цементу тощо. Також важливою проблемою була нестача кваліфікованої робочої сили. За середньої потреби будівництва у 1500 людей, на 1 серпня 1930 р. працювало всього – 814 робітників, на 1 вересня того ж року – 738 тощо [8, арк. 20].

Проблеми із ефективністю використання наданих коштів були характерними для промислового комплексу республіки. Наприклад, підприємства Союзкоксу за рік використали тільки 29% наданого фінансування. Завод в Алчевську при плановому завданні на 7950 тис. крб – виконав будівельно-монтажних робіт лише на 3350 тис. крб (42%); Кузнецький завод отримав за планом кредитів на 5000 тис. крб, а використав всього 1300 тис. крб (26%); заводи Макіївки отримали планового кредитування на суму 7500 тис. крб, а зуміли використати з них менше половини – 3500 тис. крб (46,7%); Краматорський завод використав всього 400 тис. крб, з отриманих 1500 тис. крб (26,7%); Запорізький завод – 800 тис. крб з отриманих 3200 тис. крб (25%), Харківський тракторний завод, отримавши коштів на 31897 тис. крб, зумів виконати робіт тільки на 18468 тис. крб (57,9%) тощо. Антирекорд встановив Луганський завод гірничозаводського обладнання – виконав кредитний план тільки на 17,5% [8, арк. 24 зв, 25 зв].

Великою перемогою здалася робота підприємств хімічної промисловості, які виконали план на 88%. Втім, ці підприємства отримали 34227 тис. крб на виконання робіт, а використали з них 30154 тис. крб, отже, мертвим вантажем на банківських рахунках осіло «всього» – 4073 тис. крб [8, арк. 26 зв].

У республіці не виконали плани закупівлі імпортного обладнання, на що було виділено 21,2 млн крб, проте, вдалося придбати необхідного устаткування всього на 1,5 млн крб (7,1%), вітчизняного обладнання з виділених 6,7 млн. крб було закуплено всього на 1 млн крб (14,9%), проектні роботи виконані тільки на

44,8% тощо [8, арк. 24 зв]. Небезпечна і шкідлива кредитна гігантоманія виснажувала економіку країни, загрожувала знеціненням радянської валюти. За 1930 р. кредитні вкладення лише Державного банку в господарство країни зросли майже вдвічі, що навіть за свідомо завищеними планами-директивами ніяк не могло бути забезпечене відповідним збільшенням об'ємів виробництва промислової продукції. Роздрібний товарообіг збільшився за цей же період лише на 27% тощо [401, с. 94]. В країні панував автоматизм розрахунків «під план».

Отже, головною проблемою стали не технічні труднощі на будівництвах, уникнути яких під час виробничих процесів у принципі неможливо, а значне перефінансування промислового будівництва, неефективність використання коштів. Знищення приватника, окрім вирішення політичного кон'юнктурного завдання, без сумніву, мало негативний економічний ефект. Саме приватники значною мірою насичували ринок не тільки товарами першої потреби, на розвиток виробництва яких держава стабільно і свідомо заощаджувала кошти, а також забезпечували державні підприємства сировиною та напівфабрикатами. Приміром, у 1925/1926 р. приватний постачальник забезпечував підприємства Папітресту на 28,3% підсобними матеріалами, на 5,5% паливом і ремонтно-будівельними матеріалами на 45,4%. Тютюнтрест і Махортрест 30% матеріалів отримували від приватного сектору, Оліятрест – 33%, Вибухзавод – 35% ремонтно-будівельних матеріалів отримував від приватника тощо [22, арк. 23]. Так, політична ліквідація приватного виробника спричинила чимало проблем із постачанням сировиною та матеріалами значної кількості державних підприємств.

Фактично в країні запанував диктат плану. Показники, внесені у плани, розглядали як непорушний економічний закон, властивий соціалістичному способу виробництва, а реальні об'єктивні результати – навпаки, вважали умовними категоріями. На XVII з'їзді ВКП(б) Й. Сталін підкреслив: «Посилання на так звані об'єктивні умови не має виправдання. Після того, як правильність політичної лінії партії підтверджена досвідом ряду років, а готовність робітників і селян підтримати цю лінію не викликає більше сумнівів, – роль так званих

об'єктивних умов звелася до мінімуму, тоді як роль наших організацій та їх керівників стала вирішальною, виключною» [127, с. 33].

Як наслідок, замість запланованих Й. Сталіним темпів зростання промислового виробництва – 37,7% на рік, починаючи з другого року п'ятирічки, насправді навіть за офіційними завищеними даними (не був врахований фактор інфляції, а також проведене повторне обчислення валової продукції) приріст склав всього 15,7%. Як підкреслив С. Кульчицький, план не був виконаний, незважаючи на те, що «промисловість безперервно отримувала потрібне фінансування» [460, с. 202]. Отже, ключовою і принциповою проблемою став не дефіцит коштів, а ефективність їх використання.

Далеко не всі виробничі потужності заводів-гігантів використовували ефективно: іноді нові прокатні стани простоювали. Бажання виконати й перевиконати планові значно завищені показники спричинило у 1932 р. перевищення всіх витрат. Це призвело до суттєвого збільшення грошової маси й поставило країну на межу серйозної фінансової кризи. Найважкішим був стан українського села. Боротьба за колективізацію завершилася голодомором. Країна була виснажена непродуманими соціально-економічними експериментами та спланованими репресіями.

При розробці другого п'ятирічного плану були враховані деякі помилки попередньої п'ятирічки. Цей план був більш збалансованим. В ньому були заплановані досить помірні середньорічні темпи зростання промислової продукції – 13-14%. Втім, визначальні принципи нелогічної неефективності, не тільки не були переглянуті, але й стали на довготривалий період характерною ознакою роботи. Радянська економіка повністю ігнорувала ринкові механізми і принципи. Кредитні «плани-директиви» рік за роком розхитували економіку країни. Підприємства продовжували неефективно використовувати надані кошти.

Приміром, підприємства Київської області у 1934 р. використали в роботі всього 55% виділених їм коштів, на Донеччині показник був іще гіршим – всього 43%, а на Вінничині майже 60% грошей весь рік пролежали на банківських

рахунках. Вкрай низькі результати використання виділених коштів продемонструвала низка республіканських трестів, приміром, Одеський цукровий трест всього – 55% тощо [35, арк. 44, 46]. Абсолютно утопічне переконання, що для успішного будівництва слід тільки виділити якомога більше коштів, за умов повного ігнорування всього складного комплексу причин і наслідків, призводило до вилучення величезних сум із виробничих процесів. На нашу думку, Ф. Держинський дав ідеально точне визначення підпорядкування економіки плану в радянському суспільстві: «Вся суть нашого планового господарства... полягає у правильній лінії» [154, с. 156]. «Правильну лінію» вважали важливішою за всі об'єктивні економічні закони.

Як наслідок, планове перефінансування призводило до масштабного нецільового використання коштів. Можна зрозуміти директорів підприємств, які, маючи на рахунках значні кошти, прагнули хоч якось вкласти їх у справу. Досить часто сировину, матеріали та обладнання закуповували «про всяк випадок». Приміром, на будівництвах Донецького регіону в 1937 р. закуплено «про запас» зайвого обладнання майже на 9 млн крб, а також непотрібних матеріалів на 2,6 млн крб. Подібна практика призводила до затоварювання підприємств, склади були перевантажені непотрібним обладнанням, що створювало додаткові ускладнення, зайві й неможливі за умов вільної роботи ринкових регуляторів (якби підприємство могло б розпоряджатися банківськими кредитами на комерційних засадах, то й гроші б витрачали тільки на потрібне). Наприклад, завод «Азовскло» (Донеччина) цілий рік намагався придбати шахтну лебідку, проте за результатами ревізії з'ясувалося, що на складах заводу зберігаються 2 лебідки, про які керівництво уже й забуло. Всього у 1937 р. на 100 найбільших будівництвах Донбасу мертвим вантажем осіло 36,4 млн крб запасів, які роками не використовували [236, с. 4].

Отже, впровадження планового кредиту розбалансовувало економіку країни. Повертало часи початку 1920-х рр., коли за свідченням Л. Юровського підприємства «перетворилися у якісь універсальні магазини, що зберігали на

своїх складах все, що завгодно, аби не тримати у касі падаючих радзнаків» [506, с. 95]. У 1930-х рр. керівники заводів і фабрик йшли подібним шляхом, але вже з інших міркувань: в умовах систематичного невиконання планів намагалися витратити отримані кредити хоч на щось корисне для виробництва.

Зауважимо, що деякі радянські директори на підприємствах розуміли першопричину цієї абсурдної ситуації, тому намагалися протистояти плановій диктатурі. Так, у 1935 р. Г. Гвахарія (директор Макіївського металургійного заводу) заявив, що керувати адміністративними методами «більше неможливо» й наполягав на запровадженні «повного госпрозрахунку» [409, с. 79]. Втім, ніякого практичного позитивного впливу на розвиток господарства країни ці заклики не мали. На початку 1937 р. Г. Гвархію заарештували, у вересні 1937 р. цього керівника розстріляли як «троцькіста» і «ворога народу» [388, с. 321].

Цілком у дусі часу та офіційної партійної лінії у всіх проблемах, пов'язаних із використанням наданих кредитів, накопиченні непотрібних запасів тощо ревізори звинувачували «троцькістсько-бухаринських шкідників», які навмисно і свідомо закуповували для будівництв непотрібне. Працівники Донецької обласної контори Промбанку у 1938 р. за результатами перевірок зробили доповідь на нараді будівельників при обласному обкомі КП(б)У, закликаючи покінчити зі «шкідництвом» [236, с. 4]. Така позиція радянських банкірів тільки консервувала та поглиблювала проблему, проте, визначальні принципи роботи планової системи не підлягали критиці.

Також, окрім кредитових потоків, увесь грошовий обіг країни був підпорядкований спеціально розробленим касовим планам. Вперше в СРСР із ініціативою підпорядкування грошового руху заздалегідь накресленим планам виступили керівники Конотопського і Одеського відділень Держбанку в 1929 р. [397, с. 42–43]. Була зроблена спроба строгої регламентації всіх грошових коштів державних та кооперативних підприємств у вказаних регіонах. Проте, у зв'язку із тим, що подібний план ніяк не міг враховувати грошові потоки приватних підприємств, більшість його положень так і залишилися тільки розробками на

папері. Керівництво Держбанку України ніяк не підтримало ініціативу з місць, наголосивши, що касовий план взагалі неможлива річ.

Втім, жорстка централізація всіх політичних та економічних процесів у країні, підпорядкування загальному плану кредитних потоків, а також ліквідація приватного кредиту і сільськогосподарських кредитних товариств зробили питання регулювання обігів готівкових коштів актуальним у загальнодержавних масштабах. 2 січня 1931 р. РНК СРСР зобов'язав всі підприємства складати щоквартальні касові плани. У цих планах повинні були бути заздалегідь визначені як всі надходження готівкових коштів (від реалізації продукції, або надання послуг), так і витрати підприємства (собівартість, заробітна плата тощо) на квартал наперед [397, с. 44].

Некритичне виконання цих планів, які згідно з настановами Й. Сталіна сприймалися як «плани-директиви», призвело до кризових явищ в економічних процесах країни. У регіонах республіки відділення Держбанку з метою виконання планових показників просто не видавали підприємствам кошти, якщо це перевищувало планові показники, навіть на заробітну плату. Відповідно, вже з лютого 1931 р. у щоквартальних касових планах заробітна плата була виділена окремою графою, що повинно було забезпечити її видачу. Відміна з 1935 р. карткового розподілу основних продуктів і перехід до розгорнутої радянської торгівлі фактично унеможливили складання касових планів. Знов повернулися до цього питання тільки наприкінці 1938 р. Хвиля репресій 1937 р. докорінно змінила склад працівників банківської системи. Репресовані керівники банків масово «зізналися» у навмисному зриві планових показників. Перед новим керівництвом було поставлене вольове завдання – не допускати жодних відхилень від планів. Постановою Економічної наради при РНК СРСР від 1 жовтня 1938 р. касові плани були перетворені з внутрішньобанківських документів у документи держаного значення. Відтепер касовий план, підготовлений Держбанком, розглядався та затверджувався урядом країни [397, с. 54–55].

З листопада 1938 р. при Держбанку було створене Управління касових операцій, яке мало 14 територіальних груп, головними завданням яких було складання щомісячних планів і контроль за їх виконанням. Так, наприкінці 1930-х рр. не залишилося жодної ділянки кредитно-фінансової роботи в країні, яка б не була підпорядкована державному регулюванню. Весь рух кредитів і грошових коштів, баланс доходів і витрат не тільки підприємств, але й всього населення країни, – всі ці процеси підлягали жорсткій регламентації. Найменші відхилення розглядалися як державний злочин. Накреслені плани вважали важливішими за будь-які об'єктивні обставини [397, с. 55].

Ситуація значно ускладнювалася тим, що побудовану у сталінські часи радянську економіку не можна назвати плановою у повному розумінні цього слова. Справа навіть не у тому, що у плани вже у процесі реалізації досить часто вносилися принципові зміни, а у самій психології виконавців на місцях. План був завданням, яке прагнули перевиконати (реально спотворити) за будь-яку ціну. Це руйнувало економіку держави.

Таким чином, плановий кредит знищив усі визначальні принципи роботи банківської системи. Ігнорування ринкових принципів роботи зумовило надзвичайно низький рівень ефективного використання кредитів. Комерційний розрахунок був замінений звичайним розподілом коштів між галузями та підприємствами, що спричинило цілу низку принципових соціально-економічних проблем, які виснажували, знекровлювали економіку країни, а також стало важливою складовою формування сталінської тоталітарної командно-адміністративної системи управління.

ВИСНОВКИ

У розвитку будь-якої держави провідне місце займає кредитно-банківська система, яка у відповідності із роботою ринкових регуляторів виступає запорукою ведення країною самостійної та незалежної політики, забезпечує повноцінне функціонування господарства, нарощування економічного потенціалу, а також і вирішення цілої низки соціальних проблем – зростання добробуту її населення. Втім, в умовах командно-адміністративного тоталітарного керування соціально-політичними та економічними процесами у «ручному режимі» виключно за допомогою наказів і директив, коли економічна доцільність безнадійно програвала політичній кон'юктурі, кредитно-банківська система пережила низку принципових деформацій, які повністю спотворили і знищили її первинну ринкову сутність. Це стосується важелів і методів небезпечних сталінських соціально-економічних перетворень, спрямованих на побудову та зміцнення тоталітарного режиму.

Історіографічний аналіз доводить, що, незважаючи на значну дослідницьку роботу попередників, ще бракує комплексного дослідження функціонування кредитно-банківської системи УРСР у 1921–1939 рр.

Політика експериментів воєнного комунізму фактично зруйнувала економіку країни. Побудова утопічних конструкцій, сподівання на швидке «відмирання» товарно-грошових відносин, і, як наслідок, повна ліквідація банківської системи, поставили країну на межу економічного колапсу, перед загрозою соціально-політичного вибуху. «Реабілітація» фінансово-банківської системи була наслідком не усвідомлення помилковості обраного напрямку розвитку, не одним із кроків чітко продуманої державної політики, а тільки вимушеною під тиском об'єктивних обставин акцією, не відходом від комуністичної доктрини, не «капітуляцією» перед ринковими законами, а тільки спробою певною мірою використати ринок для зміцнення своєї влади.

Під час відбудовчого періоду вдалося в цілому відновити банківську систему країни. Яка, разом із тим, із самих перших кроків свого існування отримала цілий ряд суттєвих і принципових особливостей, неможливих за умов вільної роботи ринкових регуляторних механізмів. В основу системи покладено визначальний принцип протиставлення «буржуазного» та «радянського» банку, який вочевидь за спотвореною комуністичною логікою мав право розвиватися і функціонувати за своїми «особливими» нетиповими законами. Характерною ознакою роботи фінансово-господарського організму була диспропорційність: Держбанк цілеспрямовано був зроблений монополістом на ринку кредитних ресурсів. Відбулося одержавлення всієї банківської системи, створення максимальної залежності інших банківських інституцій від головного банку країни, який став головним провідником офіційної політики правлячої партії. Як наслідок, банки не мали шансів реалізовувати свою незалежну стратегію, як установи, що керуються у своїй діяльності законами ринку, перетворюючись у підконтрольні, загнані у вузькі рамки державних кон'юнктурних рішень, маріонеткові структури. Доля фінансових інститутів у республіці була вирішена на багато років наперед вже від часу їх заснування. Так у радянському суспільстві політична воля домінувала й змінювала економічні закони та поняття.

В умовах глибоких соціально-економічних і політичних деформацій банкам не тільки вдалося відновити свою діяльність, але й, незважаючи на вкрай несприятливі обставини загальної кризи, впевнено посісти своє місце у господарському комплексі. Банківські кредити створювали надійне фінансове підґрунтя, забезпечували відбудову всього господарства. Навіть висока плата за кредит у перші роки зіграла і свою позитивну роль, адже вона з одного боку стала тільки реакцією на загальну економічну катастрофу, й, відповідно, підвищені ставки допомогли убезпечити банківські інституції від збитків, а з іншого боку, стала важливим уроком для місцевого радянського партійно-господарського апарату, який за роки воєнного комунізму з його неконтрольованими фінансовими вливаннями за рахунок емісії, звик працювати не замислюючись про наслідки

такого «господарювання». Так стимулювався принцип господарського розрахунку та розробляли оптимальні й ефективні моделі економічної діяльності.

Лідери партії вчилися й робили висновки і з чужих, і зі своїх помилок. Прагнення Комуністичної партії зберегти за собою політичну владу зумовило впровадження НЕПу й відновлення діяльності ряду державних банків. Наступною поступкою стало допущення багатоукладності у кредитній сфері. В країні запрацював приватний і кооперативний кредит. Утім, приватні банки були відновлені фактично в імітаційній формі, адже вони працювали в умовах тотального державного контролю і примусу. Держава контролювала абсолютно всі сфери діяльності приватників: встановлювала обмеження на розміри банківських ставок, на суми наданого кредиту, забороняла обслуговувати певні групи клієнтури тощо.

На подібних принципах були побудовані і взаємовідносини із системою кооперативного кредиту. Об'єднання сотень тисяч реально економічно і політично незалежних дрібних власників – селян або міських кустарів, значно ускладнювало або й взагалі унеможлиблювало комуністичні експерименти: ліквідацію приватника і колективізацію. Фактично громадянська війна в українському селі, де жила більшість населення республіки, тривала навіть в умовах НЕПу, змінилися тільки форми протистояння. Радянська влада свідомо розпалювала класову ненависть, протиставляючи різні верстви села. Як наслідок, вся система кредитної кооперації на селі стала безправною складовою тоталітарної командно-адміністративної системи, а згодом і повністю ліквідована.

Відсутність власної державної самостійності наклала відбиток на всі сфери діяльності України. Головною ознакою роботи республіканської банківської системи стала її залежність від рішень союзного керівництва. Безправність банків УРСР призводила до створення чисельних штучних і зайвих політико-економічних ускладнень, радикально спотворювала взаємовідносини банків із клієнтурою, спричиняла парадоксальні ситуації, коли республіканські фінансові органи ніяк не могли вплинути на роботу українських відділень, адже всі

Всеукраїнські контори банків були підпорядковані не місцевим ВРНГ-органам, а виключно правлінням банківських установ у Москві. Проте, навіть подібне деформоване імітаційно-безправне існування, все ж таки, з формальної точки зору самостійної Української банківської системи залишалося певним елементом незалежності, що спричинило ліквідацію республіканських контор. Як наслідок, Україна стала невід'ємною несамоїтною складовою частиною господарства СРСР на базі єдиного господарського плану, бюджету, кредитно-банківської системи, без жодної, навіть мізерної, надії на автономність народногосподарського розвитку.

Кінець 1920-х – 1930-ті рр. стали періодом формування основ сталінської тоталітарної, директивно-наказової моделі управління державою. Інтенсифікація виробничих процесів в умовах вирішення масштабних надзавдань – побудови принципово-нового промислового комплексу країни, відбувалася за умов повного і принципового ігнорування роботи ринкових економічних законів. Короткочасний «відступ», недовготривалий «флірт» із законами ринку, не лише у питаннях діяльності приватного кредиту, а в самому широкому сенсі слова: у наявності плюралізму поглядів, економічного підґрунтя подальшого напрямку розвитку країни, стимулювання праці, зацікавленості населення в результатах свого труда тощо закінчився разом із відмовою від НЕПу.

Кредитна кооперація на селі, яка могла б забезпечити фінансову базу одноосібнику, що сприяло б його економічній та політичній незалежності, в умовах колективізації перетворилася на серйозну загрозу радянським трансформаціям – у 1930 р. була повністю ліквідована. У тому ж році було повністю заборонено й діяльність приватних банків – ТВК. Кредитні кооперативи кустарів залишилися «кооперативами» тільки за назвою, оскільки за своєю сутністю, правами та обов'язками вже наприкінці 1920-х рр. після цілеспрямованого державного регулювання перетворились на фактично державні підприємства. Отже, приватників у банківській сфері ліквідовано не завдяки закономірній «історичній» перемозі прогресивніших державних форм, а виключно

внаслідок диктату і примусу, терору і репресій, арештів і сфабрикованого слідства – реально із використанням всього багатого досвіду напрацювань воєнного комунізму.

Сталінська тоталітарна командна модель управління державою призвела до максимального підпорядкування керівним партійним вказівкам всіх сфер діяльності. З урахуванням важливості фінансової складової банківська система країни повинна була стати одним із ключових важелів тоталітаризму. Відповідно, роль особистості була нівельована виключно до рівня слухняного, безправного і некритичного виконавця партійних рішень і наказів, що вимагало проведення масштабної кадрової роботи. Службовців, працівників вітчизняної банківської сфери перетворено на заручників створеної бюрократичної командно-адміністративної системи. Відповідно, певною запорукою виживання стало нехайне, бездумне і однозначне схвалення всіх прийнятих партійних рішень. Самостійні кроки і думки були викликом диктатурі, відкрите їх висловлювання – злочином, який радянська влада пробачити не могла. Регулярні «чистки» і репресії стосовно фахівців, й натомість висунення на фінансову роботу активістів за суто політичними ознаками, досить часто зовсім безграмотних і відверто непридатних до фінансової діяльності, призвели до радикальних змін у всіх сферах господарства республіки.

Вирішенню кадрового питання фінансово-банківської системи приділялася увага на найвищому державному рівні: висуванці робітничого класу, колишні наймити, демобілізовані із Червоної армії командири й партійні кадри з точки зору економічної доцільності наносили господарству більше шкоди, ніж користі. Разом із вилученням із фінансово-банківської системи старих кадрів, звинувачених у «політичній безграмотності» або й у «шкідництві» та «антирадянщині» й заміною їх політично свідомими й відданими кадрами, слухняними виконавцями суто кон'юнктурних партійних рішень, тоталітарна сталінська система значно зміцнила свої позиції. Як переконує історичний досвід, агресивно-класова позиція неминуче призводить до перетворення культу насильства на офіційну державну

ідеологію, яка на пряму, тим або іншим способом, торкнеться кожного громадянина країни.

Відмова від використання ринкових інструментів доби НЕПу, зміцнення економічно приреченої сталінської директивної тоталітарної моделі, в умовах виконання нереально-амбітних планів промислового будівництва, максимально загостило питання інтенсифікації виробничих процесів. В умовах тоталітарного суспільства основними інструментами стимулювання праці стали морально-психологічні стимули. Розгортання руху ударників у банківській сфері стало результатом політики «батога і пряника». Причому, якщо «пряник» був доволі умовним: нагородження передовиків почесними грамотами, перехідним Червоним прапором та іншими подібними відзнаками мало впливало на життєвий рівень населення, то «бати́г» у вигляді репресій та фабрикування справ щодо «шкідництва» був абсолютно реальним. Саме цим обумовлено те, що у принципі корисна ідея підвищення швидкості й якості обслуговування банківської клієнтури захлинулася в болоті формалістики. Паперові рекорди й цифри «досягнень» зумовлювали додатковий хаос в роботі системи, надзвичайно заплутували показники офіційної звітності, яка починала впевнено жити своїм особистим життям, далеким від реального, ставили під сумнів справжні трудові успіхи і перемоги.

Реальні причини проголошення політики індустріалізації були далекими від офіційно задекларованих пропагандистських гасел, якими піднімали населення країни на соціалістичне змагання. Диспропорція розвитку окремих галузей – нарощування видобутку палива й руд, виплавки металу, все це ставало конкретними підвалинами розвитку і зміцнення воєнно-промислового комплексу. Значна кількість заяв щодо неможливості мирного співіснування із капіталістичним оточенням, невідворотності нападу, неминучості нової війни, дозволяла виправдовувати репресивні методи державного керівництв. Як наслідок, можна стверджувати, що банківську систему республіки було безпосередньо втягнуто в орбіту наркомату оборони країни: потреби ВПК були

пріоритетними в роботі банків. Окрім того, атмосфера загальної істерії призводила до появи таких принципово радянських винаходів, як бухгалтер-парашутист або рахівник-кулеметниця. Бюрократизація і формалізм, вроджені вади командного керування призвели до абсолютної неготовності радянського господарського механізму до війни.

Відмова від використання ринкових принципів в роботі банківської системи, строге підпорядкування законам «планового кредиту» мало на меті пристосування, адаптацію, докорінну трансформацію апарату до нових умов роботи «по-сталінськи». Відтепер не тільки рядові працівники-виконавці, навіть не тільки кредитні установи, а абсолютно вся фінансово-банківська система країни повинна була перетворитися виключно на слухняного виконавця політичних рішень і наказів. Плани-директиви, невиконання яких негайно трактували як державний злочин, незважаючи на об'єктивну соціально-політичну ситуацію, стали невід'ємною і визначальною складовою, яка обумовлювала принципову неефективність роботи системи центральної влади та управління.

Фактично всі показники, закладені у перші п'ятирічні плани, не було виконано. Насамперед за обсягами виробленої продукції. Замість запланованого зростання продуктивність сільського господарства різко впала. Обіцяне значне покращення життєвого рівня населення виявилось не реалізованим – на селі голодною смертю померли мільйони людей, стрімко погіршувався життєвий рівень міських мешканців. Собівартість промислової продукції збільшувалася із кожним роком, значно перевищуючи і довоєнні, і аналогічні показники у розвинутих країнах (реальні тенденції були протилежними запланованим). Директивний тиск на директорів заводів та фабрик з метою врегулювати собівартість напряду позначався на кінцевому продукті – радянські товари були дуже невисокої якості. Відповідно, замість запланованого щорічного збільшення продуктів народного споживання у країні була запроваджена карткова система. На дефіцит перетворилися навіть продукти харчування та першої потреби.

Особливості радянських банків були обумовлені характером того суспільства, в якому вони існували. Правляча партія прагнула регулювати ринок за допомогою наказово-адміністративних важелів, що спричиняло глибокі деформації в діяльності банківських інституцій. Під час перших п'ятирічок ліквідація багатокладності – нищівний удар по приватних і кооперативних кредитних товариствах; зведення ролі спеціальних банків до рівня звичайних і повністю підконтрольних відділень Держбанку СРСР; запровадження «планового» кредиту; а також остаточна ліквідація навіть формальної самостійності республіканської кредитної системи – все це, перекреслюючи всі визначальні принципи функціонування банків, водночас стало вагомою складовою зміцнення основ радянської тоталітарної системи.

Командно-адміністративна система, з її домінантою звітності, вигаданої статистики, яка в свою основу поклала кількість, а зовсім не якість, що була побудована виключно на залякуванні працівників і могла працювати лише за активної допомоги репресивних органів, практично позбавивши людей будь-яких стимулів у своїй роботі, звела нанівець всі досягнення передвоєнних п'ятирічок, перекреслила віддану працю і справжні рекорди трудівників – саме ця система і допомогла зміцнити тоталітарну владу.

Історичний досвід доводить, що досягти запланованих високих показників, спираючись лише на політичну волю та амбіції, централізоване регулювання, командно-адміністративний тиск, репресивний апарат, навіть незважаючи на трудовий ентузіазм виконавців за відсутності регулярного аналізу, гнучкого коригування поставлених завдань відповідно до наявної ситуації – неможливо. Соціально-економічні процеси в державі мають бути вільними від будь-яких ідеологічних надбудов, жорсткого політичного диктату та примусу. Тільки раціональне поєднання дії ринкових механізмів самоорганізації з певним державним регулюванням із обов'язковим врахуванням соціально-політичних законів розвитку світового суспільства та вивчення й використання власного досвіду минулих етапів господарського будівництва зумовить позитивний

соціально-економічний результат. Сенсом фінансово-кредитного планування повинна бути стратегія мінімізації ризиків – із регулярним гнучким коригуванням ситуації залежно від ринкової кон'юнктури.

Залучення фахівців старої школи, спеціалістів-економістів і господарників світового рівня, розробка і здійснення грошової реформи дозволило повноцінно запрацювати у повну силу кредитній системі країни. Головним здобутком сформованої банківської системи стало те, що радянським фінансистам вдалося відбудувати дієздатну, функціонуючу банківську систему впродовж короткого проміжку часу. В умовах індустріалізації банки перетворилися на головного провідника реалізації державної політики промислового будівництва. Проте, саме свідоме ігнорування ринкових законів, самовпевнене переконання, що закони історико-економічного розвитку можна легко «переламати» на свою користь, «змусити» працювати у потрібному напрямку, призвело до спотворення самої сутності радянської банківської системи. Фахівці світового рівня, які намагалися доводити помилковість таких поглядів, були репресовані, а слухняні висуванці сталінської школи впроваджували генеральну лінію. Результатом став надзвичайно низький рівень корисної дії в роботі банків: мільйонні кредити, іноді роками, без жодного руху, накопичувалися на рахунках підприємств.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. ДЖЕРЕЛА

1.1. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВО України)

Ф. 1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК, м. Харків). 1917–1933 рр.

оп. 1

1. Спр. 79. Листування з начальником Харківського вузла південних залізниць про устаткування агітпоїзду «Більшовик», про встановлення зовнішнього порядку на станціях та ін., 16 липня – 31 грудня 1920 р., 93 арк.

оп. 4

2. Спр. 1021. Доповіді та статистичні відомості про роль приватного капіталу в 1925/1926 р., 1927/1928 р., 106 арк.

Ф. 30 Народний комісаріат фінансів УРСР (Наркомфін УРСР, НКФ УРСР). 1918–1933 рр.

оп. 1

3. Спр. 210. Виписки з протоколів засідань Президії ВУЦВКу, Раднаркому УСРР та Укрекономради про роботу української контори Державного банку, 26 жовтня 1921 р. – 31 жовтня 1922 р., 39 арк.

4. Спр. 799. Доповіді відділу догляду про наслідки обстеження кредитних установ та кооперативних товариств, 3 листопада 1922 р. – 23 квітня 1923 р., 46 арк.

5. Спр. 1133. Матеріали про здійснення контролю за діяльністю кредитних установ України (протоколи, статут, накази, звіти, доповідні записки), 1 червня 1923 р. – 7 лютого 1924 р., 113 арк.

6. Спр. 1155. Матеріали про діяльність ТВК на Україні (постанови, протоколи, списки, огляди, відомості), вересень 1923 р. – 14 травня 1924 р., 46 арк.
Ф. 34 Вища рада народного господарства УРСР (ВРНГ УРСР). 1918–1932 рр.
оп. 16
7. Спр. 3124. Розпорядження Наркомфіна УСРР і Всеукраїнської контори Держбанку, 9 березня – 15 травня 1931 р., 69 арк.
8. Спр. 3136. Документи про роботу Всеукраїнської контори Промбанку СРСР (плани, звіт, дані), 1 жовтня 1929 р. – 31 березня 1931 р., 77 арк.
Ф. 35 Всеукраїнська контора Державного банку СРСР. 1921–1929 рр.
оп. 3
9. Спр. 19. Протоколи засідання Української економічної наради і матеріали до них. Том VIII, 7–12 червня 1927 р., 605 арк.
10. Спр. 170. Матеріали і листування на отримання кредиту агенції нашого банку у Великому Токмаку, 1926–1927 рр., 118 арк.
Ф. 50 Всеукраїнська контора Торгово-промислового банку СРСР (Промбанк). 1922–1933 рр.
оп. 1
11. Спр. 3718. Циркуляри, інструкції і форми звітності. Відомості і звіти Правлінню Промбанку і ЦККП(б)У, листування з правлінням Промбанку, 1 жовтня 1925 р. – 1927 р., 202 арк.
12. Спр. 4476. Листування зі Сталінським відділенням Промбанку, 1 жовтня 1925 р. – 30 березня 1926 р., 471 арк.
Ф. 151 Всеукраїнська контора Всеросійського комерційного банку зовнішньої торгівлі СРСР (Роскомбанк). 1924–1928 рр.
оп. 1
13. Спр. 1471. Разная переписка по конторе, не подлежащая оглашению, 17 грудня 1927 р. – 15 травня 1928 р., 47 арк.
Ф. 217 Всеукраїнська спілка кустарно-промислової кооперації (Українкустарспілка). 1921–1924 рр.

оп. 2

14. Спр. 2. Копії довідок і посвідчень, які видані співробітникам Укркустарспілки, 6 січня – 28 грудня 1923 р.

Ф. 322 Всеукраїнський кооперативний банк (Українбанк). 1922–1930 рр.

оп. 4

15. Спр. 1. Різне листування з ДПУ УСРР, 1 січня 1924 р. – 19 січня 1925 р., 88 арк.

16. Спр. 8. Листування по таємному питанню загального характеру з установами УСРР і СРСР, 5 травня – 18 листопада 1926 р., 188 арк.

17. Спр. 108. Три облікові матеріали на співробітників, допущених до праці в таємним діловодстві по Житомирській філії Українбанку, 1 серпня 1926 р. – 1 лютого 1927 р., 29 арк.

Ф. 337 Державна планова комісія при РНК УРСР (Укрдержплан). 1922–1933 рр.

оп. 1. Т. 2

18. Спр. 3432. Матеріали наради ТВК на Україні (протоколи, доповіді, резолюції по доповідях), 28 березня – 2 червня 1925 р., 43 арк.

19. Спр. 3492. Огляд діяльності кредитних установ на Україні за 1924/1925 р. 5 грудня 1925 р. – 16 лютого 1926 р., 45 арк.

20. Спр. 3498. Огляд діяльності сільських банків і ощадних кас на Україні за 1924/1925 р., 1925 р., 139 арк.

21. Спр. 3501. Огляд діяльності позичково-ощадних та кредитно-промислово-ремісничих товариств України за 1925 р., 1925р., 45 арк.

22. Спр. 5752. Протоколи засідань комісії Держплану УРСР по розгляду ролі приватного капіталу у товарообігу, промисловості і кредитній справі та матеріали до них, 10 травня – 18 грудня 1927 р., 50 арк.

Ф. 783 Всеукраїнська контора Банку фінансування соціалістичного сільського господарства СРСР (Союзколгоспбанк). 1923–1936 рр.

оп. 2

23. Спр. 7. Матеріали обстеження та зведення про соціальний напрямок сільськогосподарського кредиту на Україні, 1929–1930 рр., 50 арк.

оп. 3

24. Спр. 443. Листи та заяви по чистці апарату Укрсільбанку, 1930 р., 23 арк.

оп. 4

25. Спр. 1. Директивні матеріали про кредитування державного сектору сільського господарства, 29 січня – 21 квітня 1932 р., 47 арк.

26. Спр. 2. Директивні матеріали про пролонгацію прострочених позик колгоспів, 20–25 травня 1932 р., 10 арк.

Ф. 3040 Українська економічна нарада (УЕН). 1921–1926 рр., 1943 р.

оп. 1

27. Спр. 259. Журнал 1-го Всеукраїнського з'їзду промислової кооперації, 20–23 січня 1922 р., 19 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

Ф. 1 Центральний комітет КПУ. Загальний відділ.

оп. 20

28. Спр. 1891. Переписка с Наркомфином УССР об установлении контингента единого сельскохозяйственного налога для Украины, деятельности Украинбанка, реализации крестьянского выигрышного займа и др. вопросам, 3 січня – 30 грудня 1930 р., 114 арк.

29. Спр. 2298. Докладные записки Всеукраинской конторы Государственного банка СССР, Всеукраинской конторы Торгово-промышленного банка СССР, Всеукраинского сельскохозяйственного банка «Укрсельбанк» в ЦК КП(б)У о положении Промышленного банка в кредитной системе, перераспределении прибылей от хлебной торговли, съезде пайщиков Харьковского сельбанка и др. вопросам. Переписка с Всеукраинской конторой Госбанка СССР,

- Всеукраинским кооперативным банком «Украинбанк» о структуре Украинбанка, созыве съезда пайщиков, 18 січня – листопада 1926 р., 54 арк.
30. Спр. 2303. Доклад, тезисы к докладам межведомственной комиссии по изучению частного капитала при Наркомате внутренней торговли УССР в ЦК КП(б)У о состоянии частного капитала на Украине, роли частноторгового аппарата на мануфактурном рынке и другим вопросам, 10 серпня 1926 р., 133 арк.
31. Спр. 2978. Справка Государственного банка СССР в ЦК КП(б)У о финансовом положении народного хозяйства Украины и ближайших задачах кредитной политики Госбанка. Тезисы, докладная записка, письма Всеукраинского кооперативного банка «Украинбанк» и Всеукраинского сельскохозяйственного банка «Укрсельбанк» в ЦК КП(б)У о перспективах развития «Украинбанка», организации кредитсоюзов в Проскурове и др. вопросам, 11 січня – 17 грудня 1929 р., 32 арк.
32. Спр. 3164. Докладные записки, письма Всеукраинской конторы Госбанка СССР в ЦК КП(б)У о ликвидации сети районных сельских банков и организации районных филиалов Госбанка, состоянии выплаты зарплаты на Украине, др. вопросам, 9 січня – 30 грудня 1930 р., 41 арк.
33. Спр. 4581. Постановление ЦК ВКП(б) от 15.04.1931 г. «Об укреплении кадров системы НКФ», письма и телеграммы НКФ СССР об укомплектовании работниками системы райсберкасс и госкредита УССР, подготовка отчета об укреплении кадрами финансовых органов. Постановление, проекты постановлений оргбюро и секретариата ЦК КП(б)У, циркулярные письма, докладные записки, сведения и ведомости ЦК КП(б)У и НКФ УССР о ходе выполнения постановлений ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У о мобилизации коммунистов на финансовую работу, организации курсов по подготовке финансовых работников, укомплектовании кадрами финансовых органов, 15 квітня – 25 листопада 1931 р., 100 арк.

34. Спр. 4629. Сведения, ведомости, разрядки отдела кадров ЦК КП(б)У и Наркомфина УССР о мобилизации коммунистов на работу в финансовые органы, о подготовке всех категорий финансовых работников через систему краткосрочных курсов. Списки лиц, направленных на учебу, а так же выпускников Киевского и Харьковского финансово-экономических институтов, подлежащих распределению на работу в финансовые органы, 18 лютого – 28 липня 1931 р., 126 арк.
35. Спр. 6564. Докладные записки, справки, телеграммы Уполномоченных КПК при ЦК ВКП(б) СНК УССР, обкомов и облисполкомов, государственных банков об открытии кредитов, финансовом обеспечении предприятий, учреждений, строительных объектов. В деле есть письмо Представителя КПЗУ в ЦК КП(б)У и СНК УССР с просьбой увеличить бюджет КПЗУ на 1935 г., 26 травня – 28 грудня 1934 р., 64 арк.
36. Спр. 6692. Письма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), докладные записки, справки, письма, телеграммы сельхозотдела ЦК КП(б)У, обкомов партии, Наркомзема УССР, Наркомфина УССР, Сельхозбанка Украины о кредитовании и финансировании колхозов и МТС, работе Сельхозбанка Украины. 4 січня – 9 грудня 1935 р., 100 арк.
37. Спр. 6760. Директивное письмо ЦК КП(б)У, копии постановлений II сессии ВУЦИКА XIII созыва, докладные записки, справки, письма, телеграммы обкомов партии, Уполномоченного КПК при ЦК ВКП(б) по Киевской области, Наркомфина УССР об исполнении госбюджета УССР за 1935 г., обсуждении и утверждении проектов государственного и местных бюджетов Украины на 1935 г., закрытии личных и секретных счетов учреждений, ревизии Наркомзема УССР, областных бюджетов, сохранении командировочных расходов, мобилизации средств населения, нарушении бюджетной дисциплины в Харьковском облисполкоме и горсовете, Наркомхозе УССР, работе банка, сберкасс, др. финансовым вопросам, 14 лютого – 19 грудня 1935 р., 186 арк.

38. Спр. 6990. Записка заместителя председателя СНК СССР В.Я. Чубаря СНК УССР, письма ЦК КП(б)У и СНК УССР в СНК СССР и ЦК ВКП(б), докладные записки НКФ УССР о внутриведомственном контроле в финансовых органах республики, ликвидации Украинских контор Госбанка СССР, Цекомбанка, Промбанка, Сельхозбанка, проекте положения о НКФ УССР, о нарушениях государственной и финансовой дисциплины в секретариате ВУЦИК и Харьковском горсовете и др. вопросам финансовой деятельности. Постановление СНК УССР от 4 мая 1936 г. «О пересмотре существующих на Украине организаций, подведомственных наркоматам и центральным учреждениям», 11 січня – 22 вересня 1936 р., 57 арк.
39. Спр. 7162. Постановление комиссии Совконтроля при СНК СССР, докладная записка уполномоченных комиссии партконтроля при ЦК ВКП(б) и комиссии Совконтроля при СНК СССР по Харьковской области в ЦК КП(б)У о нарушении финансовой дисциплины Всеукраинской, Киевской и Харьковской конторами Госбанка. Телеграммы ЦК КП(б)У обкомам партии о списании недоплат по налогам. Докладные записки, ведомости, телеграммы НКФ УССР, обкомов партии, редакции газеты «Вісті» в ЦК КП(б)У о кредитовании народного хозяйства Украины, поступлении платежей, невыплате зарплаты и др. финансовым вопросам, 16 січня – 10 листопада 1937 р., 70 арк.

Державний архів Вінницької області

Ф. Р-43 Вінницьке відділення всеукраїнського кооперативного банку (Українбанк).

оп. 12

40. Спр. 14. Матеріали про особистий склад співробітників Вінницької філії (протоколи, листування, характеристики та ін.), 7 жовтня 1926 р. – 30 вересня 1927 р., 93 арк.

41. Спр. 17. Протоколи засідання бюро Вінницького окружного комітету партії. Листування з партійними організаціями та районними товариствами про роботу товариств, про кадри, про порядок ведення секретного листування, 1 жовтня 1927 р. – 20 вересня 1928 р., 33 арк.
42. Спр. 22. Листування з райфіліями та установами по питанням перевірки кадрів кооперативного банку, 3 жовтня 1928 р. – 1 листопада 1929 р., 22 арк.
Ф. Р-483 Подільське районне товариство сільськогосподарського кредиту «Сільбанк».
оп.1
43. Спр. 1173. Відомості про роботу Хмельницького сільськогосподарського кредитного товариства «Сільбанк», Хмельницького району, Вінницької округи, 1 жовтня 1928 р., 129 арк.
Ф. П-821 Первинна парторганізація Вінницької обласної контори Держбанку. 1930–1989 рр.
оп. 1
44. Спр. 1. Протоколи партсобраний парторганізації Госбанка, 1930 р., 2 арк.
45. Спр. 3. Протоколи партсобраний первичної організації Госбанка, 2 квітня – 2 листопада 1935 р., 15 арк.
46. Спр. 4. Протоколи первичної парторганізації Госбанка, 27 лютого – 5 вересня 1936 р., 34 арк.
47. Спр. 5. Протоколи партсобраний парторганізації Госбанка, 22 січня – 13 жовтня 1937 р., 49 арк.
48. Спр. 6. Протоколи общих собраний и др. материалы первичной организации КП(б)У Госбанка, 10 грудня 1940 р. – 11 квітня 1941 р., 76 арк.

Державний архів Донецької області

Ф. Р-2 Сталінський окружний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Сталіно.

оп. 1

49. Спр. 158. Протоколы заседания президиума окрисполкома и материалы к нему о кадрах, отчете окружных кредитно-кустарного промыслового и ремесленного кооперативных товариществ и др., 11 жовтня – 6 грудня 1928 р., 194 арк.
Ф. Р-90 Сталінське відділення Всеукраїнської контори торгово-промислового банку СРСР, м. Сталіно.
оп. 2
50. Спр. 2. Циркуляры Торгово-промышленного банка СССР о мерах предупреждения возможных злоупотреблений по операциям филиалов, о поддельных банкнотах и утерянных. О выплате инвалюты по переводам за границу, о ценах на серебро и др. Протокол совещания инспекции Всеукраинской конторы Промбанка, 16 травня 1924 р. – 30 травня 1927 р., 29 арк.
51. Спр. 4. Бюллетень совещания управляющих промышленными банками Украины. 12 листопада 1925 р., 10 арк.
Ф. Р-302 Сталінський окружний фінансовий відділ, м. Сталіно.
оп. 1
52. Спр. 35. Циркуляры НКФ УССР и переписка с ними о валютно-фондовых операциях, о взаимоотношениях валютной инспекции с банками, о контроле за работой агентов скупщиков драгметаллов, о сокращении финансирования хлебозаготовок, о ревизии ТВК, о порядке обмена облигаций государственного займа и реализация 8% внутреннего займа. Финансовый бюллетень, 5 жовтня 1925 р. – 16 грудня 1926 р., 43 арк.
53. Спр. 52. Циркуляры НКФ УССР Сталинского окрфинотдела и горсовета (копии) о составе поселений, переданных из Сталинского района в Сталинский горсовет, о нормах прибыли и льготах владельцам торговых и промышленных предприятий. Переписка со Сталинской прокуратурой, ликвидкомом «Райсельхозсоюза» и др., об уплате задолженности, о ростовщических операциях Пискуна, о наложении ареста на имущество за

недоимки по налогу на арендаторов мельниц Межбургского и Геккера, 4 жовтня 1926 р. – 10 вересня 1928 р., 19 арк.

Ф. Р-1146 Донецький губернський комітет Рад робочих, селянських і червоноармійських депутатів.

оп. 2

54. Спр. 47. Протоколы заседаний комиссии по вопросу о денационализации мукомольно-крупяных предприятий Донецкой губернии и продовольственного совещания при Донецкому губернском исполнительном комитете, тезисы к докладу о продразверстке и др., 21 січня 1920 р. – 10 липня 1923 р., 30 арк.
55. Спр. 91. Циркуляры ВЦИК УССР, НКВД, приказ Донгубисполкома о сдаче огнестрельного оружия, протоколы заседания междуведомственного совещания, доклады и сводки о работе Донгубсовнархоза, переписка с СНК УССР, политическим управлением о выдаче разрешения на право торговли, организации пунктов товарообмена и т.д., 25 березня – 23 червня 1921 р., 306 арк.
56. Спр. 214. Сведения о членах КНС, убитых бандитами, 10 листопада 1922 р. – 2 лютого 1923 р., 92 арк.
57. Спр. 288. Постановления СНК, циркуляры, доклады, сведения и т.д., 21 жовтня 1924 р. – серпень 1925 р., 520 арк.
58. Спр. 304. Сборники важнейших решений СНК СССР, УССР, протоколы заседаний Украинского экономического совета, 29 вересня 1924 р. – 12 січня 1925 р., 893 арк.
59. Спр. 315. Постановления, положения, протоколы заседаний и сводки важнейших решений СНК и Украинского экономического совета, сведения о политико-экономическом состоянии Донецкой губернии, 29 березня – 9 липня 1924 р., 566 арк.

Ф. Р-1511 Артемівська окружна кустарно-промислова спілка. м. Артемівськ.

оп. 1

60. Спр. 2. Ведомость о национальном составе населения Артемовского округа, переписка с правлением Всеукраинского кооперативно-промышленного кредитного союза о присылке инструкторов и опытных работников, 7 січня 1927 р. – 14 червня 1928 р., 42 арк.
61. Спр. 3. Протоколы заседаний окружной плановой комиссии содействия экспорта о заготовке экспорттовара и списки личного состава работников, 26 жовтня 1928 р. – 8 січня 1930 р., 27 арк.
- Р-1516 Артемівська окружна сільськогосподарська кредитна кооперативна спілка «Кредитсоюз», м. Артемівськ.
- оп. 1
62. Спр.3. Постановления, циркуляры Укр. союза с/х и кустарно-промышленной кооперации, центрального с/х банка СССР (копии) и др. о выполнении постановлений ВУЦИКА и СНК УССР о хлебозаготовках, о курсах инструкторов, о реорганизации сельскохозяйственного союза в кредитный союз, о подготовке к весеннепосевной кампании, о заключении договоров с иностранными рабочими в учреждениях СССР. Анкеты и характеристики сотрудников и др., 9 жовтня 1926 р. – 27 грудня 1928 р., 400 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. Р-227 Фінансовий відділ виконавчого комітету Волинської окружної ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (Волокрянівський відділ)

оп. 2

63. Спр. 1385. Акты ревизий, месячные отчеты Барановского ссудосберегательного общества «Самопомощь» за 1928 г., 40 арк.
64. Спр. 1386. Акты ревизий, квартальные отчеты Коростышевского ссудосберегательного общества «Кустарь» за 1928 г., 35 арк.
65. Спр. 1388. Выписки из протоколов заседаний членов общества взаимного кредита, баланс Новоград-Волинского ОВК, 31 жовтня 1927 р. – 18 грудня 1928 р., 165 арк.

66. Спр. 1555. Финансовый отчет Радомышльского общества взаимного кредита за 1927/1928 бюджетный год, 1928 р., 39 арк.
Ф. Р-328 Волинське товариство сільськогосподарського кредиту (Сільбанк).
1923–1930 рр.
оп. 1
67. Спр. 64. Дело Коднянского сельскохозйственного кредитного кооперативного товарищества, 24 січня 1924 р. –30 вересня 1926 р., 79 арк.
оп. 2
68. Спр. 12. Акт обстеження, протоколи, відомості про членів Дацківського сільськогосподарського кредитного товариства, 9 квітня 1924 р. – 28 грудня 1925 р., 122 арк.
Ф. Р-565 Житомирське відділення Державного банку. 1922–1928 рр.
оп. 1
69. Спр. 12. Переписка об открытии в уездных городах Волынской губернии агентств Госбанка или об установлении между уездами корреспондентских связей за 1922 г., 7 серпня 1922 р. – 4 січня 1923 р., 22 арк.
Ф. Р-1648 Житомирська обласна контора Промбанку
оп. 1
70. Спр. 2. Указания и переписка с Промбанком об отпуске средств на строительство. Инструкция по учету финансирования предприятий оборонного значения, 25 лютого 1938 р. – 30 травня 1939 р., 56 арк.
71. Спр. 9. Планы строительных работ объектов оборонного значения, 1 травня 1939 р. – 4 липня 1940 р., 40 арк.

Державний архів Київської області

- Ф. 709 Київська окружна рада профспілок.
оп. 2
72. Спр. 423. Годовой отчет о работе предприятий местной промышленности округа за 1928/29 гг., 1929 р., 202 арк.

Державний архів Луганської області

Ф. Р-592 Луганська (Ворошиловградська) обласна контора Держбанку СРСР.
1922–1931 рр.

оп. 1

73. Спр. 4. Протоколи засідань членів учетно-ссудного комітета, список сільськогосподарських товариств Луганського району, 11 липня 1922 р. – 2 січня 1925 р., 77 арк.

74. Спр. 18. Циркуляри правління Всеукраїнської контори Государственного банку, 10 жовтня 1927 р. – 4 жовтня 1928 р., 195 арк.

Ф. Р-608 Луганський окружний фінансовий відділ окрвиконкому.

оп. 1

75. Спр. 1052. Распоряжения Наркомфина УССР о контроле за деятельностью ТВК, 3 листопада 1926 р. – 27 вересня 1927 р., 184 арк.

Ф. Р-1283 Старобельський окружний фінвідділ окрвиконкому.

оп. 3

76. Спр. 62. Распоряжения НКФ о порядке оценки и реализации валютных ценностей, изъятых в счет недоимок рабочими бригадами, 13 січня – 24 червня 1930 р., 30 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. Р-152 Миколаївський губернський виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

оп. 2

77. Спр. 40. Протоколы заседания постоянного совещания по борьбе с бандитизмом при СНК УССР, 25 травня – 16 червня 1921 р., 24 арк.

Ф. Р-161 Миколаївський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

оп. 2

78. Спр. 4. Переписка об оперирующих бандах и их ликвидации, 25 листопада 1922 р. – 26 вересня 1923 р., 41 арк.
79. Спр. 29. Сборники особо важных постановлений СНК УССР, 10 січня – 15 листопада 1927 р., 233 арк.
80. Спр. 41. Сводки учетно-осведомительного отдела Николаевского окружного отдела ГПУ, 16 січня – 21 грудня 1928 р., 423 арк.
Ф. Р-548 Миколаївське торгово-промислове товариство взаємного кредиту. 1924–1930 рр.
оп. 1
81. Спр. 66. Переписка с Наркомфином, протоколы, постановления, 1928–1929 рр., 140 арк.
82. Спр. 74. Переписка с Наркомфинами союзных республик, справки и др., 1930 р., 58 арк.
Ф. Р-921 Миколаївське відділення Одеського комунального банку. 1921–1941 рр.
оп. 1
83. Спр. 1. Циркуляры окружного комитета КП(б)У и переписка с Николаевским окружным отделом ГПУ по чистке аппарата, 20 травня 1923 р. – 27 грудня 1924 р., 31 арк.
84. Спр. 3. Инструкция окружного комитета КП(б)У по распределению партийных сил. Шифры отдельных государственных банков и условия пользования ними. Анкеты и список сотрудников банка, 13 січня – 28 грудня 1926 р., 147 арк.
Ф. Р-980. Миколаївська обласна контора Державного банку. 1922–1943 рр.
оп. 1
85. Спр. 264. Переписка о кадрах, о кредитовании и др. вопросам, 1 січня – 31 грудня 1931 р., 1044 арк.
86. Спр. 507. Материалы о подготовке кадров, 27 лютого 1931 р. – 4 липня 1932 р., 426 арк.

оп. 5

87. Спр. 10. Положение СНК УССР, приказы и инструкции Всеукраинской конторы Государственного банка, акты обследования и переписка с Днепропетровской областной конторой Госбанка по мобилизационным вопросам, 4 січня 1933 р. – 17 вересня 1934 р., 143 арк.

88. Спр. 13. Постановления Одесского областного исполнительного комитета об оплате органами Осоавиахима стоимости военной подготовки. Переписка с Николаевским отделением ГПУ и др. Учреждениями о забронировании рабочей силы, об эвакуационном плане и др. Список кассиров и личного состава банка. 3 січня – 18 серпня 1934 р., 138 арк.

оп. 6

89. Спр. 6. Директивы спецотдела Правления банка и переписка со спецотделом Правления банка, 4 січня – 20 травня 1939 р., 235 арк.

оп. 7

90. Спр. 1. О репрессированных родственниках работников Госбанка и переписка о личном составе. 1937–1939 рр., 110 арк.

Ф. Р-985 Миколаївське окружне статистичне бюро.

оп. 1

91. Спр. 137. Ведомости и акты обследования голодающих хозяйств по Николаевскому округу и переписка об оказании продовольственной помощи, 1925 р., 86 арк.

Ф. 1411 Миколаївське відділення Одеського Промислового банку. 1935–1937 рр.

оп. 1

92. Спр. 14. Приказы и циркуляры по Всеукраинской конторе Промбанка, 2 січня – 19 грудня 1935 р., 261 арк.

Ф. Р-2101 Миколаївська контора Промислового банку СРСР. 1938–1941 рр.

оп. 1

93. Спр. 6. Личное дело Алексеевой Любовь Андреевны, 19 червня – 7 вересня 1939 р., 10 арк.

Державний архів Одеської області

- Ф. Р-718 Одеське відділення Банку для зовнішньої торгівлі СРСР.
1924–1928 рр.
оп. 1
94. Спр. 51. Именной список и анкетные листы служащих Одесского отделения Внешторгбанка СССР, 1924–1925 рр., 61 арк.
Ф. Р-730 Одеське окружне відділення Промбанку. 1922–1928 рр.
оп. 3
95. Спр. 7. Секретные циркулярные письма Всеукраинской конторы Промбанка, 3 липня 1924 р. – 25 травня 1927 р., 130 арк.
96. Спр. 14. Материалы губернской комиссии по чистке Одесского отделения Промбанка, 1924–1925 рр., 66 арк.
97. Спр. 15. Характеристики на сотрудников Одесского отделения Промбанка, 9 грудня 1924 – 2 січня 1926 рр., 83 арк.
Ф. Р-731 Одеська міська агенція Торгово-промислового банку СРСР (Промбанк). 1924–1926 рр.
оп. 1
98. Спр. 40. Переписка филиалов нашего банка и циркуляры, 1925–1926 рр., 243 арк.
Ф. Р-1985 Одеська обласна контора Державного банку. 1932–1933 рр., 1939–1942 рр.
оп. 2
99. Спр. 2. Секретная переписка с Всеукраинской конторой Госбанка. 15 січня – 31 грудня 1933 рр., 151 арк.
100. Спр. 3. Секретная переписка с филиалами нашего банка. 28 грудня 1932 р. – 15 грудня 1933 р., 185 арк.

Ф. Р-5069 Одеське промислово-кустарне кооперативне товариство «Промкусткредит». 1928–1931 рр.

оп. 1

101. Спр. 3. Протоколи засідань правління і робочої частини Одеського відділення товариства «Промкусткредит», 15 грудня 1929 р. – 22 грудня 1930 р., 68 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. Р-1503 Полтавський губернський виконавчий комітет.

оп. 1

102. Спр.69. Доклади і місячні звіти про діяльність губисполкома за 1922 г., 7 лютого – 28 грудня 1922 р., 106 арк.

Ф. Р-3873. Економічна нарада Полтавського губернського виконавчого комітету Рад (Губеконарада). 1921–1924 рр.

оп. 1

103. Спр. 22. Протоколи засідань Харківського, Катеринославського, Курського і др. економсовещань за лютий 1921 г. – август 1922 г., 5 січня – 28 серпня 1922 р., 187 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. Р-192. Економічна нарада Харківського губернського виконавчого комітету, м. Харків. 1921–1924 рр.

оп.1.

104. Спр. 1. Протоколи засідань Українського економічного совещання. 1921 р., 141 арк.

105. Спр. 44. Матеріали про стан промисловості, націоналізації і денационалізації приватних підприємств в Харківській губернії. 1922 р., 76 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. Р-237 Каховське товариство взаємного кредиту.

оп. 1

106. Спр. 2 Циркуляри народного комиссариата финансов УССР и Херсонского окружного финансового отдела о деятельности задачах и целях общества взаимного кредита. Списки служащих, 18 липня 1925 р. – 24 вересня 1926 р., 65 арк.

Ф. Р-425 Херсонське відділення Державного банку СРСР.

оп. 1

107. Спр. 10. Доклад о деятельности Херсонского отделения, списки сотрудников, 3 липня 1923 р. – 30 серпня 1927 р., 151 арк.

108. Спр. 14. Директивы Всеукраинской конторы Госбанка СССР, 7 грудня 1925 р. – 18 грудня 1929 р., 310 арк.

109. Спр. 20 Директивы Всеукраинской конторы Госбанка СССР о составлении мобплана и эвакоплана, 4 січня 1928 р. – 28 грудня 1930 р., 139 арк.

110. Спр. 24. Херсонский Госбанк, директивы Госбанка СССР Всеукраинской конторы по ведению банковских операций и о мерах по укреплению аппарата банка партийцами, комсомольцами. Проект постановления ЦИК и СНК СССР об условиях займа «Пятилетка в 4 года». Постановление НКФ о вывозе и ввозе валютных и фондовых ценностей. Брошюра «Правила постановки архивной части тайного деловодчества», 5 січня – 13 липня 1930 р., 81 арк.

111. Спр. 28. Переписка с ГПУ и горсоветом по личному составу сотрудников банка, 13 лютого – 31 грудня 1931, 27 арк.

1.2. Збірники документів і матеріалів, статистичні і довідкові видання

112. Голод 1921-1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів / [Упоряд. О.М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева]; відп. ред. С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.

113. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / [Кер. кол. упор. Р.Я. Пиріг]. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
114. Досягнення Радянської України за сорок років. Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1957. – 152 с.
115. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів у 3 т. – Т. 3. – К.: Наукова думка, 1971. – 786 с.
116. Кооперація на Україні в 1925–26 році. – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – 178 с.
117. Німці в Україні 20-30-ті рр. XX ст. Збірник документів державних архівів України / [Упор. Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко] – К.: Ін-т іст. України, 1994. – 243 с.
118. Советская Украина за двадцать лет. – К.: Партиздат, 1938. – 111 с.
119. Україна за п'ятдесят років (1917–1967). Статистичний довідник. – К.: Політвидав, 1967. – 271 с.
120. УСРР в цифрах. – Харків: ЦСУ УСРР, 1926. – V, 84 с.
121. УСРР в цифрах. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – IV, 131 с.
122. Фінанси України за 1924–25 рік // Статистика України. – Серія VI. Статистика фінансів. – Т. II. – Вип. 4. – Харків: ЦСУ УСРР, 1927. – XX, 140 с.
123. Фінанси України за 1925–26 рік // Статистика України. – Серія VI. Статистика фінансів. – Т. II. – Вип. 5. – Харків: ЦСУ УСРР, 1928. – XI, 120 с.

1.3. Документи законодавчих, виконавчих органів влади та політичних і громадських організацій

124. XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт. – Харків, 1930. – 780 с.
125. XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. – М., Л.: Госиздат, 1928. – 1416 с.
126. XVI съезд ВКП(б). Стенографический отчет. – М., Л.: Московский рабочий, 1931. – 782 с.

127. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет. – М.: Партиздат, 1934. – 716 с.
128. Денежное обращение и кредитная система Союза ССР за 20 лет. Сборник важнейших законодательных материалов за 1917–1937 гг. – М.: Госфиниздат, 1939. – 356 с.
129. Законодательные акты по вопросам народного хозяйства СССР в 2 т. – М.: Госюриздат, 1961. – Т. 1. – 784 с.; Т. 2. – 687 с.
130. Збірник законів СРСР і указів президії Верховної Ради СРСР 1938–1944 рр. – М.: Вид. Відомостей Верховної ради СРСР, 1944. – 334 с.
131. Збірник законів та наказів робітничо-селянського уряду СРСР. – 1927. – № 23. – Ст. 256.
132. Збірник чинних законів, указів Президії Верховної Ради і постанов Уряду УРСР у 4 т. – К.: Держвидав політлітератури, 1949. – Т. 1. Розд. 1–7. [Законодавчі акти, видані за час з 1919 по 1946 рр.]. – 152 с.
133. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: в 2 т. – Т.1 (1918–1941). – К.: Політвидав України, 1976. – 1007 с.
134. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). Переклад з 8-го російського видання. – К.: Політвидав України, 1979. – Т.2 (1917–1924). – 1978. – 514 с.
135. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). – К.: Політвидав України, 1980. – Т. 3 (1924–1927). – 530 с.
136. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). – К.: Політвидав України, 1980. – Т. 4 (1927–1931). – 472 с.
137. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970). – К.: Політвидав України, 1980. – Т. 5 (1931–1941). – 524 с.
138. Офіційний бюлетень НКФ УСРР. – 1926. – № 10. – С. 9.
139. Офіційний бюлетень НКФ УСРР. – 1927. – № 27. – С. 48.

140. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. (Сборник документов за 50 лет). В 5 т. – Т.1 (1917–1928 годы) [сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков]. – М.: Политиздат, 1967. – 783 с.
141. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 2 (1929–1940 годы) [сост. К.У. Черненко, М.С. Смиртюков]. – М.: Политиздат, 1967. – 798 с.
142. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1936. – 16 липня. – Ст. 303.
143. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1926. – №60. – Ст. 451.
144. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1926. – №60. – Ст. 452.
145. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1928. – № 23. – Ст. 256.
146. Собрание узаконений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1921. – №11. – Ст. 320.

1. 4. Праці, виступи, промови політичних та державних діячів

147. Бухарин Н.И. Заметки экономиста / Н.И. Бухарин // Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1988. – С. 391–418.
148. Бухарин Н.И. Ленин как марксист / Н.И. Бухарин // Избранные произведения. – С. 50–87.
149. Бухарин Н.И. Новое откровение о Советской экономике или как можно погубить рабоче-крестьянский блок // Избранные произведения. – С. 86–115.
150. Бухарин Н.И. Новый курс экономической политики / Н.И. Бухарин // Избранные произведения. – С. 24–33.
151. Бухарин Н.И. О новой экономической политике и наших задачах. Доклад на собрании актива Московской организации 17 апреля 1925 г. / Н.И. Бухарин // Избранные произведения. – С. 122–145.

152. Бухарин Н.И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз / Н.И. Бухарин // Избранные произведения. – С. 146–230.
153. Ворошилов К. Приказ народного комиссара обороны СССР / К. Ворошилов // Финансовая газета. – 1938. – 7 листопада. – С. 1.
154. Дзержинський Ф.Е. Становище промисловості СРСР. Доповідь на III Всесоюзному з'їзді Рад 15 травня 1925 р. / Ф.Е. Дзержинський // Вибрані твори: у 2 т. – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – Т.2. – С. 115–156.
155. Квиринг Э.И. Внимание кустарно-промкооперации / Э.И. Квиринг // Коммунист. – 1923. – 15 травня. – С. 1.
156. Квиринг Э.И. Избранные речи и статьи / Э.И. Квиринг. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 485 с.
157. Ленін В.І. Виступ на VII Московській губпартконференції / В.І. Ленін // Повне зібрання творів (ПЗТ). – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 44. – С. 183–210.
158. Ленін В.І. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком; Заключне слово по доповіді про заміну розверстки натуральним податком / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 43. – С. 65–75.
159. Ленін В.І. Завдання революції / В.І. Ленін // Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – Т. 26. – С. 37–45.
160. Ленін В.І. Заключне слово на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії. 15 жовтня 1920 р. / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 41. – С. 344–348.
161. Ленін В.І. Заключне слово по доповіді Всеросійського ЦВК і РНК про зовнішню і внутрішню політику 23 грудня / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 42. – С.165–170.
162. Ленін В.І. Лист Г.Я. Сокольникову від 22 січня 1922 р. // ПЗТ. – Т. 54. – С. 131–133.
163. Ленін В.І. Лист Г.Я. Сокольникову від 15 лютого 1922 р. // ПЗТ. – Т. 54. – С. 166–167.

164. Ленін В.І. Лист О.Д. Цюрупі від 18 лютого 1922 р. // ПЗТ. – Т. 54. – С. 172–173.
165. Ленін В.І. Лист у Політбюро ЦК РКП(б) про тези Є. О. Преображенського «основні принципи політики РКП у сучасному селі» / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 45. – 1974. – С. 39–43.
166. Ленін В.І. Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 44. – С. 380–384.
167. Ленін В.І. Про значення золота тепер і після повної перемоги соціалізму / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 44. – С. 211–219.
168. Ленін В.І. Про кооперацію / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т. 45. – С. 351–358.
169. Ленін В.І. Промова з Лобного місця на відкритті пам'ятника Степанові Разину // ПЗТ. – Т. 38. – С. 316.
170. Ленін В.І. Промова на I Всеросійському установчому з'їзді гірників / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т.40. – С. 276–282.
171. Ленін В.І. Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови) / В.І. Ленін // ПЗТ – Т. 43. – С. 185–224.
172. Ленін В.І. Чи вдержать більшовики державну владу? / В.І. Ленін // Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1951. – Т. 26. – С. 61–107.
173. Ленін В.І. Як організувати змагання? / В.І. Ленін // ПЗТ. – Т.35. – 1973 р. – С. 189–198.
174. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс. [Предисловия Ф. Энгельса] – Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала. – М.: Политиздат, 1988. – XVIII, 891 с.
175. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс. – Т. 2. Кн. 2. Процесс обращения капитала. [под ред Ф. Энгельса].– М.: Политиздат, 1988. – 654 с.
176. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс. – Т. 3. Кн. 3. Процесс капиталистического производства взятый в целом. [под ред. и с предисловием Ф. Энгельса]. Ч. 1. – М.: Политиздат, 1989. – XVIII, 508 с.

177. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии / К. Маркс. – Т.3. Кн. 3. Процесс капиталистического производства взятый в целом. Ч.2. / Издан под ред. Ф. Энгельса. – М.: Политиздат, 1989. – С. 509–1078.
178. Маркс К. Принципи комунізму / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т.4. – С. 311–327.
179. Маркс К. Маніфест комуністичної партії / К. Маркс, Ф. Енгельс. – Твори. – К.: Держполітвидав УРСР, 1963. – Т. 4. – С. 405–441.
180. О высшей школе. Речь тов. В.М. Молотова на Первом всесоюзном совещании работников высшей школы // Финансовая газета. – 1938. – 20 травня. – С. 1.
181. Петровский Г.И. Очередные задачи работы партии на селе. Доклад на X съезде КП(б)У / Г.И. Петровский // Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1987. – С. 177–213.
182. Петровский Г.И. Советская Украина в 1925 г. Из речи на X окружном съезде советов в г. Луганске / Г.И. Петровский // Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1987. – С. 136–148.
183. Рыков А.И. О кооперации / А.И. Рыков // Избранные произведения. – М.: Экономика, 1990. – С. 403–417.
184. Рыков А.И. О промышленной кооперации. Речь на открытии второго собрания уполномоченных всероссийского союза промышленной кооперации / А.И. Рыков // Избранные произведения. – М.: Экономика, 1990. – С. 326–329.
185. Скрипник М. Два роки переможної п'ятирічки УСРР / М. Скрипник. – Харків: Пролетар, 1931. – 56 с.
186. Скрипник М. До реконструкційних проблем. Індустріалізація, колективізація, нащитання, самокритика. Доповідь на VII пленумі Київського ОПК КП(б)У 29.11.1929 р. / М. Скрипник. – Харків: Дежвидав, 1930. – 38 с.
187. Сталін Й.В. VII розширений пленум ВВКІ / Й.В. Сталін // Твори. – К.: Держполітвидав України, 1952. – Т. 9. – С. 3–148.
188. Сталін Й.В. XIII з'їзд РКП(б) / Й.В. Сталін // Твори. – Т. 5. – С. 187–231.

189. Сталін Й. В. Запаморочення від успіхів. До питань колгоспного руху / Й. В. Сталін // Твори. – Т. 12. – С. 190–198.
190. Сталін Й.В. Перспективи / Й.В. Сталін // Твори. – Т. 5. – С. 114–125.
191. Сталін Й.В. Політичний звіт ЦК XVI з'їздові ВКП(б) / Й.В. Сталін // Твори. – Т. 12. – С. 233–368.
192. Сталін Й.В. Про держкапіталізм. XIV з'їзд ВКП(б) / Й.В. Сталін // Твори. – Т. 7. – С. 361–367.
193. Сталін Й.В. Про індустріалізацію і хлібну проблему: Промова 9 липня 1928 р./ Й.В. Сталін // Твори. – Т. 11. – С. 155–185.
194. Сталін Й.В. Промова на пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. / Й.В. Сталін // Твори. – Т. 12. – С. 1–107.
195. Сталін Й.В. Рік великого перелому. До XII роковин Жовтня / Й.В. Сталін // Твори. – Т. 12. – С. 118–135.
196. Чубар В.Я. Про господарське будівництво / В.Я. Чубар // Вибрані статті і промови. – К.: Політвидав України, 1972. – С. 245–297.
197. Чубар В.Я. Фінансування націоналізованих підприємств / В.Я. Чубар // Вибрані статті і промови. – С. 20–29.

1.5. Матеріали преси

198. Аболин А. Накопление в крестьянском хозяйстве и кооперация / А. Аболин // Большевик. – 1928. – № 3. – С. 36–38.
199. Агавельян Из 38 строек знаю только 4 / Агавельян // Экономическая жизнь. – 1936. – 2 лютого. – С. 3.
200. А.И. Мобілізація фінансових ресурсів і банківська система / А.И. // Господарство України. – 1930. – № 10. – С. 80–83.
201. Аксельрод А. Борьба за Промбанк / А. Аксельрод // Торгово-промышленная газета. – 1924. – 28 вересня. – С. 1.
202. Акуленко В. Гіпотеза капітального будівництва України на 1933-1937 рр. / В. Акуленко // Господарство України. – 1931. – № 9-10. – С. 26–57.

203. Акуленко В. Денежное обращение, кредит и банки / А. Акуленко // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1. – С. 181–192.
204. Акуленко В. Кредитная система Украины в довоенное и пореволюционное время / В. Акуленко // Хозяйство Украины. – 1926. – № 10. – С. 127–140;
205. Акуленко В. Кредитная система Украины в довоенное и пореволюционное время (закінчення) / В. Акуленко // Хозяйство Украины. – 1926. – № 11-12. – С. 156–172.
206. Аптекарь И. Усилить контрольную работу Промбанка / И. Аптекарь // Финансовая газета. – 1939. – 20 лютого. – С. 3.
207. Арсеньев К. Госфиниздат или... Бланкиздат? / К. Арсеньев // Экономическая жизнь. – 1937. – 5 травня. – С. 4.
208. Бабіч Я. Кредитування системи кустпромкооперації Українбанком / Я. Бабіч // Вісник промислової та промислово-кредитної кооперації України. – 1927. – № 4. – С. 19–21.
209. Банда Каминюка // Пролетарий (м. Дебальцево). – 1921. – 5 липня. – С. 2.
210. Банк должен стать образцом культуры и четкости. Речь председателя правления Госбанка ССР тов. Л.Е. Марьясина на совещании отличников украинских филиалов Государственного банка // Экономическая жизнь. – 14 лютого. – 1936. – С. 3.
211. Беленький М. Кооперативный план Ленина и его истолкователи / М. Беленький // Большевик. – 1927. – № 22. – С. 91–92.
212. Блюмен Б. Статистик и пулеметчик / Б. Блюмен // Финансовая газета. – 1938. – 16 лютого. – С. 4.
213. Борисович Г. Украинбанк / Г. Борисович // Кредит за 10 лет (по материалам кредитных учреждений). – М.: Изд. Госбанка, 1927. – С. 17–18.
214. Брегель Э. Что такое конъюнктура / Э. Брегель // Деньги и кредит. – 1939. – № 4. – С. 42–45.

215. Василевський К.В. Промислова кооперація на 10 роковини Жовтня / К.В. Василевський // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – № 8. – С. 4–8.
216. Викрито групу шкідників у Запорізькій філії Держбанку // Комуніст. – 1929. – 27 липня. – С. 4.
217. Волобуєв М. До проблеми української економіки / М. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – № 2. – С. 46–72.
218. Волобуєв М. До проблеми української економіки (закінчення) / М. Волобуєв // Більшовик України. – 1928. – № 3. – С. 42–63.
219. Всеукраинское финансовое совещание // Финансовый вестник. – 1922. – № 7-8. – С. 64–74.
220. Всеукраїнський з'їзд керуючих філіями Держбанку. Оцінка роботи Держбанку на Україні // Вісті ВУЦВК. – 1925. – 1 березня. – С. 4.
221. Высочанский П. Кредитная кооперация на Украине раньше и теперь / П. Высочанский // Хозяйство Украины. – 1925. – № 11-12. – С. 144–152.
222. Гарин Н. Инспектор цен / Н. Гарин // Финансовая газета. – 1939. – 2 лютого. – С. 3.
223. Гейзель-Бокал С. К вопросу о системе коммунального кредита / С. Гейзель-Бокал // Хозяйство Украины. – 1925. – № 5. – С. 76–89.
224. Г.Л. Нам есть что защищать / Л.Г. // Экономическая жизнь. – 1937. – 8 березня. – С.4.
225. Глушко Ф. Напрасные попытки возродить бандитизм в Старобельском уезде / Ф. Глушко // Всероссийская кочегарка. – 1923. – Від 1 липня. – С. 3.
226. Гольдин М.Л. Про реорганізацію кредитової мережі на Україні / М.Л. Гольдин // Банковець. – 1930. – 20 грудня. – С. 2.
227. Готовский Л. К вопросу о политике цен на сельскохозяйственные товары / Л. Готовский // Большевик. – 1928. – № 20. – С. 47–48.
228. Гродко Н. Еще об одном учебном пособии / Н. Гродко // Финансовая газета. – 1938. – 20 грудня. – С. 3.

229. Грозное предостережение. Из резолюции митинга сотрудников Цekomбанка СССР // Финансовая газета. – 1938. – 10 сепня. – С. 1.
230. Дезен А. О контрольных цифрах по денежному обращению и кредиту на 1926/27 год / А. Дезен // Экономическое обозрение. – 1926. – № 11. – С. 51–66.
231. Деятельность Всеукраинской конторы Госбанка // Экономическая жизнь. – 1922. – 6 сепня. – С. 3.
232. Днепропетровский городской банк // Кредит за 10 лет (по материалам кредитных учреждений) – М.: Изд. Госбанку, 1927. – С. 23.
233. Доброгаев В. Проблемы финансового баланса Украины / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 2. – С. 83–90.
234. Доброгаев В. Финансовые взаимоотношения Союза и союзных республик / В. Доброгаев // Хозяйство Украины. – 1926. – № 5-6. – С. 45–47.
235. Доклад наркома финансов СССР тов. А.Г. Зверева // Финансовая газета. – 1938. – 12 сепня. – С. 4.
236. Дубицкий Запасы на всякий случай / Дубицкий // Финансовая газета. – 1938. – 6 вересня. – С. 4.
237. Дымшиц И. Советский кредит / И. Дымшиц // Деньги и кредит. – 1939. – № 7. – С. 46–51.
238. Евстигнеев Г. Книга, которая не имеет ни теоретической, ни практической ценности / Г. Евстигнеев, Т. Савченко // Экономическая жизнь. – 1936. – 24 березня. – С. 4.
239. Ельшанский «Надо заняться, но... некогда» / Ельшанский // Экономическая жизнь. – 1936. – 2 лютого. – С. 3.
240. За действенный банковский контроль // Экономическая жизнь. – 1936. – 2 лютого. – С. 1.
241. Зангвиль З. Кредитная система в реконструктивный период / З. Зангвиль // Проблемы экономики. – 1930. – № 7. – С. 64–74.

242. Заочные стрелковые соревнования // Финансовая газета. – 1939. – 10 травня. – С. 4.
243. За социалистическую дисциплину труда. Неуклонно выполнять постановление СНК СССР, ЦК ВКП(б) и ВЦСПС // Деньги и кредит 1939. – № 2. – С. 68–69.
244. Захарчук О. Кассовый план систематически перевыполняется / О. Захарчук // Деньги и кредит. – 1939. – № 4. – С.62.
245. Зисман А. Городские банки на Украине / А. Зисман // Хозяйство Украины. – 1925. – № 11-12. – С. 132–143.
246. Информация и хроника // Деньги и кредит. – 1939. – № 5. – С. 64.
247. Кантор М. Неонародничество в тисках противоречий / М. Кантор // Большевик. – 1927. – № 9. – С. 28–39.
248. Капитановский Н. Год перелома (к итогам деятельности коммерческих банков на Украине в 1925-26 гг.) / Н. Капитановский // Хозяйство Украины. – 1926. – № 11-12. – С. 69–78.
249. Капитановский Н. Проблемы реорганизации кредитной системы / Н. Капитановский // Хозяйство Украины. – 1927. – № 1. – С. 34–35.
250. К вопросу о плановом кредитовании // Торгово-промышленная газета. – 1924. – 10 серпня. – С.3.
251. Киселев С.М. Задачи кредитного регулирования денежного рынка / С.М. Киселев // Плановое хозяйство. – 1925. – № 11. – С. 22–32.
252. Козлов Г. Перерождение кредита / Г. Козлов // Проблемы экономики. – 1930. – № 2. – С. 66–94.
253. Конар А. Трехлетняя годовщина Промбанка / А. Конар // Хозяйство Украины. – 1925. – № 10. – С.189–191.
254. Кондрашев Д. Безответственно сделанная книга / Д. Кондрашев // Финансовая газета. – 1938. – 10 вересня. – С. 4.
255. Коробков В. Фетиши нашей банковской идеологии / В. Коробков // Экономическое обозрение. – 1929. – № 10. – С. 81–89.

256. К открытию общества взаимного кредита в Сталино // Всесоюзная кочегарка. – 1925. – 18 квітня. – С.4.
257. Кредитование частного капитала (беседа с представителем правления Госбанка Н.Г. Тумановым) // Экономическая жизнь. – 1925. – 14 квітня. – С. 4.
258. Куперман Я. К характеристике советского банка / Я. Куперман // Господарство України. – 1929. – № 10. – С. 33–49.
259. Купрашвили Г. Итоги соревнования двух контор / Г. Купрашвили // Деньги и кредит. – 1939. – № 4. – С. 61.
260. Курочкин Я. Когда же будут открывать новые филиалы Госбанка / Я. Курочкин // Экономическая жизнь. – 1937. – 20 вересня. – С. 3.
261. Кустар. Вовки в овечій шкурі / Кустар // Кооперований кустар. – 1928. – 16 травня. – С. 2.
262. Ласюк И. Недопустимая мягкотелость / И. Ласюк // Финансовая газета. – 1938. – 26 грудня. – С. 3.
263. Либеральничают с нарушителями // Финансовая газета. – 1939. – 4 лютого. – С. 1.
264. Либеральничают с прогульщиком // Финансовая газета. – 1939. – 8 січня. – С. 1.
265. Ліквідаційний баланс Жмеринського ТВК // Вісті. – 1930. – 11 жовтня. – С. 8.
266. Ліквідаційний баланс Сумського ТВК // Вісті. – 1930. – 19 жовтня. – С. 8.
267. Лог. Г. Отличники Киевской конторы Промбанка / Г. Лог. // Финансовая газета. – 1938. – 2 жовтня. – С. 3.
268. Логвинский Г. Зазнайство и самоуспокоенность усыпляли бдительность. Собрание актива Наркомфина УССР / Г. Логвинский, И. Маркус // Экономическая жизнь. – 1937. – 18 квітня. – С. 3.
269. Логвинский Г. Что творилось в Наркомфине Украины. От нашего Киевского корреспондента / Г. Логвинский // Экономическая жизнь. – 1937. – 22 липня. – С. 2.

270. Любимов Н. Эмиссия денег / Н. Любимов // Деньги и кредит. – 1939. – № 1. – С. 62–64.
271. Ляхович Г. В 1936 году будем работать еще лучше / Г. Ляхович // Экономическая жизнь. – 1936. – 28 січня. – С. 2.
272. Магазаник А. Украинские общества взаимного кредита / А. Магазаник, Г. Розенталь // Хозяйство Украины. – 1926. – № 7. – С. 63–72.
273. Маркус И. 24 часа противогазе / И. Маркус // Экономическая жизнь. – 1936. – 10 травня. – С. 4.
274. Меерович Г.И. Финансы, налоги и кредит. Дисконтная политика Госбанка / Г.И. Меерович // Украинский экономист. – 1923. – 1 серпня. – С.3.
275. Михайлов П. О кредитных планах (в дискуссионном порядке) / П. Михайлов // Торгово-промышленная газета. – 1924. – 10 серпня. – С. 3.
276. Моргун А.М. Кредитування промкооперації / А.М. Моргун // Вісник промислової та промислово-кредитної кооперації України. – 1927. – № 1. – С. 20–27.
277. Мулярчук Г. К итогам деятельности Всеукраинской конторы Госбанка на 1 июля 1925 г. / Г. Мулярчук // Хозяйство Украины. – 1925. – № 11-12. – С. 123–131.
278. Нечаев С. Кустарная промышленность Донбасса / С. Нечаев // Хозяйство Донбасса. – 1922. – № 15. – С. 40–43.
279. Никулихин Я. О крупном и мелком хозяйстве в земледелии / Я. Никулихин // Большевик. – 1928. – № 17-18. – С. 46–48.
280. Обуздать фашистских агрессоров. Из резолюции митинга сотрудников Сельхозбанка СССР // Финансовая газета. – 1938. – 8 серпня. – С. 1.
281. Оголевец В. Сберегательное дело на Украине за полгода (1 октября 1925 года – 1 апреля 1926 года) / В. Оголевец, К. Одарченко // Хозяйство Украины. – 1926. – № 5-6. – С. 77–85.
282. О кредитовании Госбанком отдельных отраслей народного хозяйства Украины // Украинский экономист. – 1923. – 30 червня. – С. 2.

283. Осипович М. Как в системе Госбанка готовят кадры / М. Осипович, Н. Ушеренко // Экономическая жизнь. – 1937. – 14 травня. – С. 2.
284. Открывается ОВК в Мариуполе // Всесоюзная кочегарка. – 1925. – 15 травня– С. 4.
285. Певзнер А. Итоги работы украинских филиалов Государственного банка / А. Певзнер // Экономическая жизнь. – 1936. – 20 січня. – С. 4.
286. Передовики оборонного дела // Финансовая газета. – 1939. – 15 квітня. – С. 4.
287. Передовой филиал Харьковской области // Финансовая газета. – 1938. – 26 липня. – С. 3.
288. Петров С. Система сельскохозяйственного кредита на Украине / С. Петров // Кредит за 10 лет (по материалам кредитных учреждений) – М.: Изд. Госбанка, 1927. – С. 7–12.
289. Плановик О планировании в области кредита / Плановик // Экономическая жизнь. – 1927. – 6 травня. – С. 2.
290. П.М. Отличники труда и обороны / М.П. // Экономическая жизнь. – 1936. – 14 березня. – С. 4.
291. Подкопаев И. За высокое качество технической учебы / И. Подкопаев // Деньги и кредит. – 1939. – № 6. – С. 55–57.
292. Подольский И.М. Задачи учреждений сельско-хозяйственного кредита на Украине и первые итоги их деятельности / И.М. Подольский // Хозяйство Украины. – 1925. – № 3. – С. 162–171.
293. Подольський І.М. Проблеми ефективності кредиту в селянському господарстві України / І.М. Подольський // Хозяйство Украины. – 1929. – № 3. – С. 25–39.
294. Положение и нужды Одесской губернии // Экономическая жизнь. – 1922. – 29 вересня. – С. 3.
295. Полоцкий А. Три года работы Госбанка на Украине / А. Полоцкий // Хозяйство Украины. – 1924. – № 2. – С. 136–140.

296. Поляков П. Выполнение кредитных и финансовых планов украинских банков в 1924–25 г. / П. Поляков // Хозяйство Украины. – 1926. – № 1. – С. 119–131.
297. Поляков П. Фінансові проблеми другої п'ятирічки і 1934 року / П. Поляков // Соціалістична Україна. – 1934. – № 3. – С. 27–38.
298. По-стахановски // Деньги и кредит. – 1939. – № 4. – С. 57.
299. Потворствуют нарушителям трудовой дисциплины // Финансовая газета. – 1939. – 18 лютого. – С. 2.
300. Рабинович Н. О состоянии низовой сети сельхозкредита на Украине / Н. Рабинович // Хозяйство Украины. – 1926. – № 10. – С. 74–81.
301. Разъяснение СНК СССР, ЦК ВКП(б) и ВЦСПС «О взысканиях за опоздание на работу» // Финансовая газета. – 1939. – 10 січня. – С. 1.
302. Раскин Б. Проблемы эмиссии денег в переходном хозяйстве / Б. Раскин // Проблемы экономики. – 1930. – № 1. – С. 85–112.
303. Ровинский Н. // Некоторые вопросы подготовки финансовых кадров / Н. Ровинский // Финансовая газета. – 1938. – 26 липня. – С. 2.
304. Ровинский Н. О качестве подготовки финансовых кадров / Н. Ровинский // Экономическая жизнь. – 1937. – 8 квітня. – С. 2.
305. Рубежи нашей Родины священны и неприкосновенны. Из резолюции митинга работников Промбанка СССР // Финансовая газета. – 1938. – 10 серпня. – С. 1.
306. Рыльский М. Об одной опасной теории / М. Рыльский // Проблемы экономики. – 1930. – № 4-5. – С. 52–62.
307. Соболев М. К вопросу о кредитных планах / М. Соболев // Хозяйство Украины. – 1927. – № 3. – С. 104–116.
308. Соболев М. Планирование кредита / М. Соболев // Экономическое обозрение. – 1927. – № 4. – С. 49–63.
309. Соболев М. Система нашего денежного обращения / М. Соболев // Хозяйство Украины. – 1925. – № 3. – С. 11–22.

310. Совещание Завгубфинотделов Украины (11-14 июля 1922 г.). // Финансовый вестник. – 1922. – № 3-4. – С. 41–64.
311. Соколов Н. Задачи Госбанка в 1939 году / Н. Соколов // Деньги и кредит. – 1939. – №. 1. – С. 19–20.
312. Сором // Банковець. – 1930. – 28 грудня. – С. 3.
313. Тациевский В. Рост и развитие активных и пассивных операций Украинбанка / В. Тациевский // Хозяйство Украины. – 1926. – № 1. – С. 135–141.
314. Требуем беспощадной расправы с изменниками Родины (из резолюции общего собрания сотрудников Промбанка СРСР) // Экономическая жизнь. – 1937. – 26 січня. – С. 1.
315. Укрепляем финансовое хозяйство строек // Финансовая газета. – 1938. – 18 жовтня. – С. 2.
316. Учеба в филиале Госбанка // Финансовая газета. – 1939. – 12 січня. – С. 3.
317. Фесенко С. Украинские банки и их ближайшие перспективы / С. Фесенко // Хозяйство Украины. – 1925. – № 7-8. – С. 95–109.
318. Финансовая информация // Финансовая газета. – 1938. – 26 лютого. – С. 4.
319. Финансовая информация // Финансовая газета. – 1938. – 28 травня. – С. 4.
320. Финансовая программа СССР на 1937 год. Доклад наркомфина СССР тов. Г.Ф. Гринько о государственном бюджете СССР на 1937 г. Бюджет и оборона СССР // Экономическая жизнь. – 1937. – 12 січня. – С. 3.
321. Финансы и кредит СССР // Финансовая газета. – 1938. – 12 грудня. – С. 3.
322. Фомин П.И. Наука о хозяйстве на Украине за 10 лет. Итоги и перспективы / П.И. Фомин // Хозяйство Украины. – 1927. – № 11-12. – С. 37–43.
323. Фомин П.И. О стоимости банковского кредита / П. Фомин // Хозяйство Украины. – 1925. – № 9. – С. 11–25.

324. Хайцер П.К. К вопросу о природе денег и характере их трансформации в СССР / П.К. Хайцер // Господарство України. – 1930. – № 3. – С. 31 – 48.
325. Харьковский городской банк // Кредит за 10 лет (по материалам кредитных учреждений) – М.: Изд. Госбанка, 1927. – С. 22.
326. Цейтлин М. Книга с ошибками и пробелами / М. Цейтлин // Финансовая газета. – 1938. – 16 листопада. – С. 4.
327. Цейтин М. Не пособие, а голая схема / М. Цейтин // Финансовая газета. – 1939. – 26 січня. – С. 4.
328. Цехмистренко Д. Результаты плохого руководства / Д. Цехмистренко // Деньги и кредит. – 1939. – №. 7. – С. 60.
329. Чалый И. Овладеваем военным делом / И. Чалый // Финансовая газета. – 1939. – 23 лютого. – С. 4.
330. Червоний суд. Злочинна безгосподарність // Вісті ВУЦВК. – 1926. – 8 вересня. – С. 3.
331. Шалунов А. Новые кадры / А. Шалунов // Финансовая газета. – 1938. – 24 травня. – С. 3.
332. Шевкопляс Отличники преобразили лицо банка / Шевкопляс // Экономическая жизнь. – 1936. – 20 січня. – С. 4.
333. Ш.К. Боротьба з плинністю нашої системи / К.Ш. // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – № 4. – С. 18–19.
334. Яснопольский Л.Н. Кредитные учреждения на Украине / Л.Н. Яснопольский // Хозяйство Украины. – 1925. – № 1-2. – С. 10–19.
335. Яснопольский Л.Н. Кредитные учреждения на Украине (закінчення) / Л.Н. Яснопольский // Хозяйство Украины. – 1925. – № 3. – С. 23–37.

1.6. Спогади

336. Борисенко Мої спогади про роботу в промкооперації / Борисенко // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – № 8. – С. 31.

337. Валентинов Н. (Н. Вольский) НЭП и кризис партии после смерти Ленина. Годы работы в ВСНХ во время НЭП. Воспоминания / Н. Валентинов. – М.: «Современник», 1991. – 365 с.
338. Лимарь С. Спогади про перші кроки промкооперації України / С. Лимарь // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. – 1927. – № 8. – С.28–30.
339. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1990. – № 5. – С. 46 – 64.
340. Орлов А. Тайная история сталинских преступлений / А. Орлов. – М.: «Автор», 1991. – 352 с.
341. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках. Спогади 1933-1941 рр. / С. Підгайний. – Тернопіль: Джура, 1999. – 124 с.
342. Троцкий Л. Моя жизнь: опыт автобиографии / Л. Троцкий [Вступ. ст. В.Т. Агалакова; примечания О.Л. Воронина, Г.А. Вендриха]. – Иркутск: Вост.-Сиб. кн. изд-во, 1992. – 605 с.
343. Хрущев Н.С. Воспоминания: избранные фрагменты / Н.С. Хрущев. – М.: Вагриус, 1997. – 509 с.

II. ЛІТЕРАТУРА

2.1. Книги та надруковані статті

344. Арендт Ханна Джерела тоталітаризму / Х. Арендт. – К.: Дух і літера, 2005. – 584 с.
345. Архипов В.А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е начало 30-х гг. / В.А. Архипов, Л.Ф. Морозов. – М.: Мысль, 1978. – 263 с.
346. Атлас З.В. Гроші та кредит (за капіталізму і в СРСР) / З.В. Атлас. – Харків: Партвидав Пролетар, 1932. – 624 с.
347. Атлас З. Денежное обращение и кредит СССР / [З. Атлас, М. Атлас, В. Геращенко и др.]. – М.: Госфиниздат, 1976. – 366 с.

348. Атлас М.С. Кредитно-денежная система СССР / М.С. Атлас. – М.: Финансы, 1967. – 320 с.
349. Атлас М.С. Национализация банков в СССР / М.С. Атлас. – М.: Госфиниздат, 1948. – 319 с.
350. Ахманов А.С. Надзор за кредитными учреждениями / А.С. Ахманов – М.: Финиздат НКФ СССР, 1927. – 96 с.
351. Бабенко С.Г. Історія кооперативного руху / С.Г. Бабенко, Я.А. Гончарук, С.Д. Гелей. – Львів: Ін-т українознавства НАН Укр., 1996. – 410 с.
352. Баберовські Йорг Червоний терор. Історія сталінізму / Йорг Баберовські / Пер. з німецької. – К.: К.І.С., 2007. – 248 с.
- 352 а. Бакуменко О. Розробка концепції НЕПу в працях В.І. Леніна / О. Бакуменко // Економіка Радянської України. – 1990. – № 4. – С. 14–22.
353. Банківська система України / [В.В. Коваленко, О.Г. Коренева, К.Ф. Черкашина, О.В. Крухмаль]. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2010. – 187 с.
354. Банківська система України: теорія і практика становлення: зб. наук. пр.: у 2 т. / гол. ред. А.О. Єпіфанов, НАН України. Ін-т екон. Прогнозування; Укр. акад. банк. справи. – Суми: ВВП «Мрія-1»; ЛТД Ініціатива, 1999. – Т. 1. – 336 с.; Т. 2 – 660 с.
355. Беджгот В. Ломбардстрит. Критическое исследование об организации и деятельности английского денежного рынка. – Спб: Типо-литография А. Ландау, 1901. – 295 с.
356. Безуглий А.І. Репресії серед працівників цукрової промисловості Вінничини у 30-ті рр. ХХ ст. / А.І. Безуглий, Н.О. Гушинець // Наукові записки. Сер.: Історія / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 129–132.
357. Белебега І.О. Україна і комунізм / І.О. Белебега: у 2 кн. Кн. 2. Сталінізація України (1924–1953). – Харків: Факт, 2003. – 607 с.
358. Бережна С.В. Історико-порівняльний метод в сучасній ретроальтернативістиці / С.В. Бережна // Гілея. – 2012. – № 11. – С. 65–69.

359. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 рр.: Суспільно-політичний та правовий аналіз / І.Г. Білас: у 2 кн. Кн. 1. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – 432 с.
360. Білокінь С.І. Нові студії з історії большевизму / С.І. Білокінь. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 312 с.
361. Богомолова Е.В. Управление Советской экономикой в 20-е годы: опыт регулирования и самоорганизации / Е.В. Богомолова. – М.: РАН Ин-т научн. информации по обществ. наукам, 1993. – 159 с.
362. Болебрух А.Г. Методология истории: поиск новых основ / А.Г. Болебрух, В.К. Якунин // Грани. – 2000. – № 2. – С.3–10.
363. Бондарчук Ю. Боротьба з «церковно-сектантськими елементами» на українських залізницях в 20–30-х рр. / Ю. Бондарчук // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: [Зб.наук.пр.] / Полт. держ. пед. ін-т ім. В.Г. Короленка та ін. – Полтава, 1998. – С.13–16.
364. Боффа Д. История Советского Союза / Д. Боффа. – М.: Международные отношения, 1990. – Т. 1. – 632 с.
365. Брага К.М. Страйки на державних підприємствах України у 20-ті роки / К.М. Брага // Історичні і політологічні дослідження. – 2002. – № 3/4. – С. 80–89.
366. Бриндак О.Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття / О.Б. Бриндак. – Одеса: Астропринт, 1998. – 184 с.
367. Броневий А. Злочинні шляхи нагромадження приватного капіталу / А. Броневий. – Харків: Держвидав України, 1929. – 56 с.
368. Бунин А.О. Развитие сельскохозяйственной кредитной кооперации в двадцатые годы / А.О. Бунин // Проблемы социально-экономического развития деревни в переходный период от капитализма к социализму. Межвузовский сборник научных трудов. – Иваново: Ивановский гос. ун-т, 1988. – С.105–114.

369. Бут О.М. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30 рр. ХХ ст.: від нових джерел до нового осмислення / О.М. Бут, П.В. Добров. – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.
370. Бут О.М. Міжвоєнна доба світової історії (1918–1938 рр.) / О.М. Бут, В.С. Бондаренко, П.В. Добров. – Донецьк: ДНУ, 2006. – 70 с.
371. Бут О.М. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.) / О.М. Бут, В.С. Бондаренко, К.В. Нікітенко. – Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, ЛТД», 2008. – 355 с.
372. Бут О.М. Проблеми управління промисловістю: історичний досвід і уроки. На матеріалах парторганізацій України. 1921–1941 гг. / О.М. Бут. – К.: Либідь, 1990. – 228 с.
373. Быстрова И.В. Государство и экономика в 1920-е годы: борьба идей и реальность / И.В. Быстрова // Отечественная история. – 1993. – № 3. – С. 19–34.
374. Вальтер Ойкен. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен. – М.: Прогресс Универс, 1995. – 494 с.
375. Васильев В. Крестьянские восстания на Украине 1929–1930 годы / В. Васильев // Свободная мысль. – 1992. – № 9. – С. 70–78.
376. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью Йорк: Товариство української кооперації, 1964. – 624 с.
377. Волосник Ю.П. Виникнення та діяльність товариств взаємного кредиту України (1922–1930 рр.) / Ю.П. Волосник // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г. Сковороди. – Серія «Історія та географія», Харків: «ОВС», 2000. – Вип. 6. – С. 144–150.
378. Волосник Ю.П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки НЕПу / Ю.П. Волосник – Харків: НМЦ «СД», 2002. – 383 с.

379. Галь И.М. Развитие кредитных отношений в переходный период от капитализма к социализму (1921–1929 гг.) / И.М.Галь. – К.: Киевский ин-т нар. хоз., 1968. – 52 с.
380. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 42 с.
381. Геллер М. Утопия у власти / М. Геллер, А. Некрич. – М.: МИК, 2000. – 856 с.
382. Генкина Э.Б. К вопросу о ленинском обосновании новой экономической политики // Вопросы истории КПСС – 1967. – № 1. – С. 58–70.
383. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922) / Э.Б. Генкина. – М.: Госполитиздат, 1954. – 504 с.
384. Гимпельсон Е.Г. НЭП и Советская политическая система 20-е гг. / Е.Г. Гимпельсон. – М.: Ин-т рос. ист. РАН, 2000. – 437 с.
385. Гимпельсон Е.Г. Политическая система и НЭП: неадекватность реформ / Е.Г. Гимпельсон // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С.29–43.
386. Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы 1917–1923 гг. / Е.Г. Гимпельсон. – М.: Наука, 1995. – 232 с.
387. Гінтько С.П. «Кадри вирішують все...»: До 70-річчя судових процесів над техніч. інтелігенцією / С.П. Гнітько // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 80–95.
388. Гіроакі Куромія Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв; Передм. Г. Немирі. – К.: Основи, 2002. – 510 с.
389. Гольденберг А.М. Кредитная система СССР / А.М. Гольденберг. – М.: Госфиниздат, 1931. – 55 с.
390. Горбуров Є. Г. Повстансько-партизанський рух на Півдні України в 1917–1944 рр. / Є.Г. Горбуров, Ю.В. Котляр, М.М. Шитюк. – Херсон: ОЛДІ – плюс, 2003. – 340 с.
391. Горький М. Если враг не сдается, - его уничтожают / М. Горький // Собрание сочинений. – М.: Гос изд. худ лит. 1953, Т. 25. – С. 226–229.

392. Госбанк СССР и его роль в развитии экономики страны / [В.С. Алхимов, П.Я. Пчелин, Н.Д. Барковский и др.]; под ред. В.С. Алхимова. – М.: Финансы, 1981. – 240 с.
393. Государственный банк СССР к VII всесоюзному съезду советов. – М.: Изд. Госбанка СССР, 1935. – 61 с.
394. Греченко В. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.) / В. Греченко, Я. Ярмиш. – Харків: Вид-во НУВС, 2001. – 276 с.
395. Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я.Й. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
396. Гусаков А. Денежное обращение и кредит СССР / А. Гусаков, В. Лабазов, М. Свешников. – М.: Госфиниздат, 1960. – 304 с.
397. Гусаков А.Д. Планирование денежного обращения в СССР. Очерки теории, истории и организации / А.Д. Гусаков. – М.: Финансы, 1974. – 254 с.
398. Гуцин Н.Я. Произведения В.И. Ленина о новой экономической политике / Н.Я. Гуцин. – М.: Политиздат, 1965. – 47 с.
399. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / В.М. Даниленко, Г.В. Касьянов, С.В. Кульчицький. – К.: Либідь, 1991. – 340 с.
400. Дем'яненко Б.Л. Три моделі тоталітаризму: порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму / Б.Л. Дем'яненко. – К.: Нелень, 2000. – 288 с.
401. Денежное обращение и кредит СССР / [М.С. Атлас, З.В. Атлас, Л.Н. Зайцева и др.]; под рук. В.С. Геращенко. – М.: Финансы, 1970. – 424 с.
402. Деревницкий В.А. Общества взаимного кредита / В.А. Деревницкий. – М.: Финиздат НКФ СССР, 1928. – 110 с.
403. Дерев'янкін Т.І. Економічний розвиток Радянської України. 1917–1970. / Т.І. Дерев'янкін, С.В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 1970. – 114 с.
404. Дешко Є. Кооперація на Україні / Є. Дешко. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 100 с.

405. Диденко Г.Д. Рабочий класс в годы восстановления народного хозяйства (1921–1925) / Г.Д. Диденко. – К.: Изд.-во АН УССР, 1962. – 374 с.
406. Дмитриенко В.П. Четыре измерения НЭПа / В.П. Дмитриенко // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 3. – С. 125–138.
407. Долженков О. Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації / О. Долженков. – Одеса: Одеський ін-т внутр. справ, 2000. – 196 с.
408. Дорошко М. Компартійно-державна номенклатура УСРР у 20-30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз / М. Дорошко. – К.: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2004. – 154 с.
409. Дэвис Р.У. Нэп и современность / Р.У. Дэвис // Коммунист. – 1990. – № 8. – С.76–79.
410. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
411. Емельянов Ю.В. Сталин: на вершине власти / Ю.В. Емельянов. – М.: Вече, 2007. – 720 с.
412. Еньюань У. Нэпманы, их характеристика и роль / У. Еньюань // Отечественная история. – 2001. – №5. – С. 78–87.
413. Енциклопедія бізнесмена, економіста, менеджера / [за ред. Романа Дяківа]. – К.: Міжнародна економічна фундація, 2000. – 704 с.
414. Енциклопедія історії України у 10 т. / [редкол В.А. Смолій (голова) та ін]. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – 784 с.
415. Єрмак О.П. Політика Комуністичної партії щодо залишків капіталістичних елементів на початку реконструктивного періоду / О.П. Єрмак // Український історичний журнал. – 1973. – № 4. – С. 46–54.
416. Жибарев П.Б. Индустриализация СССР – великий подвиг советского народа / П.Б. Жибарев. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1969. – 328 с.

417. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (1920–30 рр. XX ст.): Монографія. – 2-е вид., допов. – К.: Науковий світ, 2002. – 499 с.
418. Заблоцький Б.Ф. Економіка України / Б.Ф. Заблоцький, М.Ф. Кокотко, Т.С. Смовженко. – Львів: ЛБК НБУ, 1997. – 580 с.
419. Зак Л.М. Строительство социализма в СССР: историографический очерк / Л.М. Зак, В.С. Лельчук, В.И. Погудин. – М.: Мысль, 1971. – 318 с.
420. Занюк С. Психологія мотивації та емоцій: навч. посібник / Сергій Занюк. – Луцьк: Ред.-вид. відділ Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1997. – 180 с.
421. За семь лет / [Под ред. В.И. Невского]. – Л.: Госиздат, 1924. – 349 с.
422. Зашкільняк Л.О. Вступ до методології історії / Л.О. Зашкільняк. – Львів: ЛОНМІО, 1996. – 96 с.
423. Зашкільняк Л.О. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Л.О. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / [За ред. Л.О. Зашкільняка]. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2004. – 406 с.
424. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: Львівськ. держ. ун-т ім. І. Франка, 1999. – 224 с.
425. Иванов Ю. НЭп, рынок, социализм / Ю. Иванов // Свободная мысль. – 1998. – № 3. – С.71–81.
426. Іванущенко Г. Хутір Жовтоніжки – історія без продовження / Г. Іванущенко // Визвольний шлях. – 2004. – № 5. – С.74–79.
427. Игрицкий Ю.И. Снова о тоталитаризме // Отечественная история. – 1993. – № 1. – С. 3–17.
428. Иконников В.В. Развитие кредитной системы в СССР в восстановительный и реконструктивный период и кредитная реформа (1921-1931 годы) / В.В. Иконников. – М.: Моск. кр-эконом. ин-т, 1937. – 117 с.

429. Историография истории СССР. Эпоха социализма / [под ред. И.И. Минца]. М.: Высшая школа, 1982. – 336 с.
430. Историография истории Украинской ССР / [И.С. Хмель, Д.Я. Телегин, С.С. Березанская и др.]; отв. ред. И.С. Хмель. – К.: Наукова думка, 1987. – 555 с.
431. Історія економічної думки України / [Р.Х. Васильєва, Л.П. Горкіна, А.В. Кліміна та ін.]. – К.: Либідь, 1993. – 272 с.
432. Історія народного господарства Української РСР: В 3 т., 4 кн. / [Голов. редкол. І.І. Лукінов (голов. ред.) та ін.]. – Т. 2. Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.) / [Т.І. Дерев'янкін, М.Д. Горбоватий, В.В. Городній та ін.]. – К.: Наукова думка, 1984. – 439 с.
433. Історія народного господарства Української РСР: В 3 т., 4 кн. / [Голов. редкол. І.І. Лукінов (голов. ред.) та ін.]. – Т. 3. Розвиток соціалістичної економіки в період будівництва і вдосконалення розвинутого соціалізму (1938 – 80-ті рр.). – Кн. 1. Будівництво економіки розвинутого соціалізму (1938 – 1960 рр.) / [Т.І. Дерев'янкін, Р.Д. Толстов, Б.М. Орловський та ін.]. – К.: Наукова думка, 1985. – 463 с.
434. История социалистической экономики СССР: В 7 т. [ред. коллегия И.А. Гладков (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1976–1982. – Т. 2. Переход к НЭПу. Восстановление народного хозяйства СССР (1921–1925 гг.), 1976. – 472 с.
435. История социалистической экономики СССР: В 7 т. / [ред. коллегия И.А. Гладков (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1976–1982. – Т. 3. Создание фундамента социалистической экономики в СССР (1926–1932 гг.), 1977. – 535 с.
436. История социалистической экономики СССР: В 7 т. / [ред. коллегия И.А. Гладков (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1976–1982. – Т. 4. Завершение социалистического преобразования экономики. Победа социализма в СССР

- (1933–1937 гг.) / [И.А. Гладков, А.Д. Курский, А.И. Коссой и др.], 1978. – 519 с.
437. История социалистической экономики СССР: В 7 т. / [ред. коллегия И.А. Гладков (отв. ред.) и др.]. – М.: Наука, 1976–1982. – Т. 5. Советская экономика накануне и в период Великой отечественной войны (1937–1945 гг.), 1978. – 566 с.
438. Історія Української РСР: В 8 т., 10 кн. / [А.Г. Шевелєв гол. ред.]. – Т. 6. Українська РСР у період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941). / [Ред коллегія: П.П. Гудзенко відповід. редактор та ін.]. – К.: Наукова думка, 1977. – 542 с.
439. Історія Української РСР: В 8 т., 10 кн. / [А.Г. Шевелєв гол. ред.]. – Т. 7. УРСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945 рр.). – 536 с.
440. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В.В. Калініченко. – Харків: «Основа», 1991. – 131 с.
441. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період НЕПу: історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко. – Харків: «Основа», 1997. – 400 с.
442. Карр Э. История советской России / Э. Карр. – М.: Прогресс, 1990. – 768 с.
443. Каторгин И.И. Исторический опыт КПСС по осуществлению новой экономической политики (1921–1925 гг.) / И.И. Каторгин. – М.: Высшая школа, 1972. – 216 с.
444. Кащенко С.Г. Статистические методы в исторических исследованиях (статистическое описание) / С.Г. Кащенко. – Ленинград: Лен. гос. ун-т, 1989. – 76 с.
445. Ковальський М.П. Деякі теоретичні питання української історіографії / М.П. Ковальський // Джерелознавчі та історичні проблеми історії України. Теорія та методи. Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1995. – С.10.

446. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко. – М.: Наука, 1987. – 440 с.
447. Колесник В.Ф. Історіографія нової економічної політики в Українській ССР. / В.Ф. Колесник, В.П. Коцур, Г.Г. Коцур. – К.: Хрещатик, 2002. – 176 с.
448. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Н.Д. Кондратьев. – М.: Экономика, 1989. – 528 с.
449. Кондратюк К. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.) / К. Кондратюк, О. Сухій. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – 262 с.
450. Кондрушкин И.С. Частный капитал перед Советским судом / И.С. Кондрушкин. – М.-Л.: Госиздат. – 1927. – 240 с.
451. Конквест Роберт Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест / Пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної, В. Новак; літ. опрацювання А. Криштальського. – Луцьк: ВМА «Терен», 2007. – 456 с.
452. Конквест Роберт Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Роберт Конквест / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Вид. Соломії Павличко «Основи», 2003. – 371 с.
453. Коровин Н.Р. Роль кустарно-промысловой кооперации в превращении кустарей и ремесленников города и деревни в промышленных рабочих / Н.Р. Коровин // Проблемы социально-экономического развития деревни в переходный период от капитализма к социализму. Межвузовский сборник научных трудов. – Иваново: Ивановский гос. ун-т, 1988. – С.157–165.
454. Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки) / Г. Костюк. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.
455. Коцур В.П. Історіографія історії України: Курс лекцій / В.П. Коцур, А.П. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
456. Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–1930-х рр. Історіографія) / В.П. Коцур. – К.: Наукова думка, 1998. – 505 с.

457. Кузьмин В.И. В борьбе за социалистическую реконструкцию 1926–1937 / В.И. Кузьмин. – М.: Мысль, 1976. – 312 с.
458. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків / С.В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 239 с.
459. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
460. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
461. Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії / С.В. Кульчицький. – К.: Вид-во НАН України, 1995. – 203 с.
462. Кульчицький С.В. Участь робітників України у створенні фонду соціалістичної індустріалізації / С.В. Кульчицький. – К.: «Наукова думка», 1975. – 176 с.
463. Кульчицький С.В. Ціна «Великого перелому» / С.В. Кульчицький. – К.: Вид-во «Україна», 1991. – 431 с.
464. Куманев В.А. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции / В.А. Куманев. – М.: Наука, 1991. – 296 с.
465. Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР / [О. Балинський, С. Зарудний, М. Кротенко та ін.]; за ред. С. Зарудного. – Харків: Книгоспілка, 1927. – 226 с.
466. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій / О.В. Кустовська. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 124 с.
467. Куц М. Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929–1941 рр.) / М.Т. Куц. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1965. – 280 с.
468. Лантух І.В. Формування інфраструктури ринку в Україні в роки нової економічної політики (1921–1928 рр.) / І.В. Лантух. – Харків: Основа, 2004. – 196 с.

469. Ленинское учение о НЭПе и его международное значение. – М.: Экономика, 1973. – 326 с.
470. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр) / В.М. Литвин. – К.: Вид. дім «Альтернативи», 2003. – 512 с.
471. Лихолобова З.Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні: (Переважно на матеріалах Донбасу) / З.Г. Лихолобова. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 143 с.
472. Лобач К.В. Непмани на споживчому ринку України (20-ті роки) / К.В. Лобач. – К.: Ін-т історії України, 1994. – 41 с.
473. Лойберг М.Я. История экономики / М.Я. Лойберг. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 130 с.
474. Лортикян Э. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики / Э. Лортикян. – Харьков: «Консум», 2004. – 356 с.
475. Лортикян Э. Планирование на основе рыночных отношений. Из истории ВСНХ Украины 20-х годов / Э. Лортикян // Экономика Украины. – 1993 – № 9 – С.77–82.
476. Лортикян Э.Л. Становление системы планирования народным хозяйством в УССР (1917–1932 гг.) / Э.Л. Лортикян. – К.: Вища школа, 1980. – 239 с.
477. Лукашевич Л.М. Україна: історико-економічний огляд / Л.М. Лукашевич. – К.: МАУП, 1997. – 208 с.
478. Маля М. Россия в американской историографии / М. Маля // Родина. – 1977. – № 1. – С. 97–117.
479. Мандрик М.В. Використання методологічних підходів в осмисленні політичної історії України ХХ ст. / М.В. Мандрик // Гілея. – 2012. – № 11. – С. 76–82.
480. Маневич В. История развития советской экономической мысли в 20-х гг. (основы концепции) / В. Маневич // Вопросы экономики. – 1989. – № 10. – С. 46–57.

481. Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. Марочко. – К., 1995. – 224 с.
482. Мельник Л.Г. Предмет і методологія історичної науки / Л.Г. Мельник. – К.: Вища школа, 1977. – 134 с.
483. Мовчан О.М. Робітничий страйковий рух в Україні (20-ті рр.) / О.М. Мовчан // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 31–41.
484. Моргун О. Нарис історії промислової кооперації України / О. Моргун. – Мюнхен: вид. Українського вільного університету, 1966. – 272 с.
485. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу / А.Г. Морозов. – Черкаси: НДІТЕХІМ, 1993. – 274 с.
486. Морозов Л.Ф. От кооперации буржуазной к кооперации социалистической. Из истории становления советской кооперации / Л.Ф. Морозов. – М.: Мысль, 1969. – 240 с.
487. Назаров О.Г. Проблемы планирования в контексте борьбы за власть в условиях НЭПа / О.Г. Назаров // Отечественная история. – 2000. – № 4. – С. 54–65.
488. На новых путях. Итоги новой экономической политики 1921–1922 гг. / [В.П. Милютин, А.М. Лежава, С.Г. Струмилин и др.]; под ред. В.П. Милютина. – Вып. II. Финансовый. – М.: Изд. СТО, 1923. – 268 с.
489. Нізова Л.В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР) / Л.В. Нізова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 396 с.
490. Нізова Л.В. Промислова кооперація на Україні (з історії малого бізнесу) / Л.В. Нізова. – К.: Ін-т іст. України, 1993. – 112 с.
491. Нізова Л.Н. Промислова кооперація радянської України в добу НЕПу / Л.Н. Нізова. – К.: Ін-т історії України, 2003. – 215 с.

492. Ніколаюк Т.А. Позаекономічні стимули мотивації праці робітників України в 1929–1933 рр. / Т.А. Ніколаюк // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 51–63.
493. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / В.М. Нікольський. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 624 с.
494. Норман М. Наймарк Геноциди Сталіна / Норман М. Наймарк / Пер. з англ. В. Старка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.
495. НЭП: приобретения и потери. – М.: Наука, 1994. – 217 с.
496. Обсуждение доклада В.Е. Маневича // Вопросы экономики. – 1989. – № 10. – С. 57–75.
497. Окунев Г. Кредитный план, его предпосылки, элементы и методология / Г. Окунев // Кредит и денежное обращение Украины – Харьков: Изд. Укр. Госплана, 1925. – С. 22–46.
498. Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. / М.М. Олійник. – Харків, 1998. – 128 с.
499. Осколкова Э.Д. Проблемы методологии и историографии ленинской концепции НЭПа / Э.Д. Осколкова – Ростов на Дону: изд. Ростовского гос. ун-та, 1981. – 192 с.
500. Павленко Г.Г. Госбанк и развитие народного хозяйства Украины / Г.Г. Павленко, И.М. Галь, А.Н. Мороз. – К.: Политиздат Украины, 1974. – 184 с.
501. Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти / И.В. Павлова. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1993. – 230 с.
502. Панчук М.І. «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми / М.І. Панчук // Маршрутами історії. – К.: Вид. політ. літер. України, 1990. – С. 215–243.
503. Пастернак Є. Україна під більшовиками (1919–1939 рр.) (спроба історичної студії) / Є. Пастернак. – Торонто: ЄВШАН-ЗІЛЛЯ, 1979. – 316 с.

504. Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією / Ф. Пігідо. – Мюнхен: Вид. Інституту для вивчення СРСР, 1956. – 143 с.
505. Пілюшенко В.Л. Наукове дослідження: організація, методологія, інформаційне забезпечення / В.Л. Пілющенко, І.В. Шкрабак, Е.І. Славенко. – К: Лібра, 2004. – 344 с.
506. Пиріг О. Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики / О. Пиріг // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 92–102.
507. Пиріг О. НЕП: більшовицька політика імпровізації / О. Пиріг. – К.: Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2001. – 274 с.
508. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / [Д.В. Архірейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін.]; відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.
509. Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади / В. Полохало, О. Деркачов // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 3–11.
510. Полянський О. Український рух опору в 1921–1939 роках / О. Полянський. – Тернопіль: «Підручники & посібники», 2004. – 64 с.
511. Попов Г. С точки зрения экономиста (о романе Александра Бека «Новое назначение») / Г. Попов // Наука и жизнь. – 1987. – № 4. – С. 54–65.
512. Реєнт О.П. Україна між світовими війнами (1914–1939 рр.): Події. Люди. Документи. Нариси історії. / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 542 с.
513. Россия нэповская / Под общей редакцией акад. А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – 472 с.
514. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20–30 рр. ХХ ст.) / С.М. Свистович: Монографія. – К.: Варта, 2007. – 568 с.
- 514 а. Свищев М.А. Опыт НЭПа и развитие мелкого производства на современном этапе / М.А. Свищев // История СССР.– 1989. – № 1. – С. 3–23.

515. Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні / Б.В. Сігал – Харків: ЦСУ УСРР, 1929. – 179 с.
516. Симонов Н.С. Демократическая альтернатива тоталитарному НЭПу / Н.С. Симонов // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 41–58.
517. Симонов Н.С. Крепить оборону страны Советов / Н.С. Симонов // Отечественная история. – 1996. – № 3. – С. 155–161.
518. Словник сучасної економіки Макміллана / Пер. з англ. – К.: «артЕк», 2000. – 640 с.
519. Соколов А.А. Основные принципы денежно-кредитной политики / А.А. Соколов. – М.: НКФ СССР, 1927. – 144 с.
520. Сокольников Г.Я. Новая финансовая политика на пути к твердой валюте / Г.Я. Сокольников. – М.: Наука, 1991. – 335 с.
521. Соловей Д.С. Україна в системі советського колоніалізму / Д.С. Соловей. – Мюнхен: Ін-т для вивчення СССР, 1959. – 202 с.
522. Суворова Л.Н. За «фасадом» «военного коммунизма»: политическая власть и рыночная экономика / Л.Н. Суворова // Отечественная история. – 1993. – № 4. – С. 48–59.
523. Суходеев В.В. Сталин. Военный гений / В.В. Суходеев. – М.: Олма-пресс, 2005. – 415 с.
524. Сушко О.О. Непмани: соціально – історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929) / О.О. Сушко. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 96 с.
525. Танцюра В.І. Співвідношення плану і ринку в теорії та практиці більшовицької партії в умовах НЕПу / В.І. Танцюра, Н.В. Чорна // Вісник Харківського університету. Серія «Історія України». – Харків: «Основа», 1996. – Вип. 1. – С. 222–229.
526. Терлецька І.В. Сучасний історіографічний дискурс сталінізму як форми тоталітаризму / І.В. Терлецька. – К.: Нац. торг.-екон. ун-т, 2009. – 162 с.

527. Трахтенберг И.А. Современный кредит и его организация / И.А. Трахтенберг. – М.: Изд. Коммунистической академии, 1929. – 310 с.
528. Трифонов И. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.). – Л.: Изд. Лен. ун-та, 1964. – 311 с.
529. Трифонов И. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы НЭПа (1921–1937) / И. Трифонов. – М.: Госполитиздат, 1960. – 279 с.
530. Тхоржевський Р. Нариси історії грошей в Україні (з давніх часів до сучасності) / Р. Тхоржевський – Тернопіль: Вид. Карп'юка, 1999. – 238 с.
531. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси у 3 т. Т. 2. Радянський проект для України [Гриневиц В.А., В.М. Даниленко, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко]. – К.: Наукова думка, 2004. – 530 с.
532. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / [За ред. Л. Зашкільняка]. – Львів: Львівськ. нац. ун-т. ім. І. Франка, 2004. – 406 с.
533. Усоскин М. Краткосрочный кредит в СССР / М. Усоскин. – М.: Госфиниздат, 1955. – 108 с.
534. Усоскин М.М. Основы кредитного дела / М.М. Усоскин. – М.: Госфиниздат, 1946. – 315 с.
535. Фесенко С. Пассивы украинских банков / С. Фесенко // Кредит и денежное обращение Украины. – Харьков: Изд. Укргосплана, 1925. – С. 47–76.
536. Філософський енциклопедичний словник / [Ред В.І. Шинкарук]. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
537. Финансовая политика за период с декабря 1920 г. по декабрь 1921 г. Отчет Наркомата финансов к IX Всероссийскому съезду Советов. – М.: Издание Наркомфина, 1921. – 143 с.
538. Фомин П.И. Проблемы кредитования промышленности / П.И. Фомин // Кредит и денежное обращение Украины. – Харьков: Изд. Укргосплана, 1925. – С. 3–21.

539. Фомин П.И. Украина: экономическая характеристика. Пособие при изучении экономической географии Украины / П.И. Фомин. – Харьков: Научная мысль, 1923. – 178 с.
540. Формирование административно-командной системы (20–30-е годы): сб. статей / [отв. редактор В.П. Дмитренко]. – М.: Наука, 1992. – 234 с.
541. Хлевнюк О.В. 1937-й. Сталин, НКВД и советское общество / О.В. Хлевнюк. – М.: Республика – 1992. – 270 с.
542. Хромов С.С. Ф.Э. Дзержинский во главе металлопромышленности / С.С. Хромов. – М.: Изд. Моск. ун-та, 1966. – 344 с.
543. Цакунов С.В. В лабиринте доктрины. Из опыта разработки экономического курса страны в 1920-е годы / С.В. Цакунов. – М.: «Россия молодая», 1994. – 191 с.
544. Чаянов А.В. Избранные произведения / А.В. Чаянов. – М.: Московский рабочий, 1989. – 368 с.
545. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации / А.В. Чаянов. – М.: Коопер. издат., 1925. – 77 с.
546. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / В.В. Ченцов. – Тернопіль: Збруч, 1999. – 482 с.
547. Чорна Н.В. Тоталітарна система і соціально-економічний розвиток України в 1917–1930 роках: уроки історичного досвіду / Н.В. Чорна // Збірник наукових праць ХДПУ ім. Г. Сковороди. – Серія «Історія і географія». – 2001. – Вип. 7. – С. 96–102.
548. Чумак А.Ф. К вопросу о вовлечении кустарей и ремесленников в социалистическое строительство / А.Ф. Чумак // Вопросы истории КПСС. – 1967. – № 7. – С. 58–67.
549. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.
550. Шаповал Ю. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К. : Абрис, 1997 – 607 с.

551. Шварц Г. Безналичный оборот и кредит в СССР / Г. Шварц. – М.: Госфиниздат, 1963. – 220 с.
552. Шенгер Ю.Е. Очерки советского кредита / Ю.Е. Шенгер. – М.: Госфиниздат, 1961. – 406 с.
553. Шенгер Ю.Е. Проблемы денежного обращения и кредита в социалистическом обществе. – Ташкент: «ФАН», 1983. – 215 с.
554. Шиян К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921–1925 рр.). / К. Шиян. – К.: Держполітвидав України, 1959. – 303 с.
555. Щербатюк В. Повстансько-партизанських рух селян України 1921 р. та його характерні риси у працях сучасних вітчизняних дослідників / В. Щербатюк // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2010. – № 1. – С. 301–335.
556. Ювілей політбандитизму в Східній Європі (інтерв'ю з професором кафедри історії Східної Європи Берлінського університету ім. Гумбольдта Йоргом Баберовскі // Дзеркало тижня. – 2007. – 15 грудня. – С. 21.
557. Юровский Л.Н. Денежная политика советской власти (1917–1927) / Л.Н. Юровский. – М.: Финиздат, 1928. – 400 с.
558. Юровский Л.Н. Банки в России и в СССР / Л.Н. Юровский // Деньги и кредит. – 1989. – № 2. – С. 74–79; № 3. – С. 72–80.
559. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К: Критика, 2007. – 376 с.
560. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М.: Изд. Политической литературы, 1991. – 527 с.

2.2. Автореферати дисертацій

а) докторські

561. Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / Г.Т. Капустян. – Дніпропетровськ, 2004. – 35 с.

562. Коцур В.П. Соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920–30-х рр.: історіографія: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06 / В.П. Коцур. – К., 1999. – 37 с.
563. Кульчицький С.В. Мобілізація фінансових ресурсів для соціалістическої індустріалізації СРСР (1926–1937 гг.): автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. – К., 1976. – 67 с.
564. Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 / О.А. Пиріг. – Київ, 2002. – 39 с.

б) кандидатські

565. Бем Н.В. Політичні настрої українського селянства в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х–1933 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.В. Бем. – К., 2004. – 18 с.
566. Голець В.В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період НЕПу (20-ті рр. ХХст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Голець. – Харків, 2004. – 20 с.
567. Дульнєва Н.В. Взаємозв'язок теоретичного та практичного в історії (у проблематиці її змісту і методології): автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03 / Н.В. Дульнєва. – Львів, 1997. – 21 с.
568. Ермак Е.П. Осуществление ленинской политики ограничения и вытеснения капиталистических элементов города и села на Украине в 1927–1929 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Е.П. Ермак. – Днепропетровск, 1974. – 29 с.
569. Инкум Самуэль Эдвард Кофи Кредитная система СССР в период социалистической индустриализации: автореф. дис. ... канд. эконом. наук / И. Кофи. – К., 1967. – 20 с.
570. Мазур В.М. Кооперативний рух у національних районах УСРР (1921–1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Мазур. – Харків, 2000. – 20 с.

571. Низова Л.В. Развитие промышленной кооперации на Украине в 20-е годы: автореф. дис.... канд. ист. наук: 07.00.02 / Л.В. Низова. – Киев, 1988. – 16 с.
572. Смирнов В.М. Політика і практика кооперативного будівництва в Україні у 20-ті рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Смирнов. – Дніпропетровськ, 1994. – 18 с.
573. Чорна Н.В. Формування адміністративно-командної системи управління промисловістю України (кінець 1917 – початок 30-х років): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.В. Чорна. – Харків, 1998. – 18 с.